

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

Том/Volume 2, 2017

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

проф. д.ф.н. *ОЛЯ БОРИСОВА ХАРИЗАНОВА*

ЧЛЕНОВЕ

проф. д.ф.н. *ИВАНКА ТОДОРОВА МАВРОДИЕВА-ГЕОРГИЕВА*

проф. д.п.н. *СТОЙКО ВАНЧЕВ ИВАНОВ*

проф. д-р *ХАРАЛАМБИ ГЕОРГИЕВ ПАНИЦИДИС*

доц. д.ф.н. *БЛАГОВЕСТ СОТИРОВ МОЛЛОВ*

доц. д-р *БОРИС ПЕТРОВ ПОПИВАНОВ*

доц. д-р *ВАЛЕНТИНА ВАЛЕНТИНОВА ГЕОРГИЕВА*

проф. д-р *ИВАН ИЛИЕВ КАМБУРОВ*

проф. д.пс.н *СОНЯ МЕТОДИЕВА КАРАБЕЛЪОВА*

гл. ас. д-р *ВАЛЕРИЯ АНГЕЛОВА ВИТАНОВА*

гл. ас. д-р *СИМЕОН АТАНАСОВ ПЕТРОВ*

гл. ас. д-р *НЕЛИ СТОЯНОВА СТОЕВА*

гл. ас. д-р *ВЯРА ДИМИТРОВА КАЛФИНА*

СЕКРЕТАР

ИРЕНА ТОДОРОВА ЧЕРЕШАРОВА

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2018

ISSN 2534-935X

СЪДЪРЖАНИЕ

За авторите	7
-------------------	---

I. Научна област

„Хуманитарни науки и изкуства“ / Научно направление „Философия“

Проблеми в теорията за двата типа истина на Спиридон Казанджиев / Some problem swith the theory of Spiridon Kazandjiev about the two types of truth	19
---	----

Мадлен Григориева Ангелова / Madelaine Grigorieva Angelova

Формиране на философско-антропологическо понятие за личност / Formation of a Philosophical-anthropological Concept of Personality	31
---	----

Вихрен Евгениев Митев / Vihren Evgeniev Mitev

„Пътуването на героя“ в Станфордската реч на Стив Джобс / The Hero’s Journey in Steve Jobs’ Stanford Commencement Address	43
---	----

Георги Петров Мерджанов / Georgi Petrov Merdzhanov

Семантични критерии за транссветова идентификация на предметите / Semantic criteria fortrans-world identification of objects	63
--	----

Елена Теофилова Чорбаджиева / Elena Teofilova Chorbadzhieva

Ролята на технологията и естествените науки в теорията на Улрих Бек за световното рисково общество / Role of Technology and Natural Science in Ulrich Beck’s Theory of World Risk Society	77
---	----

Иван Петров Петров / Ivan Petrov Petrov

Основни тенденции в еволюцията на социалното неравенство в „Капиталът в XXI век“ на Тома Пикети / Main Trends in the Evolution of Social Inequality in Thomas Piketty’s “Capital in the Twenty-Fist Century”	91
--	----

Мария Стойкова Тимчева / Mariya Stoykova Timcheva

Открояване на отрицателната основа на зараждащите се философски учения в Шраманската епоха, спрямо общоприетите брахмански възгледи / Highlighting the negative basis of the emerging philosophical teachings during the Shramanic age in comparison with the Brahmanical traditions	113
--	-----

Станислава Петрова Рауева / Stanislava Petrova Rasheva

Фридрих Ницше за връзката между езика, реториката и истината / Friedrich Nietzsche on the relation of language, rhetoric and truth	129
--	-----

Станул Грозданов Грозев / Stanul Grozdanov Grozev

Понятието „татхата“: произход, конотации, развитие / The term Tathātā: origin, connotations, development	141
--	-----

Яна Кирилова Стефанова / Yana Kirilova Stefanova

Комуникативни особености на онлайн платформите за обучение Ucha.se и Coursera / Communicative features of web sites and online learning platforms Ucha.se and Coursera	155
<i>Анита Петрова Николова / Anita Petrova Nikolova</i>	

II. Научна област
„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление
„Психология“

Кариерни преходи и психосоциални ресурси за кариерна адаптивност / Career Transitions and Psychosocial Resources for Career Adaptability	171
<i>Гая Красиминова Захариева / Galya Krasimirova Zaharieva</i>	
Подходи и отношение към ученето в образователна среда / Approaches to Learning and Course Perceptions in Educational Context	191
<i>Десислава Пламенова Петрова / Desislava Plamenova Petrova</i>	
Деиндивидуализацията в исляма / Deindividuation in Islam	205
<i>Калоян Красимиров Атанасов / Kaloyan Krasimirov Atanasov</i>	
Корпоративната култура като елемент от микса на идентичността / Corporate Culture as an Element of Identity Mix	219
<i>Мария Милкова Минкова / Mariya Milkova Minkova</i>	
Типове личности в контекста на финансовото им поведение / Types of Personalities in the Context of their Financial Behaviour	229
<i>Надежда Асенова Гьонкова / Nadezhda Asenova Gyonkova</i>	
Православието – терапия за изцеление на душата и тялото / Orthodoxy – therapy for healing the soul and the body	251
<i>Олга Стойнева / Olga Stoyneva</i>	
Стрес и удовлетвореност от труда / Stress and job satisfaction	265
<i>Светослав Борисов Карабельов / Svetoslav Borisov Karabelyov</i>	

III. Научна област
„Социални, стопански и правни науки“ /
Научно направление „Политически науки“

Възможности и заплахи пред сигурността на гражданите в цифровите общества, свързани с ефективното управление на информация при ускоряващо се технологично развитие / New aspects of security in the digital societies, related to effective information management and rapid technological development	283
<i>Ангел Любомиров Ковачев / Angel Lubomirov Kovachev</i>	
Външната политика на България в периода 1944–1991 г. / The Bulgarian Foreign Policy during the period 1944–1991	297
<i>Гергана Антонова Тошева / Gergana Antonova Tosheva</i>	

Политическият капитал на Мустафа Кемал Ататюрк и Реджеп Тайип Ердоган / The political capital of Mustafa Kemal Ataturk and Recep Tayyip Erdogan	313
<i>Гюлер Хъкмедова Ахмедова / Gyuler Hakmedova Ahmedova</i>	
Промените в Закона за държавния служител – повишаване на обективността и прозрачността на подбора /Amendments to the Civil Servants Act – Increasing the objectivity and transparency of recruitment	325
<i>Диана Ангелова Дончева / Diana Angelova Doncheva</i>	
Наследството на наследника / The heritage of the heir	337
<i>Димитър Александров Митев / Dimitar Alexandrov Mitev</i>	
Европейските коалиции на българските социалисти: БСП в изборите за Евро- пейски парламент (2007–2014) / European coalitions of the Bulgarian socialists: Bulgarian Socialist Party in the elections for European Parliament (2007–2014)	351
<i>Емил Красимиров Марков / Emil Krasimirov Markov</i>	
Големите надежди / Great Aspirations.....	365
<i>Илияна Андонова Петрова / Iliyana Andonova Petrova</i>	

IV. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ /

Научно направление „Социология, антропология и науки за културата“

Проблеми и стереотипи в управлението на съвременните читалища / Problems and stereotypes in the management of the contemporary chitalishta (Bulgarian community centres).....	381
<i>Силвена Неделчева Байракова / Silvena Nedelcheva Bayrakova</i>	
Към измеренията на историческия свят във феноменологията на Дейвид Кар / Exploring dimensions in David Carr’s phenomenology of the historical world	399
<i>Чавдар Валентинов Димитров / Chavdar Valentinov Dimitrov</i>	

V. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ /

Научно направление „Обществени комуникации и информационни науки“

Езиците за тематично търсене в електронните каталози на българските библиотеки / Thematic Search Languages in the Electronic Catalogs of Bulgarian Libraries	421
<i>Мария Асенова Аврамова / Maria Assenova Avramova</i>	

ЗА АВТОРИТЕ

Настоящото издание е втори том от поредица, в която се предлагат разработки на докторанти на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Целта е постиженията им да достигнат до по-широка специализирана аудитория, да породят дискусии или да намерят приложение в практиката.

Том втори на Годишника предлага общо 27 статии на докторанти в пет раздела.

- **В раздел I („Хуманитарни науки и изкуства“ / „Философия“)** са включени десет статии.

Първата разработка в раздела, озаглавена „Проблеми в теорията за двата типа истина на Спиридон Казанджиев“ / *Some problem swith the theory of Spiridon Kazandjiev about the two types of truth*, се отнася до неприложимостта на теорията за истината на Спиридон Казанджиев. Представени са проблеми пред епистемологията, произтичащи от постулирането на истината като абстрактна същност. Демонстрирани са и някои недостатъци на аретичната епистемология. Коментирани са и особеностите на психологизъм на Казанджиев, чиито слабости изпъкват в дебата срещу логицизма на ремкеанството.

[Мадлен Григоријева Ангелова /*Madelaine Grigorieva Angelova* е зачислена като редовна докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Теория на познанието в българската философия през XX век“.]

В статията със заглавие „Формиране на философско-антропологическо понятие за личност“ / *Formation of a Philosophical-anthropological Concept of Personality* авторът анализира теорията за уникалните личности на Джу-дит Харис, развити в нейната книга *No Two Alike: Human Nature and Human Individuality* и прави опит за нейното доразвиване с оглед на възможността за формиране философско-антропологическо понятие за личност.

[Вихрен Евгениев Митев /*Vihren Evgeniev Mitev* е зачислен като редовен докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Понятие за личност в една антропология на личността“.]

В третата статия „Пътуването на героя“ в Станфордската реч на Стив Джобс“ / *The Hero's Journey in Steve Jobs' Stanford Commencement Address* се разглежда една от известните речи на Стив Джобс – Станфордската. Авторът цели да докаже, че стъпките от „Пътуването на героя“ могат да се разглеждат като топоси при изграждането на ефективна реч и да се подчертае интер-дисци-

плинарната значимост на „Героят с хиляди лица“.

[Георги Петров Мерджанов / Georgi Petrov Merdzhanov е зачислен като редовен докторант през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Наративни конструкции в американската реторика в балтийските държави в периода 1988 до наши дни“.]

В статията със заглавие „Семантични критерии за транссветова идентификация на предметите“ / *Semantic criteria for trans-world identification of objects* се изследват различни логически теории за значението и референцията на името. Целта на изследването е да се покаже, че значението на едно име е критерий за транссветова идентификация. За да се обясни как обективно се разбира значението на термините, са разгледани философски теории за образуването на дефиниция и разбирането на интензията и екстензията.

[Елена Теофилова Чорбаджиева / Elena Teofilova Chorbadzhieva е зачислена като редовна докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Логически методи в изследването на семантиката на естествените езици“.]

Разработката на тема „Ролята на технологията и естествените науки в теорията на Улрих Бек за световното рисково общество“ / *Role of Technology and Natural Science in Ulrich Beck's Theory of World Risk Society* акцентира върху нови възможности за развитие на теорията чрез разкриване особеностите на възгледите на Улрих Бек по въпроса. Авторът анализира идеите на Бек (който оспорва монопола на инженерите и учените в областта на естествените науки). В текста се излагат основания за преобръщане на реда, изяснява се защо властта на позитивните науки се основава на социален конструкт, разглежда се как технологиите поставят политиците и общественото мнение под постоянен натиск. Издигната е тезата, че в световното рисково общество опасностите, които се пораждат, са не само от екологични и икономически катастрофи, породени от прилагането на нови технологии – непредвидими рискове носи и радикалното технологично опосредстване на моралните и етични взаимоотношения между хората.

[Иван Петров Петров / Ivan Petrov Petrov е зачислен като редовен докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Глобализацията: Зигмунт Бауман и Улрих Бек“.]

Авторката на статията „Основни тенденции в еволюцията на социалното неравенство в „Капиталът в XXI век“ на Тома Пикети“ / *Main Trends in the Evolution of Social Inequality in Thomas Piketty's "Capital in the Twenty-First Century"* прави анализ на творбата на Тома Пикети „Капиталът в XXI век“. Акцент е поставен върху развитието на социалното неравенство в Европа през XIX и XX век. Прави се опит да се докаже, че описаната от Маркс тенденция за натрупване на капитала под властта на все по-малка част от населението придобива по-категоричен характер.

[Мария Стойкова Тимчева / Mariya Stoykova Timcheva е зачислена като редовна докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Теоретични модели на социалното неравенство у К. Маркс и Т. Пикети“.]

Следващата разработка е на тема „Открояване на отрицателната основа на зараждащите се философски учения в Шраманската епоха, спрямо общоприетите брахмански възгледи“ / Highlighting the negative basis of the emerging philosophical teachings during the Shramanic age in comparison with the Brahmanical traditions. В нея се представят основни провокации за отрицание на брахманските ценности като основополагащи в процеса на зараждането на първата философия в Древна Индия. Силата на шраманските учители и успехът им в разклащането на единната брахманска система се представят като важен етап от разбирането и хронологизирането на случващото се.

[Станислава Петрова Рашева / Stanislava Petrova Rasheva е зачислена като редовна докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Специфика на религиозно-философските идеи в дофилософската епоха на Древна Индия (VI–IV в. пр.н.е.)“.]

В статията със заглавие „Фридрих Ницше за връзката между езика, реториката и истината“ / Friedrich Nietzsche on the relation of language, rhetoric and truth се разглеждат Ницшевите идеи за езика, реториката и истината. Накратко са описват негови схващания за произхода на езика и на истината, както и връзката между език и реторика. Открито е понятието за реторично у Ницше.

[Станул Грозданов Грозев / Stanul Grozdanov Grozev е зачислен като редовен докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Реторическа аргументация и истина в творчеството на Фридрих Ницше“.]

„Понятието „татхата“: произход, конотации, развитие“ / The term Tathātā: origin, connotations, development е статия, която е фокусирана върху ранната история и употреба на термина като абсолютен в Индия. Обърнато е внимание на промяната на конотациите му в Махаяна будизма и в сравнително по-късно появилите се източноазиатски школи.

[Яна Кирилова Стефанова / Yana Kirilova Stefanova е зачислена като редовна докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Философският концептуализъм в източноазиатския будизъм (през даоистката рецепция на класическия будизъм)“.]

В статията „Комуникативни особености на онлайн платформите за обучение“ / Communicative features of webs itesand online learning platforms Ucha.se and Coursera са описани резултати от сравнителен анализ на уебсайта Ucha.se и платформата Coursera. За целта са използвани включено наблюдение, дискриптивни методи и анализ на комуникация във виртуална среда по три критерия: съдържание, визуално представяне, проверка на знанията.

[Анита Петрова Николова / Anita Petrova Nikolova е зачислена като редовна докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Реторични особености на съвременната академична комуникация“.]

- **В раздел II („Социални, стопански и правни науки“ / „Психология“)** са включени седем статии. Те са на разнородни теми, но обединени от научното направление, в което работят докторантите.

Първата разработка на тема „Кариерни преходи и психосоциални ресурси за кариерна адаптивност“ / Career Transitions and Psychosocial Resources for Career Adaptability представя някои основни причини за промени в разбирането и управлението на кариерата, измененията в характеристиките на работната сила и новите потребности от кариерно консултиране. Акцентът е поставен върху теоретичните възгледи на Шлосберг, Луис и Хепнър за кариерните преходи и психосоциалните ресурси, както и на модела на Марк Савикас за кариерната адаптивност.

[Гая Красимирова Захариева/ Galya Krasimirova Zaharieva е зачислена като редовна докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Емоционална интелигентност, самооценка и кариерно развитие при млади хора“.]

Авторката на статията „Подходи и отношение към ученето в образователна среда“ / Approaches to Learning and Course Perceptions in Educational Context предлага обзор на влиянието, което когнитивно-личностните детерминанти подход и отношението към ученето оказват върху процеса на обучаваните индивиди в образователна среда. За целта са използвани разработки на популярни автори като Ф. Мартън, Р. Салджо, Дж. Бигс, Н. Интуистъл, П. Рамсден и др. Представени са акценти от емпирични проучвания на тези и други учени, изследващи взаимовръзките между двата феномена, техните проявления в образователен контекст, както и независими фактори със статистически значимо въздействие.

[Десислава Пламенова Петрова / Desislava Plamenova Petrova е зачислена като редовна докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Подходи към ученето и емоционална интелигентност при юноши“.]

В статията „Деиндивидуализацията в исляма“ / Deindividuation in Islam е предложен теоретичен анализ, фокусиран върху изначално заложената двойственост в исляма. Според автора, двойствеността произтича от възприемането на един единствен Бог, едновременно присъстващ като иманентна и в същото време трансцендентна същност. Предполага склонност към деиндивидуализация, реализирана в жизнедейността като абсолютно себеотдаване на колектива.

[Калоян Красимиров Атанасов / Kaloyan Krasimirov Atanasov е зачислен като редовен докторант през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Религиозни основания на насието“.]

В разработката „Корпоративната култура като елемент от микса на идентичността“ / *Corporate Culture as an Element of Identity Mix* авторката прави кратък преглед на някои концепции по темата. Акцент е поставен върху същността на корпоративната култура, интересите на стейкхолдърите, ефективните лидери. В заключение се достига до твърдението, че корпоративната култура е по-обширната система, а идентичността подпомага разбирането и приемането на нормите и вярванията, заложен в нея.

[Мария Милкова Минкова / Mariya Milkova Minkova е зачислена като редовна докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Влиянието на корпоративната социална отговорност върху ангажираността и поведението на служителите“.]

Авторката на текста със заглавие „Типове личности в контекста на финансовото им поведение“ / *Types of Personalities in the Context of their Financial Behaviour* прави преглед на промяната на формата на парите, качествата и функциите им днес. Защишава се мнението, че всеки човек има свой стил на поведение при взаимодействие с парите. Тезата е, че в зависимост от символното значение, което личността привнася на парите, могат да бъдат разглеждани и анализирани редица типове личности, които проявяват различни видове финансово поведение.

[Надежда Асенова Гьонкова / Nadezhda Asenova Gyonkova е зачислена като редовна докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Нагласи към парите и финансово поведение“.]

В статията „Православието – терапия за изцеление на душата и тялото“ / *Orthodoxy – therapy for healing the soul and the body* авторката първо се основава на схващането, че човешкото битие се състои от дух, душа и тяло. След това, на база анализ на литературни източници, тя достига до заключението, че изцелението на душата и тялото е оживотворяване и просветление на ума. Твърди още, че това става чрез молитви и аскетични подвизи за борбата със страстите.

[Олга Стойнева / Olga Stoyneva е зачислена като редовна докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Терапевтичните функции на молитвата в православието“.]

В статията „Стрес и удовлетвореност от труда“ / *Stress and job satisfaction* авторът обосновава виждането, че проблематиката е в основата на редица значими явления като лична и групова ефективност в работата, качество на

труда, психично и физическо здраве, ефективност и ефикасност на производствения процес, усещане за себerealизация на работното място.

[Светослав Борисов Карабелъов / Svetoslav Borisov Karabelyov е зачислен като редовен докторант през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Защитни механизми на личността, справяне със стреса и удовлетвореност от работата“.]

- **В раздел III („Социални, стопански и правни науки“ / „Политически науки“)** са включени седем статии.

В разработката „Възможности и заплахи пред сигурността на гражданите в цифровите общества, свързани с ефективното управление на информация при ускоряващо се технологично развитие“/New aspects of security in the digital societies, related to effective information management and rapid technological development се анализират актуални проблеми, свързани със сигурността на хората в съвременните цифрови общества. Защитава се тезата, че при развитие на технологиите и натрупването на информация се формира огромна база от данни, чието неправомерно използване може да застраши и конфиденциалността на потребителя, и реалното му съществуване във физическия свят. Изследвана е взаимовръзката между сегашната технологична мощ и постепенното свързване на все по-голяма част от човечеството, под една или друга форма, в комуникационни мрежи (т.нар. „ефект на пеперудата“).

[Ангел Любомиров Ковачев / Angel Lubomirov Kovachev е зачислен като докторант на свободна подготовка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Политики за национална сигурност в контекста на експанзия на информационните технологии и киберпространството“.]

В статията на тема „Външната политика на България в периода 1944–1991 г.“ / The Bulgarian Foreign Policy during the period 1944–1991 авторката си поставя за цел да изследва външнополитическите преориентации на България в резултат на промени в геополитическите конфигурации на международните отношения. Направен е кратък теоретичен обзор на част от литературата, засягаща геополитическото положение на България и влиянието му върху външната политика на страната.

[Гергана Антонова Тошева / Gergana Antonova Tosheva е зачислена като редовна докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Десетилетието на радикалната преориентация на българската външна политика (1989–1999) – последователност и вътрешноинституционална съгласуваност на ориентацията към евроинтеграция на България“.]

Текстът „Политическият капитал на Мустафа Кемал Ататурк и Реджеп Тайип Ердоган“ / The political capital of Mustafa Kemal Ataturk and Recep Tayyip Erdogan е провокиран от превръщането на Турция във важен фактор

в регионален и глобален аспект през последните години. Според авторката, това се дължи на развиващата се икономика на страната, управлението на Партията за справедливост и развитие, активната дипломатия и др. Акцент в статията е изясняване на основните прилики и разлики в кемалистката и нео-османистката доктрина на основата на съпоставянето на символи, които са ценност за турския народ и идентичност, но които биват интерпретирани по различен начин от Ататюрк и Ердоган.

[Гюлер Хъкмедова Ахмедова / Gyuler Hakmedova Ahmedova е зачислена като редовна докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Динамика в отношенията Турция – Европейски съюз след юли 2016 г.“.]

Статията „Промените в Закона за държавния служител – повишаване на обективността и прозрачността на подбора“/Amendments to the Civil Servants Act – Increasing the objectivity and transparency of recruitment има за цел да представи приетите през юли 2016 г. изменения и допълнения на закона (в сила от октомври 2019 г.). Във фокуса на вниманието са проблемите в областта на конкурсите и очакваните резултати за осигуряване на повече прозрачност и обективност при подбора на държавни служители.

[Диана Ангелова Дончева/ Diana Angelova Doncheva е зачислена като задочна докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Подборът на служителите като елемент от стратегическото управление на държавната администрация“.]

Авторът на статията „Наследството на наследника“ / The heritage of the heir хронологично припомня събития и предлага резултати от анализ на управлението на министър-председателя на Република България Симеон Сакскобургготски. Направен е и сравнителен анализ на кадровите назначения през периодите 2001–2005 и 2005–2009, като се достига до оценка на последствието от управление на Симеон Сакскобургготски.

[Димитър Александров Митев / Dimitar Alexandrov Mitev е зачислен като редовен докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Влияние на кадрите на Държавна сигурност при формиране на политическите, икономически и обществени елити в България. (1990–2013 г.)“.]

В разработката със заглавие „Европейските коалиции на българските социалисти: БСП в изборите за Европейски парламент (2007–2014)“ / European coalitions of the Bulgarian socialists: Bulgarian Socialist Party in the elections for European Parliament (2007–2014) са споделени резултати от проучване на официални партийни документи, изявления на партийни лидери, коалиционни документи, данни от избори и социологически проучвания, научна литература върху лявото политическо пространство. Фокусът на анализа е установяване на характеристики на коалиционната култура на БСП.

[Емил Красимиров Марков / Emil Krasimirov Markov е зачислен като редовен докторант през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Значението на европейската социалдемократия за програмното и политическо развитие на българската посткомунистическа левица (2007–2019 г.)“.]

Статията „Големите надежди“ / Great Aspirations е посветена на управлението на правителството с министър-председател Иван Костов – първото след промените от 1989 г., завършило конституционно определения мандат. Авторката си поставя за цел да изследва политическата ефективност на това правителството, като под понятието „политическа ефективност“ разбира съотношението между заявените управленски цели и степента на тяхната реализация, от една страна, и нагласата на избирателите в края на мандата, от друга.

[Илиана Андонова Петрова / Iliyana Andonova Petrova е зачислена като задочна докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Състав, структура и политическа ефективност на Министерския съвет на Република България в периода 1997–2015“.]

- **В раздел IV („Социални, стопански и правни науки“ / „Социология, антропология и науки за културата“)** са включени две статии.

Разработката „Проблеми и стереотипи в управлението на съвременните читалища“ / Problems and stereotypes in the management of the contemporary chitalishta (Bulgarian community centres) се основава на емпирично изследване. В нея се извеждат слабости в отношението на държавната администрация и местното ръководство към сектора на културата. Достига се до открояване на два основни проблема пред читалищата. Първият е свързан с неизпълнената децентрализация на сектора. Вторият е свързан с демографските промени и миграциите, които изкореняват потенциала на периферията да развива активно гражданско общество и жизнени граждански организации.

[Силвена Неделчева Байракова / Silvena Nedelcheva Bayrakova е зачислена като редовна докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Българските читалища – между възхвалата и отрицанието. Читалищен мениджмънт в съвременен контекст“.]

Авторът на статията „Към измеренията на историческия свят във феноменологията на Дейвид Кар“ / Exploring dimensions in David Carr’s phenomenology of the historical world накратко описва наративистките програми от онтологичен тип в контекста на хуманитарните науки. Спира се на понятията „сми-сьъл“, „историчност“ и „наративност“. Предлага преглед на коментари, направени от други учени в обща дискусия за наративната история (Едуард Кейси, Едмунд Хусерл, Стивън Кроуел).

[Чавдар Валентинов Димитров / Chavdar Valentinov Dimitrov е зачислен като редовен докторант през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Наративното осмисляне на културни светове във възгледите на Дейвид Кар и Пол Рикъор – сравнителен анализ между феноменология на дейността и херменевтика на дистанцираността“.]

- **В раздел V („Социални, стопански и правни науки“ / „Обществени комуникации и информационни науки“)** е включена една статия.

В статията „Езиците за тематично търсене в електронните каталози на българските библиотеки“ / Thematic Search Languages in the Electronic Catalogs of Bulgarian Libraries се разглежда актуален проблем на информационното обслужване (особено в библиотеките) и на един от ключовите инструменти за достъп до информационни ресурси. Авторката изследва състава и използването на информационните езици в електронна среда и по специално в българските сводни каталози. Защитава тезата, че лингвистичното осигуряване на електронния каталог определя качеството на информационните услуги.

[Мария Асенова Аврамова / Maria Assenova Avramova е зачислена като докторантка през 2017 г. и разработва дисертация на тема „Лингвистично осигуряване на електронна библиотека“.]

От Главния редактор

I

**Научна област
„Хуманитарни науки и изкуства“**

**Научно направление
„Философия“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ПРОБЛЕМИ В ТЕОРИЯТА ЗА ДВАТА ТИПА ИСТИНА НА СПИРИДОН КАЗАНДЖИЕВ

МАДЛЕН ГРИГОРИЕВА АНГЕЛОВА

Резюме. В изложението са представени възгледите на Спиридон Казанджиев по отношение на познанието и истината. Една от основните предпоставки, поддържана от философа, е, че можем да говорим за два типа истина. В първия се предполага, че истината е кореспонденция. За истини от втория тип говорим вече във философията и „разумното познание“, като тя се постига в практиката и се определя от ценности. В настоящия текст аргументирам тезата, че в езика на съвременната епистемология позицията на Спиридон Казанджиев се приближава до някои възгледи в „аретичната епистемология“.

Основната цел на разглеждането е да се покаже неприложимостта на теорията за истината на Спиридон Казанджиев, като по този начин са демонстрирани и някои недостатъци на аретичната епистемология. Представени са проблемите, които поставя пред епистемологията постулиране на истината като абстрактна същност. Допълнителна трудност създава особеният психологизъм на Казанджиев, чиито слабости изпъкват в дебата срещу логицизма на ремкеанството.

Настоящата критика се различава от тази на Димитър Михалчев, защото не се отнася към самия антиреализъм на Казанджиев, а към предпоставената теория за истината, която е неудовлетворима посредством него. Това означава, че при разглеждането не се взема отношение за това дали метафизическите претенции на философа са основателни, а се критикува единствено противоречието между тях и възприетата от Казанджиев теория на познанието.

Също така следва да се отбележи, че настоящият текст не разглежда евентуалните мотиви, които стоят в основата на обособяването на толкова некохерентна теория за истината. Те са подробно анализирани в книгата на Венцеслав Кулов – „Философията като проблем в българската книжнина на XX век“, която използвам и като спомагателен източник в проведеното изследване.

В заключение предлагам вариант за преработка на разглежданата в настоящия текст теория за истината, с цел отстраняването на противоречието в нея. Това обаче още не означава, че тя е приложима, а единствено преформулирана. Ефективността на новата формулировка остава предмет на отделно разглеждане.

Ключови думи: истина, знание, проблеми, аретична епистемология, антиреализъм.

SOME PROBLEMS WITH THE THEORY OF SPIRIDON KAZANDJIEV ABOUT THE TWO TYPES OF TRUTH

Madelaine Grigorieva Angelova

Abstract. In this paper, I present the views of Spiridon Kazandjiev regarding knowledge and truth. One of the premises is that one can talk about “two types of truth”. With respect to the first type, one must adopt the Correspondence theory of truth. The second type of truths are “philosophical”. They are products of “reasonable knowledge”, acquired through specific practice and defined by virtues. I claim that Kazandjiev’s account is comparable with some of the concepts in the contemporary virtue epistemology.

My goal is to show the inapplicability of Kazandjiev’s account and by doing so to demonstrate some of the problems in virtue epistemology. I present the issues created by the presumption that “the truth” is some abstract entity. Moreover – Kazandjiev’s “psychologism” creates further difficulties, which become apparent in the arguments against the “logicism” of Rehmkean’s.

The following arguments against Kazandjiev’s account differ from Mihalchev’s critic by not dealing with his antirealism, but attack the presupposed theory of truth which remains unsatisfied by the antirealist claim. My goal is not to show if Kazandjiev’s metaphysical allegations are justified, but only to point out that they contravene the theory of knowledge adopted by him.

In addition, I have to point out that I do not address the possible motives behind the embracement of such an incoherent theory of truth. Venceslav Kulov already does this in his book “The philosophy as a problem in Bulgarian literature of XX century”, which I use in the following research.

Finally, I propose a revision of the truth theory in order to eliminate the contradiction in it. However, this doesn’t mean that the new theory is already applicable, but only reformulated. Its efficiency remains a subject of a different inquiry.

Key words: truth, knowledge, problems, virtue epistemology, antirealism.

* * *

Предмет на настоящото разглеждане са теорията за истината и възгледите по отношение на познанието, които присъстват в част от трудовете на Спиридон Казанджиев. В контекста на българската философия от първата половина на 20. в., голяма част от теориите и тезите, поддържани от философите, могат да се смятат за техни авторски постижения, които не се вписват напълно „в рамките“ на традицията. Като такива те трудно могат да бъдат причислени към съвременна теория или течение във философията. Другият сериозен проблем е тяхната несистематичност, която до голяма степен става основен мотив подобни теории да не бъдат преразглеждани и отклонява вниманието от техните евентуални приноси. Историко-философската претенция на настоящия текст е да се аргументира тезата, че възгледите на Спиридон Казанджиев се приближават до някои от основните твърдения в съвременната „аретична епистемология“ и могат да бъдат анализирани като такива. В основата на тази теза са поставени споделеното изискване за нормативен характер на теорията и стремежа „философските истини“ да се търсят именно в практиката и междуличовешките отношения. Това позволява да се твърди, че двете позиции

имат сходни силни страни и слабости, като ги прави уязвими за възражения и критика от един и същ тип. Успешното извеждане на тези прилики има ключова роля за постигането на основната цел на разработката – да демонстрира неприложимостта на теорията за истината на Спиридон Казанджиев, като по този начин се анализират и някои недостатъци на аретичната епистемология като цяло. Представени са проблемите, които поставят пред епистемологията постулирането на истината като абстрактна същност и възприемането на психологизъм, подобен на този в трудовете на Казанджиев.

Статията цели да демонстрира актуалността на разглежданите проблеми, като покаже че те нито започват, нито приключват с философията на Спиридон Казанджиев. Настоящата критика е иновативна и се различава методологически от тази на Димитър Михалчев. В нея е предложено преразглеждане на теорията за истината на Казанджиев с цел отстраняването на противоречието в нея. Основният ѝ принос се състои в преформулирането на теорията, като това все още не означава, че тя е приложима успешно. Последното излиза от целите на разработката и е предмет на отделно разглеждане. Допълнително следва да се отбележи, че настоящият текст не разглежда евентуалните мотиви, които стоят в основата на обособяването на толкова некохерентна теория за истината. Те са подробно анализирани в книгата на Венцеслав Кулов – „Философията като проблем в българската книжнина на XX век”¹, която използвам и като спомагателен източник в проведеното изследване.

Редно е първо да се разгледат твърденията на Спиридон Казанджиев, които могат да бъдат причислени към полето на епистемологията и имат пряко отношение към настоящата разработка. Поради споменатата вече несистематичност, в текстовете му са формулирани разнообразие от „определения“ на понятията за знание и истина. В разработката е направен опит те да бъдат проследени и въз основа на самите разглеждания на тези понятия в трудовете на автора да бъдат формулирани по-кратки и ясни дефиниции.

„Природата“ на истината е подробно описана в теорията за „многообразието на истина“ на Казанджиев². В анализа на Венцеслав Кулов, както и в оригиналния текст, се стига до разграничаване на „два вида истина“³. Характеристиките, които Казанджиев приписва на предиката „е истина“ обаче, дават основание да се говори за „типове“, с оглед на актуалното за съвременната философия разграничение, въведено от Пърс⁴. Всеки от типовете съответства

¹ Кулов, Венцеслав. (2013). *Философията като проблем в българската книжнина на XX век*. София: ИК „Св. Иван Рилски“, с. 64–75.

² Казанджиев, Спиридон. (1939). *Знание и вяра*. София, с. 116–135.

³ Кулов, Венцеслав. (2013). *Философията като проблем в българската книжнина на XX век*. София: ИК „Св. Иван Рилски“, с. 75.

⁴ Peirce, Charles. (1931–1935). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vols. I–IV*, Hartshorne and Weiss (eds.), Cambridge: Harvard University Press, sec. 4.537.

на различни инстанциизации⁵ (token-и). Първият тип се определя от Кулов като „натуралистична модификация на кореспондентното разбиране“. Вторият се разглежда като „ценностно оцветен“, „прагматичен“ и „философски“ тип⁶. Тук може да се възрази, че с оглед на това разграничение е по-правилно директно да се допусне, че Казанджиев приема две, извънредно различни по своята същност, теории за истината. Това обаче е проблематично, защото успоредно с разграничението, изглежда, че истината е някаква целокупна, абстрактна същност, която е „цел на всяко познание“. Освен това тя е и „момент от познавателния акт“⁷. Ето защо е по-подходящо тезите на Казанджиев да се разглеждат като части на единна концепция за истината. Поради очевидното ѝ несъответствие с някои от съвременните теории, в този текст тя е обозначена като „теория за двата типа истина“. Множеството проблеми, свързани с нея, предстои да бъдат разгледани в разработката. Преди това обаче следва да се анализират сходствата между цялостното разбиране на Спиридон Казанджиев за теорията на познанието и аретичната епистемология. Прокарването на този паралел позволява критиките, отправени към възгледите на Казанджиев, да намерят едно по-широко приложение с оглед на съвременния дебат за интелектуалните ценности.

Названието „аретична епистемология“ обединява серия от подходи във философията, които притежават някои общи характеристики. Като основни могат да се посочат нормативната роля на епистемологията и фактът, че в основата на разглеждането се поставят епистемичните агенти и общности, като биват оценявани техните интелектуални „добродетели“ и „грехове“. В аретичната епистемология думата „нормативен“ има доста широко значение, което може да се отнася както към „правила“ за добиването на знание, така и към „задължения“ на познаващия⁸.

Когато се говори за „интелектуални добродетели“, това предполага, че познанието до голяма степен зависи от агента/общността и неговите/нейните способности. Казано на езика на една по-стара терминология, това означава, че в него има субективен елемент, който засяга самия начин, по който агента формира своите убеждения.⁹ По подобен начин стоят нещата и в трудовете на

⁵ Преводът не е особено добър, но на този етап във философията няма консенсус как да се превежда разграничението. Изключително важно е „инстанцията“ да не се бърка с „поява“, доколкото все пак говорим за абстрактни типове.

⁶ Кулов, Венцеслав. (2013). Философията като проблем в българската книжнина на XX век. София: ИК „Св. Иван Рилски“, с. 75.

⁷ Казанджиев, Спиридон. (1982). Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, с. 75.

⁸ Срв. Turri, John, Alfano, Mark, Greco, John. Virtue epistemology. – *Stanford encyclopedia of philosophy*. Edward N. Zalta (Ed.), 16.06.2017 <https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-virtue/#InteVirtEpisComm> (11.08.2017)

⁹ Така например в съвременния рилайъбилитизъм се говори за „надеждност на свиде-

Казанджиев, макар че следва да се отбележи, че неговата теория е написана на сравнително по-непрецизиран език. Важните моменти в нея са няколко:

- i. Познанието е винаги „акт“ на даден агент или общност.¹⁰
- ii. Познавателният акт е „емпирична величина“, като познаваното не бива да се отъждествява с „мисловното съдържание“.
- iii. Признаване на независима от агента познавателна реалност.
- iv. Самото протичане на „познавателния акт“ зависи от „индивидуално-психически, биологически и културно-исторически зависимости“. Може да се заключи, че последните са основни за формирането на интелектуалните добродетели на агента.¹¹
- v. На база разликата в надеждността на свидетелствата можем да говорим за „наивно познание“, „разсъдъчно познание“ и „разумно познание“ (като според Казанджиев и в трите случая можем да имаме „очевидност на познанието“)¹².

Анализът на познанието чрез самия познавателен акт на агента, както и допускането за различни зависимости и каузални връзки, които играят роля при познавателния процес, доближават позицията на Спиридон Казанджиев до някои от основните позиции на аретичната епистемология. Това сходство се задълбочава, ако бъде разгледана разликата между „случайност“ и „способност“. В последните си трудове Джон Греко предлага знанието да се дефинира посредством ЗУС принципа, или:

- (1) „S знае, че *тогава и само тогава когато* S е убеден в истината (по отношение на p), защото S е убеден, че p е продукт на интелектуалните му способности¹³.

Ако бъде изчистена от излишната диалектика, постановката, която предлага Казанджиев е подобна. Знанието се състои в „съгласуване“ на истинното

телството“. Тази дискусия започва с един от трудовете на Голдман: Срв. **Goldman**, Alvin. What is justified belief. – *Justification and knowledge*. Boston: D. Reidel, 1979, pp. 1–25.

¹⁰ Казанджиев не споменава експлицитно, че познанието може да бъде характеристика на общността, но този извод може да бъде направен с оглед на някои от текстовете му, които позволяват да се говори за знанието на определена общност – например „народът“/„нацията“. – Срв. напр. **Казанджиев**, Спиридон. История и народ. – *Златороз* № 2-3, 1928, с. 76.

¹¹ **Казанджиев**, Спиридон. Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, 1982, с.75, 80, 96.

¹² Така например наивното познание почива на непосредствени свидетелства. Такива са твърденията за „големини, разстояния или междини от време“. „По-голяма“ интелектуална добродетел притежава вече разсъдъчното познание, в което тези данни са анализирани и подредени. – Срв. **Казанджиев**, Спиридон. Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, 1982, с. 163.

¹³ ЗУС = Знанието като успех чрез способност (В оригинал KSA – knowledge as a success through ability – превод мой (M.A.)) – **Greco**, John. Knowledge and success from ability. – *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, Vol. 142, No. 1, 2009, pp. 17–18.

убеждението с действителността, като то не просто трябва да бъде „безпротиворечиво“, а да не бъде случайно. За да „улучи обекта“, знанието следва да е продукт на „оправдано изискване“ или „притежание“¹⁴. Накратко самото „съгласуване“ зависи от способностите на познаващия. Представено по-ясно това изискване би изглеждало така:

- (2) S знае, че р тогава и само тогава когато S е убеден в истината (по отношение на р), защото S е убеден, че р е продукт на оправдано изискване за съгласуване.

За да бъде убеден, че „р е оправдано изискване за съгласуване“, следва S да е убеден, че „така съгласуваното мислене улучва обекта“. Това позволява извеждането на (3):

- (3) За да е убеден, че изискването за съгласуване е оправдано, S трябва да знае, че то е продукт на интелектуалните му способности.

От (2) и (3) по транзитивност следва, че:

- (4) S знае, че р тогава и само тогава когато S е убеден в истината (по отношение на р), защото S е убеден, че р е продукт на интелектуалните му способности.

По този начин (1) и (4) стават идентични. Възможна е евентуална критика към подхода на сравнение. На базата на всичко казано дотук обаче, може лесно да се открие прилика между възгледите на Спиридон Казанджиев и позициите на някои представители на аретичната епистемология. Следва да се установи кое е общото между тези подходи, което ги прави уязвими за едни и същи критики.

В аретичната епистемология „убедеността на S в интелектуалните му способности“ играе ролята на добавено условие за познание към класическия анализ. Това е и един от многото опити да бъде открит „изход“ от примерите на Гетие, които демонстрират неефективността на тройната дефиниция.¹⁵ Същото това добавено условие обаче става и фокус на множество критики. Като бъдат оставени настрана споровете за това кои „качества“ следва да изграждат „способностите“ на познаващия, остава въпросът: Как изобщо S стига до убеждението, че е репродукт на интелектуалните му способности¹⁶? Излиза, че не просто критерият за познание остава напълно неясен, но на свой ред той има нужда от критерий за разпознаване. Евентуално решение на този проблем може да се търси в четвъртата аксиома на епистемичната логика, според която индивидът притежава „самосъзнание за притежаваното знание“ или:

¹⁴ **Казанджиев**, Спиридон. (1982). Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, с. 146–148.

¹⁵ Виж: **Gettier**, Edmund. Is justified true belief knowledge? – *Analysis*, Vol. 23, No. 6, 1963, pp. 121–123.

¹⁶ Или казано в речника на Казанджиев, че р „е продукт на оправдано изискване за съгласуване“.

[A4] Кар ->КаКар.¹⁷

С други думи от [A4] следва да се допусне, че индивидът по принцип знае, че неговите убеждения са продукт на собствените му интелектуални способности. Такова решение обаче би било спекулативно, защото четвъртата аксиома не се отнася до убеждения, а до вече налични знания. За да бъде употребена правилно, следва вече да се работи с адекватна дефиниция на знанието. Следователно проблемите, които възникват в хода на самата дефиниция, не могат да бъдат решени посредством нея.

Друг възможен вариант е проблемът за типа на „качествата“ и този за убедеността на познаващия в способностите му да намерят общо решение. Подобен опит е направен от Робъртс и Ууд, като способностите на „когнитивните агенти“ се обясняват през „успешността“ на определени „практики“. Последните са резултат от дълъг процес на „трениране“ и „формиране“ на индивида, в резултат на който последният придобива определени „умения“¹⁸. Дотук сценарият не се различава особено от възгледите на Райл по отношение на „знанието как“¹⁹. И двете концепции предполагат трениране на поведение с цел успешна практика, която позволява на даден индивид да бъде приписана „интелигентност“ или „ефективност“. Съществената разлика е, че Робъртс и Ууд се опитват да разширят класическата концепция за знание, което означава, че в основата на тяхната теза стои „менталната картина“. Така практиката е не просто умело и успешно поведение, достъпно от трето лице, а „интелектуална практика“, или поведение от първо лице, до което има достъп само вършителят. Именно такива „интелектуални практики“ стоят в основата на „обосноваването и гарантирането на убежденията“²⁰. Този подход лесно може да се приложи и към концепцията на Казанджиев, доколкото „познавателният акт“ е винаги „мисловен акт“. Отделно, претенцията на последния да издига „емпирична концепция“, поставя в основата ѝ именно такива „успешни практики“, които впоследствие биват третираны като способности. При „наивното познание“ например, главното умение е „възприятието“²¹. Тази зависимост на познанието от практиките и уменията на индивида дава и основание на Венцеслав Кулов да допусне, че Казанджиев говори именно за „относителност на познанието“²².

¹⁷ **Карагеоргиева**, Анета. (2013). Увод в съвременната теория на познанието. София: Проектория, с. 31.

¹⁸ **Roberts**, Robert, **Wood**, Jay. (2007). Intellectual virtues. An essay in regulative epistemology. New York, Oxford: Clarendon press, pp. 113–116.

¹⁹ Срв. **Ryle**, Gilbert. The concept of mind. London: Routledge, 2009 (1949).

²⁰ **Roberts**, Robert, **Wood**, Jay. (2007). Intellectual virtues. An essay in regulative epistemology. New York, Oxford: Clarendonpress, p. 117.

²¹ **Казанджиев**, Спиридон. Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, 1982, с. 146–147.

²² Виж: **Кулов**, Венцеслав. (2013). Философията като проблем в българската книжнина на XX век. София: ИК „Св. Иван Рилски“, с. 75 и с. 234.

Предложението на Робъртс и Ууд да разглеждаме „способностите“ като „интелектуални практики“ обаче не може да разреши проблемите, които възникват при формулирането на допълнителното условие за познание. То влиза в противоречие със стандартното значение на думата „практика“, което предполага последната да бъде публично наблюдаема. Дори абстрахирането от тази нестандартна употреба не помага, защото „тренираното и формирано умение“ просто измества „интелектуалната способност“ от (4.), но не добавя и не променя нищо по този начин. Остава въпросът: Как Се убеден, че е тренирал достатъчно своите способности, които му гарантират убеждение в p ? Това може да бъде демонстрирано с класически пример за знание за бъдещето – Георги е ученик в последен клас, но тренира своята памет от дете. В продължение на години решава логически ребуси, запаметява умишлено телефонни номера и други данни. В резултат на това Георги формира убеждението: „Аз имам много добра памет“. Ден преди класното по математика той получава отговорите и ги запаметява. В същия ден обаче има и тест по биология, за който също получава отговорите и ги запаметява. На следващия ден той решава класното по математика. Убеден в своята добра памет, Георги смята, че знае, че:

(5) $p =$ Ще получа отлична оценка на класното по математика.

Оказва се обаче, че той е сгрешил и е попълнил отговорите, които са му дали за теста по биология. Информацията му за класното обаче е била погрешна и попълнените отговори все пак успяват случайно да му донесат отлична оценка. Въпреки това не може да се твърди, че в (5) той има знание, независимо че примерът отговаря на всички характеристики, предложени от Греко в ЗУС принципа и експлицирани в (1) и (4). Следователно, въпреки че Георги се е упражнявал години наред в определена „интелектуална практика“, убеждението, че тя е напълно ефективна, е погрешно.

Най-сериозният проблем при подобен анализ на знанието е, че той включва като необходимо условие за познание истинността на убеждението. На свой ред това условие е изпълнимо, само ако преди това вече е налично валидно определение²³ за истината. Следва да се провери дали предложената от Казанджиев теория за истината е в състояние да удовлетвори подобна дефиниция за знанието. На пръв поглед, тезата за „двата типа истина“ има за цел да бъде приложима именно към възможно най-много случаи („многообразието“), в които бива приписван предикатът „е истинно“. Така тя става „приемник“ на разнообразие от други теории за истината, сред които кореспондентната, кохерентистката и прагматиската. Разглежданите от Казанджиев „истинни съждения“ ту кореспондират с реалността („улучват обекта“), ту са продукт на утвърдени практики (в името на един „телеологичен ред“), ту са в резултат на

²³ Под „валидно определение“ разбирам приемането на непротиворечива теория за истината, която е приложима към повечето (ако не всички) случаи, в които се приписва предикатът „е истинно“.

кохерентна система от убеждения („съгласуване на мисленето със самото себе си“)²⁴. Този дефект на теорията, подробно анализиран от Венцеслав Кулов, я прави изключително некохерентна и не позволява тя да предложи валидно определение за истината. Друга основателна критика предлага Димитър Михалчев, като оборва теорията за истината, предложена от Казанджиев, чрез аргумент от антиреализъм.²⁵ Настоящият текст предлага по-различна критика по две причини:

1. Концепцията за истината на Казанджиев всъщност е реалистка, поради допускането за независима от съзнанието реалност.²⁶
2. Проблемът с теорията за истината при Казанджиев е по-скоро методологически.

Това означава, че разглеждането не взема отношение към това дали метафизическите претенции на автора са основателни, а критикува единствено противоречието между тях и възприетата от Казанджиев теория за „два типа истина“. Във вида, в който е представена, тя не може да бъде приложена към нито един от случаите, за които претендира да е валидна. Това прави некоректна и дадената дефиниция на знанието. Допълнително, ако разгледаните представители на аретичната епистемология разчитат на кореспондентна теория за истината²⁷, към тях би било приложимо същото възражение.

Причината за тази неефективност се крие в методологическата грешка да се приемат едновременно реалистки и антиреалистки предпоставки²⁸. Подобен подход води до противоречие. В „Истина и очевидност“ например Казанджиев изхожда от следните:

РП: Признаване на независима от съзнанието реалност – „разстояние между познанието и обекта“, без което „няма истина, както не би имало и познание“²⁹.

АРП: Истината е „убеждение за валидността на мисленето“³⁰.

²⁴ Срв. **Казанджиев**, Спиридон. Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, 1982, с. 147, 174, 150.

²⁵ Статията на Михалчев предлага и множество критики на останалите позиции на Казанджиев от „Истина и очевидност“. Виж: **Михалчев**, Димитър. Задачите на философията в сянката на нашата съвременност. – *Философски преглед*, кн. 3, 1937, с. 222–249.

²⁶ Въпреки че голяма част от позициите му позволяват той да бъде характеризиран като „антиреалист“.

²⁷ Това допускане е хипотетично. „Истината“ е част от дефиницията на знанието при много от представителите на аретичната епистемология, но те самите не се занимават с анализа на предиката „е истина“.

²⁸ Тук ще използвам за улеснение съкращенията РП (реалистка предпоставка) и АРП (антиреалистка предпоставка).

²⁹ **Казанджиев**, Спиридон. Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, 1982, с. 145.

³⁰ **Пак там**, с. 157.

Аргументът от халюцинация обаче ясно показва, че убеден във „валидността на своето мислене“ може да е и човек, чиито твърдения нямат нищо общо с реалността. По същия начин, някой може да е убеден, че дадено твърдение „р“ е продукт на интелектуалните му способности, но то да не отговаря на действителността. Може да се заключи, че приемането на АРП по отношение на познанието не позволява да бъде приета РП по отношение на истината. Тук може да се възрази, че разнообразието от „диалектики“ при някои автори разчитат именно на подобни методологически маневри. Подходящ отговор на този аргумент дава едно изказване на М. Димитров, направено по друг повод. Такива тактики обикновено са резултат от „произволна схема“, с която авторът „предварително се е въоръжил“³¹, и не е в състояние да предложи релевантни аргументи за употребата ѝ. Ето защо опитът да се комбинират реално и ментално в една обща абстрактна същност, наричана „истина“, остава противоречив и незадоволителен.

От всичко казано до тук могат да бъдат направени два извода. Първо, теорията за истината на Спиридон Казанджиев следва да бъде преформулирана, за да не противоречи на собствените му възгледи за познанието. Второ, с оглед условията за познание в съвременната аретична епистемология, например предложените от Греко, теорията за истината трябва да бъде формулирана³². Доколкото и двете разглеждани концепции са интерналистки по отношение на обосноваването и анализират познанието в менталистки термини, те не могат да бъдат преформулирани, така че да приемат само РП³³. Остава възможността да бъде формулирана теория за истината, която да стъпва изцяло на АРП (епистемична теория). Присъстващите при Казанджиев кохерентизъм и прагматизъм обаче не са добри кандидати. Ако се допусне „мрежовата взаимна подкрепа на пропозициите“ като „единствен критерий за истина“³⁴, целият анализ на интелектуалните добродетели би станал безсмислен. От друга страна, прагматизмът е още по-неподходящ, защото допуска „достатъчно продължително развитие и тестване на теорията“, като накрая тя бива „приета от всички изследователи“³⁵. Това изискване също е несъвместимо с дефиницията на знанието, предложена в (4), защото не е изключено противоречие

³¹ Димитров, Михаил. П. К. Яворов в психоаналитично осветление. – *Изкуство и критика*, № 8, 1939, с. 431–432.

³² При повечето представители на аретичната епистемология истината се обяснява посредством връзката с „интелектуалните добродетели“, без да се предлага определение за нея. – Срв. **Battal**, Heather. What is virtue epistemology? <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuBatt.htm> (11.08.2017)

³³ Ако бъдат отхвърлени всички АРП, разглежданите тези добиват вид на стандартна кореспонденция.

³⁴ Каквато е основата на кохерентизма: Срв. **Иванов**, Димитър. Теории за истината. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 61–62.

³⁵ **Пак там**, с. 75.

между „интелектуални способности“ на индивидуалния агент и „консенсус“ в общността.

Критерият, предложен от евидентизма – „очевидност“ е по-подходящ с оглед на „интелектуалните добродетели“. При Казанджиев на много места той се прилага, като се комбинира с кореспондентното разбиране по извънредно противоречив начин. Любопитно е, че на едно място дори се дискутира въпросът за „евидентността на истината“³⁶. Критерият е съвместим и със стремежа на Казанджиев познанието да бъде третирано като емпирична величина (виж ii.). Колкото до „интелектуалните добродетели“, те могат да бъдат третирани като условие познаващият да достигне до тази „очевидност на истината“. Следователно, ако бъде преформулирана теорията за двата типа истина, с цел в нея да останат само АРП и да бъде съвместима с евидентизма, тя би добила следната структура:

- Може да се говори за два типа истина.
- В първия случай, с предиката „е истина“ се обозначават очевидни твърдения, които се отнасят до сетивни данни, получени емпирично (чрез наблюдение).
- Истините от втория тип са спекулативни. Те отговарят на твърдения, формулирани от индивида чрез метода на интроспекцията.³⁷

Двата типа се различават доколкото първият предполага „контакт“ с външния свят, макар че се запазва възможността той да бъде възприеман различно от сетивата. С оглед на тази дефиниция на предиката „е истина“, вече е възможно непротиворечиво определение за знанието. В него се включва пето допълнително условие, което играе ролята по-скоро на пояснение към първото:

- (6) S знае, че р тогава и само тогава когато S е убеден в истината (по отношение на р), защото S е убеден в очевидността на р, която е продукт на интелектуалните му способности.

Тази нова формулировка е приложима към повечето тези от полето на аретичната епистемология и към възгледите на Спиридон Казанджиев. В нея са останали само АРП, което я прави непротиворечива. Така тя удовлетворява първото условие за „валидно определение“ на знанието. Колкото до нейната функционалност – тя представлява интересна тема за бъдещи изследвания.

Разбира се, всички критики срещу евидентизма и антиреализма като цяло

³⁶ **Казанджиев**, Спиридон. Истина и очевидност. – *Философски и логически съчинения*. София: Наука и изкуство, 1982, с. 157.

³⁷ Такива истина от втори тип присъстват и в краткия анализ на Михалчев по отношение на относителността на истината. Примерът, който той дава е: „В този миг аз изпитвам чувство на досада поради лошото време, което ме гнети: това е истина“. – **Михалчев**, Димитър. Проблемата за относителността на истината. – *Избрани съчинения*, София: Наука и изкуство, 1981, с. 183.

биха запазили своята тежест и при теорията за двата типа истина. Критиките към интернализма пък биха засегнали дефиницията на познанието в (6). Целта на този текст обаче не е да отговори на тези критики, а да демонстрира съществуваща грешка в едно от релевантните за съвременното ни направление в епистемологията, като покаже как тя може да бъде преодоляна. Накратко – тук посочвам актуален проблем и евентуално решение. Проверката и приемането му са предмет на отделно разглеждане.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитров, Михаил. П. К. Яворов в психоаналитично осветление. – Изкуство и критика, №8, 1939.
- Иванов, Димитър. Теории за истината. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016.
- Казанджиев, Спиридон. Знание и вяра. София, 1939.
- Казанджиев, Спиридон. История и народ. – Златорог № 2-3, 1928, с. 70–82.
- Казанджиев, Спиридон. Философски и логически съчинения. София: Наука и изкуство, 1982.
- Карагеоргиева, Анета. Увод в съвременната теория на познанието. София: Проектория, 2013.
- Кулов, Венцеслав. Философията като проблем в българската книжнина на XX век. София: ИК „Св. Иван Рилски“, 2013.
- Михалчев, Димитър. Задачите на философията в сянката на нашата съвременност. – Философски преглед, кн.3, 1937, с. 222–249.
- Михалчев, Димитър. Избрани съчинения. София: Наука и изкуство, 1981.
- Battal, Heather. What is virtue epistemology? <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuBatt.htm> (11.08.2017)
- Gettier, Edmund. Is justified true belief knowledge? – *Analysis*, Vol. 23, No. 6, 1963, pp. 121–123.
- Greco, John. Knowledge and success from ability. – *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, Vol. 142, No. 1, 2009, 17–26.
- Goldman, Alvin. What is justified belief. – *Justification and knowledge*. Boston: D.Reidel, 1979, pp.1–25.
- Peirce, Charles. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce Vols. I-IV*, Hartshorne and Weiss (eds.), Cambridge: Harvard University Press, 1931–1935.
- Roberts, Robert, Wood, Jay. *Intellectual virtues. An essay in regulative epistemology*. New York, Oxford: Clarendon press, 2007.
- Ryle, Gilbert. *The concept of mind*. London: Routledge, 2009 (1949).
- Turri, John, Alfano, Mark, Greco, John. Virtue epistemology. – *Stanford encyclopedia of philosophy*. Edward N. Zalta (Ed.), 16.06.2017 <https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-virtue/#InteVirtEpisComm> (11.08.2017).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ФОРМИРАНЕ НА ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКО ПОНЯТИЕ ЗА ЛИЧНОСТ

ВИХРЕН ЕВГЕНИЕВ МИТЕВ

Резюме. Изследванията върху личността (напр. на невробиологията, еволюционната биология или генетиката) не успяват да представят понятието за личност в неговата пълнота и остават външни за разбирането му. Тези научни дисциплини могат единствено да посочат основни елементи във формирането на личността, но на тях винаги ще им липсва цялостното разбиране за това какво е личността, напълно развитото човешко същество. Единствено чрез едно по-обхватно понятие за личността изследователите са в състояние да посочат актуалните условия за формирането ѝ и какво всъщност представлява тя.

В своята книга *No Two Alike: Human Nature and Human Individuality* Джудит Харис се фокусира върху уникалността на личностите и формирането на различията помежду им. Според американската психоложка причините за оформянето на уникални личности не се крият в детството на личността, нейното възпитание и социалните групи, в които попада, а притежават вътрешнопсихологически измерения.

Взгледите на Харис за формирането на личността намират своето място в полето на философската антропология, в което личността е представена като себесъздаваща се на базата на проект за своето бъдеще, който бива реализиран чрез лични избори и преодоляването на социалния ѝ контекст. Понятието за личност притежава в по-висока степен социални и психологически отколкото физиологически и биологически измерения, докато акцентът на себеактуализацията е вътрешен за личността мотив за нейното поведение.

В тези граници целта на настоящия текст е анализирането на теорията за уникалните личности на Джудит Харис и нейното доразвиване с оглед на възможността за формиране на философско-антропологическо понятие за личност.

Ключови думи: Антропология, идентичност, индивидуалност, личност, себerealизация, философия.

FORMATION OF A PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL CONCEPT OF PERSONALITY

Vihren Evgeniev Mitev

Abstract. In her book *No Two Alike: Human Nature and Human Individuality*, Judith Harris is focusing on the difference between people in terms of their unique personalities. According to Harris the conditions that form the personality are not hidden in its early childhood neither its early social context. Those views of the American researcher find their place in the field of Philosophical Anthropology according to which the personality is a self-created project based on personal choices and overcoming of the social context on every stage of its development. The concept of personality has, to a greater extent, social and psychological dimensions rather than physical. Furthermore, the accent of future realization is inner motif of behavior for the personality.

Studies of personality (of neurobiology, evolutionary biology or genetics) fail to represent the concept in its full meaning and stay external for its understanding. Those fields of study can only point basic elements of the development of the personality but will always lack of a final understanding of what a personality, a fully developed human being, is. Only through a wider understanding of the concept of personality researchers would be able to grasp the actual conditions of formation.

In those terms the aim of the recent text will be to analyze Harris' theory of unique personalities and the possibility to overcome it by pointing its value for the field of Philosophical Anthropology.

Key words: anthropology, identity, individuality, personality, philosophy, self-realization

* * *

Съвременните изследвания върху понятието за личност се различават в разбиранията си за нейното формиране, като едни избират да изучават детството на личността, други – нейните наследствени характеристики, трети – нейния социален свят. Твърдението за формирането на личността в нейното детство е обхванато в най-голяма степен от изследванията на психологията, това за наследствените характеристики – от последните открития на генетиката, а застъпници на разбирането за *околната среда* на личността като основен фактор за нейното формиране остава за представителите на социологията.

И трите посочени изследвания имат основания да защитават позициите си. В тези изследвания се говори за човека и се прави опит да се обясни какво е той. И трите научни позиции притежават части от истината за това какво представляват понятията за човек, съзнание, личност и идентичност. Но всички те имат и недостатъка да разглеждат личността единствено от собствената си позиция, предпоставяйки като съществуващи резултатите, които търсят. По подобие на лабораторните експерименти хипотезата е предварително зададена и следва да се работи с нея. Най-вероятно в повечето случаи успяват да потвърдят своите предположения. Но успяват ли в действителност да разкрият пълнотата на понятието?

Така например от гледна точка на химията човешкото тяло е сбор от химични елементи и процеси. От биологична гледна точка – система от органи. И наистина тези твърдения са верни от позицията на съответните учени, които ги изказват. В такъв случай от гледната точка на химика светът би бил сбор от химични елементи и процеси, от които човекът е част. Естествено, тези твърдения са преувеличени, но с тази умишлена спекулация по-лесно става видима необходимостта от използването на понятия, смисъл и разбираня, които намираме в областта на хуманитарните науки, занимаващи се с човешкия свят и неговите екзистенциални аспекти. Предстои да бъде представено в обобщен план развитието на природните науки, водещи до появата на генетиката, психологията и социологията, за да видим какво понятие за личност създават, и ако е необходимо, да го доразвием.

Твърдения за това, че някои организми могат да произхождат от други, датират още от досократиците – Анаксимандър и Емпедокъл. В по-късен етап от развитието на европейската мисъл срещаме Лукреций, който става последовател на Емпедокъл в произведението си *За природата на нещата*. През Средновековието по-скоро е подкрепяно Аристотеловото разбиране за актуализирането на природните възможности (форми) под силата на божествената воля. Така до 17. в. и зараждането на натурализма в модерната наука трудно може да се говори за хомогенна и прогресивно развиваща се научна общност. Едва през 18. век започват да се появяват множество изследователи, които акумулират ново познание. Виден техен представител става Дарвин с предположението си, че *един вид се изменя в друг* поради *естественния подбор*, и с теорията си за еволюцията, описана в *Произход на видовете* от 1859 г.

Като последствие от работата на Дарвин се появяват идеите за социален дарвинизъм чрез подобряване на човешкия род (от генетична гледна точка), изразени в *Изследвания на човешките способности и тяхното развитие* (Френсис Галтън) от 1883 г., където за първи път е представено и понятието *евгеника*. Постепенно обаче се вижда, че тези разбираня и теории имат своите слабости. Така например понятия, оформящи нравствения свят на личността – морал, честност и справедливост – би следвало да бъдат напълно отхвърлени, ако се опитаме да обясним понятието с помощта на теорията за еволюцията на Дарвин, която прави много слаба връзка с антропологията. Наясно сме и с опасността от приложението на евгениката, базирана на физическите характеристики, на които се налага претенцията, че могат да бъдат критерий за човешко същество.

Значимостта на тези открития все пак остава неоспорим факт за последвалото развитие на точните науки (и по-специално на генетиката и невробиологията). От друга страна, идеите за еволюцията и наследствеността допринасят за мисленето на личността като пластична – тя *еволюира* дори в социокултурен и антропологически смисъл. Ако откритията не бяха верни, то надали

човекът би се променил от времето на *Homo habilis* насам. Но тези открития остават само парчета от пъзела и предхождат пълното разбиране на понятието за личност, изключвайки разглеждането на важни аспекти в неговото формиране. Дотук цялата съзнателна част на личността остава неизследвана, което налага разглеждане на друга дисциплина, изучаваща понятието за личност в много по-голяма степен.

Идеята за *психе* (ст. гр. *ψυχή*) става популярна най-напред в Платоновите *Диалози* (*Федър*) и след това в *За душата* на Аристотел, където е представена като рационална душа. В средновековната философия или теософия, под натиска на християнството в Европа, отъждествяването на *психе* и душа става пълно. По време на Просвещението Лайбниц връща темата за психиката в дискурса на философията, с което вдъхновява Кристиан Волф да обособи психологията като самостоятелна дисциплина в две части (*Psychologia empirica* от 1732 г. и *Psychologia rationalis* от 1734 г.), а Имануел Кант да я определи като основно подразделение на антропологията, отхвърляйки експерименталната ѝ част – според него психиката може да се изследва единствено качествено – твърдение, заставащо и в основата на настоящия текст. След Хегел и Хербарт през 1825 г. психологията за първи път става задължителна дисциплина в образователната система на пруската държава.

Изследванията в експерименталната психология се завръщат през 1830 г. (Густав Фехнер) и са официално представени на света през 1879 г.¹ от първия нарекъл се психолог – Вилхелм Вунд. През 1896 г. Фройд се отказва от заниманията си с хипноза и създава теорията за психоанализата. Впоследствие той основава дискуссионна група, към която се присъединяват Алфред Адлер и Карл Юнг. Това е период, в който психологията се развива с бързи темпове и създава множество течения, базирани върху изследването на различни аспекти от човешката психика – възприятия, когнитивност, съзнателни функции, поведение, социално поведение, интелигентност, темперамент, мотивация и др. Постепенно психологията придобива методологията и понятийния си апарат, с които да опише личността, без да отива отвъд нея и да пита какво е тя като феномен на съществуващото (въпрос на философската антропология). Паралелно с нея се развива и социологията, която пренебрегва вътрешния свят на личността и остава в сферата на изследванията за типовете общества, тяхната култура, език, традиции и обичаи.

Опитите да се установи началото на социологията успяват да посочат частични примери от миналото, но добиват по-голяма увереност, спирайки се върху живота и работата на френския философ на науката Огюст Конт, който дефинира социологията като самостоятелна дисциплина и се опитва да я из-

¹ Макар да се твърди, че и Уилям Джеймс е преподавал експериментална психология в университета Харвард през 1875–1876 г. на база на трудовете на Херман Хелмхолц и Пиер Жане.

ползва за коригирането на нередностите в обществото. За истински *баща* на социологията обаче се сочи Карл Маркс, който отрича позитивизма на Конт и създава наука за обществото, която днес познаваме като модерната социология. След тях Емил Дюркейм е първият, който развива социологията като научна дисциплина и през 1895 г. основава първия факултет по социология в университета на Бордо, Франция.

Последвалото развитие на социологията взема на фокус обществените институции и развива темите за индустриализацията, урбанизацията, секуларизацията и др. Постепенно започва да взаимодейства и с полетата на икономиката, психологията, правото и философията. Работата на Дюркейм става основна и за развитието на структурализма и постструктурализма. За социологията остава важен въпросът как обществото влияе на личността и какво е то самото, без да дава отговор на въпроса какво е самата личност. Тя посочва единствено влиянието на социалните структури върху формирането на личността.

Но вместо да отдалечаваме фокуса от личността, нека го върнем към нея, като разгледаме едно примерно съвременно понятие за личност, което използва американският психолог Питър Грей:

Под личност се има предвид общият начин, по който индивидът взаимодейства със света и най-вече с други индивиди – дали някой е притворен или отзивчив, енергичен или кротък, добросъвестен или небрежен, мил или строг. Основно допускане в концепцията за личността е следното – хората са различни помежду си в техните стилове на поведение, по начини, които са поне относително последователни във времето и мястото... личността е различен стил социално поведение² (заклучението е на Харис).

Към изброените определения могат да се добавят и следните: личността е възможност за социално взаимодействие, тя се себеизразява в различни форми, тя е способност за разбиране и т.н., но такова схващане за личността единствено ѝ приписва предикати, без да допринася за отговора на същинския въпрос какво тя е и какво е нейното място и задача в света.

От друга страна, съществува частично съгласие сред учените (най-вече психолози) за това, че личността най-значително се оформя в нейното детство (до деветгодишна възраст – от семейството и училището) и в по-малка степен в нейните ранни години на развитие (до шестнадесетата ѝ година – микросоциалните групи, в които попада). В детството основните фактори за оформянето на личността са фигурите на нейните родители (детето е функция на личностите на родителите си и генетичното им наследство), братя, сестри и

² Harris, Judith. (2006). No Two Alike: Human Nature and Human Individuality, New York: W.W. Norton & Company, p. 21, прев. авт.

семејна среда. Така на преден план излизат възпитанието на личността и нейната първична *околна среда*³. Те са необходимите външни фактори за ранното развитие на личността, но учудващо се оказват недостатъчно изчерпателни и ефективни в тази си задача.

Според американската психоложка Джудит Харис съществуват случаи на еднотайчни и сиаамски близнаци⁴, които израстват заедно, прекарват дълъг период от живота си заедно и в крайна сметка се оформят като напълно различни личности с различни предпочитания и светогледи. Оказва се, че поради тяхната индивидуалност, макар и да контактуват еднакво с родителите си и да растат в една и съща *околна среда*, имат уникалните си гледни точки, които ги поставят в собствено различни ситуации. По такъв начин еднаквата домашна среда не прави отделните представители в нея еднакви. Физическата различеност се оказва достатъчна за формирането на уникални личности.

Друг аспект на родителските грижи е представянето на родителите като първата социална микромрежа, в която децата попадат. Но обратно на широко разпространеното разбиране за възпитанието като оформящо личността на детето се оказва, че родителите по-скоро реагират на поведението на децата си, отколкото го причиняват.⁵ Така, от най-ранна детска възраст личността се оказва позиционирана в социална микромрежа с други личности, в която типовете поведение взаимно се регулират. Но нека видим какво се случва във вътрешния свят на личността по време на тези взаимоотношения.

Според Харис в своето детство личността е по-склонна да се учи не от грешките си, а от правенето на нови грешки.

От демонстрираното в експерименти на девелопменталистката Каролин Рови-Колие и нейните колеги първоначалната склонност на малките бебета е да дискриминират, отколкото да генерализират.⁶

Този аспект в ранното развитие на личността показва първоначалната ѝ невъзможност да прилага наученото в различни ситуации поради трудности при запаметяването и асоциирането. Следователно с развитието си във времето *памет, мислене и опит* се оказват едни от необходимите вътрешни фактори, които са от особена важност за съществуването на личността. Оказва се, че възможността ситуации да се разпознават като подобни се появява едва когато личността е узряла.

³ Какъв е социалният статус на семейството, от колко членове се състои, дали притежава библиотека с книги и т.н. – всичко това, което не е биологически наследено в личността (Харис).

⁴ Дори пръстовете им отпечатъци са различни. При отглеждането на близнаци, а и не само, се получава това, което девелопменталистката биология нарича *шум в развитието*.

⁵ **Ibid.**, p. 87, прев. авт.

⁶ **Ibid.**, p. 122, прев. авт.

Първата усвоена ситуация е тази на връзката между детето и майката. Бебето формира съзнателен модел за отношението с майка си и започва да изгражда поведение, базирано на очаквания за това какво е ответното поведение на майката. Постепенно бебето развива *език* (било то жестове или звуци), с който успява да се свърже и общува с близките си. Според Харис до деветата си година децата попиват напълно средата, в която израстват. Така децата оформят поведението си на базата на копиране на чуждо поведение.

В по-зрелите години на личността влияние над нея има участието ѝ в социални микрогрупи, в които тя намира нови примери за поведение, т.нар. от Ричард Дуоркин *мени*⁷. Всеки друг за личността притежава потенциалната възможност да бъде модел за поведение в различни ситуации. Нещо повече, в ранните години на своето развитие личността има склонността да имитира своите връстници. Към *мените*, които личността усвоява, могат да се прибавят предразсъдъците, стереотипите и социалните норми, приети в социалната група, за която важи правилото *тук така се прави* или *ние правим така и не по друг начин*. Чрез овладяването на тази информация се оформят мненията на личността, според които тя взема решения.

С други думи, социализирането се състои най-вече в имплицитното, отколкото в експлицитното учене. Важен аспект от ученето е съхранението на информацията относно поведението на членове от различни социални категории.⁸

Според Харис социализацията е *себесоциализация* на базата на създадените прототипи за поведение в съзнанието на личността. В изложението на книгата си *No Two Alike: Human Nature and Human Individuality* авторката постепенно отхвърля възможностите родителите, семейната среда и ранните социални групи да са основната причина за развитието на детската личност⁹ и прави опит да даде обяснение за това защо всяка личност е различна. По такъв начин тя отхвърля и известната теория на Юнг за *Развитие на личността*, според която най-важно в развитието на детската личност, нейния интелект, чувства и емоции, са психологическите характеристики на нейните родители и учители.

Твърденията на Харис се допълват и от вижданията на американските психолози Денис Даниелс и Робърт Пломин, според които ако едно общество е хомогенно, отделните семейни клетки в него са в голяма степен идентични.¹⁰

⁷ **Ryan**, Fank. (2003). *Darwin's Blind Spot*, New York: TEXERE.

⁸ **Harris**, Judith. (2006). *No Two Alike: Human Nature and Human Individuality*. New York: W. W. Norton & Company, p. 193, прев. авт.

⁹ **Ibid.**, p. 34, прев. авт.

¹⁰ **Plomin**, Robert, **Daniels**, Denise. (2011). *Why are children in the same family so different from one another?*, *International Journal of Epidemiology*. Oxford: Oxford University Press, p. 85, прев. авт.

Следователно родителите, братята, сестрите и *околната среда* не са основните фактори за формирането на личността. Авторите подсилват своята позиция с наблюденията си над еднояйчни близнаци. Техните изследвания показват следното – от еднаквите гени на еднояйчни близнаци не се формират еднакви личности. Макар и със сходни физически характеристики, близнаците се оформят като различни индивиди.¹¹ В своето развитие близнаците попадат в различни ситуации с различни участници в тях, поради което взаимодействат по различен начин с *околната си среда* и формират различни светогледи. От двамата близнаци единият винаги ще бъде екстровеърт в по-голяма степен от другия. Генетичните заложи следователно не могат да предопределят опита на личността, която се оказва *контекстуална*. Никое бебе, родено в Япония, не говори родния си език веднага след своето раждане (Харис). Поради същите причини, френските ученици дори в много по-късна възраст все още повтарят класове заради трудностите, които предизвиква ученето на френски език.

В крайна сметка заключението на Пломин и Даниелс гласи – генетичните бихейвиористи са прави за влиянието на гените при оформянето на личността, но само в 45%, докато 55% се приписват на външните фактори в нейния житейски път. Пломин и Даниелс цитират продължило дванадесет години изследване, според което влиянието на различното отношение на родителите към децата има 2% значение при изграждането на личностите им, взаимодействието на децата помежду им – също 2%, разликите във времето на раждане – 1%, разликите в годините на раждане – 1%, като най-голямо е влиянието на социалните микрогрупи (съученици, приятели и други, с които се споделя сходен език, умения и поведение), които оказват 5% влияние. До известна степен различията в развитието на отделните личности могат да бъдат отдадени в широкия смисъл и на това, което биолозите девелопменталисти наричат *шум в развитието*, когато се занимават с фенотипи.

Тези данни обаче отново ни поставят пред задънена улица. Оказва се, че са необходими по-скоро нови наблюдения и анализи на външния свят на личността отколкото изследване на нейните гени и биология.

Според Харис различията в оформянето на личностите биха могли да възникват и от социалните групи, в които те се намират. Такива различия могат да започнат по линия на *стремежа* на личността към *социален статус*, който е възможно да се противопостави на нейния *стремеж за социализация* (т.е. личността съзнателно или несъзнателно да придобие статута на *различен/чна от другите* в групата). С придобиването на висок социален статус личността се *извисява* над останалите участници в социалната ѝ група или общност, като по такъв начин тя започва да се развива като уникална, вдъхва респект у околните и става пример за подражание подобно на идол. В разбирането на Харис между способността на личността да създава социални връзки и отношения,

¹¹ Най-малкото техните пръстови отпечатащи са различни.

да се социализира и да се стреми към по-висок статус акцентът пада върху *стремежа за статус*, който се дължи на следните предварителни условия:

Предразположеността за научаването на език... предразположеността към разбиране на това, какво мислят другите, предразположеността да се формират и поддържат лични взаимоотношения, които установяват нормите и обичаите на обществото, предразположеността да се състезават с другите членове на тяхното общество и ако е възможно, да ги превъзхождат.¹²

Стремежът за статус се оказва съзнателното или несъзнателното самопроектиране на личността извън общността, в която тя се намира. Според Харис личността се развива поведенчески, за да може да се възползва в по-голяма степен от своя опит. С това заключение американската психоложка завършва теорията си, в която се опитва да даде обяснение защо всяка личност е уникална, т.е. защо няма две еднакви личности. Според авторката влиянието на семейството, *околната среда* и социалните групи¹³ като външни и гените като вътрешни фактори в оформянето на личността губят своята тежест пред необходимостта на личността да се извиси възможно най-много в обществената група, в която участва. Учудващо, в края на книгата си Харис не обявява теорията си за напълно истинна и я оставя за проверка на учените след нея.

Теорията на Харис изглежда в голяма степен правдоподобна, но оставя впечатлението за едно съвременно разбиране, в което личността е винаги поставена в силно развита социална (и дори би могло да се каже градска, американска) среда. Като пропуск в нейните разсъждения може да се посочи липсата на сравнение на теорията за уникалните личности с други теории, даващи становище по този въпрос¹⁴.

За философската антропология личността се себесъздава и себеразвива с оглед на постигането на по-добри резултати в областите, където е нейното призвание. В полето на работа на тази дисциплина попадат понятията за гений, майсторство, талант, изключителни личности, за които реализирането на личността им се слива с необходимостта, която изпитват за творчество или разрешаване на фундаментални проблеми. Във връзка със *стремежа за*

¹² Harris, Judith. (2006). No Two Alike. New York: W.W. Norton & Company, p. 244, прев. авт.

¹³ Всичко онова, което проф. Дончо Градев нарича *структури* в биографията на личността; *Другите в биографията на личността*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2015.

¹⁴ Като конкретно рефериращи теории по отношение на *стремежа за статус* могат да се посочат теорията на Маслоу за йерархията на потребностите и теориите за класификация на емоциите (W. Gerrod Parrott, 2001 г. и др.). При всички тези йерархизации в най-високите нива на подредба на емоциите участват философски понятия, обвързани с темите за свобода, морал, алтруизъм, филантропия и др., в които *стремежът за статус* на личността, дори и да играе някаква роля, то тя би била незначителна.

статус като мотив за развитие на личността философската антропология би застанала в по-голяма близост например до твърдението на Виктор Франкъл, според когото:

Със заявяването на това, че човек е отговорен и трябва да актуализира смисъла на живота си... да бъдеш човек винаги сочи, и е насочено към нещо друго или някой друг... Колкото повече някой спира да мисли за себе си – посвещавайки се на кауза да служи или на друг да обича, – толкова повече той е човек и толкова по-реализиран е. Това, което се нарича себеактуализация, изобщо не е постижима цел поради простата причина, че колкото повече човек се стреми към нея, толкова по-вероятно е да я пропусне. С други думи, себеактуализацията е възможна единствено като страничен ефект от себетрансценденцията.¹⁵

В разбирането на философската антропология се допуска възможна връзка между *стремежа за статус* в обществото с личностите на пълководци, завоеватели, владетели, политици и артисти (последните, разбираани в съвременния смисъл на покултурата и пр.), който стремеж в тези случаи би бил породен от чисто прагматични цели или влечения на егото (например слава, власт и др.), но в никакъв случай не би останал като цел сама по себе си или достатъчен мотив в оформянето на личности, чиито имена историята би съхранила.

Историята помни имената на един друг тип личности, каквито са например нобеловите лауреати. Благодарение на щедро предоставените от Изследователската библиотека към Музея за нобелови награди в Стокхолм литература и материали успяваме да намерим споделени автобиографични данни за начина, по който нобеловите лауреати достигат до върхови постижения в полетата си на работа. Едни от тях отдават постигнатите лични резултати на дълбоки и продължителни депресивни състояния, които ги подтикват към работа; други твърдят, че изпадат в неконтролируемо състояние на творческа дейност; според трети необходим е и шансът да се попадне на подходящото място. Някои от лауреатите посочват също така надареността си за различни видове творческа дейност (вид творчески полиматизъм). Хемингуей например споделя за важноста да работи ежедневно и в пълно усамотение, в което никога да не е в състояние да го прекъсне. Той твърди, че носи своя талант със себе си и може да работи навсякъде, стига да има листа и нещо за писане под ръка. Според Нилс Бор креативността не се ражда от вакуум: *идеите трябва да бъдат*

¹⁵ Frankl, Victor. (1984). *Man's Search for Meaning*. New York: Washington Square Press, p. 133, прев. авт. Тук себетрансценденцията разбираме в смисъла на вече споменатите философски понятия, в които се разкрива желанието на личността да постигне далеч по-високи резултати, отколкото осъществяването на *стремежа за статус* може да ѝ осигури.

хвърлени в специална (социална, бел. авт.) среда, от която да резонират.¹⁶

Тези автобиографични данни ни дават представа какво е възможно да се случи в живота на личността, за да направи тя важно научно откритие или да създаде изящно произведение на изкуството. Преди да бъдат изучавани конкретни личности, сякаш остава рискът да се разглежда личността като това, което Сартр определя с понятието *универсална сингуларност*, в която с общото говорене за личността се рискува да не се изкаже нищо за конкретната личност. Сартр не отхвърля и тази възможност, но набляга върху важността на изследването и на конкретни примери, които да произведат индуктивно знание. По такъв начин във философско-антропологичното схващане на личността заставаме в близост до позицията на Кант относно качествено разглеждане на личности, но все пак и ще държим на натрупването на различни конкретни примери. Почти два века след Кант в предговора на *Семейният идиот* Сартр задава въпроса:

...какво на този етап можем да знаем за човека? Струва ми се, че на този въпрос може да бъде отговорено единствено с изучаването на специфичен случай.¹⁷

Изследването на конкретни личности, живеещи в конкретни исторически епохи, разкрива в частност стила на поведение, който те са имали, а не това, че са имали стил на поведение изобщо. Проследяването на влиянието на конкретни епизоди от житейския път върху изследваните личности хвърля светлина върху преките решения, довели до тях, и конкретните избори, които са били направени след тях. Едва при използването на този метод оформянето на специфичния образ на личността ще ни даде разбиране за понятието за личност, което, разгледано по този начин за всяка отделна личност, би давало различни отговори на първоначално зададените в този текст въпроси *какво е личността и какво е нейното място и задача в света*.

Проблемите в такъв тип изследване съвсем няма да изчезнат, тъй като от намереното решение ще изникнат още въпроси. Възможни проблеми, които още отгук могат да бъдат открити, са невъзможността да наблюдаваме личността във всички различни ситуации от нейната биография или непълнотата на представените от нея автобиографични данни. За изследователя една съвсем непрекъсната житейска линия никога не ще е достъпна, което води до разглеждането на личността в отделни ситуации от нейния житейски път и разкриването на нейния характер или нейната личностна идентичност, но без достъпът до нейната жива и непрекъсната цялост да бъде възможен. Впрочем този изследователски проблем има корените си в реалното съществуване на

¹⁶ Nobel Museum Research Library. *Creative Milieus*, <http://www.nobelmuseum.se/en/research-library> (01.08.2017).

¹⁷ Sartre. (1981). *The Family Idiot*, vol. 1, Chicago: University of Chicago Press, p. ix, прев. авт.

личността, което го поражда.

В заключение на казаното дотук следва да приемем правилността на установения метод при изграждането на понятието за личност. Разглеждането на конкретна биография или автобиография би ни предоставило възможността да разкрием личността в нея сама по себе си и едва тогава да я сведем под разбирането за *универсална сингуларност*. Такъв набор от примери би допринесъл за разбирането на различни пробиви в науката или изкуството, които личността прави в определени исторически епохи, след което би станало възможно да се изследва дали тези примери ще могат да бъдат реализирани и в бъдеще. Изграденото по такъв начин понятие за личност напълно съвпада с философско-антропологическото, което тук се търси.

Във връзка с това пътят на разсъждения, който Джудит Харис очертава, се оказва до голяма степен правилен, но в никакъв случай достатъчно обширен. От нейното изследване могат да бъдат взети всички онези вътрешни и външни фактори (генетична наследственост, семейна *околна среда*, социални среди и вътрешни стремежи¹⁸), които изграждат личността до момента на нейното съзнателно или несъзнателно следване на своя *стремеж за статус* – авторова позиция, която не бива да бъде отхвърляна, а единствено доразвивана.

ЛИТЕРАТУРА

- Другите в биографията на личността*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2015.
- Ryan, Frank. (2003). *Darwin's Blind Spot*. New York: TEXERE.
- Harris, Judith. (2006). *No Two Alike*. New York: W.W. Norton & Company.
- Harris, Judith. (1995). *Where is the Child's Environment? A Group Socialization Theory of Development*, Washington: Psychological Review.
- Nobel Museum Research Library. *Creative Milieus*, <http://www.nobelmuseum.se/en/research-library> (01.08.2017).
- Plomin, Robert, Daniels, Denise. (2011). Why are children in the same family so different from one another? – *International Journal of Epidemiology*, Oxford: Oxford University Press.
- Sartre. (1981). *The Family Idiot*, vol. 1, Chicago: University of Chicago Press.
- Frankl, Victor. (1984). *Man's Search for Meaning*. New York: Washington Square Press.

¹⁸ А също и понятията за *памет, мислене, опит и език*.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

„ПЪТУВАНЕТО НА ГЕРОЯ“ В СТАНФОРДСКАТА РЕЧ НА СТИВ ДЖОБС

ГЕОРГИ ПЕТРОВ МЕРДЖАНОВ

Резюме. В публикуваната за първи път през 1949 година книга „Героят с хиляди лица“ Джоузеф Камбъл дефинира стъпките, през които трябва да премине един персонаж, за да се превърне в герой. Според него тези стъпки се повтарят във всички световни митове, във всички култури по света.

В тази статия ще разгледаме една от най-известните речи на Стив Джобс – Станфордската реч. Тя е доминирана от наратива и следва стъпките на „Пътуването на героя“, описано от Камбъл в книгата му. Статията има за цел да докаже, че стъпките от „Пътуването на героя“ могат да се разглеждат като топоси при изграждането на ефективна реч и да се подчертае интер-дисциплинарната значимост на „Героят с хиляди лица“.

Ключови думи: реторика, топос, Аристотел, Джоузеф Камбъл, Пътуването на героя, Стив Джобс, Станфордска реч.

“THE HERO’S JOURNEY” IN STEVE JOBS’ STANFORD COMMENCEMENT ADDRESS

Georgi Petrov Merdzhanov

Abstract. In “The Hero with a Thousand Faces” (1st published in 1949) Joseph Campbell defines the stages that the character undergoes to become a hero. According to him, these stages repeat in all world myths, in all cultures around the world. This article focuses on one of Steve Jobs’ most famous speeches - the Stanford commencement address. It is dominated by the narrative and follows the stages of the Hero’s Journey described by Campbell in his book. This article aims to prove that the stages of the Hero’s Journey can be seen as topos in the process of invention of speeches and to highlight the interdisciplinary significance of “The Hero with a Thousand Faces”.

Key words: Rhetoric, topos, Aristotle, Joseph Campbell, Hero’s Journey, Steve Jobs, Stanford Commencement Address.

Пътуването на героя

Стив Джобс е личност, която е оказала и продължава да оказва голямо влияние върху съвременния свят, доминиран от технологиите. В статията си в „Хифингтън пост“ „Стив Джобс, Джоузеф Камбъл и митът за героя“ д-р Лойд Глауберман го нарича „...типичен американски герой“¹. Той прави паралел между „Пътуването на героя“, изложено в книгата на Джоузеф Камбъл „Героят с хиляди лица“ и живота на Стив Джобс, като обръща внимание, че голяма част от фактите са потвърдени в Станфордската реч от 12 юни 2005.

Ану Харю и Йохана Мойсандер също разглеждат Стив Джобс в контекста на „Пътуването на героя“, акцентирайки върху методологията, чрез която феновете на компанията „Епъл“ изграждат визията си за Джобс като герой след смъртта му. Техните проучвания поставят в основата на наратива за героя Джобс същата реч в Станфорд от 12 юни 2005 година.²

Официалната биография на Стив Джобс хвърля малко повече светлина върху тази знаменита реч, която към момента на написване на тази статия има над 27 милиона преглеждания само на официалния YouTube канал на Станфордския университет.³ Според биографа Джобс иска от сценариста Аарон Соркин да му помогне с речта, за която вече е нахвърлял няколко идеи, но това така и не се случва.⁴ Паникьосан, Джобс написва сам речта след разговор със съпругата си.⁵ Специално внимание заслужава фактът, че Джобс се е обърнал точно към сценарист за тази реч. Пак от биографията на Джобс знаем, че компанията му „Пиксар“ и компанията „Дисни“ създават заедно филм – „Играта на играчките“, като основните претенции на „Дисни“ са към сюжета, който те силно държат да контролират.⁶ А по предишния голям хит на „Дисни“ – „Цар Лъв“, работи Кристофър Воглер, чиято разработка „Практическо ръководство за „Героят с хиляди лица“ на Джоузеф Камбъл“ се е приложила успешно в работата по филма.⁷

¹ „...quintessential American hero“, **Glauberman**, Lloyd, Ph. D. Steve Jobs, Joseph Campbell and the Myth of the Hero. 17 Oct 2011. Paragraph 11. URL http://www.huffingtonpost.com/Lloyd-glauberman-phd/steve-jobs-american-hero_b_1014063.html [view date: 25 Aug 2017] , (Превод Г. М.)

² **Harju**, A., **Moisander** J. Fans on the Threshold: Steve Jobs, the Sacred in Memorialisation and the Hero Within. – *Myth and the Market*. UCD Business School – Dublin, 2014, с. 55.

³ **Jobs**, Steve. Steve Jobs' 2005 Stanford Commencement Address. 7 Mar 2008. URL <https://www.youtube.com/watch?v=UF8uR6Z6KLc> [view date: 25 Aug 2017]

⁴ **Айзъксън**, Уолтър. **Стив Джобс**. **София, 2012. (e-book)**, Глава 35. Първи рунд – „Речта в Станфордския университет“, Параграф 2–3.

⁵ Пак там, Параграф 4.

⁶ **Айзъксън**, Уолтър. **Стив Джобс**. **София, 2012. (e-book)**, Глава 22. Играта на играчки-те – „Джефри Каценбърг“ и „Камера – стоп“.

⁷ **Vogler**, Christopher. The Memo That Started It All. Paragraph 9. URL <http://www.the->

Всъщност трудът на Камбъл отдавна намира широко приложение в киното и това е добре известно в средите на Холивуд. Както казва и Воглер „Кинотворци като Джон Бурман, Джордж Милър, Стивън Спилбърг, Джордж Лукас и Франсис Копола дължат техния успех отчасти на неостаряващите структури, които Джоузеф Камбъл идентифицира в книгата“⁸.

Възможно е по време на работата си с „Дисни“ Джобс да се е запознал с книгата на Камбъл и да я е използвал за написването на Станфордската реч съвсем съзнателно. Това, което той представя като три истории от своя живот, всъщност са внимателно подбрани моменти, които да затвърдят пред аудиторията визията за него самия като герой. За уменията на Джобс да манипулира прецизно фактите от реалността отбелязва на няколко места в официалната биография и авторът Уолтър Айзъксън.⁹

Имайки предвид успеха на Станфордската реч, възможно ли е наистина методологията на Камбъл да се разглежда и в реторическия дискурс? Ако елементите, които са изведени, с успех се използват за литературни топоси, защо те да не могат да бъдат използвани и за реторически такива в практиката?

Едно от определенията, които Каролин Р. Милър извежда, докато изследва понятието „топос“ и неговите трансформации през вековете и дисциплините, гласи следното: „Топосът е концептуално пространство без пълна специфика или специфично съдържание; той е област на продуктивна несигурност“¹⁰, а също и „Един топос може да се смята за такава точка в семантичното пространство, която е особено богата на свързаност с други значими или силно свързани точки“¹¹.

Точно в такъв смисъл се използва и понятието „топос“ в настоящия анализ, чиято цел е да докаже, че Станфордската реч плътно следва модела на Камбъл. Стъпките от „Пътуването на героя“ са такива пресечни точки в човешката история и култура, които обаче са извлечени от примери от цял свят

writersjourney.com/hero's_journey.htm#Memo [view date: 25 Aug 2017]

⁸ „Filmmakers like John Boorman, George Miller, Steven Spielberg, George Lucas, and Francis Coppola owe their successes in part to the ageless patterns that Joseph Campbell identifies in the book.“, **Vogler**, Christopher. A Practical Guide to Joseph Campbell's The Hero with a Thousand Faces. 1985. Paragraph 2. URL http://www.thewritersjourney.com/hero's_journey.htm#Practical [view date: 25 Aug 2017] (Превод Г. М.)

⁹ **Айзъксън**, Уолтър. (2012). Стив Джобс. София, (e-book), Увод, параграф 21; Глава 16. Гейтс и Джобс – „Битката за GUI“, параграф 26; Глава 11. Изкривяване на реалността – „Да играеш по свои собствени правила“, Параграфи 4 и 6.

¹⁰ „The topos is conceptual space without fully specific or specifiable contents; it is a region of productive uncertainty“, **Miller**, Carolyn R. The Aristotelian Topos: Hunting for Novelty. – *Rereading Aristotle's Rhetoric*. Southern Illinois University Press, 2008. с. 141. (Превод: Г. М.)

¹¹ „A topos might be thought of as such a point in semantic space that is particularly rich in connectivity to other significant or highly connected points.“, **Miller**, Carolyn R. The Aristotelian Topos: Hunting for Novelty. – *Rereading Aristotle's Rhetoric*. Southern Illinois University Press, 2008. с. 142. (Превод: Г.М.)

и поради това могат да бъдат смятани за универсални. Използвайки ги, ораторът може да построи наратив, в който чрез логоса и патоса да се изгради етосът на персонажа и да се превърне в герой. Когато такъв етос е постигнат, сам по себе си героят от една такава история се превръща в пример, който може да служи като аргумент.

Тъй като понятието „топос“ се появява за пръв път при Аристотел, а и тъй като „Реторика“ се намира чисто хронологически по-близо до първичните източници на Камбъл, се появи предположението, че е възможно някои от топосите да съвпадат. Затова в края на анализа на всяка стъпка от „Пътуването на героя“ е посочен топос от „Реторика“, с който има съвпадение. Но трябва да се има предвид, че когато се дава за пример цитат от „Реторика“, се има предвид самото „общо място“, но не и конкретната ентимема (освен в случаите, в които е споменато друго), поради причината, че е възможно конфликтът да е напълно разнопосочен или изцяло да липсва.

Станфордската реч

Уточнение

В първата част на всяка стъпка с наклонен шрифт е изведено кратко обобщение на разглеждания откъс от „Героят с хиляди лица“. Следва абзац *Примери на Дж. Камбъл*, в който са приведени само примери на Джоузеф Камбъл от съответния откъс от „Героят с хиляди лица“. Ако в абзац *Примери на Дж. Камбъл* се съдържа коментар или пример на автора на тази статия, то той е поставен в скоби. Следващият абзац към всяка стъпка е *В Станфордската реч* и съдържа сбит преразказ и анализ на речта на Стив Джобс. Последният абзац, чието название е *Топоси*, съдържа анализ и референции към съответните топоси от „Реторика“ на Аристотел.

Част първа: „Отпътуване”¹²

1. “Зов за приключение”¹³

Обобщение: В тази първа стъпка към персонажа на героя трябва да бъде отправена покана за стартиране на приключението. Тази покана не е задължително да бъде отправена чрез конкретен персонаж – може да става дума и за получаване на специфична информация от заобикалящата среда.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл започва с пример от приказка за момиче, което изгубва топката си в един дълбок кладенец. Една жаба решава да й

¹² Campbell, Joseph. (2004). The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, “Departure”, с. 45–88.

¹³ Campbell, Joseph. (2004). The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, “The Call to Adventure”, с. 45–54.

помогне, но иска в отплата принцесата да я вземе за своя компания в двореца. Принцесата се съгласява, но щом получава топката си обратно, веднага побягва, пренебрегвайки обещанието си. Камбъл казва, че тази първа стъпка е маркирана от фигура, която се появява и обявява началото на нов период, на промяна, която ще измени света. И дава за пример срещите на Буда с олицетворението на мизерията, смъртта и бедността.

В Станфордската реч: Стив Джобс започва своя разказ още с раждането си – той е изоставен от своята майка и е трябвало да бъде осиновен от семейството на адвокат. И вероятно да стане адвокат като тях. Но в последния момент ситуацията се променя. Адвокатското семейство се отказва, защото иска момиче и тогава се появяват следващите в списъка, които се съгласяват да осиновят Джобс.¹⁴

Топоси: Интересно е, че Джобс говори за свързване на точките в живота си в цялостна картина. Това изключително силно напомня на част от определението за топос на Каролин Р. Милър, цитирано по-горе – „точка в семантичното пространство“. Поканата да се напусне сигурния свят и да се влезе в света на неизвестното, кореспондира и с няколко от топосите, които Аристотел привежда в своята „Реторика“, като например „...тъй като в повечето човешки дела едно и също нещо е придружено от някакъв лош или добър резултат, друг топос включва използването на последствията за увещаване или разубеждаване, обвинение или защита, похвала или порицание.“¹⁵, а също така и „Друг топос може да бъде използван, когато е необходимо да убедите или да разубедите по отношение на две противоположности...“¹⁶.

2. „Отказ на зова“¹⁷

Обобщение: Героят отказва да се отзове на поканата. Това може да бъде по ред причини, които да задържат персонажа в сигурния свят на досегашното му съществуване. В крайна сметка пречката е преодоляна чрез аргумент, който е по-силен в някакъв аспект или чрез независещи, външни обстоятелства персонажът е въвлечен в историята.

Примери на Дж. Камбъл: Примерите на Камбъл са многобройни. Тук ще приведем само един (който е близък до ситуацията на Джобс) – за принц, който не искал да се ожени и който бил заточен от баща си в една кула.

¹⁴ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 8 – 16. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

¹⁵ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.14>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

¹⁶ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.15>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

¹⁷ **Campbell**, Joseph. (2004). The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, “Refusal of the Call”, с. 54–63.

В Станфордската реч: Можем да си представим мъката на майката на Джобс, която отказва да подпише документите, защото иска по-добро бъдеще за сина си. Или поне така си мисли.¹⁸

Топоси: Ако се обърнем отново към набора от топоси, който ни предоставя Аристотел в „Реторика“, то ние можем да приемем, че тази стъпка отговаря на „Друг топос се състои в проучването дали е имало, или има друг по-добър ход от този, който се препоръчва, или се извършва, или е бил извършен“¹⁹, а също и „Друг топос е извлечен от факта, че едни и същи хора не винаги избират едно и също нещо преди и след това, а точно противоположното“²⁰.

3. „Свръхестествена помощ“²¹

Обобщение: Тя не е точно фиксирана като вид, но е ясно, че това е нещо, което ще помогне на героя напред в действието. Може да е предмет, може да е знание.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава пример с Наполеон, който иска да стигне до Русия защото не знае какво го очаква и иска да разбере. И сякаш всичко му помага в това пътуване. Продължава да разкрива и сюжета със заточения принц. Той е харесан от кралицата на демоните, която заявява, че ще го пази от всичко, дори от другите демони.

В Станфордската реч: Защитниците на Джобс са неговите осиновители. Те изпълняват обещанието си и той поема към колежа. Задачата не е лесна, защото колежът е много скъп, но те ще му помагат.²² Това е една безрезервна любов, която е много подобна на любовта, която кралицата на демоните изпитва към принца. Тази любов и подкрепа е и магическият амулет, който те му дават и която ще има повторна решителна поява в речта в точка 6.

Топоси: Тук сред топосите на Аристотел можем да посочим „Друг топос, който е общ за съдебната и съвещателната реторика, е изследването на това, което е придумващо и разубеждаващо, както и причините, които карат хората да действат или не“²³.

¹⁸ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 17–19. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

¹⁹ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.26>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

²⁰ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.19>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

²¹ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “Supernatural Aid”, с. 63–71.

²² **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 20–24. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

²³ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.21>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

4. „Прекосяването на първата граница”²⁴

Обобщение: Това е стъпката, от която реално „Пътването на героя“ започва. С прекосяването на тази граница за бъдещия герой няма връщане назад и той навлиза в един свят, в който правилата, с които е свикнал и които до момента са били валидни, престават да важат.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава много примери за срещи със сили, които стоят извън рационалния свят. Включително и блъскащите се скали, през които само героят Язон може да премине. Или среща на пустинен керван с чудовища, които подвеждат пътниците да изхвърлят припасите си с вода. Особен интерес представлява друг пример – за принца Пет Оръжия, който без никакъв страх отишъл в гората, за да се сбие с човекоядеца, който не е пощадил никого. Но принцът не се изплашил от чудовището, влязъл в схватка с него и продължавал да се сражава, въпреки че изгледите за победа били много малки. Това силно смутило човекоядеца, който поискал да разбере защо принцът не се страхува. Принцът отговорил, че има мълния в корема и който го погълне, ще умре. И изплашен, човекоядецът пусал принца. Принцът бил бъдещият Буда, а петте оръжия са петте ни сетива, които винаги влизат в капан и само силата отвътре може да преодолее препятствията.

В Станфордската реч: Джобс остава без подслон, без доходи, без транспорт или с две думи – човек, изпаднал на дъното на обществото. Но който също така не се страхува, даже напротив, харесвало му е.²⁵

Топоси: Вътрешната сила на Стив Джобс изключително много напомня за мълнията в корема на Пет Оръжия, както и за следния топос от „Реторика“: „Друг топос се извежда от неща, за които се предполага, че се случват, но са невероятни, защото те никога не биха били предположени, ако всъщност не се бяха случили или почти са се случили”²⁶.

5. „Коремът на кита”²⁷

Обобщение: Коремът на кита е мястото, където за пръв път бъдещият герой се изправя срещу реална опасност и трябва да прояви своята героична същност. Или да не я прояви и да се провали. Важното е, че в това място, състояние или концепция, той реално разбира правилата на новия свят, в който навлиза. Не напразно в самото название се съдържа препратка към утроба – тук започва неговата смърт на обикновен човек и прераждането му в герой.

²⁴ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “The Crossing of the First Threshold”, с. 71–82.

²⁵ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 25–30. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

²⁶ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.22>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

²⁷ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “The Belly of the Whale”, с. 83–88.

Примери на Дж. Камбъл: В тази част Камбъл дава много примери от различни митологии, в които героят е погълнат. Един от примерите е древногръцкият мит за Зевс, погълнат от баща си Кронос. Но впечатление прави изказването на Камбъл, че коремът на кита е храм, който символизира майчината утроба, която води до второ раждане. (Точно каквото се случва с Джобс, който все още се намира в храма на знанието – университета.)

В Станфордската реч: Това, което Камбъл нарича Световната утроба, Пъпа на света, Земния рай, за Джобс е придобиване на специфично знание и разбиране. Изгубил материалната и рационална опора в живота си, Джобс следва интуицията си и се записва в курс по калиграфия, който е непрактичен към момента, но му е интересен. Това е умение, което променя качествено подхода към десктоп компютрите, а Джобс разбира, че умее да променя света на технологиите. И докато тук в речта той поставя и обобщението на първата история, то пътешествието на героя му тепърва започва.²⁸

Топоси: Топосът, който можем да открием при Аристотел е „Друг топос, който е общ за съдебната и съвещателната реторика, е изследването на това, което е придумващо и разубеждаващо, както и причините, които карат хората да действат или не“²⁹.

Част Втора – „Инициация“³⁰

6. „Пътят на изпитанията“³¹

Обобщение: В тази стъпка персонажът вече е поел по пътя на героя и се изправя срещу множество тестове, в които трябва да изпита силата си или да я доусъвършенства. Може да спечели или да изгуби приятели, дори може да се изправи срещу приятели.

Примери на Дж. Камбъл: В тази стъпка Камбъл привежда много примери за изпитания и както сам казва: „Тя е произвела огромно количество литература на невероятни тестове и изпитания“³². В един от примерите, приведен от Камбъл, протагонистът се изправя срещу брат си³³ (също както врагът

²⁸ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 31 – 49. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

²⁹ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.21>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

³⁰ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “Initiation”, с. 89–178.

³¹ Пак там, с. 89–100.

³² „It has produced a world literature of miraculous tests and ordeals“, **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. с. 89. (Превод: Г.М.)

³³ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. с. 95.

на Джобс в „Епъл” е Скъли, човек, който той сам е поканил да управляват заедно компанията). Но изпитанията не всеки път се преодоляват с гордост. Напротив, даже Камбъл подчертава, че тук става дума за духовно израстване и основната задача на Героя е да изостави егото си. Също като Инана, която трябва да сваля дрехите си, докато накрая се разголи съвсем.

В Станфордската реч: Подобно на Инана и Джобс губи всичко, с което до този момент се е идентифицирал. Компанията му вече не е негова и той трябва да премине през това изпитание, ако иска да оцелее.³⁴ Интересно е да се отбележи, че в началото на тази стъпка амулетът – любовта на родителите му, проявява своята магическа помощ. Те му отстъпват гаража си, за да може той да стартира бизнеса си.

Топоси: Тъй като тази стъпка е изключително аморфна и реално тук може да се поставя всякакво съдържание, което подлага персонажа на изпитание, е изключително трудно да се изведе топос измежду изброените от Аристотел. Но все пак може да се посочи един, който кореспондира с речта на Стив Джобс, а именно: „Друг топос е, когато хората или нещата са били нападнати от клевета, истинска или привидна, и се състои в посочване на причината за неверните твърдения; защото трябва да има причина за предположението за вина“³⁵.

7. „Срещата с богинята”³⁶

Обобщение: Персонажът се среща с женска фигура, с която е или се чувства свързан. Не е задължително да е човешка фигура – може да става дума и за енергия или идея с подчертано женствена природа.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава пример с персонажа на спящата красавица. За него богинята е образ не само на недостижимата любов, но и на добрата майка. Но също така „богинята“ е възплъщение и на лошата майка в цялата палитра на лошо отношение, което може да се презентира и не само в контекста на взаимоотношения с мъж. Камбъл дава пример с богинята Кали, която е наказание вместо любов. Тя както дава живот, така и отнема. Тя е цикълът на живота. Камбъл разказва история за петимата сина на ирландски крал, от които само най-малкият се осмелил да прегърне ужасяващо изглеждаща старица. Той е и този, който ще получи кралството на баща си. Пример е и приказката за жабока и принцесата – тя се осмелява да го целуне и той става принц, а после заживяват щастливо.

³⁴ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 50-64. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

³⁵ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese).1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.24>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

³⁶ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “The Meeting with the Goddess”, с. 100–110.

В Станфордската реч: На пръв поглед тази част липсва в речта. Тя обаче е тук, но просто мястото е разместено. Камбъл споменава, че подобни размествания или дори липси се появяват: „Ако един или друг от основните елементи на архетипния образец е пропуснат от дадена приказка, легенда, ритуал или мит, той е длъжен да бъде по един или друг начин подразбран – и самият пропуск може да говори много за историята и патологията на примера, както ние ще видим по-късно“³⁷. Повече светлина върху персонажът на „богинята“ в живота на Джобс ще бъде хвърлен в точка 10. Ситуацията е сходна и в следващата стъпка – „Жената като изкусителка“.

Топоси: Топосът, който може да бъде посочен измежду изброените в „Реторика“ е: „Друг, който следва от индукцията“³⁸. Подкрепен от божествения майчински авторитет, героят се издига в съзнанието на аудиторията. Интересно е, че в примерите към топоса отново има позоваване на авторитета на майката и то точно в същия контекст: доказване на произход.

8. „Жената като изкусителка“³⁹

Обобщение: В тази стъпка основното е изкушението, което обаче не винаги е представено с персонажа на жена. Става дума за избор, пред който героят е изправен и който има за цел да го отклони от пътя му.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава пример със Свети Бернард, който нееднократно е изкушаван от жени. Ако им се поддаде, той би загубил завинаги възможността да спази обета си. Но е възможен и драматичен изход – също както при Едип, когато разбира коя е майка му; също както при Хамлет, който е обсебен от образа на майката си, станала съучастничка в убийството на баща му.

В Станфордската реч: Тази част също липсва да е обособена в Станфордската реч. Има нейни наченки, но самата мъжка бизнес среда не позволява да приеме формата на персонаж. Жената е скрита в мъжкото съревнование. Джобс споменава, че след уволнението си е искал да напусне Силициевата долина, но е устоял на изкушението.⁴⁰ Тази стъпка е вградена в следващата стъпка 9.

³⁷ „If one or another of the basic elements of the archetypal pattern is omitted from a given fairy tale, legend, ritual, or myth, it is bound to be somehow or other implied—and the omission itself can speak volumes for the history and pathology of the example, as we shall presently see.“ **Campbell**, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition* (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. с. 35–36. (Превод: Г. М.)

³⁸ **Aristotle**. *Rhetoric*. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.11>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

³⁹ **Campbell**, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition* (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “Woman as the Temptress”, с. 111–116.

⁴⁰ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 64, 66, 71. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

Топоси: Топосът, който е валиден за „Жената като изкусителка“ е “Друг топос се получава от определението”⁴¹. След като на персонажа е заявено в предходната стъпка, че е специален, и след като е посочен от божествено проявление, то той трябва да бъде тестван от съизмерима сила. Ако се поддаде на изкушението, то той може да отпадне от дефиницията за герой.

9. „Обединение с бащата”⁴²

Обобщение: Бащината фигура символизира висшата власт. Целта на героя тук е да преодолее тази висша власт и да се издигне до нейния ранг. Това може да се случи със сила, а може и да бъде доброволно допуснато от фигурата с власт. Но тук не става дума непременно за персонаж. Възможно е да става дума и за сила, която упражнява контрол, носеща всички характеристики на една бащина фигура, като това може да бъде дори идея, като религиозно течение или влиятелна теория.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава примери с една навахо история: за двама братя, които отиват да се срещнат със своя баща – Слънцето. За да спечелят благоволения му, те са подложени на изключителни изпитания, всяко от което има за цел да ги убие. Бащата иска да е сигурен, че синовете му са готови да поемат отговорността. Подобен е и друг приведен пример – древногръцкият мит за Фаетон и Феб. Фаетон не е готов за отговорността и изнудвайки баща си, успява да вземе колесницата му. Но неговата неувереност подпалва Земята и се налага Зевс да спре с гръм колесницата, убивайки Фаетон. Също така, според Камбъл, бащината фигура е много успешно изобразена чрез думите на проповедниците, които призовават вярващите да се страхуват от божия гняв. Тази стъпка е много добре съхранена в ритуалите за инициация и особено в обрязването. Авторът привежда пример с ритуал на австралийските аборигени, които подлагат момчетата на жестоки изпитания, преди да ги допуснат до обществото на мъжете. Сходна е ситуацията и в примера с Йов, от който Бог премахва благоволения си, провокиран от Сатаната с думите, че Йов го почита, само защото му върви. Йов не се отрича от Бог и доказва вярата си, като така печели дори повече блага, отколкото е имал преди това.

В Станфордската реч: В случая с Джобс той се издига до ранга на авторитетите – други основатели на компании, пред които се чувства отговорен, като престава да прави това, което прави заради пари или за да се докаже. Той се превръща в творец отново, приемайки факта, че трябва да стартира от ну-

⁴¹ Aristotle. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.8> [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

⁴² Campbell, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “Atonement with the Father”, c. 116–137.

лата, без всички атрибути на властта, с които се е ползвал до момента.⁴³ Тази част е преплетена с предходната.

Топоси: Обръщайки се към топосите на Аристотел, то „Обединението с бащата“ може да се открие в „Друг топос идва от вече взети предишни решения по същия или по подобен, или по противоположен въпрос“⁴⁴. Тази стъпка по същество е оборване или позоваване на върховен авторитет.

10. „Прослава“⁴⁵

Обобщение: На тази стъпка героят вече е наясно с възможностите си и е готов да извърви пътя към абсолютната победа.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава за пример чайната церемония като отражение на Таоиския рай – в тясното помещение всеки може да изживее краткия миг, наподобяващ просветление. Темата за завръщането в изгубения Рай тук е централна. Когато Буда получава просветление, той получава разбиране за естеството на целия свят. За него престава да съществува мъжко и женско, всичко прелива в едно, като Камбъл дава много примери за обединението на мъжко и женско. Но обединение, чиято цел е персонажът да открие себе си, да изостави егото си. Липсата на егото води до просветление, а с егото има само страдание.

В Станфордската реч: След като е изоставил егото си и е преоткрил себе си, пътят на Стив Джобс бива застлан с победи. Той е започнал от начало и е създал две нови компании, върнал се е в „Епъл“ и се е оженил. А това е жената от стъпка 7, но появяваща се малко късно и като третостепенен персонаж. Но всъщност тя е може би най-голямата победа на Джобс – той е осиновено дете, но въпреки това успява да създаде здраво семейство, което за него е много значимо. Той пропуска факта, че вече е изоставил на свой ред едно дете, но както беше допуснато, в речта авторът не се придържа към подробни факти от живота си, а само към тези, които се вметват в структурата на „Пътуването на героя“. Тъй като темата за осиновяването му е приключена в предходната история, Джобс внимава да не измести фокуса и поради тази причина женският персонаж се появява толкова за кратко и като един от трофеите му.⁴⁶

Топоси: Тук топосът по Аристотел може да се изведе само на базата на някакво сравнение между рационалния свят и придобитите от героя сили.

⁴³ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 65–73. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

⁴⁴ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.12> [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

⁴⁵ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “Apotheosis”, с. 138–158.

⁴⁶ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 74–77. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

Може да се приеме, че той се съдържа в следното изречение: „Друг топос е извлечен от по-голямото и малкото“⁴⁷. Причината е, че това е аргумент в полза на героя – щом е победил върховния авторитет или е припознат от него, логично е по-малки препятствия по пътя му да бъдат преодоляни с лекота. Още повече, че в примерите, дадени от Аристотел, има богове и бащини фигури, напълно кореспондиращи като персонажи със стъпка 9.

11. „Решаващият дар“⁴⁸

Обобщение: В тази стъпка героят получава уникален предмет или сила, или знание.

Примери на Дж. Камбъл: Примерите, които дава Камбъл, са от психологията, преданията на австралийските аборигени, християнските гностици, древногръцката митология, германската, индианската... всички те целят да докажат едно – това пътуване е за намиране на своето вътрешно аз, за обединение на личността. На изображение е показана Ищар⁴⁹, която дава хляб и вода на душата. Понякога обаче дарът не е даван доброволно, а трябва да бъде отнет, както в примера с Прометей. Изключително интересен е и примерът с Гилгамеш. След като минава през много изпитания в търсене на безсмъртието, след като е подпомогнат от божествените сили, той най-накрая го открива на дъното на морето едно цвете. Но заспал от изтощение, Гилгамеш оставя цветето без надзор и то е изядено от змия, която от този момент нататък започва да сменя кожата си и така се подмладява. Даден е и пример с Цар Мидас, който получава уменията да превръща всичко, до което докосне, в злато, но то се обръща срещу него. Освен предмет, дарът може да бъде и разбиране за света – също като дарът на Буда.

В Станфордската реч: За Джобс дарът е любовта към подходящата за него работа. Тук той я дефинира като най-голямото знание, което е получил в своето пътуване и като нещо, за което човек си заслужава да се бори и никога да не се предава, докато не го открие.⁵⁰

Топосу: В тази стъпка е възможно авторът да пренесе символно значение от един предмет или концепция върху друг предмет или концепция. Джудит Уилямсън дава интересен пример от полето на рекламата – пренасяне на концепцията за лукс чрез изображението на скъп автомобил върху изображение-

⁴⁷ **Aristotle.** Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.4>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

⁴⁸ **Campbell,** Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “The Ultimate Boon”, с. 159–178.

⁴⁹ **Campbell,** Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. с. 163.

⁵⁰ **Jobs,** Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 78–92. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

то на кутия цигари, като двете изображения се позиционират заедно върху рекламен плакат.⁵¹ Чрез тази стъпка авторитетът на бащината фигура може да се пренесе върху предмета, силата или знанието – Мойсей не слиза от Синай просто с 10 заповеди, а с 10 „божи“ заповеди. Освен че стъпката кореспондира с топоса от предходната точка, тук може да се изтъкне и още един: „Друг топос е изведен от причината. Ако причината съществува, ефектът също съществува; ако причината не съществува, ефектът не съществува; защото ефектът съществува с причината и без причина няма нищо.“⁵²

*Трета част: „Завръщане”*⁵³

12. „Отказ от завръщане”

⁵⁴

Обобщение: Героят не желае да напусне пространството, в което се е утвърдил като герой и да се завърне в обичайния свят с решаващия дар.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл разказва историята на индийския крал Мучукунда, който след като помага на боговете, иска за отплата само да заспи дълбок сън. Но когато Индия е нападната от варвари, Кришна се появява и го събужда, за да убие вражеския крал.

В Станфордската реч: Онова, което събужда Джобс, е смъртта и тя е божи пратеник, сходен като персонаж с божествения Кришна. Джобс не иска да забравя, че е смъртен. Да, може да е постигнал много, но той не иска да изразходи времето си напразно и винаги прави това, което иска. Изглежда, сякаш целият му живот е под негов контрол. Но това не е така и един ден докторът му поставя диагноза рак. Остават му да живее между три и шест месеца.⁵⁵

Топоси: Отново може да бъде посочен топосът за по-голямото и малкото, но също и от „Друг топос, произлизащ от разделянето”⁵⁶. Героят, който се е издигнал до боговете, все пак трябва да бъде разграничен от тях и да бъде запазен авторитетът им на върховни наблюдатели и съдници.

⁵¹ **Williamson**, Judith. *Decoding Advertisements*. Marion Boyars Publishers Ltd – London, 1978. с. 32.

⁵² **Aristotle**. *Rhetoric*. (translator: J. H. Freese).1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.25>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

⁵³ **Campbell**, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition* (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. “Return”, с. 179–226.

⁵⁴ Пак там, „Refusal of the Return”, с. 179–182.

⁵⁵ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 93–105. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

⁵⁶ **Aristotle**. *Rhetoric*. (translator: J. H. Freese).1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.10>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

13. „Магическият полет”⁵⁷

Обобщение: Тази стъпка е свързана не само с полет, но и с някакво преследване, за да се измъкне героят от опасност и за да се предаде решаващият дар на човечеството в нормалния свят. Тази стъпка също вдига стойността на дара и на целия героичен подвиг.

Примери на Дж. Камбъл: В примерите на Камбъл уелският герой Гуйон, който откраднал мъдростта от богинята Керидвен, се опитва да избяга от гневното божество, като се превръща от животно в животно. Керидвен също претърпява редица метаморфози. Сибирски шаман пък измамва бога, като се превръща в пчела и го ужилва по палеца, карайки го така да освободи гърлото на бутилка, в която е затворена душата, която търси. Но полетът му не е успешен – разгневен, богът разцепва магическия барабан на шамана, с чиято помощ той прави магиите си. В друг пример от маорска приказка жена, която е човекоядец, е изпратена да потърси вода и през това време съпругът ѝ успява да избяга от нея. Той успява да я измами, като прави магия на предмети, които отговарят, сякаш мъжът е все още в селото, за да не тръгне съпругата му да го преследва. Характерно е по време на „магическия полет“ да се хвърлят назад неща, които да се превръщат в пречки за преследвачите, като примера на Камбъл с Медея и Язон, бягащи със златното руно. За да откаже баща си от преследването, Медея кара Язон да убие по-малкия ѝ брат и да го хвърли в морето разчленен. Баща ѝ започва да събира останките, за да погребее достойно сина си и така аргонавтите се измъкват от преследването със златното руно, т.е. дара.

В Станфордската реч: При Джобс напрежението се създава от времеовото ограничение – той има лимитирано време, за да сложи нещата си в ред и да се сбогува с близките си. Уточнението е, че е живял един ден с тази диагноза, т.е. времето е кратко, но за него е бил препълнен с множество емоции. Нещата, които трябва да каже на децата си кореспондират с предметите, които бегълците изхвърлят назад в приказките и митовите.⁵⁸

Топоси: В „Реторика“ е казано, че „Друг топос се получава от разглеждане на времето“⁵⁹.

14. „Спасение отвън”⁶⁰

Обобщение: Героят в изправен пред финално препятствие, от което получава спасение от външна сила. Както стана дума в стъпка 12, героят е разграничен от божествените сили, но той все още се ползва с протекция.

⁵⁷ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. „The Magic Flight”, с. 182–192.

⁵⁸ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 106–110. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

⁵⁹ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.6>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г.М.)

⁶⁰ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. „Rescue from Without”, с. 192–201.

Примери на Дж. Камбъл: Гарванът, ескимоски герой, се оказва затворен в корема на мъртъв женски кит, докато едно племе, решило да разфасова трупа за храна, не го изважда от там. Шинтоиската богиня на слънцето Аматерасу е подмамена от останалите богове, за да се завърне към задълженията си и да продължи да осветява земята, а Червената шапчица е спасена от търбуха на вълка от Ловеца. Инана е подпомогната от своята подчинена богиня Ниншибур и бога Енки да се върне от света на мъртвите в Шумер, като повесеното ѝ на кука мъртво тяло е съживено.

В Станфордската реч: Почти същото се случва с персонажът на Джобс в речта – по време на биопсия пххват през гърлото в стомаха на Джобс ендоскоп. Персонажът на доктора, едно почти върховно божество в рационалния свят, стоящо на прага между живота и смъртта, заключава, че ракът може да се излекува.⁶¹

Топоси: Освен от два вече споменати примера от „Реторика“ – „Друг топос идва от вече взети предишни решения по същия или по подобен, или по противоположен въпрос“ и „Друг топос е изведен от причината“, то тук също така можем да посочим за пример и „Друг топос е извлечен при аналогията на нещата“⁶², като съпоставката може да е между героя и неговия преследвач, но и между два възможни и различни дара, на които те са приносители.

15. „Прекосяване на завръщания се праг“⁶³

Обобщение: На този праг Героят се изправя срещу последния си враг. Отвъд него е спокойствие и краят на проблемите, завръщането е реалният свят, в който е започнало всичко с нови умения, дарове или знание. Ако в началото на пътуването имаме символична утроба, то това завръщане може да се разглежда като символично прераждане на персонажа обратно в света, който е негов първоизточник.

Примери на Дж. Камбъл: Камбъл дава пример с персонажа на писателя Уошингтън Ървинг – Рип вам Уинкъл, който е проспал много години и се събужда в друго време, след американската революция, а все още е лоялен на краля. Още по-драматична е историята на ирландския герой Аушийн, който, завръщайки се от Тир На Ног и полакомил се за вълшебен рог, забравил съвета на жена си, слязъл от коня и стъпил на земята. Веднага се превърнал в сляп старец, защото в неговия свят били изминали 300 години. Камбъл обръща специално внимание на табуто за докосването на земята от свързан с божествения свят персонаж, както и на табуто върху самото докосване от смъртен на

⁶¹ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 111–114. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/>[view date: 25 Aug 2017]

⁶² **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.17>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

⁶³ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. "The Crossing of the Return Threshold", с. 201–212.

нещо, което идва от другия свят, защото подобно действие би нарушило божествеността му. Според автора част от облеклата, като например парадните и официалните, изпълняват в съвременния свят функция на граница между два свята.

В Станфордската реч: В речта Стив Джобс сваля целия си ореол на смятан за вечен предприемач и творец, и се поставя на едно равнище с аудиторията. А неговият най-голям враг, както изглежда след срещата му със смъртта, е времето.⁶⁴

Топоси: Тъй като в самата стъпка е силно застъпен сблъсък между ново и старо, фантастично и реално, живот и смърт, може да се приеме, че топосът от „Реторика“, който съответства на този етап е „Един топос на демонстративните ентимеми се получава от противоположностите;...“⁶⁵

16. „Господар на два свята“⁶⁶

Обощение: Ставайки господар на двата свята – магическия и реалния, героят утвърждава властта си. Сега той е връзката между тях, проводник на новото в стария свят, носител на промяната.

Примери на Дж. Камбъл: За Камбъл Исус Христос е оста, която свързва небето със земята. Носител на небесния ред са Вотан, Ешу и Виракоча. Камбъл казва за този вид персонажи, че „Законът живее в него с безрезервното му съгласие“⁶⁷.

В Станфордската реч: При Джобс се наблюдава свързване не между небесното и земното, а между минало и бъдеще. И в това има причина – боговете в Силициевата долина са младите. Самият той е основал компанията си, докато връстниците му са били в университета. Млади са постигнали успеха и Бил Гейтс, и създателите на Гугъл (не напразно се позовава на Гугъл като символ на младостта). Той е господарят на двата свята – на старите и на младите. Той прави връзка между някогашното си младо „Аз“, приело посланието от списанието „Каталог на цялата земя“ и сегашното си, възрастно „Аз“, чието послание се надява, че ще бъде прието по същия начин от младата аудитория.⁶⁸

Топоси: Аристотел казва, че „Друг топос се извежда от свързаните термини“⁶⁹.

⁶⁴ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 115–129. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

⁶⁵ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.1>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

⁶⁶ **Campbell**, Joseph. The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. „Master of the Two Worlds“, с. 212–220.

⁶⁷ Пак там, с. 220.

⁶⁸ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 130–138. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

⁶⁹ **Aristotle**. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.3>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

17. „Свобода за живот“⁷⁰

Обобщение: Сега вече героят е победител и може да избира сам как да живее живота си, и има етоса да управлява или учи другите.

Примери на Дж. Камбъл: Примерът на Камбъл е уелският герой Гуйон, който се преражда от утробата на погълналата го гневна богиня, за да донесе мъдрост на хората. Тази стъпка е и новото начало за целия свят. Друг изключително познат пример е за принца, който целува принцесата, за да я събуди. Едва след това светът може да започне безпрепятствено да се развива, излизайки от сънотворната сила на проклятието.

В Станфордската реч: Това, което Джобс пожелава на аудиторията, е също свобода за живот такъв, какъвто той е водил и какъвто и те биха искали да водят. Той уверява, че е като тях, че е гладен, че никога няма да порасне. Че ще си остане вечно млад (би могло да се допусне една аналогия с Питър Пан). Предлага им да го наследят, а не да го следват. Той е учител за двата свята – на богатите и бедните, на образованите и необразованите, на старите и младите.⁷¹

Топоси: Топосът тук може да бъде открит в изречението „Друг топос е извлечен от факта, че едни и същи хора не винаги избират едно и също нещо преди и след това, а точно противоположното“⁷², както и „Друг топос се състои в проучването дали е имало, или има друг по-добър ход от този, който се препоръчва, или се извършва или е бил извършен“⁷³. Това всъщност са същите топоси, посочени в точка 2. „Отказ на зова“, но тук са използвани с обратен знак, т.е. страхът от погрешен избор е преодолян благодарение на полученото знание.

Заклучение

Както се вижда, при някои стъпки от „Пътуването на героя“ топосите на Аристотел се повтарят, или в една стъпка може да се открие аналогия с повече от един топос. Това не само потвърждава смисловата аморфност на топосите, но и разкрива творческия им потенциал.

Настоящият анализ не може да претендира за пълна изчерпателност, особено когато става дума за такива теми като „Пътуването на героя“, „Реторика“

⁷⁰ **Campbell**, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition* (Bollingen Series), Princeton University Press, 2004. "Freedom to Live", с. 221–226.

⁷¹ **Jobs**, Steve. 'You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. Изречение 139–145. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/> [view date: 25 Aug 2017]

⁷² **Aristotle**. *Rhetoric*. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.19>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

⁷³ **Aristotle**. *Rhetoric*. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1:2.23.26>, [view date: 25 Aug 2017] (Превод: Г. М.)

на Аристотел и животът на Стив Джобс, които сами по себе си са генерирали огромно количество коментари и изследвания. Той по-скоро поставя рамка, в която би могло да се вмести един по-широк анализ по темата и извежда два взаимно независими, но не и взаимно изключващи се извода:

1. За написването на Станфордската реч на Стив Джобс са използвани топосите от „Пътуването на героя“, дефинирани от Джоузеф Камбъл.

2. Представеният в „Пътуването на героя“ метод е общ за повечето създадени от човека героични форми на наратив и се проявява независимо дали авторът им познава труда на Камбъл, или не.

Който и от двата извода да бъде приет за валиден, то той показва, че на „Пътуването на героя“ може и трябва да се обърне повече внимание по отношение на приложението му и изследването в реторическия дискурс. Както се вижда от настоящия анализ, структурата може да се използва успешно, когато се търси консолидиране на аудиторията около една идея, бранд или личност. Станфордската реч спада към епидеиктичните речи, но както доказват Ану Харю и Йохана Мойсандер феновете на Стив Джобс, дори и след смъртта му, са и потребители на продуктите на създадената от него компания.⁷⁴ В по-тесен смисъл може да се отбележи, че структурата на „Пътуването на героя“ е приложима в сферата на лидерската реторика, при която ключова роля изпълнява етосът на оратора. Превръщайки се в пример за общността, той може да я подтикне и убеди да промени вярванията си, навиците си, своите възгледи или действията си, призовавайки ги да последват неговия пример. Следователно може да се заключи, че „Пътуването на героя“ може да се приложи успешно и в политическата реторика в случаите, когато става дума за една водеща фигура, която отправя посланието, като например президент или водач на политическа партия.

В този анализ не са засегнати други два вида речи – съвещателни и съдебни. Един анализ на такъв тип речи по отношение на „Пътуването на героя“ би представлявал интерес, имайки предвид, че и при тях етосът на оратора оказва влияние върху ефективността на речта, както и наличието на фактологически примери, т.е. наратив. При евентуално доказване на приложимост и в тези типове речи, на „Пътуването на героя“ би могло да бъде погледнато като на универсална структура с широко приложение в реториката, какъвто потенциал тя има.

⁷⁴ Harju, A., Moisanter, J. Fans on the Threshold: Steve Jobs, the Sacred in Memorialisation and the Hero Within. – *Myth and the Market*. UCD BusinessSchool – Dublin, 2014, с. 63.

ЛИТЕРАТУРА

Изследвания:

1. Айзъксън, Уолтър. (2012). *Стив Джобс*. София, (e-book); / Isaacson, Walter. Steve Jobs. Sofia, 2012. (e-book)
2. Campbell, Joseph. (2004). *The Hero with a Thousand Faces: Commemorative Edition* (Bollingen Series), Princeton University Press.
3. Gross, Alan G. (Editor), Walzer, Professor Arthur E. (Editor). (2008) *Rereading Aristotle's Rhetoric*. Southern Illinois University Press.
4. Williamson, Judith. (1978). *Decoding Advertisements*. Marion Boyars Publishers Ltd – London.

Доклади от сборници:

1. Harju, A., Moisaner, J. Fans on the Threshold: Steve Jobs, the Sacred in Memorialisation and the Hero Within. // *Myth and the Market*. UCD Business School – Dublin, 2014, page 51–64.

Онлайн източници:

1. Aristotle. Rhetoric. (translator: J. H. Freese). 1926. URL <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg038.perseus-eng1> [view date: 25 Aug 2017]
2. Glauberman, Lloyd, Ph. D., Steve Jobs, Joseph Campbell and the Myth of the Hero. 17 Oct 2011. URL http://www.huffingtonpost.com/lloyd-glauberman-phd/steve-jobs-american-hero_b_1014063.html[view date: 25 Aug 2017]
3. Jobs, Steve. ,You've got to find what you love,' Jobs says. 14 June 2005. URL <http://news.stanford.edu/2005/06/14/jobs-061505/>[view date: 25 Aug 2017]
4. Jobs, Steve. Steve Jobs' 2005 Stanford Commencement Address. 7 Mar 2008. URL <https://www.youtube.com/watch?v=UF8uR6Z6KLc>[view date: 25 Aug 2017]
5. Vogler, Christopher. *A Practical Guide to Joseph Cambell's The Hero with a Thousand Faces*. 1985. URL http://www.thewritersjourney.com/hero's_journey.htm#Practical[view date: 25 Aug 2017]
6. Vogler, Christopher. *The Memo That Started It All*. URL http://www.thewritersjourney.com/hero's_journey.htm#Memo[view date: 25 Aug 2017]

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

СЕМАНТИЧНИ КРИТЕРИИ ЗА ТРАНССВЕТОВА ИДЕНТИФИКАЦИЯ НА ПРЕДМЕТИТЕ

ЕЛЕНА ТЕОФИЛОВА ЧОРБАДЖИЕВА

Резюме. Настоящата статия изследва семантиката на възможните светове, където се разглеждат правилата за транссветова идентификация на предметите. В този контекст ще бъдат разгледани различни логически теории за значението и референцията на името. Целта на това изследване е да се покаже, че значението на едно име е критерий за транссветова идентификация. Ако отговорът на този въпрос е положителен, би следвало да се разбира, че значението е нещо обективно.

Теорията за транссветова идентификация е пряко обвързана с теорията за това, че едни и същи обекти съществуват в повече от един възможен свят. Когато разглеждаме този въпрос, ние си задаваме въпроса за това кои са необходимите характеристики, които притежават предметите, без които те не биха били същите тези предмети. Същото се отнася и за индивидите и засяга по-нататък въпроса как говорим за тези характеристики – под формата на *dere* и *dese* модальности.

За да се отговори на този въпрос, ще бъдат разгледани някои философски теории за това как се образува дефиниция и как се разбират интензията и екстензията. Целта е да се обясни как разбираме обективно значението на термините, което би могло да служи като критерий за транс-светова идентификация на предметите, към които се отнасяме с тях. В този контекст те разглеждат правилата на ярната референция – когато говорещият и слушателят разбират, че с дадена дума се назовава един и същ предмет. Термините обаче имат и други общи свойства освен една и съща референция във всеки възможен свят, а именно – тяхното съдържание.

Ние разбираме какво означава една дума или израз, макар и не винаги да знаем точно към кой обект те реферират. Ако например кажем „най-богатият човек в света“, всеки, който говори български език, ще разбере този израз, но не всеки ще знае към кого се отнасяме с него, т.е. ние ще знаем какви свойства трябва да притежава въпросният човек, за да можем истинно да приложим този термин върху него. Дали обаче с този израз би се реферирало към един и същ човек във всеки възможен свят?

Крипке предлага противоположен подход: ние не започваме със световите и след това да търсим критерий за транссветова идентификация, а започваме с предметите и с наличния терминологичен апарат и след това търсим критерий за идентификация. Ето защо той свежда въпроса за транссветова идентичност до псевдопроблем. Тук ще разгледаме и доколко този подход е уместен.

Ключови думи: транссветова идентификация, интензия, екстензия, модална логика.

SEMANTIC CRITERIA FOR TRANS-WORLD IDENTIFICATION OF OBJECTS

Elena Teofilova Chorbadzhieva

Abstract. This paper explores the semantics of possible worlds where the rules for the trans-world identification of objects are considered. Different logical theories on the meaning and reference of the name will be considered in the context of the semantics of the possible worlds. The purpose of this study is to show whether the meaning of a name is a criteria for trans-world identification. If the answer to this question is positive, it would mean that the category meaning is objective.

The theory of trans-world identification is directly related to the theory that the same objects exist in more than one possible world. When we look at this question, we ask ourselves what are the necessary features of the objects without which they would not be the same. The same is true for individuals and it further concerns the question of how we speak of these characteristics - in the form of *de re* and *de se* modalities.

In order to answer this question, some philosophical theories on how a definition is formed and how intent and extension are understood will be considered. The aim is to explain how we understand the meaning of the terms objectively, which could serve as a criteria for trans-world identification of objects. In this context, they consider the rules of the proper reference - when the speaker and the listener understand that a given word is used for naming the same object. However, terms have other general properties besides the same reference in every possible world, namely, their content.

We understand what a word or phrase means, although we do not always know which object they are referring to. For example, if we say "the richest man in the world", anyone who speaks Bulgarian will understand this expression, but not everyone will know to whom we are referring, i.e. we will know what properties this person must possess, so that we can truly apply that term to them. But would this phrase be referring to the same person in every possible world?

Kripke proposes the opposite approach: we do not start with the worlds and then look for a trans-world identification criteria, but start with the objects and the terminology available and then look for identification criteria. That is why he reduces the issue of trans-world identity to a pseudo-problem. We will also discuss if this is an appropriate approach.

Key words: trans-world identification, extension, intention, modal logic.

* * *

Тази статия изследва семантиката на възможните светове, където се разглеждат правилата за транссветова идентификация на предметите. Ще бъдат разгледани различни логически теории за значението и референцията на име-

то в контекста на семантиката на възможните светове. Целта на това изследване е да се провери дали значението на едно име е критерий за транссветова идентификация. Ако отговорът на този въпрос е положителен, би следвало да се разбира, че значението е нещо обективно.

Теорията за транссветова идентификация е пряко обвързана с теорията за това, че едни и същи обекти съществуват в повече от един възможен свят (Maskie & Jago, 2006, p. 1). Когато разглеждаме този въпрос, ние си задаваме въпроса за това кои са необходимите характеристики, които притежават предметите, без които те не биха били същите тези предмети. Същото се отнася и за индивидите и засяга по-нататък въпроса как говорим за тези характеристики – под формата на *dere* и *dese* модалности. Това са модални изказвания за това какво е необходимо и какво е възможно за конкретните индивиди или предмети. Пример за такова изказване би бил: „В един възможен свят Аристотел можеше и да не е философ“. Да се каже, че има транссветова идентичност между два предмета А и В, е да се каже, че има два различни възможни свята С1 и С2, където А принадлежи на възможен свят С1, а В на възможен свят С2, и А е идентично с В (Maskie & Jago, 2006, p. 1.2). С други думи, това означава да се каже, че един и същ предмет съществува в повече от един възможен свят.

Тук е уместно да отбележим, че изобщо идеята за възможни светове може да се разбира по различен начин. От една страна, Люис например смята, че възможните светове са нещо подобно на паралелни вселени, а това, което наричаме действителен свят, е просто така, защото ние се намираме в него. Което означава, че можем да предположим, че имаме двойници в тези паралелни светове. Но според Люис това изглежда проблематично, защото това предполага, че всеки индивид съществува като част от повече от един свят. При това положение, ако предположим, че нашият двойник не се занимава с това, с което ние се занимаваме, тогава се стига до проблема, че ние сме двама (или повече) души едновременно. Все пак има такива крайно реалистички схващания, които подкрепят идеята за двойниците, като казват, че и двете (повече) личности са еднакво реални, макар и да са отделни личности. Люис отхвърля отчасти тази идея, като казва, че макар да можем да допуснем, че имаме двойници, те са различни личности и в този смисъл не може да се говори за транссветова идентичност. От това обаче не става ясно как се разбира, че тези двойници наистина са двойници. От друга страна, възможните светове могат да се схващат като многообразието на всички възможни състояния на нещата, т.е. да се говори за контрафактуални ситуации.

Задачата на логиката е да разграничи валидните от невалидните аргументи, което не би било възможно, освен ако не се зададе система от правила, която стриктно да регулира това какво се разбира като валиден аргумент в езика (Garson, 2009, p. 6). Във формалната логика това се регулира чрез истинностно-функционален анализ. В модалната логика се въвеждат различни

възможни светове, където всяка пропозиционална променлива има стойност по истинност в рамките на тези възможни светове. Една и съща елементарна пропозиция може да има различни стойности по истинност във всеки възможен свят. Разбирането на едно изречение зависи от условията, при които то би било истинно. Това означава, че трябва да познаваме критериите за истинното приписване на един предикат на даден предмет, освен това, за да знаем за кой предмет се изказва едно изречение, трябва да познаваме правилата за идентификация на този предмет, т.е. да знаем към кой предмет се реферира с конкретния термин. Тъй като не можем да достигнем до възможните светове по друг начин, освен чрез езика, тези критерии следва да се търсят именно в езика. Идеята е, че изречения от типа „Възможно е да има лилави крави“ се разглеждат по същия начин като „В един възможен свят има лилави крави“ (Maskie & Jago, 2006, p. 1.1). Това, което наричаме транссветова идентификация се отнася до *de re* модални изказвания, което е обвързано с идеята, че има индивиди, които съществуват в повече от един свят.

Крипке предлага противоположен подход: ние не започваме със световите и след това да търсим критерий за транссветова идентификация, а започваме с предметите и с наличния терминологичен апарат и след това търсим критерий за идентификация. Ето защо той свежда въпроса за транссветова идентичност до псевдопроблем. Едно изказване за идентичност, което включва две собствени имена, е необходимо истинно, защото имената функционират като ригидни дезигнатори, т.е. употребата на имената предполага, че ние се отнасяме към един и същ предмет с едно и също име във всеки възможен свят. Предметите са дадени като такива в реалния свят и ние можем да си представяме контрафактуални ситуации, в които нещата биха били по различен начин, но няма причина да мислим, че ще говорим за други предмети или техни двойници във други паралелни вселени. Доколко обаче такъв подход е уместен? Ако ние приемаме имената като ригидни дезигнатори, тогава нямаме основание да приемем, че свойства, които приписваме на тези имена няма също да са необходими. Както можем да си представим ситуация, в която Аристотел нямаше да е философ, така бихме могли да си представим ситуация, в която авторът на Аристотеловите произведения е някой друг, а не Аристотел, или той просто не се е казвал Аристотел.

Всеки възможен свят е даден чрез описателните условия, с които го свързваме (Kripke, 1980, p. 44). Когато говорим за възможен свят, ние просто си представяме ситуация, но в нашата представа не можем да обхванем всичко, което е вярно или грешно, а само онези неща, които са свързани с конкретната ситуация, но на теория трябва да можем да си представим всичко. Възможните светове са поставени като условие, а не са открити. Ние не можем да опишем възможните светове чрез чисто качествени характеристики. Това дали някой човек щеше да има определени различни свойства от тези, които има в

действителност, е равносилно на въпроса за това дали същностният критерий във всички възможни светове включва, че той не притежава тези свойства. Обичайното понятие за критерий за транссветова същност изисква от нас да дадем чисто качествено определени необходими и достатъчни условия той да бъде този човек. Ако не можем да си представим един предмет, без някое негово свойство, то е необходим факт той да притежава това свойство във всички възможни светове.

За да се отговори на въпроса за транссветова идентификация, ще бъдат разгледани някои философски теории за това как се образува дефиниция и как се разбират интензията и екстензията. Целта е да се обясни как разбираме обективно значението на термините, което би могло да служи като критерий за транссветова идентификация на предметите.

Преди да продължим нататък, е добре да обосновем смисъла от това изобщо да се поставя въпросът за транссветова идентификация. Законът на Лайбниц за идентичност изглежда като обективно възражение спрямо идеята за транссветова идентичност, защото според него ако два предмета А и В са идентични, то всички свойства на А ще бъдат и свойства на В. Обаче когато се говори за възможни светове, този закон се модифицира във друга форма: свойствата на А в реалния свят може и да не са свойства на този предмет във възможен свят (Maskie & Jago, 2006, p. 2). Например изречението „Аристотел можеше и да не е философ“. Тук възниква въпросът: кои са свойствата, без които А ще спре да бъде А. От друга страна обаче, ние можем да преодолеем този проблем дори без да говорим за възможни светове, като просто си представим една личност във времето: един човек на две, на двайсет и на шейсет години би бил една и съща личност, макар в хода на неговото развитие да му се приписват различни свойства, като например месторабота. Това показва, че законът на Лайбниц в този случай не би бил коректен, защото индивидът в един период от живота си ще има различни свойства от същия индивид в друг период от живота му, но все пак ние знаем, че това е същият индивид, защото има същностни свойства, които са неизменна част от него и го правят точно този индивид. По подобен начин се разглежда и идеята за транссветова идентификация: кое е онова същностно свойство, без което индивидът не би бил самият той? Макар да изглежда опростен, аргументът със запазването на идентичността във времето, наподобява проблема за транссветовата идентичност. Това има пряка връзка с въпроса за същностните и акциденталните свойства на индивидите или предметите.

Ще започнем разглеждането на този проблем с това, че всяка дефиниция цели да бъде изчерпателна и недвусмислена, което предполага, че можем да ги разглеждаме като обективни. Дефинициите разкриват съдържанието на един термин (Cori, et al., 2014, p. 90). С оглед на това към коя характеристика на термините се отнасят, т.е. дали разкриват значението на термина чрез него-

вата екстензия или неговата интензия, дефинициите се разделят на екстензионални и интензионални. Екстензионалните дефиниции няма да се разглеждат тук, защото при тях термините не се разкриват с необходимата строгост, а те по-скоро служат за началните етапи на изучаване на един език. От друга страна, интензионалните дефиниции разкриват съдържанието на термините чрез посочване на качества или атрибути, присъщи за предмета, който се описва с конкретната дума (Hurley, 2011, p. 103). За да разберем значението на един генерален термин, ние трябва да знаем как да го прилагаме правилно, но това не налага да познаваме всички предмети, които попадат под него (Copi, et al., 2014, p. 91). Дори и да не знаем пълната екстензия на този термин, ние все пак имаме критерий да преценим дали този предмет попада под понятието, изразено от генералния термин. Най-широко разпространената дефиниция е тази чрез най-близък род и видово отличие (Copi, et al., 2014, p. 97). Тя се основава директно на интензията на термините, които се дефинират чрез нея. За да си изясним същността на този тип определения е нужно преди това да дадем по-точно обяснение на понятията „род”, „вид” и „видово отличие”. В логиката терминът „род“ означава по-голям клас предмети, докато „вид“ посочва по-малък клас (Hurley, 2011, p. 105). Например понятието „фигура” е род спрямо понятието „триъгълник”, а понятието „бозайник” – спрямо понятието „човек”. Затова е важно, когато се мисли за съдържанието, да се потърси най-близкият род, под който е подчинено съответното понятие. Най-близкият род дава необходимото условие за приложимост на термина. Видовото отличие от своя страна е спецификата, по която обектите, описани чрез термина, се различават от всички останали включени в рода предмети. Така терминът „триъгълник” включва в своето значение най-близкия род „равнинна фигура” и видовото отличие „наличие на три ъгъла”. Видовото отличие съвместно с най-близкия род изразяват необходимото и достатъчно условие за приложимост на термините. Чрез дефинициите имаме вече обективна представа за това какво представлява необходимото и достатъчно условие за разкриването на интензията на един термин. Това е първата стъпка към това да разграничим какво е възможно и необходимо за индивидите.

Ричардс и Огдън например смятат, че съществува каузална връзка между мисълта и символа. Референцията според тях е частично обвързана със социални и психологически фактори. Думите сами по себе си не значат нищо, само когато се употребят от някого те придобиват значение (Ogden & Richards, 1989, p. 10). В този контекст те разглеждат правилата на правилната референция – когато говорещият и слушателят разбират, че е дадена дума се назовава един и същ предмет. Термините обаче имат и други общи свойства освен една и съща референция във всеки възможен свят, а именно – тяхното съдържание. Според тях в основата на всяка комуникация стоят определени постулати, които те наричат канони на символи и референции (Ogden & Richards, 1989,

р. 88). Първият канон на символизма е канонът за еднозначност – един символ стои само за един единствен референт. Когато един символ стои за повече от един предмет, той се интерпретира като различни символи. Например в българския език думата „син“ е такъв символ, който би трябвало да се разбира като две отделни думи, но с ясна референция, която се разкрива в контекста на изказването. Такива неясноти се преодоляват именно чрез дефинициите, защото „символи, които могат да заменят един с друг, символизируют една и съща референция“ (Ogden & Richards, 1989, p. 92). Такива символи не просто дефинират едното, другото и обратното, но имат и една и съща референция. Семантичните правила се занимават именно с това да дефинират при кои условия един знак е приложим за един предмет или ситуация (Morris, 1938, p. 23). Ние разбираме какво означава една дума или израз, макар и не винаги да знаем към кой обект точно те реферират. Ако например кажем „най-богатият човек в света“, всеки, който говори български език, ще разбере този израз, но не всеки ще знае към кого се отнасяме с него, т.е. в този случай ние ще знаем само какви свойства трябва да притежава един човек, за да можем истинно да приложим този термин към него. Дали обаче с този израз би се реферирало към един и същ човек във всеки възможен свят?

Когато говорим за изказвания за идентичност, трябва да се направи разграничение между такива, които са аналитично истинни от типа $a=a$ и такива, които всъщност са информативни, защото тяхната истинност не зависи само от формалната им структура – $a=b$. Един от най-често срещаните примери за такива изказвания е „Ергените са неженени мъже.“ Разбира се, това изказване за идентичност е и дефиниция, както вече обяснихме, което означава, че смисълът или съдържанието на термина ерген е неженен мъж. Но това изказване не е тривиално, а информативно, защото познавайки съдържанието на един термин, ние можем да изведем и условията за това, кои предмети биха попадали под него. От друга страна, пак трябва да отбележим, че това не ни дава самата екстензия на термина, а само условията за нейното разпознаване. Що се отнася до собствените имена, има философи, които са на мнение, че те имат смисъл, но не и определена референция. Катц аргументира това, като казва, че едно собствено име може да се носи от повече от един индивид, т.е. това нарушава изискването да имат само един носител на референцията (Katz, 2004, p. 49). Без допълнителна контекстуална информация, не бихме могли да посочим въпросния индивид. Според Крипке нещата не стоят по този начин, защото имената са ригидни дезигнатори и тяхната роля е да назовават във всеки възможен свят. Причината за това е, че когато се ражда един човек, родителите му го кръщават, а по-нататък те или самото дете предават това име на други хора и така името се разпространява чрез връзките по веригата (Kripke, 1980, p. 91). Кръщаването и историята на името гарантират уникалността на референцията според него. Освен това Крипке отбелязва, че не бива да бър-

каме името и описанието, използвано за фиксиране на неговата референция, като казваме че те са синоними. Дори и наистина да фиксираме референцията чрез описание, с това не правим името синонимно на описанието. Името е ригиден дезигнатор и се използва за рефериране към така назования обект, дори при контрафактуални ситуации (Крипке, 2008, р. 268). Катц не е съгласен с тази теория, защото според него, ако двама души се запознаят, и двамата се казват Джон Смит, първата очевидна истина би била, че имат едно и също име (Katz, 2004, р. 50). Макар това да е очевидно адекватно възражение срещу теорията на Крипке, анализът, който той предлага по-нататък не е по-малко проблематичен. Той предлага следния пример: „Джон Смит е английски приключенец“, от което следва, че „Някой, който се нарича Джон Смит, е английски приключенец“, което пък от своя страна води до „Някой, който се нарича Джон Смит, съществува и всеки, който се казва Джон Смит, е английски приключенец“. Последното заключение изглежда контраинтуитивно, защото това, че приписваме съществуване на една личност, като правим изказване за него, не означава, че всеки с това име притежава свойствата, които се приписват на индивид, носещ това име. Но именно този аргумент е и най-ясното доказателство за основанието му за възражение срещу теорията на Крипке.

Катц предлага разграничаване между лингвистични и научни концепции (Katz, 2004, р. 54). Лингвистичната концепция е това, което един термин изразява в езика, т.е. неговият смисъл. Те се детерминират от лингвистично-аналитични изказвания, които съдържат този термин, подобно на примера с ергените. Научната концепция съдържа специфично научно знание за природата на референта на един термин. Те могат да се схващат като синтетични концепции. Той разглежда какво следва от това една концепция да бъде аналитична, следвайки Фрегевата теория:

Ако смисълът на едно изречение е аналитичен (т.е. ако изречението е аналитично по смисъл), то изразява необходима истина за този смисъл (Katz, 2004, р. 55).

Тогава привежда следния пример: „Всички котки са животни“. Според това, което казва по-горе, това изречение следва да се разбира като необходима истина. Тук поставя въпроса как това изречение би могло да бъде истинно във всички възможни светове, ако в някои от тях няма котки. Това обаче не променя факта, че „ако нещо е котка, то би било животни“. От самият анализ на това изречение се показва как то би било истинно във всички възможни светове: $(x)(Fx \rightarrow Gx)$, дори и antecedentът да е неистинен, изказването пак си остава истинно.

Що се отнася до научните концепции, нека разгледаме следния пример: „Водата е химично съединение с молекула H₂O“. Според Крипке ние можем да си представим контрафактуална ситуация, в която водата няма този състав, или, което е по-вероятно, да си представим друг обект с такава химическа формула, който просто не наричаме вода. В крайна сметка, той стига до изво-

да, че вещество, което прилича на вода, но няма структурата H_2O , не е вода. Това определение е добър пример за синтетично изказване, което обаче е истинно, защото водата има точно такава молекула. От друга страна, това не е необходимо изказване, защото можеше и да си представим друг случай, което означава, че трябва да бъде контингентно (Kripke, 1980, p. 36). Катц предлага примера с дефиницията на атома, която се променя, когато се установява, че всъщност не атомът е най-малката неделима частица (Katz, 2004, p. 64). Според това, което казва, може да се направи извод: ако сме склонни да изменим дефиницията, когато установим, че тя не е коректна, тогава не бихме приели и теорията на Крипке, че можем да си представим друг свят, в който не водата, а нещо друго има молекулата H_2O . Дори и да предположим възможен свят, в който предметите, които ние назоваваме по един начин, се назовават по друг там, те все пак ще имат един и същ смисъл, т.е. класът от обекти, които попадат под едното понятие, ще бъде същият като класът от обекти, които попадат под другото понятие, защото имат един и същ смисъл, т.е. едно и също съдържание и условие за правилна референция, което ще бъде обективен критерий за транссветова идентификация. Ние можем да си представим водата, без да се замисляме за химичния ѝ състав, макар че той е факт, т.е. това, че можем да си я представим, без да я идентифицираме с H_2O , не значи, че това не е така.

Хилъри Пътнам стига до важен извод по отношение на категорията значение, цитирайки Фреге: значенията са публично притежавани, т.е. едно и също значение може да бъде схванато от повече от един човек и по различно време (Пътнам, 2008, p. 277). Той предлага следния аргумент, за да покаже, че значението не е само психологично състояние. Нека си представим друг възможен свят, където водата няма химичната формула H_2O , а XYZ , но по нищо друго не се различава от водата в актуалния свят (Пътнам, 2008, p. 279). Тогава за всеки от актуалния свят ще изглежда, че това, което се нарича вода в този друг възможен свят, не е XYZ , а H_2O и само чрез изследване на химичната формула ще бъде възможно да се каже, че на този възможен свят думата „вода“ означава „ XYZ “. Всеки, който разбира значението на водата като H_2O , би разбрал и, че водата XYZ е различна, макар да има същите функции – например да утолява жаждата. Идеята е, че в лингвистиката се дават необходимите и достатъчни условия за определяне на референцията на една дума, а всеки, който владее съответния език, разбира тези думи, без да му се налага да познава тези условия, т.е. той въпреки това може да си служи с думите (Пътнам, 2008, p. 283). Ние разбираме значението на даден термин и познаваме необходимите и достатъчни условия за значението му, защото сме усвоили езика от лингвисти и учени и се доверяваме на техния авторитет. Екстензията на един термин в този смисъл е резултат от социо-лингвистични конвенции.

Според Карнап две изречения са логически еквивалентни, ако имат една и съща стойност по истинност във всеки възможен свят, а два дезигнатора са

логически еквивалентни, когато имат една и съща екстензия при всяко описание на света. От това, че два дезигнатора са еквивалентни, следва, че имат една и съща екстензия, а, ако са и логически еквивалентни, те имат и една и съща интензия (Carnap, 1947, p. 1). Той разглежда метода на именната релация (name-relation) и го противопоставя на метода на екстензия и интензия. Методът на именната релация се отличава с три принципа: на еднозначността (всяко име назовава точно един предмет), принцип за предметност (едно изречение се изказва за предметите, за които се отнасят термините, които го изграждат), принцип на субституция (ако един израз в едно истинно изречение се замени с друг израз, който означава същото нещо, изречението си остава истинно) (Carnap, 1947, p. 98). Задачата на принципа за еднозначност е да се избегнат неяснотите в езика. Това, което Карнап иска да отбележи като грешка на този метод, е, че той се изказва за екстензията, което води до грешки. В този смисъл, ако представим тези три принципа по отношение на екстензията, ще се получи следното: всеки дезигнатор има точно една екстензия, а що се отнася до принципа на субституция, излиза, че два коекстензионални израза могат да се заменят в едно изречение, така че то да си остане истинно. Обаче, ако разгледаме метода на екстензия и интензия, става ясно, че когато говорим за еквивалентност, трябва да различаваме екстензионална еквивалентност от интензионална еквивалентност. Карнап разглежда разграничението между смисъл и значение при Фреге и го сравнява със собствената му теория за екстензия и интензия. Според него Фрегевата теория е един вид частен случай на метода, който той нарича именна релация, макар и в някои отношения да е подобен на теорията на Карнап (Carnap, 1947, p. 118). Карнап реконструира примера на Фреге за Вечерницата и Зорницата с цел да покаже как функционират смисъла и значението на сингуларните термини при Фреге. Чрез имената се назовават предметите и това е тяхното значение, а от него трябва да разграничим смисъла, който е начинът, по който значението се дава от изреча. В този смисъл изразите „Вечерница“ и „Зорница“ означават един и същ предмет – планетата Венера, но се различават по смисъл. Ако разбираме един език, ние знаем, че тези два термина имат различен смисъл, защото единият се отнася до „звездата, която изгрява първа вечер“, а другият – до „звездата, която залязва последна сутрин“ (Carnap, 1947, p. 119). Принципът на субституция ни показва, че, ако заменим в едно изречение един израз с друг израз със същото значение, но различен смисъл, то значението на цялото изречение няма да се промени, както е в случаят с Вечерницата и Зорницата. Карнап сравнява това, което той разбира под интензия с това, което Фреге разбира под смисъл, и казва че и двете се отнасят към значението в строг смисъл, т.е. към това, което се разбира от едно изречение, без да познаваме фактите, т.е. без да знаем дали то е истинно, или не. А концепцията на Фреге за значение и тази на Карнап за екстензия се отнасят към приложението на израза спрямо

фактите (Carnap, 1947, p. 125). Разликата според Карнап се състои във факта, че неговите понятия са независими от контекста. Един израз в добре структуриран език винаги ще има една и съща екстензия и една и съща интензия, независимо от контекста според Карнап. Това е така, защото той счита, че два израза, които са еквивалентни, имат една и съща екстензия, а ако са логически еквивалентни, ще имат и една и съща интензия. Така например свойството „човек“ е логически еквивалентно на свойството „разумно животно“. Той приема и собствените имена и определените описания за изрази за индивиди и твърди, че такива са еквивалентни, ако обозначават един и същ индивид, т.е. изречението $a=b$, ако a и b обозначават един и същ индивид. От тук той извежда, че изрази за индивиди могат да бъдат логически еквивалентни. Например изречението „Аристотел е ученик на Платон“ е логически еквивалентно на изречението „Разумно животно е ученик на Платон“. Този аргумент обаче работи, защото за Аристотел е същностно свойство да бъде човек. Той не коментира това, но от гледна точка на неесенциалните свойства на Аристотел, това не би могло да бъде приложено. Например нямаше да можем да кажем, че „Авторът на Органон е ученик на Платон“ е логически еквивалентно на „Човек е ученик на Платон“ или „Аристотел е ученик на Платон“.

При обикновените смисъл и значение при Фреге няма разлика от това, което Карнап нарича интензия и екстензия, но не и когато се говори за особените случаи (Carnap, 1947, p. 126). При особения случай (например изказванията за вярване) значението на едно изречение според Фреге не е стойност по истинност, а пропозицията, изразена с това вярване. Това според Карнап ще доведе до безкраен брой същности, ако се приложи в анализа на модалната логика. Ако имаме например изречението „Скот е човек“, неговото значение е стойността по истинност. При изречението „Възможно е Скот да е човек“, аналогично на това, което току-що обяснихме, ще се окаже, че значението му е пропозицията, изразена със „Скот е човек“. Така в различните контексти ние имаме различно значение (Carnap, 1947, p. 131). Това според Карнап води до излишни затруднения.

Вече казахме, че методът на именна релация според Карнап води до грешки. Ако принципът на субституция се прилага върху неекстензионални контексти, това ще доведе до „антиномия на именната релация“, както го нарича той (Carnap, 1947, p. 135). Примерът на Куайн е точно такава ситуация. Ако разгледаме изреченията „9 необходимо е по-голямо от 7“ и „Броят на планетите е 9“, прилагайки принципа на субституция, ще стигнем до резултата, че „Броят на планетите необходимо е по-голям от 7“. Ако използваме метода на екстензия и интензия, тази антонимия изобщо няма да се появи, защото екстензията на един израз винаги е една и съща, независимо от контекста, т.е. всеки израз има собствена екстензия. Идеята е, че според Карнап двата израза „броят на планетите“ и „9“ са взаимозаменяеми, но не са логически еквива-

лентни, което означава, че не са взаимозаменяеми в модален контекст, а само в екстензионален. Тогава 9 не обозначава числото 9, а понятието за 9, което очевидно се различава от понятието за броя на планетите. Светът на конкретните неща и концептуалният свят на числата се разглеждат в модалния език по същия начин както в екстензионалния (Carnap, 1947, p. 202). Дистинкцията между интензия и екстензия позволява да се преодолеет затруднението при комбиниране на модалности с квантифицирани променливи (Carnap, 1947, p. 204).

Методът на Карнап показва как в екстензионални контексти два израза могат да бъдат еквивалентни, но те не са логически еквивалентни, защото не са взаимозаменяеми в модални контексти. Това показва, че правилото за субституция не може да се прилага по отношение на екстензиите. От друга страна, два коинтензионални израза могат да бъдат взаимозаменяеми в интензионални и екстензионални контексти, защото са логически еквивалентни. Тук възможен контрааргумент би бил, че това не е необходимо, защото някой може да вярва, че „9>7“, но да не вярва, че „IX>7“ (Parsons, 2016, p. 4.3). Обаче от това, че някой може да не вярва, че „9“ и „IX“ са коинтензионални изрази, не означава, че те не са такива.

Според Монтагю теорията на Карнап решава много от проблемите на комбинирането на модалностите с кванторите, дори казва, че самите модалности могат да се интерпретират като квантори. Той предлага свое решение на модалните парадокси. Според него законът на Лайбниц би устоял в своята генерализирана форма, но не и когато се говори за единични предмети. (Montague, 1974, p. 80) Причината за това е, че когато говорим за единични предмети, ние говорим за константи и тогава, заменяйки променливите с константи във формулата, не можем да изведем необходимостта от самата формула. Ще илюстрирам какво има предвид:

1) $(x)(y)(x=y \rightarrow (Fx \equiv Fy))$ за всяко F.

2) $c=d \rightarrow (Fc \equiv Fd)$ за всяко F – където c и d са константи за единични предмети.

3) Вечерница = Зорница $\rightarrow [N(\text{Вечерница} = \text{Вечерница}) \equiv N(\text{Вечерница} = \text{Зорница})]$.

Три (като частен случай на две) не може да се изведе от самата формула по универсална инстанциация. Защото от това, че $N(\text{Вечерница} = \text{Вечерница})$ не следва с необходимост изводът, че $(x) N(x = \text{Вечерница})$. Обратното, разбира се, е аналитично истинно: $\Box\Phi \rightarrow \Phi$, което доказва, че преходът от генерализация към инстанциация е възможен. Същият анализ може да се приложи и по отношение на физическата необходимост. Ако разгледаме изреченията:

4) Ако метеор се вреже в планетарната атмосфера със скорост по-голяма от 100,000 m/h, ще изгори.

5) Ако Хиндемит и Стравински бяха сънародници, Хиндемит би бил руснак.

Не е трудно да се намерят физически закони, които доказват истинността на четири, но следствието в пет не изглежда изводимо единствено от физични закони, освен ако не предположим и факта, че Стравински е руснак (Montague, 1974, p. 81). Това според Монтагю изглежда така:

6) При положение, че Стравински е руснак, ако Хиндемит и Стравински бяха сънародници, Хиндемит би бил руснак.

Това изказване има формата: [PN (X. Ф \rightarrow Ψ)].

От анализа на Карнап можем да предположим, че според него „Руският композитор“ и „Стравински“ могат да се приемат като интензионално еквивалентни, което ще рече, че изказване (5) е истинно, защото можем да заменим „Стравински“ с „Руски композитор“. Чрез формален анализ на изказванията за необходимост Монтагю показва как функционират променливите и константите в езика, което доказва необходимостта от приемане на метода на екстензия и интензия като критерий за транссветова идентификация.

Критерии за транссветова идентификация трябва да се търсят в есенциите, т.е. в същностните свойства на предметите, без които те не биха били тези предмети, но също така и в критериите за идентичност на тези предмети, които се разкриват в семантиката. Условието за правилна референция се откриват в съдържанието на термините, с които говорим за предметите. Чрез даване на адекватна дефиниция на един термин, ние разкриваме неговото съдържание. Да разбираме едно изречение, означава да знаем при какви условия това изречение би било истинно. В този смисъл да говорим за контрафактуална ситуация или двойник на един индивид означава, че ние трябва да имаме критерий за идентификация на този индивид. Този критерий следва да се търси в есенциалните свойства на индивида и в дефиницията като критерий за установяване на референция. Макар с този текст да не се отговаря на въпроса за това как е възможна транссветова идентификация, казаното по-горе показва, че такъв отговор е необходим, защото той има отношение към информативния характер на изказванията за идентичност и проблемът за успешната референция.

ЛИТЕРАТУРА

- Крипке, С. (2008). Идентичност и необходимост. *Философия на логиката II*. (Kripke, Saul. *Identity and Necessity*). (Б. прев. Б. Моллов), pp. 244–277.
- Пътнам, Х. (2008). Значение и референция. *Философия на логиката II*. (Putnam, H. *Meaning and Reference*). (Б. прев. Б. Моллов), pp. 277–289.

- Carnap, R. (1947). *Meaning and Necessity: A study in semantics and modal logic*. Chicago, Illinois: The university of Chicago press.
- Copi, I. M., Cohen, C. & McMahon, K. (2014). *Introduction to Logic*. Fourteenth Edition ed. Harlow: Pearson Education Limited.
- Garson, J., 2009. *Modal Logic*. [Online]
Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/logic-modal/>
[Accessed 16 June 2017].
- Hurley, P. J. (2011). *A Concise Introduction to Logic*. Seventh edition ed. Belmont, California: Wadsworth Publishing.
- Katz, J. J. (2004). *Sense, Reference and Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Kripke, S. (1980). *Naming and necessity*. Hoboken, New Jersey: Basil Blackwell.
- Mackie, P. & Jago, M., (2006). *Transworld Identity*. [Online]
Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/identity-transworld/>
[Accessed 18 June 2017].
- Montague, R. (1974). *Formal Philosophy; Selected papers of Richard Montague*. New Haven and London: Yale University Press.
- Morris, C. W. (1938). *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press.
- Ogden, C. & Richards, I. (1989). *The meaning of meaning*. Orlando, FL: Harvest/HBJ.
- Parsons, D. (2016). Carnap's Method of Extension and Intension. *Theories of Intensionality*, pp. 49–64.

РОЛЯТА НА ТЕХНОЛОГИЯТА И ЕСТЕСТВЕНИТЕ НАУКИ В ТЕОРИЯТА НА УЛРИХ БЕК ЗА СВЕТОВНОТО РИСКОВО ОБЩЕСТВО

ИВАН ПЕТРОВ ПЕТРОВ

Резюме. Статията разглежда проблема за ролята на технологиите и естествените науки в съвременното рисково общество. Тя има за цел да посочи нови възможности за развитие на теорията, като разкрие особеностите на възгледите на Улрих Бек по въпроса.

Анализират се идеите на Бек, който оспорва монопола на инженерите и учените в областта на естествените науки върху оценката на рисковете от новите технологии. Защитава се неговата теза, че никой не е експерт по слепите случаи. Напредъкът на науката (инженерните и естествените науки) опровергава собствените си претенции за сигурност.

Излагат се основанията за преобръщане на реда, при който първоначално се е извършвала лабораторната работа, а след това се е преминавало към приложенията; посочва се защо при световното рисково общество, обратно, първо се прилагат новите технологии, а после се изследват характеристиките им и тяхната безопасност.

Изяснява се защо властта на позитивните науки се основава на социален конструкт. Разглежда се как технологията поставя политиците и общественото мнение под постоянен натиск да реагират в зависимост от инженерните оценки за риска и за избягването на катастрофи. Показва се, че тези оценки от своя страна са лишени от легитимна основа.

Акцентира се върху примерите за вътрешна самокритика на рисковото общество и възможностите, които Бек вижда за участие в области, които по-рано са били в компетентността на експертите. Те са били извън полето за демократично вземане на обществени и политически решения.

Посочват се и някои недостатъци в теорията на Бек.

Издига се тезата, че в световното рисково общество опасностите, които се пораждат, са не само от екологични и икономически катастрофи, породени от прилагането на новостите в технологии като ядрените, химическите, генетичните и търговско-икономическите. Непредвидими рискове носи и радикалното технологично опосредстване на моралните и етични взаимоотношения между хората. То обезсилва работещи преди това форми на междучовешките отношения.

През призмата на социалната философия на Еманюел Левинас се разглеждат рисковете от доминиране на технологиите, които дават предимство на формалната справедливост.

вост, а също водят до намаляване, а понякога и до изчезване на общуването лице в лице.

Търсят се възможните насоки за решения на проблемите. Те възникват поради технологичното опосредстване, понякога разрушително за човешките взаимоотношения. Това означава също, че се търсят възможности за утвърждаване на хуманността и справедливостта.

Ключови думи: технология, естествени науки, световно рисково общество, Улрих Бек, Левинас, доминиране на технологиите, хуманност.

ROLE OF TECHNOLOGY AND NATURAL SCIENCE IN ULRICH BECK'S THEORY OF WORLD RISK SOCIETY

Ivan Petrov Petrov

Abstract. This article examines the role of technology and natural science in modern risk society. Its purpose is to point out new development possibilities for Ulrich Beck's theory by revealing some specifics of his views.

There is analysis of Beck's ideas, as he is questioning engineers and natural scientists' monopoly over new technology's risk assessment. Current work defends his argument, that nobody is an expert in blind cases. Scientific progress (Natural science and Engineering) refutes its own safety claims.

Some explanations are presented for the phenomenon of reversing the sequence in which first laboratory work is completed and only after that results are applied. There are answers to the question why in world risk society on the contrary -first new technologies are applied and then their characteristics and safety are examined.

The article clarifies why dominance of positive science is based on social construct; how technology puts politicians and public opinion under constant pressure to react depending on the engineers' assessments of risk and disaster avoidance. It is shown those assessments often lack legitimate foundation.

Accent is put on the examples of risk society's internal self-criticism and on Beck's examination of opportunities for social participation in fields which previously were only expert's domain. These fields were previously outside of democratic and political decision making scope.

Certain shortcomings of Beck's theory are also pointed out.

The argument is being made, that in world risk society there are dangers not only due to ecological and economical disasters, caused by innovation in technology (nuclear, chemical, genetic, commercial and economical), but that there are also unpredictable risks coming from the radically changing technological medium for moral and ethical human relationships. This new medium weakens the previously working forms of inter-personal relationships.

Through the lens of Emmanuel Levinas' social philosophy the article examines risks of technology's dominance, which put forward and prioritize formal justice, while reducing (and in some cases even completely removing) face to face communication.

Possible solutions and general directions for solutions are being examined – solutions to the problems caused by technological medium which can sometimes be destructive to human relationships. This also means that opportunities are sought after for affirming humanism and justice.

Key words: technology, natural science, world risk society, Ulrich Beck, Levinas, technological dominance, humanism.

Увод

Проблемите, свързани с ефектите на техниката, науката и научното знание в живота на човека и обществото, вълнуват немалко големи мислители през последните няколко столетия. Науката е обект на критики още от времето, когато Жан-Жак Русо я посочва наред с изкуството като рушаща и изкривяваща морала, а в скоро отминалия 20. век според Жан Франсоа Лиотар компютрите превръщат знанието в информация, то се овещества и се произвежда не с огледа на това дали е истинно, а за да се продава. Освалд Шпенглер говори за това как човешкото мислене не е в сила да улавя собствените си последствия, техниката е станала езотерична и тиранична, самата цивилизация е станала машина, а според Херберт Маркузе техниката в ръцете на политиците е започнала да застрашава свободата. Освен това модерната епоха е свързана с преследването на прогреса, който като цяло е обект на множество критики и песимистични анализи.

Улрих Бек не може да бъде причислен към тези, които се отдават само на критика и песимизъм. От една страна, той прави много драматични критични констатации и разгръща както никой преди него катастрофичния дискурс за световното рисково общество. От друга страна, вижда в трансформацията на обществото шанса за неговото спасение и неотклонно поддържа оптимистично виждане по отношение на възможностите, които предоставя настоящето и перспективите за бъдещето. Може да се каже, че създаването на амалгама от едновременно катастрофичен и оптимистичен дискурс е една от най-характерните черти в творчеството на Бек. Той нарича сам себе си „песимистично настроен оптимист“¹ и това може да се илюстрира с любимия му стих на Фридрих Хьолдерлин: „Там, където има опасност, има и спасение“.²

Първата модерност и ролята на инженерните и естествените науки в нея

Първата модерност според Улрих Бек се основава на националната държава, „...при което отношенията, мрежите и общностите се тълкуват по същество от гледна точка на един териториален принцип“³. За нея са характерни „колективните модели на живеене, прогресът и контролируемостта, пълната заетост и експлоатирането на природата...“⁴ Като процес тя, освен уповаваща се на националната държава, е проста, линейна и индустриална.

¹ Бек, У. (2001). Световното рисково общество. София: Обсидиан, с. 17.

² Бек, У. (2012). Германска Европа. Новите властови пейзажи под знака на кризата. София: Критика и хуманизъм, с. 151.

³ Бек, У. (2001). Световното рисково общество. София: Обсидиан, с. 8.

⁴ Пак там.

Епохата, определена от Бек като първа модерност, настъпила в Европа на крилете на Просвещението, търси нов идеал, който вместо религията да обедини хората. До голяма степен ролята на такъв идеал заема въоръжената с разума наука, за която се вярва, че води човечеството към прогрес. Човекът в тези времена, в масовия случай, живее с утопичната квазирелигиозна вяра в силата на разума. Повечето хора от първата модерност имат упованието, че учените и инженерите, ръководени от разума, със своите методи на изчисления и съвместно с властта, концентрирана в държавата, ще осигурят стабилността, сигурността и доброто бъдеще на техния постоянно технологично развиващ се свят. „През модерната епоха сме свикнали с възгледа, че редът е синоним на управляемост.“⁵

Първата модерност, основана на стремежа за налагане на ред и управляемост на база на разума, включва в своята обществена структура и йерархия развита система от институции, в които работят специалистите от естествените и инженерните науки. Те имат привилегирован обществен статут. „Те са удостоени с обвързващия авторитет – обвързващ за правото и за политиката – да решават въз основа на собствените си критерии какво изисква „състоянието на технологията“.“⁶ Дали съществуват рискове за обществото от техническите съоръжения и технологиите също се решава на база експертното мнение на тези специалисти.

Катастрофи и кризи

Улрих Бек обръща голямо внимание на това как значими събития в индустрията и икономиката с катастрофални екологични, икономически и социални последици разкриват прехода към рисково общество. Той разглежда подробно Чернобилската ядрена авария от 1986 година, кризата с болестта „Луда крава“, възникнала в 1996 г., и Азиатската финансова криза от 1997 г. В публикации и интервюта Бек дава примери и за Световната финансова криза от 2007 г. и ядрената катастрофа във Фокушима от 2011 г.

Общото за всички тези сътресения е, че като цяло не са били предвидени, а ефектът от тях се е разпрострял глобално, отвъд националните граници. Вълните на въздействията са се разпрострели в цялата обществена тъкан и са породили постъпателни значими промени в общественото мнение. Те са разклатили вярата в монопола върху компетентността на експерти и политици, както и в моделите на управление. Разрушили са илюзията за възможностите за експертна изчислимост по отношение на сигурността и бъдещите ефекти на технологиите.

⁵ Бауман З. (1999). Глобализацията. Последиците за човека. София: Лик, с. 81.

⁶ Бек У. (2001). Световното рисково общество. София: Обсидиан, с. 91.

Обществената трансформация, световното рисково общество и промяната в позицията на естествените и инженерните науки

В рамките на първата модерност възникват пет процеса, които са взаимосвързани и я подкопават. Това са „глобализация, индивидуализация, революция на половете, недостатъчна заетост и глобални рискове (каквито са екологичната криза и сриването на глобалните финансови пазари). Действителното теоретично и политическо предизвикателство на втората модерност е фактът, че обществото е принудено да реагира на всички тези предизвикателства *едновременно*“⁷.

Според Бек не поражението, а именно победата на първата проста, линейна, индустриална модернизация, която се базира на националната държава, води до тези процеси. Затова според него е налице *рефлексивна модернизация*. Тя включва едновременно двете явления на „самопромяна и самоснемане“.⁸ Първото явление (самоконфронтиране) е рефлексоподобната заплаха за основите на индустриалното общество, породена от самата сялпа за опасности интензивна модернизация. Пример за тази рефлексоподобна заплаха е това как странични ефекти от индустриалното производство стават глобални екологични експлозивни зони и това води до институционална криза на първата (национална) фаза на индустриална модерност. Тези странични ефекти започват да се схващат като тенденции, които рушат и делигитимират системата. Второто явление е нарастване на съзнанието, рефлексията върху тази ситуация. „На фазата на рисковото общество признанието за непрогнозируемостта на слепите рискове, произведени от технико-индустриалното развитие, води до саморефлексия, основаваща се на социалния контекст и на преглед на доминиращите конвенции и принципи за „рационалност“.“ „В процеса на самонаблюдение на рисковото общество, обществото става *рефлексивно* (в тесния смисъл на думата), т.е. то става предмет и проблем на самото себе си.“⁹ В този смисъл рефлексивната модернизация се разбира и като теория за самокритиката на обществото. Когато рисковото общество се самоидентифицира като такова, критиката се демократизира. Така според Бек вместо критическа теория за обществото се появява теория за социалната самокритика.

Категорията *риск* става водеща и се определя от публичното културно дефиниране и възприятие, а не само от строго експертните становища.

Тясно свързани с въпроса за риска са проблемите на неведението в двата аспекта – на неспособност и на нежелание за знание. Бек поддържа нелинейните теории за знанието, според които ефектите, типове и конструктите на

⁷ Пак там, с. 8.

⁸ Бек У. Откриване на истинската политика. Към една теория на рефлексивната модернизация. София: Планета 3, с. 93

⁹ Бек, У. (2001). Световното рисково общество. София: Обсидиан, с. 118.

неведението за рискове са ключовият проблем на прехода към втора, рефлексивна модерност. Той описва рефлексивната модернизация чрез разпределението на неведението за непреднамерените последици, а не чрез разпределението на знанието.

Улрих Бек обръща специално внимание на това, че „„обективното““ означаване на самозастрашаването е свързано с взаимната критика на социалните дейци¹⁰. Например застрахователните експерти отказват да одобрят застраховането на нови продукти и технологии, като противоречат на инженери, учени и индустриални администратори, които пък определят рисковете, свързани с тях, като нулеви или почти нулеви.

Технологичното развитие е свързано с икономически интереси и е автоматизирано, поради което опитите да се избегнат неподдаващите се на пресмятане нехуманни ефекти чрез нова етика на естествените науки, са неефективни. Има технокрация на слепите рискове, при която обвиняеми и съдии са взаимосвързани.

Оказва се, че „никой не е експерт по слепите случаи, най-малко експертите“¹¹. Новото знание може мълниеносно да превърне това, което се е мислило за нормално, в сляп случай с фатални последици. Напредвайки, позитивната науката подкопава собствените си претенции за сигурност.

Парадоксалното е, че все още като правило е налице монопол на учените върху интерпретацията относно големите опасности, които те самите създават. Според Бек, тези учени неоснователно разполагат с привилегията да определят според вътрешните си стандарти глобални социални въпроси относно сигурността на технологиите. Налице е социален конструктор. Те досега са били удостоени с висшестоящ авторитет спрямо правото и политиката – да могат сами да решават въз основа на собствените си критерии какво изисква „състоянието на технологията“. Бек дава примери и как тази опасна практика започва да се променя.

Той посочва принципно порочната схема, при която политиците правят закони, които в края на краищата се основават на норми и използват понятия, определени от заключенията на учени и инженери, които на свой ред не подлежат на политически контрол.

Основен проблем е и това, че при новите технологии първо идва приложението, а после проверката и изследването. „Чрез изпреварващото приложение на продукта, преди още той да бъде изцяло проучен, самата наука руши границата между лаборатория и общество“¹². Така мегарисковете според Бек заплитат научната логика и тя действа далеч от каквато и да е твърда почва.

¹⁰ Пак там, с. 193.

¹¹ Пак там, с. 90.

¹² Пак там, с. 93–94.

Улрих Бек отправя много сериозна критика към това неоснователно господстващо положение: „Инженерите могат непосредствено да прилагат своите продукти, докато политиките трябва първоначално да съветват, да убеждават, да подлагат на гласуване и след това да прокарат своите идеи, преодолявайки съответната съпротива. Това позволява на технологията да провежда политика на *fait accompli*, която не само поставя политиките и общественото мнение под постоянния натиск да реагират, но и ги прави зависими от благоволенieto на инженерните твърдения за оценка и избягване на катастрофата“¹³. Това според него се усложнява и от ускоряването на въвеждането на иновациите.

Вижданията на Бек за изнамиране на политическото, демократизацията и мястото на естествените и инженерните науки в субполитизираното общество

Бек е воден от морала и грижата за това да се посочват проблемите и да се търсят решения, които да намалят рисковете за здравето, живота и благоденствието на хората. Той смята, че рефлексивната модернизация е предпоставка за бъдещо по-демократично общество, в което, за да се намаляват рисковете от предоверяване на мненията на експертите при взимане на решения, все по-голяма роля ще имат различни гласове, извън техния кръг.

Бек дава примери как този процес на демократизация вече е започнал. „В едно самоидентифициращо се рисково общество критиката като че ли се *демократизира*; т.е. стига се до взаимна критика между частните рационалности и отделните групи в обществото.“¹⁴ Според него се разгръща субполитиката, при която индивидите се завръщат активно в обществения живот. Налице е индивидуализация, при която отпадат формите на живот в индустриалното общество. Те се заменят с „други жизнени форми, в които индивидите сами трябва да произвеждат, да инсценират, да скалпват собствената си биография“¹⁵. Чрез субполитиката обществото започва да се изгражда отдолу. Според Бек „субполитизираното общество е, или казано по-предпазливо, би могло да стане... гражданско общество, което само да се заеме с делата си във всички обществени сектори и сфери на дейност“¹⁶. Индивиди, неправителствени организации, контраексперти и алтернативни гласове, достигачи до медиите, започват да се включват все по-решително в обществените процеси и това води до промяна на управленски решения и видими обрати. Рефле-

¹³ Пак там, с. 94.

¹⁴ Бек, У. Откриване на истинската политика, Към една теория на рефлексивната модернизация. София: Планета 3, с. 65.

¹⁵ Пак там, с. 188.

¹⁶ Пак там, с. 206.

ксивната модерност е ангажирана с решаването на въпросите, свързани със собствените ѝ основания, и на породените от нея непреднамерени последици и рискове. Ето защо според Бек Просвещението е все още жив процес с присъщата му способност за самокритика и критика, хуманизъм и ирония. Той пледира деполитизираните допреди полета на вземане на решения да се отворят за демократично разглеждане. Бек се стреми да се разкрият начините, по които правните и епистемологичните системи пречат на демократичните дебати. Той смята, че предстои времето за разгръщане на космополитично съзнание, институции на глобалното гражданско общество и космополитична демокрация, като диалогът ще бъде все по-открит и демократично организиран.

Улрих Бек посочва неадекватността на старите линейни образци на рационалност и контрол. За него естествените науки имат своето значимо място, но само когато тяхната рационалност е поставена сред други локални рационалности и групи в обществото. Тъй като според Бек монополът върху технологията се е превърнал в монопол върху скритата социална промяна, социумът е този, който ще се активизира и ще премахне този монопол, като и тук се въведе принципът на разделяне на властта; все повече ще се разгръща едно интердисциплинарно разнообразие; съмнението ще се освободи, а тежестта на доказателството по отношение на технологиите ще се преразгледа; все повече публично ще се приема и признава несигурността; като се разкрива публично научната несигурност, ще се отвори пътят за „освобождение на политиката, правото и публичната сфера от експертната опека на технокрацията“¹⁷.

Препятствия по предназначения път

В творчеството и дейността на Улрих Бек е налице трудно разделяемо съчетаване на констатации, прогнози, призови за действия и гражданска активност. Показателно за последната е това, че Бек не само е автор на Космополитичния манифест, с който започва публикуваната му през 1999 година „Световното рисково общество“, но е и инициатор и съавтор на манифеста „Европа – това сме ние!“ от 2012 година за преизграждане на Европа отдолу.

Макар Улрих Бек да поддържа становището, че живеем във времето на „и“, а не на „или–или“, той самият изглежда не проявява достатъчна склонност да приема някои противоречащи на възгледите му значими факти и теории, а или ги игнорира, или твърде категорично ги оспорва. Те са същевременно и препятствия за осъществяването на неговите прогнози и проекти. Могат да бъдат обединени в две групи.

В първата група са фундаменталните препятствия:

¹⁷ Бек, У. (2001). Световното рисково общество. София: Обсидиан, с. 94.

1. *Предпазването от рискове е свързано с тяхното производство.* Самият Бек цитира и оспорва тази критика, отправена от Зигмунт Бауман: „Най-ужасяващите катастрофи се раждат – или биха могли да се родят – от войната срещу катастрофите... Опасностите нарастват пропорционално на нашите сили, а единствената липсваща ни сила е онази, която ще ни позволи да предскажем тяхното настъпване и да преценим размера им“¹⁸.

2. *Военното противопоставяне и военните технологии.* Улрих Бек отделя много малко внимание на рисковете за катастрофични последствия от военни конфликти, а освен това пренебрегва и рисковете от непредвидени инциденти, свързани с военните технологии. Едно от определенията му за рисковете гласи, че „Те се различават от „военната разруха“ по своето „нормално раждане“, по-точно по „мирновременното си възникване“ в центровете на рационалност и просперитет с благословията на гарантите на реда и законността“¹⁹. Бек, който както много други мислители, прибързано обявява края на студената война през 90-те години на 20. век, сякаш игнорира факта, че все още най-големият риск за човечеството е пряко свързан с военните технологии и по-специално с огромното количество ракети с хиляди ядрени заряди на военните свръхсили, които все така си стоят в бойна готовност. Докато ситуацията е такава, преходът към космополитично демократично общество изглежда малко вероятен.

3. *Устойчивостта на националните държави.* В своята книга „Изнамиране на политическото“ от 1993 година (преведена на български като „Откриване на истинската политика“) Бек безрезервно се придържа към теорията на Бенедикт Андерсън, според която нацията е една въобразена политическа общност. Философски погледнато, всяка една общност може да се приема като въобразена, и доведена до своята крайност, тази теория може да бъде сериозно критикувана като губеща връзка с реалността. Макар в 21. век, в хода на своята дейност Бек да намалява интензивността на негативния дискурс спрямо националните организации на обществата, той продължава да е силно устремен към идеала за космополитично общество и сякаш пренебрегва това, че по целия свят, включително и в Европейския съюз, преобладаващата част от хората продължават в немалка степен да се самоидентифицират според националната си принадлежност. Преследването на националните интереси все така е сред основните мотиви на съвременната политика. Тава също е своеобразна пречка пред идеите на Бек за изграждане на световно космополитично общество със световни партии и глобално световно гражданство.

Във втората група са ограниченията за активността на индивидите:

1. *Стоманената клетка.* Критиката на Бек спрямо теорията на Макс Вебер за „стоманената клетка“, в която човек е принуден да живее, и твърденията му, че тя е просто затвор от категории и основни допускания на социалните

¹⁸ Пак там, с. 130.

¹⁹ Бек, У. (2001). Световното рисково общество. София: Обсидиан, с. 78.

и политическите науки и на науките за културата, е твърде крайна. Виждането на Бек, че трябва да се освободим от тези категории, за да получим перспективата на непознатия свят след Студената война, изглежда недостатъчно обосновано. Всекидневният живот на съвременния човек продължава в масовия случай да е управляван от бюрократични структури и да е доминиран от бездушни изчисления и сметки на икономическата технологизирана целерационалност. Може да се предположи, че броят на хората, които могат да се отскубнат от „стоманената клетка“ и биха имали време и възможност за активно участие в демократичното изграждане на обществото от долу нагоре, е твърде малък.

2. *Паноптичните и дискурсивни технологии на властта.* Улрих Бек не споделя в тази част вижданията на Мишел Фуко. Според Бек привидно закостенелите полета в обществото се отварят и динамизират. Те стават податливи на пренареждане, противоположно на теорията, с която Фуко според Бек описва съвременното общество като технократичен затвор. Но паноптичните техники, въпреки че са отстъпили в някои сфери, при съвременните политики по повод борбата с тероризма и засилените световни политически конфронтации бележат бум. Налице е масово видеозаснемане с милиони камери, както и наблюдение и записване на комуникацията в интернет, социалните и телефонните мрежи. Пастирската дискурсивна власт, за която говори Фуко, също продължава да функционира на ниво големи медии. Господстващият дискурс продължава да се формира от горе надолу, а не обратно. Това са механизми, които затрудняват радикалното демократизиране.

3. *Неравенството при глобализацията.* Улрих Бек като че ли подценява ефектите от неравенството, което глобализацията произвежда. Както Зигмунт Бауман посочва, днес сме свидетели на ново световно разслоение. „Това което е свободен избор за някои, се стоварва като жестока съдба върху други... тези „други“ нарастват безспирно по брой и още по-дълбоко потъват в отчаянието, породено от безперспективното съществуване...“²⁰ Огромната част от обеднелите и „ненужни“ хора, които поради ред причини, и особено поради глобализационните процеси, тънат в мизерия и отчаяние, едва ли имат сили и възможности активно да участват във взимането на решения на всички нива на управление на обществото.

4. *Шокът от бъдещето.* Вижданията на Алън и Хайди Тофлър за шока от бъдещето, разпространени още през 1970 г., остават пренебрегнати от Улрих Бек. Според тях ускоряването на технологичните и социалните промени претоварва хората и ги поставя в положение на стрес поради информационно претоварване. Мнозинството членове на развитите общества в някаква степен са засегнати от този шок, поради което по-малко хора ще имат време, сили,

²⁰ Бауман, З. (1999). Глобализацията. Последниците за човека. София: Лик, с. 93.

ресурси и мотивация, за да участват в активното демократично преоткриване на политическото според теорията на Улрих Бек.

Възможно е в бъдеще идеите на Улрих Бек и посочените противоречащи й факти и теории да бъдат обединени в по-голяма форма на синтез според диалектичката логика на Хегел.

Още за съвременните рискове. Автоматизацията, скриваща човешкото лице, и изкуственият интелект

Живеем във време, в което човек все по-често пазарува от автомат, изтегля си парите от банкомат, общува с близките си чрез електронна поща, изпраща данъчната си декларация по интернет. Той все по-често, за да изпрати сигнал или оплакване до властови институции, няма възможност лично да се срещне с техен представител, а трябва да изпрати запитването или жалбата си във формата на електронно писмо. Навлизането на социалните мрежи не толкова сближава хората, колкото ги отдалечава от автентичното общуване лице в лице. Като цяло, все по-интензивно навлизат технологиите, чрез които радикално технологично се опосредстват моралните и етични взаимоотношения между хората. Те обезсилват работещи преди това форми на междуличностните отношения. Това само по себе си е един от най-големите източници на рискове, който Улрих Бек не разпознава. Философът Еманюел Левинас прави голям обрат, като детронира универсалистката претенция на идеологиите и разкрива морала като автентичната универсалност, а етиката като първа философия. Моралът според Левинас не е спазване на морален кодекс, норми или законодателство, а е съобразяване с другостта на Другия. Това, което не ни позволява да се скрием зад хомогенизиращите ни правила и да прехвърлим отговорността към институциите, е срещата с лицето на уязвимия Друг, което е оголено пред нас и не може да бъде подведено под нормите. Системата на правилата и нормите е трансцендирана от Другия като лице. Дори да се опитаме да игнорираме лицето на Другия и да избягаме от дотук от него призив, то бягството е вид отговор. Така общуването лице в лице е от фундаментално значение и поради него моралът не може да бъде унищожен. През призмата на социалната философия на Еманюел Левинас може да видим рисковете от доминирането на технологиите, които дават предимство на формалната справедливост, а също водят до намаляване, а понякога и до изчезване на общуването лице в лице. Технологичното опосредстване на общуването често става разрушително за човешките взаимоотношения и застрашава по начин, непознат досега, хуманността и справедливостта.

Заслужава да се обърне специално внимание на технологиите за изкуствен интелект, които предполагат може би още по-голям риск не само по отношение на морала, но и по отношение на самото съществуване на човека и

човечеството. Сега голяма част от решенията за инвестиции на международните финансови пазари се взимат на база на софтуери за анализ, които се усложняват все повече и повече. Така съдбата на цели отрасли и дори държави е частично в ръцете на компютърни програми, които обуславят решенията на инвеститорите. Масово в армиите на развитите държави навлизат изцяло роботизирани системи, а трите закона на роботиката на Айзък Азимов, забраняващи агресията на робот срещу човек, за съжаление не бяха въведени в практиката. Освен това бурно навлизат и нови технологии за изкуствен интелект, който е способен не само да анализира самостоятелно обкръжаващата среда, но и „да се учи сам“, като променя себе си. Така самите технологии за изкуствен интелект имат тенденция да еволюират отвъд планираното от собствените им създатели. Те често се базират на работа в мрежа на хиляди сървъри, разпръснати по целия свят, което прави трудно спирането на тяхното функциониране. Планетарни софтуерни гиганти като Гугъл и Фейсбук, които разполагат с всякаква лична информация на почти всеки гражданин с достъп до интернет и социалната мрежа, ускорено въвеждат системи за изкуствен интелект в своята работа. Търсенето на отговора на въпроса какви са рисковете от тези технологии е оставен на бъдещето. Предупреждението на световноизвестния физик Стивън Хокинг, че изкуственият интелект може да стане най-позитивният, но и най-страховитият фактор за хората, както и че той може да развие собствена воля, която да е в конфликт с нас и дори има риск да погуби човечеството, все още не е намерило нужния отглас сред социалните мислители.

По тези теми теорията на Улрих Бек може да бъде използвана и допълнена, като самата автоматизация и технологиите за изкуствения интелект, които представляват ядрото на съвременното научно-техническо развитие, бъдат разглеждани като източник на рискове за човека и човечеството в морален и екзистенциален план. Това означава, че в бъдеще ще се търсят и трябва да се търсят възможности за утвърждаване на хуманността и справедливостта въпреки тези рискове. Да се дискутира, поставя под съмнение и да се участва в решенията за това какви да бъдат тези технологии и дали да се прилагат, става задача не само за учените и инженерите, които ги създават, а въпрос от първостепенна важност както за философи, социолози и други мислители, така и за всички граждани.

Заклучение

Идеите на Улрих Бек промениха начина, по който се възприема света, допринесоха да се освободи съзнанието на много хора от преклонението и склонността за подчинение пред авторитета на технокрацията на естествените и инженерните науки. Те разкриха вече разгърнатите ефекти на демокра-

тизация. Съдействаха за активизиране на гражданската активност в политическите процеси. Времето ще покаже доколко е възможно да се осъществи такава мащабна промяна в устройството и начина на функциониране на обществото, която да намали самозаstraшителната тенденция за увеличаване на техногенните рискове, надвисващи над човека и обществото. Със сигурност обаче възгледите и гражданската активност на Улрих Бек са стабилна основа и стимул за отстояване на гражданска позиция, както и за мисловни търсения и открития.

ЛИТЕРАТУРА

- Бауман, З. (1999). Глобализацията. Последниците за човека. Прев. от англ. и предг. Мария Димитрова. София: Лик.
- Бек, У. (2001). Световното рисково общество. Прев. от англ. Кольо Коев. София: Обсидиан.
- Бек, У. (2003). Откриване на истинската политика. Към една теория на рефлексивната модернизация. Прев. от немски Нина Николова. София: Планета 3.
- Бек, У. (2012). Германска Европа. Новите властови пейзажи под знака на кризата. Прев. от немски Светла Маринова. София: Критика и хуманизъм.
- Димитрова, М. (2011). Етическият обрат в социалната мисъл. София: Авангард прима.
- Левинас, Е. (1997). Хуманизъм към другия човек. Прев. от фр. Тодорка Минева. София: Сонм.
- Левинас, Е. (2000). Тоталност и безкрайност. Прев. от фр. и предг. Мария Димитрова. София: УИ „Св. Климент Охридски”.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ В ЕВОЛЮЦИЯТА НА СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО В „КАПИТАЛЪТ В XXI ВЕК“ НА ТОМА ПИКЕТИ

МАРИЯ СТОЙКОВА ТИМЧЕВА

Резюме. В статията е направен кратък анализ на изследването на Тома Пикети „Капиталът в XXI век“, като акцентът е, от една страна, върху развитието на социалното неравенство в Европа през 19. и 20. в., а от друга – опит да се покаже, че описаната от Маркс тенденция за натрупване на капитала под властта на все по-малка част от населението придобива по-категоричен характер. Тя не се проявява точно в описаните от него детайли, но вече е взела застрашителни размери в нашата съвременност. Това е предпоставка за все по-нарастващото социално неравенство, при което индивидът бива погълнат от капиталистическото общество и разглеждан вече не като личност, а като работна сила. Тази тенденция започва да се проявява все по-силно след началото на индустриалната революция, бързият прираст на населението и увеличаващата се миграция към големите градове. Акумулираното богатство, концентриращо се в ръцете на малка група хора, от 80-те и 90-те години на 20. в. насам, потвърждава Марксовите изводи според Пикети. Затова задачите, които той си поставя в изследването, са обвързани с анализ на преразпределението на богатата и опит да се отговори на въпроса: дали това натрупване на капитал ще продължи, или балансиращите сили на растежа, конкуренцията и технологичният прогрес ще доведат в по-напреднал стадий на развитие до намаляване на неравенството?

Ключови думи: социално неравенство, еволюция, капитал, разпределение на богатствата, индивид, доход, общество.

MAIN TRENDS IN THE EVOLUTION OF SOCIAL INEQUALITY IN THOMAS PIKETTY'S "CAPITAL IN THE TWENTY-FIRST CENTURY"

Mariya Stoykova Timcheva

Abstract. This article represents a short analysis of Thomas Piketty's study "Capital in the Twenty-First Century". The paper's main purposes are to analyze the evolution of social inequality in Europe in the nineteenth and twentieth century on the one hand. And make an attempt to demonstrate that the trend of capital accumulation described by Marx acquires a more definitive pattern on the other hand. Although this trend may not demonstrate itself in the exact same details Marx portrayed, it has already reached dangerous rates in present days. This is a premise for growing social inequality through which an individual is devoured by capitalist society and regarded not as a person, but rather as a work force. This trend started to manifest itself more intensely since the beginning of the industrial revolution, with the rapid growth of the population and the increasing migration towards larger cities. The accumulated wealth, controlled by a small group of people, since the 80s and 90s of the twentieth century to present days tends to confirm Marx's conclusions according to Piketty's point of view. That is why the tasks Piketty undertakes in his research are concentrated on the analysis of the redistribution of wealth and an attempt to answer the question: Do the dynamics of private capital accumulation inevitably lead to the concentration of wealth in ever fewer hands or do the balancing forces of growth, competition, and technological progress lead in later stages of development to reduced inequality?

Key words: social inequality, evolution, capital, distribution of wealth, individual, income, society.

* * *

Основни тенденции в еволюцията на социалното неравенство в „Капиталът в XXI век“ на Тома Пикети

Въпросите за социалното неравенство и преразпределението на богатата са вълнували хората от много епохи. Поради това, социалното неравенство винаги е било изследователски обект на редица теоретични дисциплини: икономика, социология, политология, философия. През първите две десетилетия на 21. в. разработването на проблемните области, свързани със социалното неравенство, придоби изключителна актуалност. Тази тенденция би могла да се опише като следствие от различни причини – политически, икономически, идеологически и др. Лавинообразно нараства броят на изследванията, посветени на развитието, тенденциите и следствията от социалното неравенство. Определена заслуга за днешните дебати относно същността и еволюцията на социалното неравенство, има и френският изследовател Тома Пикети, който през август 2013 г. публикува изследването си „Капиталът в XXI век“. Преводът му на английски език е осъществен от Артър Голдхамър и излиза на пазара през април 2014 г.

В статията ще бъде направен кратък анализ на изследването на Тома Пикети, като акцентът ще бъде, от една страна, върху развитието на социалното

неравенство в Европа през 19. и 20. век, а от друга страна – опит да се покаже, че описаната от Маркс тенденция за натрупване на капитала под властта на все по-малка част от населението придобива по-категоричен характер. Тя не се проявява точно в описаните от него детайли, но вече е взела застрашителни размери в нашата съвременност. Това е предпоставка за все по-нарастващото социално неравенство, при което индивидът бива погълнат от капиталистическото общество и разглеждан вече не като личност, а като работна сила.

Въпросът за неравенството и интересът към изследването на Пикети

Изследването на Тома Пикети е новаторско по рода си. То е първото от една нова вълна изследвания, използващи огромните ресурси и възможности на новите технологии за по-бърза обработка на достъпни за нас данни. Изводите, до които е достигнал авторът посредством анализа си, имат силен отзвук както в науката, така и в политиката. Трудът на Пикети подлага под съмнение широко разпространеното убеждение, че социалното неравенство не е проблем, заслужаващ вниманието ни. Както пише професор Робърт Уейд в статията си *The Piketty phenomenon and the future of inequality*: „Икономистите и останалите социални учени обичат да изучават „проблеми“. Неизследваните въпроси често пъти се разглеждат като „естествени“. „Бедността“ и „бедните“ са проблем и обект на огромни социални изследвания. Неравенството, концентрацията на доходите, поведението и влиянието на супербогатите обикновено биват разглеждани като част от нормалното състояние на нещата, което им отрежда не повече от маргинален научен интерес“¹. По тази причина книгата на Пикети се превръща в сензация с публикуването на английския превод – в нея е засегната тематика, която част от анализаторите се стремят да избегнат. През април и май 2014 г. книгата става номер едно между бестселърите на Амазон. Получава множество рецензии, сред които някои особено положителни, някои критични, други силно враждебни.

Още в първите месеци след публикуването на английския превод, книгата става обект на критиките на Крис Гилес, който в статията си от 23 май 2014, *Data problems with Capital in the 21st Century*, твърди, че докато е писал статията си за разпределението на богатството в Обединеното кралство се е натъкнал на несъответствия в съвременната концентрация на богатството, описана в „Капиталът в XXI век“, и тази, отчетена в официалните статистики². Според него основната част от книгата била изпълнена със серия от грешки и проблеми. Някой от тези проблеми били свързани с данните от основните използвани източници и неяснота в дефинициите. Някой цифри изглеждали,

¹ **Wade**, Robert. *The Piketty phenomenon and the future of inequality*. – *Real-world economics Review*, Issue no. 69, October 2014, p. 2. Превод мой.

² **Giles**, Chris. *Data problems with Capital in the 21st Century* [online]. goo.gl/PFTNaC [viewed 24 July 2017]. PDF: goo.gl/dUPBbz.

според Гилес, сякаш били „създадени от въздуха“³. Отговорът на Пикети от 28 май отхвърля всички критики на Гилес. Според него авторът на Financial Times е избрал да игнорира изследването на Емануел Саез и Габриел Зукман от 2014 година⁴, което показва точно това голямо нарастване на дяловете на най-богатите, за което Пикети говори в своята книга. По отношение на Великобритания, Financial Times са се предоверили на данните от анкетите и данъчните декларации, които най-богатите имат навика да занижават и които съответно показват едни по-ниски нива на социалното неравенство.⁵

Спрямо „Капиталът в XXI век“ са отправени много критики – по отношение на точността на данните, методологията, направените изводи и предложеното от автора решение за справяне с неравенството. Но въпреки всичко, изводите и основните тенденции в развитието на социалното неравенство, изведени от Пикети, заслужават нашето внимание. Не заради това доколко са коректни събраните от него емпирични данни, а заради ефекта, който възпроизведе публикуването на изследването. В тази връзка би било важно да се отбележи, че още в предговора към изследването си, Тома Пикети изрично посочва, че не е имал намерение да осъжда неравенството или капитализма. Според него социалното неравенство само по себе си не представлява проблем, стига да бъде добре обосновано и легитимирано: да може да се каже със сигурност защо една част от обществото получава повече от друга и тя да е заслужила това, което получава. Единствената цел, която той си е поставил, е, да допринесе в дебата за най-добрия начин да се организира обществото и най-подходящите институции и политики за постигането на справедлив социален ред.⁶ По този начин още в началото на книгата биват отхвърлени всички критики, че изследването е пряко обвързано с марксизма. Пикети просто е приел за отправна точка описаната от Маркс тенденция за натрупване на капитала. Колкото по-категоричен характер придобива тази тенденция, толкова по-голямо става социалното неравенство. Следствията от едно силно изразено социално неравенство, оказват силно влияние както върху начина ни на живот, така и върху отношението между отделните индивиди, които започват все повече да придобиват превърнатия характер на вещни отношения.

Принципът на безкрайното натрупване на капитал

Дейвид Рикардо и Карл Маркс са едни от най-влиятелните икономисти на 19. в. И двамата смятат, че малка социална група – едрите земевладелци,

³ Пак там.

⁴ Saez, Emmanuel, Gabriel Zucman. Wealth Inequality in the United States since 1913, 2014. PDF: gabriel-zucman.eu/files/SaezZucman2014Slides.pdf [viewed 25 July 2017].

⁵ Piketty, Thomas. Technical appendix of the book „Capital in the twenty-first century“ Appendix to chapter 10. Inequality of Capital Ownership Addendum: Response to FT, May 28, 2014. <http://piketty.pse.ens.fr/capital21c> [viewed 25 July 2017].

⁶ Piketty, Thomas. Capital im 21. Jahrhundert. München: C. H. Beck, 2015. p. 52.

според Рикардо, и индустриалците, според Маркс – неизменно получават все по-големи и по-големи доходи, за сметка на работниците, които са принудени да се пригаждат към влошаващи се условия на живот.

През 1817 г. Рикардо публикува *Principles of Political Economy and Taxation*, където става ясно, че основният му страх е било продължителното покачване на цените на земята и рентите. С нарастването на населението, би се увеличило търсенето на земя и тя дори би станала дефицитна в сравнение с други необходими за живота на хората условия. Според законът за търсенето и предлагането цената на земята се покачва продължително, а заедно с това и наемите, изплащани на земевладелците. По този начин, те получават много по-голям дял от приходите в държавата, докато делът, достъпен за останалата част от населението, намалява. По този начин се нарушава равновесието.⁷ Следствията от нарушеното равновесие биха прераснали в социално напрежение, което неизбежно би се отразило на отношенията, поддържани между различните класи в обществото. Една такава промяна би могла да доведе до изменения на самия обществен ред. Решението, което предлага Рикардо, е да се наложи постепенно увеличаващ се данък върху рентите.⁸

Когато пише през 1810 г., Рикардо няма как да предположи каква важна роля ще изиграе технологичният напредък с времето. С началото на индустриалната революция земята престава да играе толкова важна роля, защото голяма част от населението се премества в градовете. Въпреки това неговият „принцип на недостатъчност“ е важна теория – той предполага, че определи цени биха могли да нарастват до невероятно високи нива в продължение на десетилетия. Това би могло да се окаже напълно достатъчно за дестабилизацията на цели общества. Рикардо много точно е посочил, че ценовата система е ключът към синхронизирането на милиони индивиди в световен мащаб. Но основният проблем на тази система, подчертава Пикети, е че „тя не познава нито граници, нито морал“⁹. Споменаването на Рикардо в изследването на Пикети не е случайно. Принципът на недостатъчност не може да бъде пренебрегнат по отношение на глобалното разпределение на богатствата в 21. в. За да си дадем ясна сметка за важността му, би било напълно достатъчно да заменим в модела на Рикардо цената на обработваемата земя с цената на недвижимото имущество в големите градове или с цената на петрола.

Първият том на „Капиталът“ на Карл Маркс излиза през 1867 г., половин век след „Принципите“ на Рикардо. В него е приложен Хегеловият метод на диалектика, за да се произведе вътрешна критика на теорията и практиката на капитализма. Ситуацията, в която е писал Маркс, се е различавала от тази, в която се е намирал Рикардо. През това време икономическите и социални

⁷ **Ricardo**, David. *Principles of Political Economy and Taxation*. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Canada 2001, pp. 39–50.

⁸ Пак там, pp. 121–122.

⁹ **Piketty**, Thomas. *Das Kapital in 21. Jahrhundert*. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 19.

реалности са се променяли коренно за много кратко време. Рикардо е правил своите анализи в самото начало на промените и най-доброто, което е можел да постигне, е било да предположи какви ще са основните проблеми в бъдеще на базата на своите наблюдения. Обстоятелствата били такива по времето на Маркс, че основният въпрос вече не бил дали фермерите ще могат да изхранят нарастващото население, или дали цените на обработваемата земя ще се увеличат значително. Фокусът бива изместен върху това как трябва да се разбира динамиката на индустриалния капитализъм. Въпреки ръста на икономиката, който се е наблюдавал по това време, и дори може би благодарение на същия този ръст, и увеличаването на броя на населението се наблюдава силно нарастване на социалното неравенство. По този начин възникнали пренаселените бедняшки квартали. Градската бедност, която започнала да става все по-видима през това време, била много по-жестока от провинциалната, характерна за стария режим.¹⁰ Едно от произведенията, които предават особено тъжната реалност на това време е *The Condition of the Working Class in England* („Състоянието на работническата класа в Англия“), публикувана от Фридрих Енгелс през 1845 г., но той далеч не е единственият, който се занимава с тази тематика. Особено драматичните промени, които са настъпили през този период, са най-добре обрисувани в литературните произведения от това време, които показват с подробности, колко сива е реалността що се отнася до въпросите на социалното неравенство и бедността на работниците. „Оливър Туист“ и „Клетниците“ са само част от произведенията, които ни предават тази картина, и можем да сме сигурни, че те не са само и единствено плод на въображението на своите автори.

Цялата информация, която е налична по отношение на работната заплата по това време, показва, че ръст започва да се забелязва едва през втората част на 19. в. Едва тогава се е наблюдавала съществена промяна към по-добро по отношение на условията на труд и живот за най-бедната част от населението. Стагнацията през този период, която се е наблюдавала и във Франция, и във Великобритания, изпъква още по-силно в статистическите данни, защото се е случила на фона на невероятен икономически ръст. Това, което се вижда от цифрите в периода от 1870 до 1914 г., е в най-добрия случай как неравенството се е закотвило на едно екстремно високо ниво, като следствие от силната концентрация на богатството в по-малка група хора. По този начин бива ощетена много голяма част от обществото с минимални доходи, лоши условия на труд, в голяма част от случаите без достъп до образование. За здравеопазване, в смисъла, в който ние го разбираме днес, е много трудно да се говори, но смъртността като цяло, и детската смъртност в частност, през този период от време са на много високи нива. Това ни казва много за здравето на обществото. По отношение на условията на труд и възможностите, които са получавали работниците, се забелязва, че за работодателя те едва ли са представлявали нещо повече

¹⁰ Пак там, р. 21.

от инструмент за получаване на печалба и често пъти са били третираны като вещи. Много е трудно да се прецени, докъде биха достигнали тези тенденции без политическите и икономически шокове, които предизвиква войната.

Маркс ни предлага първия научен поглед към капитализма и възможностите за неговия колапс. Както и Рикардо преди него, той е базирал работата си върху анализа на вътрешните противоречия в капиталистическата система. Карл Маркс е взел модела на Рикардо и го е надградил. Използвал го е за дълбочен анализ на капиталистическата динамика в свят, където капиталът идва главно от индустрията, а не от собствеността върху обработваемата земя, така че по принцип не съществува лимит върху количеството капитал, който може да се натрупа. Можем да наречем това „принцип на безкрайното натрупване на капитал“¹¹. Или, с други думи, неговата неизбежна тенденция да се концентрира в ръцете на все по-малко и по-малко собственици, без да има естествен лимит за този процес. В първия вариант: скоростта, с която средствата се превръщат отново в капитал би намаляла бавно и по този начин би се отключил конфликт между капиталистите, защото бива нарушена системата, позволяваща натрупването. Във втория вариант: делът на капитала в националния доход би се увеличил безкрайно, довеждайки до силно влошаване на условията на труд и живот за населението, а това рано или късно би довело до революция от страната на работниците. И в двата случая не съществува начин да се постигне стабилно социалноикономическо или политическо равновесие.

Маркс си е поставил изключително важен въпрос, по отношение на концентрацията на богатствата по време на индустриалната революция, и се е опитал да му отговори с данните, които са били налични пред него. Принципът за безкрайното натрупване на капитала съдържа в себе си ключа за разбирането на случващото се в нашето общество през 21. в. Ако ръстът на населението и производителността се запазват ниски, то тогава натрупаното богатство става изключително важно, особено ако нараства в невероятни размери и се превръща в социален дестабилизатор, който поставя обществото в опасност. Неравенството, което настъпва през 20. в. не е това, което си е представял Маркс, но е все пак доста обезпокоително. Натрупването на капитала има крайни нива, но преди да ги достигне, то може да е толкова високо, че да бъде дестабилизиращо за цели общества. Ако се вгледаме внимателно в тенденциите от последните години виждаме, че например частният капитал, придобит в периода 1980–2000 г., нагледно демонстрира логиката на Маркс.

Основни тенденции в еволюцията на социалното неравенство

Структурата на неравенството е разгледана в третата част на „Капиталът в XXI век“. Пикети описва шоковете, които претърпява обществото през 20.

¹¹ Пак там, pp. 23–24.

в. – двете световни войни, междувоенните и следвоенните години. Всяко едно от тези събития е било разрушително за обществения строй. В известна степен Европа и светът едва сега успяват да се възстановят след двете световни войни. Всичко това създава, според автора, впечатлението, че наследственият капитализъм е едно ново явление.¹² С понятието „наследствен капитализъм“ Пикети описва тенденцията за натрупване на капитал и предаването му от поколение на поколение. Такова е наблюдаваното от нас в последните десетилетия явление, при което една част от обществото – Пикети и други автори, я наричат просто „топ 1%“ или най-богатият 1% от обществото – натрупва огромни богатства, като по този начин се сдобива и с власт. Всички натрупани блага се предават на следващото поколение, което на свой ред ги увеличава. По този начин се достига до едно общество, основано на наследствения капитализъм, което радикално подкопава меритократичните ценности, на които се крепи демокрацията. Както показва анализът на емпиричните данни в тази тенденция няма нищо ново. Тя е сама по себе си повторение на миналото и е основната характеристика на среда с бавен икономически ръст.¹³ Такава е била средата, в която са живели хората през 19. в. Така например във Франция през 19. в. стандартът на живот, който са могли да си позволят най-богатите, многократно е надвишавал този, до който човек е можел да достигне само чрез дохода от труда си. Учението и работата не са били достатъчно условие, за да си позволи един индивид същото ниво на комфорт, каквото е осигурявало наследеното богатство и доходът, който то предоставя на своя собственик. Пример за силния контраст между живота на богатите и на бедните може да бъде намерен в романа „Дядо Горио“ на Оноре дьо Балзак. Същите условия важат за живота почти навсякъде преди Първата световна война. Единственото изключение са части от Съединените американски щати. След Втората световна война наследеното богатство губи своята важност, защото в годините на войни и конфликти биват загубени голяма част от големите наследствени богатства. Тогава образованието и трудът стават най-сигурния път към върха на социалната пирамида, може би за първи път в историята.

Би било некоректно да сведем проблема за социалното неравенство само до противопоставянето между доходите от притежание на капитал и доходите от заплащане на труда. Демократичните общества са основани и на убеждението, че неравенството, породено от индивидуалния талант и положения труд, се приема за по-оправдано, по-легитимно, от неравенството, породено от наследените богатства и привилегии. В едни здравословни нива то създава стимул за развитие на индивидите, условия за конкурентоспособност и за развитие на обществото като цяло. Затова според Пикети, въпреки че много забравени форми на неравенство са се появили наново, което в някаква степен

¹² Пак там, р. 313.

¹³ Пак там, р. 313.

е компрометирало вярата в демократичния процес, продължава да доминира убеждението, че светът се е променил коренно от 19. в. до наши дни.¹⁴

Фундаменталното неравенство - $r > g$

Основната теза, която защитава Пикети е, че през 20. в. е присъствала тенденция, при която скоростта на възвращаемост на капитала (r) е била много по-голяма от тази на растежа на икономиката (g) – $r > g$. Тази тенденция е довела до дългосрочно неравенство и концентрация на богатството. Според авторът неравенството по отношение на богатството днес е по-малко, отколкото е било преди век. По-внимателно вглеждане в процесите от последните години обаче показва, че то е започнало да се връща към предишните си високи нива, и по този начин възобновява тенденцията от предвоенния период. Отношението $r > g$ Пикети нарича *фундаментално неравенство* и то е в основата на неговите изводи. Тази част от тезата на Пикети, аналогично на голяма част от книгата, бива подложена на критика. Гръцкият икономист Янис Варуфакис например нарича $r > g$ тавтология в своята статия *Egalitarianism's latest foe: a critical review of Thomas Piketty's Capital in the Twenty-First Century*. Това е може би най-тежката критика, която понася фундаменталното неравенство на Пикети. Други автори са по-премерени в своите изказвания и признават, че $r > g$ е една от причините за наблюдаваното нарастване на социалното неравенство, но не може да бъде приета за единствена (Робърт Дж. Антонио, Робърт Уейд, Ричард Паркър, Роми Кхосла).

Доходът от труд съдържа в себе си не само възнаграждението, което получава работникът за извършен труд, но също така и печалбата от самостоятелна заетост (каквато е например заетостта при адвокатите, художниците, писатели и др.). Като *доход от капитал* Пикети определя всеки един доход, произлизащ от притежанието на капитал, независим от труда и без значение от правната му класификация. Във всички общества социалното неравенство може да бъде разделено на два компонента: неравенство по отношение на заплащането на труда и неравенство в притежанието на капитал и доходите, които носи той.¹⁵ Сумата от тези два компонента ни дава общото доходно неравенство. Колкото по-неравно е разпределен всеки един от тези два компонента, толкова по-високо е социалното неравенство. Общият доход на един индивид се равнява на сумата от дохода от труд и дохода от капитал. Би било лесно да си представим като абстрактен модел общества, в които неравенството, породено от доходите от труд е много по-високо от неравенството, породено от притежанието на капитал, и обратното. Можем също толкова лесно да си представим модел, при който и двата компонента са по-равно

¹⁴ Пак там, р. 319.

¹⁵ Пак там, р. 320.

или по-неравно разпределени. На теория – връзката между неравенството в притежанието на капитал и неравенството в заплащането на труда е по своята същност статистическа корелация и колкото по-висока е тя, толкова по-високо е социалното неравенство. На практика обаче получаваме нещо съвсем различно: тази корелация е или много ниска, или отрицателна. Такава е ситуацията в общества, в които крупните капиталодържатели могат да си позволят да не работят, защото неравенството по отношение на доходите от капитал е изключително високо. Такава е била Европа през 19. в. и много добро описание на ежедневието на богатите, отношението между индивидите и важноста на наследеното богатство, дават произведенията на Джейн Остин.

Дефиницията, която Пикети дава за *капитал* е следната: *Капиталът е сумата от всички активи, които могат да бъдат притежавани и разменяни на пазара. Той включва всички форми на недвижимо имущество, както и финансовият и професионален капитал, с който разполагат фирми и държавни агенции: инфраструктура, машини, патенти и др.*¹⁶ От това определение бива изваден човешкият капитал, който се състои от работната сила, уменията, обучението и способностите на един индивид. За Пикети има основание човешкият капитал да бъде изключен от основната дефиниция за капитал. Една от основните причини би била невъзможността човешкият капитал, който е собственост на един, да стане притежание на друг и да бъде разменен на пазара. Според автора трябва да се направи разграничение между човешки капитал и не-човешки капитал и всяка една форма заслужава да бъде разгледана отделно.

Доходното неравенство по отношение на капитала винаги е по-голямо от неравенството по отношение на доходите от труд. Ако индивидите, които вече притежават големи богатства, успяват да получават по-голяма възвращаемост, това би могло да бъде причината за все по-нарастващо неравенство, особено в нашия век. Според Пикети е важно да различаваме всички тези разнородни аспекти на неравенството.¹⁷ На първо място, защото би било редно да сме запознати с разликите от нормативна и морална гледна точка. И на второ място, защото механизмите, били те икономически, социални или политически, използвани за обяснение на наблюдаваните тенденции са изключително различни. Така например в контекста на доходното неравенство по отношение на заплащането на труда, тези механизми ще включват търсенето и предлагането на специфични умения, състоянието на образователната система и различните правила и институции, влияещи на функционирането на пазара на труда и определянето на работното заплащане. При неравенството, породено от доходите от капитал, ситуацията е съвсем различна, защото тук най-важните процеси са навиците за инвестиране

¹⁶ Пак там, р. 70. Пр. ав.

¹⁷ Пак там, р. 312.

и спестяване, законите за унаследяване, функционирането на финансовите пазари и пазарите за недвижимо имущество.

Доходно неравенство по отношение на заплащането на труда и доходно неравенство по отношение на притежанието на капитал

Доколкото става видно от изследването на Пикети доходното неравенството по отношение на капитала винаги е било много по-високо от доходното неравенство по отношение на заплащането на труда. Тази тенденция може да бъде отнесена към всички страни и всички периоди, за които има налични данни. Ако разделим обществото на три части¹⁸, на върха ще стоят онези най-богати 10% или топ 10, които получават най-високият процент от богатата. Те представляват най-малката група хора – 10% от целия социум. Веднага след тях ще застане средната класа – онези 40%, които би трябвало да получават средни доходи в сравнение с предходната част от социума. И накрая, имаме най-бедните 50% или хората, които имат най-малък доход, но представляват най-голямата група от обществото.

Границите между различните класи в обществото на практика не биха могли да бъдат толкова строго определени. Така например: доходът на индивида А би могъл да е над равнището за средната класа, но той все пак не би получавал достатъчно, за да се числи към най-богатите 10%. Разделението, което прави Пикети на „най-богати 10%“ или „топ 10“, „средна класа“ или „средни 40%“, и „най-бедни 50%“, изглежда логично с оглед на размитите граници между различните класове. Изразът „средна класа“ бива използван основно да опише онези хора, които живеят по-добре от по-голямата част от популацията, но нямат възможностите на елита. По тази причина Пикети избира да нарича тази част от обществото „средните 40“, тъй като доходите на всички в тази група са на едно средно равнище¹⁹. Във всяка от една от тези групи има различни съотношения в разпределението на доходите от труд и доходите от капитал, а съответно и различни нива на неравенство, както и различно поведение на индивидите. Например: любимата инвестиция на хората, които принадлежат към средната класа, е недвижимото имущество, докато елитът предпочита да инвестира основно в акции. Колкото по-нагоре се изкачваме към върха на пирамидата, толкова повече се увеличават доходите от притежание на капитал и толкова повече намаляват доходите от труд. По отношение на топ 10, колкото по-нагоре се изкачваме, забелязваме промяна в преобладаващия капитал. Ако разделим тези десет процента така, както прави Пикети, ще забележим следното. На най-ниското равнище имаме хора,

¹⁸ Диаграма 1: Разделение на обществото в проценти.

¹⁹ Piketty, Thomas. (2014). Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München, p. 322.

чийто основен доход от капитал идва например от висока мениджърска заплата и малък процент от доходите идва от капитал, състоящ се основно от недвижимо имущество. В средите на най-високия елит ситуацията се различава коренно. Тук преобладаващият капитал са акциите. Или, казано по друг начин: отношението между най-богатия 1% и останалите 9% е аналогично, що се отнася до неравенството, на отношението между най-богатите 10% и останалата част от обществото, то може да се приема за негов умален модел. Тези разлики в начина, по който се получава общият доход на индивидите от различните групи, са важни за анализа на еволюцията на социалното неравенство. Те ни показват както състоянието на обществото, така и поведенческите модели, присъщи на различните групи.

Разпределението на собствеността върху капитала, а следователно и доходът от капитал, винаги е било много по-концентрирано, отколкото разпределението на доходите от труд.²⁰ Най-богатите десет процента от обществото винаги са получавали средно около от 23–30% от разпределението на доходите от труд, но винаги повече от 50% по отношение на разпределението на богатствата (в някои обществени строеве дори около 90%)²¹. Първата графа от таблица 1 показва стойности, досега неустановени при изследването на социалното неравенство. Те не са съществували никога и при никое общество, а Пикети си задава въпроса дали това би било всъщност идеалното общество. В това идеално общество най-богатите 10% биха притежавали 30% от целия доход от капитал, а най-бедните 50%–25%. Не можем да приемем този начин на разпределение като задължителен за едно идеално общество, тъй като показателите, може да са различни в зависимост от това, което съответният автор разбира под идеално общество. Ричард Паркър показва в статията си *Reading Piketty in Athens* друг тип статистика, разделяща обществото на равни части от по двадесет процента.²² На диаграма 3 могат да се видят несъответствията между измерените проценти притежаван капитал и прогнозираните реални такива в САЩ. Според официалните статистически данни най-богатите двадесет процента от обществото притежават 58% от капитала. Според Паркър, реално, крупните притежатели на капитал държат около 81% от капитала в САЩ.²³ Това е едно много високо ниво на социално неравенство, което представлява сериозен проблем за демокрацията и в частност за отношенията между индивидите, както и за условията, при които са поставени отделните групи. Тези проценти много силно контрастират с това, което американците си представят като идеално общество, в което най-богатите притежават около

²⁰ Пак там, р. 322.

²¹ Таблица 1 и Диаграма 2: Неравенство в притежанието на капитал.

²² Таблица 2 и Диаграма 3: Проценти притежаван капитал в САЩ.

²³ **Parker**, Richard. *Reading Piketty in Athens*. – *Real-world economics Review*, Issue no. 69, October 2014, p. 67.

32% от капитала. Това, което виждаме обаче и при двамата автори, е съществуващият стремеж да се намери идеалното съотношение между доходите на най-богатите и най-бедните и да се преустрои обществото така, че да бъде намалено неравенството.

Като общество със средно неравенство по отношение на притежанието на капитал могат да бъдат приети Скандинавските страни. Там в периода 1970–1980 г. най-богатите 10% от обществото са притежавали 50% от общия доход от капитал, а най-бедните 50% – едва 10%. Страните от Скандинавския регион са известни с успешните си социални политики. Със сигурност би имало голяма разлика в начина на живот на най-бедните 50% в зависимост от това дали те получават 25 или 10% от националното богатство. Но разликата тук идва от дела на средната класа, който се равнява на 40%, едва петпроцентна разлика в сравнение с изградения от Пикети модел на идеално общество. На средната класа е отредена особено важна роля в уравнивяването на показателите и намаляване дела на най-богатите 10%. Средно високо и високо неравенство са наблюдавани съответно в Европа и САЩ през 2010 г. За този период от време съответстващият Gini коефициент за Европа е 0,67, а за САЩ – 0,73. Това не е никак малко неравенство, но то силно контрастира със състоянието на Европа през 1910 г., когато най-богатите 10% са притежавали 90% от капитала (разпределен неравно и вътре в самата група – най-богатият 1% е притежавал 50%, а следващите 9% са притежавали 40%).

Когато разгледаме разпределението съответно на доходите от труд и доходите от притежанието на капитал по отношение на най-бедните 50%, ще видим, че тази група обикновено е получавала почти колкото най-богатите 10%, а що се отнася до доходите от труд – около 25–30%. Но при разпределението на богатствата средно винаги е получавала около една десета от най-богатите 10% – или винаги около 5 до 9%.²⁴ Тази тенденция не е неизбежна и ни казва нещо много важно за икономическите и социални процеси, които направляват натрупването на капитала и разпределението на богатството. На диаграма 4 са изведени точно тези съотношения. От нея става видно колко неравно е било разпределението, независимо дали говорим за доходи от труд, или капитал. Най-богатите 10% или елитът са група, съставлявана от много малък брой индивиди в сравнение с най-бедните 50%. Но въпреки това тя винаги е получавала приблизително същия дял като последната група по отношение на труда и много по-голям дял по отношение на капитала. Доходите от труд сами по себе си представляват приблизително две трети от националния доход. Следователно не можем да пренебрегнем неравенството, породено от тях. Друга особеност са и различните държавни политики по отношение на разпределението на този вид доход. Данъците се развиват по различен начин в различните страни. Така например, докато САЩ и Великобритания изглежда са избрали

²⁴ Диаграма 4: Разпределение на доходите от труд и капитал за различните групи.

политики, които са довели до повишаване на неравенството, други страни са използвали политики, които са имали за цел постепенно да го намалят.

В таблица 3 и диаграма 5 могат да се видят процентите, които всяка група получава по отношение на доходите от труд. Пикети ни дава четири примера за ниско, средно, високо и много високо неравенство по отношение на доходите от работно заплащане. Според статистиките най-ниско е било неравенството в Скандинавските страни в периода от 1970 до 1980 г. Тогава най-бедните 50% от обществото са получавали 35% от общия доход от труд, а най-богатите 10% са получавали 20%. Съответно 45% остават за средните 40. Това са едни доста добри показатели за разпределение на доходите от труд. Коефициентът Gini в Скандинавските страни през този период е бил 0,19, което клони към почти пълно равенство. Тази тенденция е запазена в региона и след 1980, макар да съществува тенденция за покачване на неравенството. Като цяло обаче най-бедните 50% от обществото в Скандинавския регион имат достъп до много повече привилегии от най-бедните 50% в САЩ. Съотношението между най-високо платените и най-ниско заплатените в САЩ например през 1999 г. е било 4.5 пъти, а в Норвегия – едва 2 пъти.²⁵ За да принадлежи към най-високо заплатената част от обществото, един гражданин на САЩ е трябвало да получава 4,5 пъти повече от най-ниско заплатените работници. Докато в Норвегия, за да бъде част от високо заплатения елит, човек е трябвало да получава само два пъти повече от минималната заплата. Тези показатели показват един много по-различен стандарт на живот. Привилегиите, до които са имали достъп най-бедните 50% в Норвегия не могат да се сравняват с това, което е можела да си позволи същата група в САЩ.

По отношение на САЩ графиката придобива много по-обезпокоителен вид. Тук най-богатите 10% от обществото са прибирали лъвския пай от доходите от труд. Техният дял се е равнявал на 35%, докато за най-бедните 50% са оставали 25% от доходите. Пикети прогнозира, че ако тази тенденция се запази и социалното неравенство в САЩ продължи да нараства, то до 2030 г. най-богатите 10% биха получавали 45% от общия доход от труд, а най-бедните 50% – едва 20%. Това ще означава неравностойно заплащане на труда, ограничен достъп до здравеопазване и образование за най-бедната част от обществото, висока смъртност и нарушен баланс в отношенията между индивидите. При внимателно вглеждане, можем да установим, че тези проблеми вече съществуват в САЩ. Пример за средно равнище на неравенството от труд, според Пикети, е била Европа през 2010 г. В Европа 25% от доходите от труд са отивали при най-богатите 10% от обществото. Средната класа все още е получава 45%, но по отношение на най-бедните 50% наблюдаваме спад в частта от общия доход – на тях са се падали 30%.

²⁵ **Piketty**, Thomas. *The Economics of Inequality*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2015, pp. 12.

Пикети ни обяснява, че не биха били невъзможни механизми, които да показват разпределението на доходите от труд като по-неравно от разпределението на богатствата. Такава би била ситуацията, ако приемем, че заплащането на труда отразява не само перманентното неравенство между различните групи работници, но и краткотрайните шокове, през които преминава икономиката. В този случай неравенството в доходите по отношение на работната заплата би било по-високо, ако се измерва в малък период от време, въпреки че това неравенство ще изчезне, ако изследваме по-продължителен период. В общество с много краткотрайни колебания в заплащането на труда основната причина за натрупването на капитал би могло да бъде желанието на индивида да се предпази от подобни краткотрайни шокове, посредством спестявания. В този случай приемаме натрупването на капитал като предпазна мярка. Такава тенденция съществува, но не би могла да бъде единствената причина за наблюдаваните нива на неравенство по отношение на натрупването и разпределението на богатствата.²⁶ Ако направим анализ за най-богатата част от обществото в САЩ, веднага виждаме, че богатствата на нейните представители едва ли са натрупани чрез спестявания.

Възможен би бил и механизъм, който да имплицира, че неравенството по отношение на натрупаните богатства е сравнимо с неравенството по отношение на заплащането на труда – тогава, когато капиталът се натрупва основно с цел подсигуриране на по-добър стандарт на живот в бъдеще. В такава ситуация от всеки един индивид би могло да се очаква да натрупа капитал повече или по-малко пропорционален по размери на своето ниво на заплащане, за да може да поддържа приблизително същия стандарт на живот след пенсиониране. Още веднъж неравенството по отношение на капитала би било само временно явление във време, когато неравенството по отношение на заплащането на труда би било високо. И като временно явление би имало много по-малко значение, докато доходите от труд биха имали основната тежест като източник на социално неравенство.²⁷ Такава тенденция съществува на практика особено в застаряващи общества (Западна Европа), но не би могла да бъде припозната като основната причина за голямото доходно неравенство от капитал. По-възрастните хора наистина са по-богати от по-младите, но концентрацията на богатства е всъщност приблизително еднаква при всяка възрастова група поотделно, както и при популацията като цяло. Или, казано по друг начин, борбата между поколенията не е заменила класовата борба. Високите нива на концентрация на капитал могат да бъдат обяснени основно чрез нарастващата важност на концентрираното и наследено богатство.

На базата на представените статистики бързо става ясно, че съществува тенденция за нарастване на социалното неравенство и направените от Маркс

²⁶ Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, pp. 323–324.

²⁷ Пак там, p. 324.

изводи за концентрацията на капитала имат своето доказателство в 19. в. Ако погледнем таблица 4 и съответстващата ѝ диаграма 6, която се отнася до общото социално неравенство, измерено общо от труд и притежание на капитал, виждаме, че Европа може да бъде описана като регион със средни нива на неравенство. Високо социално неравенство, според статистиките на World Wealth and Income Database и изследванията на Пикети, съществува в САЩ и нивото му за момента е съизмеримо с Европа през 1910 г. Ако това чувствително нарастване на социалното неравенство продължи до 2030 г. в САЩ индексът Gini би достигнал 0,58 – почти с десет пункта повече от 2010 г. Ако Пикети е прав и единствената причина за силния спад на неравенството в началото на 20. в. са военните конфликти и следвоенните години, то с повторното нарастване на социалното неравенство ние бихме се озовали в ситуация, аналогична на тази, в която се е намирал Маркс, когато е писал „Капиталът“.

Социалното неравенство има силата да изменя отношенията между индивидите, да подменя напълно основни човешки ценности, и да преобразува обществото в напълно материално и консуматорско, в което отделният човек започва да се разглежда повече като средство за печалба, отколкото като индивид. Преминаването от общество на рентиери към общество на мениджъри, големите неравенства в определянето на работното заплащане за различните работници и все по-голямата концентрация на световните богатства като притежание на все по-малка група от обществото, биха могли да станат предпоставки за противопоставяне между различните групи в социума. Колкото по-голяма е концентрацията не само на капитала, но и на доходите от труд при по-малка част от популацията, толкова по-малки биха били възможностите, които имат пред себе си останалите хора. Така биха се компрометирали устоите на самата демокрация. Би се стеснил достъпът до базисни за развитието на индивида услуги, като например образование и здравеопазване. Демократичният строй би трябвало да предлага на всички граждани в една държава равен достъп до образование и равни възможности за реализация. На пръв поглед не би трябвало да бъде проблем за един млад човек, който има необходимата мотивация, да получи нужното му образование и да може да се реализира колкото се може по-успешно. На практика обаче неравенството в доходите неизбежно поражда неравенство и във възможностите. В крайна сметка се оказва, че възможността на младите хора за развитие е зависима много повече от доходите и образованието на техните родители, отколкото от собствените им инициатива, умения и талант. По този начин се създава възможност да бъде похабен най-ценният ресурс на обществото – голяма част от населението, което живее близо до линията на бедността или под нея, никога няма да получи шанса да развие своя потенциал напълно.

Високите нива на социално неравенство водят до проблеми в междучовешките отношения, които стават предпоставка за силна дестабилизация на

обществата. Когато стремежът за натрупване на все повече богатства се превърне в основен приоритет на човешкото съществуване, тогава сме изправени пред пълно суспендиране на морала за сметка на персоналното облагодетелстване. Този стремеж има способността да принизява индивидите само и единствено до работна сила и така техните отношенията все повече да придобиват превърнатия характер на вещни отношения. Подобна тенденция се наблюдава в сферата на аутсорсинга. Тя е плод на желанието за увеличаване на печалбите, чрез намиране на по-евтина работна ръка. Така на практика имаме ситуации, в които трима ниско заплатени работници в страна от третия свят могат да извършват повече работа, да работят при по-лоши условия на труд и с по-дълъг работен ден, и да получават обща заплата, равняваща се на заплащането на един работник в същата сфера в Западна Европа или САЩ. В самото начало на развитието на аутсорсинга в България сме ставали свидетели на това развитие – работодател поставя работниците в такива условия на труд, че те излизат на протест, когато тяхна колежки припада от жегата в офиса.²⁸

Заключение

Пикети предполага, че ако бъде достигнат момент, в който най-богатите 10% биха получавали 90% от целия национален доход, най-вероятно би се стигнало до революция. Останалата част от обществото едва ли би приела подобно силно покачване на социалното неравенство без съпротива, освен ако няма добре организиран репресивен апарат, който да предотврати тази развързка.²⁹ Високата концентрация на капитала вече е причина за големи политически и социални конфликти (например в САЩ, но не само там). Ситуацията би била търпима, ако това ниво на неравенство се отнася само до капитал, който би имал много малък дял в общия национален доход. Но ако това високо ниво на социално неравенство се отнася до общия доход, то едва ли най-ниско заплатените работници биха го приели за нещо нормално и биха се съгласили перманентно да живеят в общество, в което условията им на труд и на живот се влошават непрестанно, достъпът им до здравеопазване и образование е силно ограничен, а самите те биват третирани само и единствено като средство за печалба. В крайна сметка не съществуват причини, поради които да смятаме, че най-богатите 10% не биха могли да си присвоят повече от 50% от дохода на една държава. Също така не съществуват данни, които да ни позволяват да приемем за истинно твърдението, че икономиката на една страна би се сринала, ако бъде прекрачена тази символична граница. Всъщност тя може би много отдавна е била премината. Дали едно такова високо ниво на неравенство би могло да бъде достигнато и поддържано за дълъг период от

²⁸ Индийски терор над български IT специалисти. <http://www.bnews.bg/article/71930>

²⁹ Piketty, Thomas. (2014). *Das Kapital in 21. Jahrhundert*. C. H. Beck oHG, München, p. 346.

време, или не, зависи не само от репресивния апарат, но и от системата, която легитимира това ниво на неравенство. „Капиталът в XIX век“ на Пикети и анализът му на социалното неравенство изиграват изключително важна роля. На първо място авторът дава да се разбере, че социалното неравенство не е проблем, който може да бъде пренебрегнат. Но също така книгата изиграва и ролята на катарзис, и легитимира недоволството на средната класа и обществените настроения през голямата рецесия от 2008 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Маркс, Карл. (1955). *Капиталът Том 1*. София: Издателство на Българската комунистическа партия.
- Giles, Chris. Data problems with Capital in the 21st Century [online]. goo.gl/PFTNaC [viewed 24 July 2017]. PDF: goo.gl/dUPBbz.
- Parker, Richard. (2014). Reading Piketty in Athens. // *Real-world economics Review*, Issue no. 69, October pp. 58 – 73.
- Piketty, Thomas. (2015). *Capital im 21. Jahrhundert*. München: C. H. Beck.
- Piketty, Thomas. (2014). *Capital in the 21st Century*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Piketty, Thomas. (2015). *The Economics of Inequality*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Piketty, Thomas. Technical appendix of the book «Capital in the twenty-first century» Appendix to chapter 10. Inequality of Capital Ownership Addendum: Response to FT, May 28, 2014. <http://piketty.pse.ens.fr/capital21c> [viewed 25 July 2017].
- Ricardo, David. (2001). *Principles of Political Economy and Taxation*. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Canada.
- Saez, Emmanuel, Gabriel Zucman. *Wealth Inequality in the United States since 1913, 2014*. PDF: gabriel-zucman.eu/files/SaezZucman2014Slides.pdf [last viewed 25 July 2017].
- Varoufakis, Yanis. Egalitarianism's latest foe: a critical review of Thomas Piketty's *Capital in the Twenty-Frist Century*. // *Real-world economics Review*, Issue no. 69, October 2014, pp. 18–35.
- Wade, Robert. *ThePikettyphenomenonandthefutureofinequality*. // *Real-world economics Review*, Issue no. 69, October 2014, pp. 2 – 17.
- World Wealth and Income Database, <http://wid.world/>[last viewed 21 August 2017].
- BNEWS.bg Индийски терор над български IT специалисти. <http://www.bnews.bg/article/71930>[last viewed 21 August 2017].

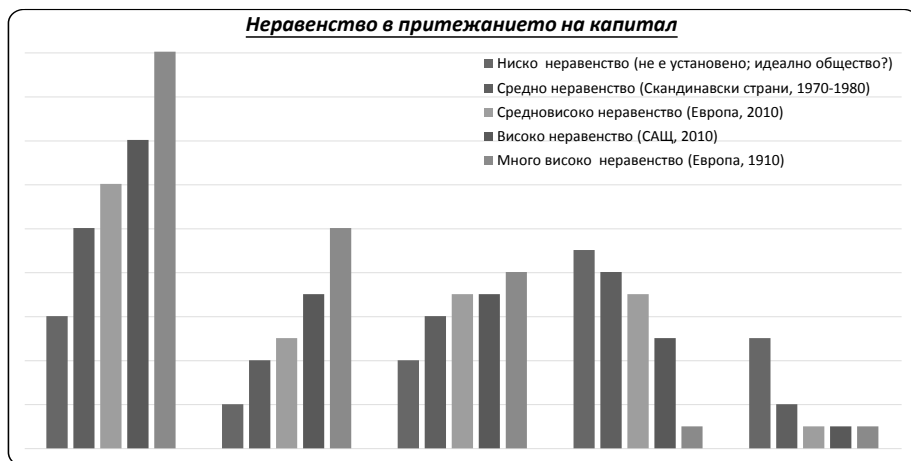
Приложение

Диаграма 1: Разделение на обществото в проценти

Неравенство в притежанието на капитал					
Дял на всички групи в общия капитал	Ниско неравенство (не е установено; идеално общество?)	Средно неравенство (Скандинавски страни, 1970–1980)	Средно високо неравенство (Европа, 2010)	Високо неравенство (САЩ, 2010)	Много високо неравенство (Европа, 1910)
Най-богати 10%	30%	50%	60%	70%	90%
От тях най-богатите 1%	10%	20%	25%	35%	50%
От тях следващите 9%	20%	30%	35%	35%	40%
Средните 40%	45%	40%	35%	25%	5%
Най-бедните 50%	25%	10%	5%	5%	5%
Съответстващ Gini коефициент	0,33	0,58	0,67	0,73	0,85

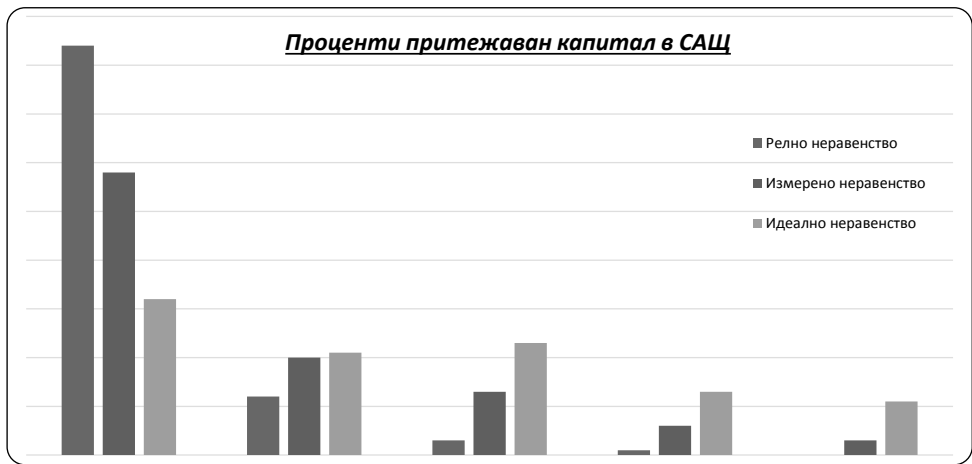
Таблица 1: Неравенство в притежанието на капитал; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 327 и World Wealth and Income Database

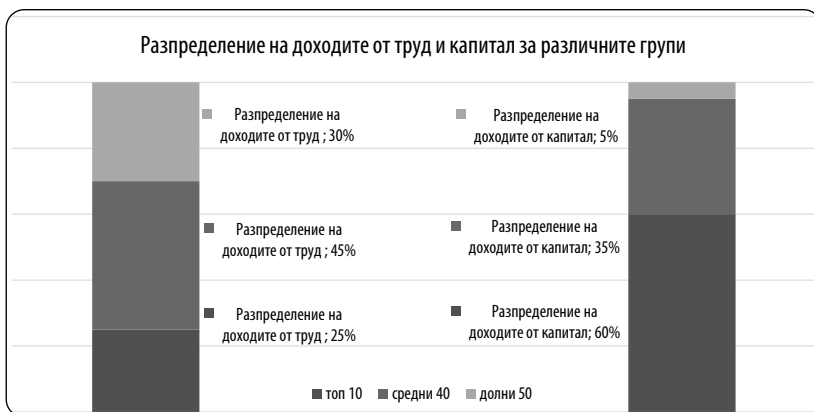
Диаграма 2: Неравенство в притежанието на капитал; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 327 и World Wealth and Income Database

Проценти притежаван капитал в САЩ			
Дял от обществото	Релно неравенство	Измерено неравенство	Идеално неравенство
Топ 20%	84%	58%	32%
Втори 20%	12%	20%	21%
Средни 20%	3%	13%	23%
Четвърти 20%	1%	6%	13%
Най-ниски 20%	0%	3%	11%

Таблица 2: Проценти притежаван капитал в САЩ; Източник: Parker, Richard. Reading Piketty in Athens. // Real-world economics Review, Issue no. 69, October 2014, p. 67

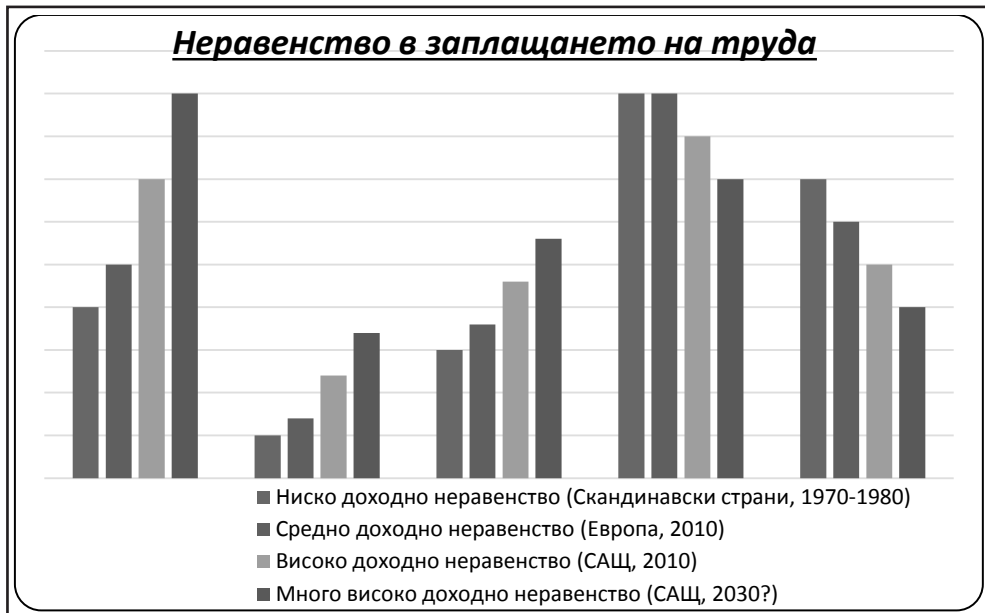
Диаграма 3: Проценти притежаван капитал в САЩ; Източник: Parker, Richard. Reading Piketty in Athens. // Real-world economics Review, Issue no. 69, October 2014, p. 67

Диаграма 4: Разпределение на доходите от труд и капитал за различните групи; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, Мьнchen 2014, pp. 322–323

Неравенство в заплащането на труда				
Дял на всички групи в общия доход от труд	Ниско доходно неравенство (Скандинавски страни, 1970–1980)	Средно доходно неравенство (Европа, 2010)	Високо доходно неравенство (САЩ, 2010)	Много високо доходно неравенство (САЩ, 2030?)
Най-богати 10%	20%	25%	35%	45%
От тях най-богатите 1%	5%	7%	12%	17%
От тях следващите 9%	15%	18%	23%	28%
Средните 40%	45%	45%	40%	35%
Най-бедните 50%	35%	30%	25%	20%
Съответстващ Gini коефициент	0,19	0,26	0,36	0,46

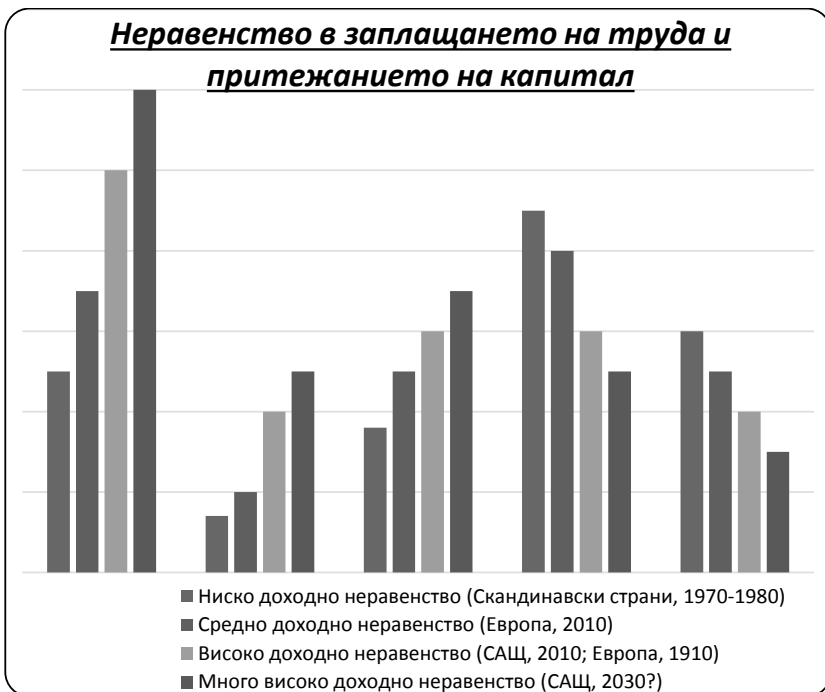
Таблица 3: Неравенство в заплащането на труда; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 326 и World Wealth and Income Database

Диаграма 5: Неравенство в заплащането на труда; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 326 и World Wealth and Income Database

Неравенство в заплащането на труда и притежанието на капитал				
Дял на всички групи в общия доход (труд + капитал)	Ниско доходно неравенство (Скандинавски страни, 1970–1980)	Средно доходно неравенство (Европа, 2010)	Високо доходно неравенство (САЩ, 2010; Европа, 1910)	Много високо доходно неравенство (САЩ, 2030?)
Най-богати 10%	25%	35%	50%	60%
От тях най-богатите 1%	7%	10%	20%	25%
От тях следващите 9%	18%	25%	30%	35%
Средните 40%	45%	40%	30%	25%
Най-бедните 50%	30%	25%	20%	15%
Съответстващ Gini коефициент	0,26	0,36	0,49	0,58

Таблица 4: Неравенство в заплащането на труда и притежанието на капитал; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 328 и World Wealth and Income Database

Дијаграма 6: Неравенство в заплащането на труда и притежанието на капитал; Източник: Piketty, Thomas. Das Kapital in 21. Jahrhundert. C. H. Beck oHG, München 2014, p. 328 и World Wealth and Income Database

ОТКРОЯВАНЕ НА ОТРИЦАТЕЛНАТА ОСНОВА НА ЗАРАЖДАЩИТЕ СЕ ФИЛОСОФСКИ УЧЕНИЯ В ШРАМАНСКАТА ЕПОХА, СПРЯМО БРАХМАНСКИТЕ ТРАДИЦИИ

СТАНИСЛАВА ПЕТРОВА РАШЕВА

Резюме. Трудно е да се дефинира еднозначно ранната индийска философия, тъй като се заражда в устния континуум на полемизиране на феномени от всекидневието и в контекста на съществуващия и общоприет религиозен светоглед. От съществена важност за история на философията е да се положат времеви рамки на случващото се в мисловния модел на учителите и да се проследят промените, които водят идеологическите и религиозно-ритуални действия към философски интерпретации, полагащи основите на по-късните философски школи. Да се открият демаркационни линии на това какво се разбира за дофилософски възгледи и кога се формира същинската философия в Древна Индия е обект на множество научни изследвания, върху които настоящото проучване ще надгради свои концепции. Важно в разбирането на зараждащата се философия е да се прозрے каква роля имат мислителите в брахманската традиция и каква е новата роля на зараждащото се движение на странстващи учители. Ведическите поети са прорицатели, те „виждат“ истината. Това, което се открива в интуитивното видение на ришите са ведите, дори самата дума *veda* има своето родство с латинската *video*, равнозначна на виждам. Авторитарността на ролята на брахманите е разклатена от новите мислителите, които държат да дадат своята представа за света и мястото на човека в него. Начален тласък за развитие на идеите се съдържа в отрицанието на религиозната и социална стагнация, в която брахманските закони властват посредством създадените догми в обществото. Тази интелектуална революция, както може да се нарече феноменът на шраманската епоха, е ключова в изместването на фокуса от религия към мисъл.

Това изследване има за цел да представи основните провокации на отрицание на брахманските ценности, които са основополагащи в процеса на зараждане на първата философия в Древна Индия и да ги вгради в контекста на историческия план. Шраманските учения оспорват значимостта на ведическия ритуал, авторитета и неоспоримостта на

ведическите текстове, предопределеността на кастовите граници, както и авторитета на брахманите, като властова функция. Ако обществото е дорасло до алтернативност и плурализъм на мненията, спирането на този процес би било невъзможно. Съществен белег на провъзгласяваните от шраманите доктрини е подчертаното внимание към проблемите на етиката. След като отхвърлят традиционния варнов начин на живот, те са принудени да поставят по нов начин въпроса за мястото на човека в природата и обществото и за неговото предназначение. Поставянето на въпроса за произхода и корените на първите философи на Древна Индия полага важна основа в знанието за провокацията, която го е създала. Силата на шраманските учители и успехът им в разклащането на единната брахманска система в посока на плурализъм е важен етап от разбирането и хронологизирането на случващото се.

Въпреки че е невъзможно да се дефинира с точност уснатата традиция на зараждащите се учения, повечето учени са склонни да приемат за периодизация на първите философски учения времето от 6. до 4. в. пр.н.е.

Ключови думи: ранна индийска философия, шрамани, шрамански учения, аскетизъм, ранен будизъм, джайнизъм, брахманска традиция.

HIGHLIGHTING THE NEGATIVE BASIS OF THE EMERGING PHILOSOPHICAL TEACHINGS DURING THE SHRAMANIC AGE IN COMPARISON WITH THE BRAHMANICAL TRADITIONS

Stanislava Petrova Rasheva

Abstract. It is hard to define unambiguously early Indian philosophy. It is born in the oral continuum of polemising phenomena belonging to the narrative of everyday life and in the context of existing and widely accepted religious ideology. It is essential for the history of philosophy to put time frames on what occurs in the teachers' mental model and to study the changes that lead the ideological, religious and cultural actions towards philosophical interpretations, laying down the foundations of the philosophical schools that follow. To define lines of demarcation of what is being understood about pre-philosophical beliefs and when the real philosophy of ancient India is formed is a subject of numerous scientific researches. The current study is going to build its own concepts on this basis. What is important in understanding the nascent philosophy is to see through the role of the thinkers of the Brahmanical tradition and the new role of the incipient movement of the wandering teachers. The Vedic poets are prophets, they "see" the truth. That which is found in the intuitive visions of the Rishi are the Veda, even the word "Veda" itself has its connection to the Latin "video", which means "to see".

The authoritative role of the Brahmins is questioned by the new thinkers who strive to share their interpretation of the world and the place of man in it. Initial stimulus of the development of those ideas lies in the denial of religious and social stagnation, in which Brahmanical laws rule through the existent social dogmas. This intellectual revolution, as the phenomenon of the Shramanicage can be called, is crucial in shifting the focus from religion to thought.

This research aims to present the main provocations of denial towards Brahmanical values, that are fundamental to the process of formation of the first philosophy in ancient India, and to put them in a historical context.

Shramanic teachings challenge the importance of the Vedic ritual, the authority and irrefutability of the Vedic texts, the predestination of the boundaries of the caste system and the authority of the Brahmins, as a power function. If society has grown to the alternative pluralism of opinions, then it would be impossible to stop this process.

An important characteristic of the Shramanic doctrines is the marked attention towards the ethical problems, after they reject the traditional varn way of living, they are compelled to put forward in a new way the question about the place of man in nature and society and his purpose. By placing the question of the origins and roots of the first philosophers of ancient India, an important basis in the knowledge of provocation, that has created it, is created. The strength of the Shramanic teachers and their success in challenging the united Brahmanical system in a direction towards pluralism is an important step in understanding and timing of the occurring.

Although the ora tradition of the nascent teachings is impossible to define with certainty, most scientists are willing to accept the period between VI and IV century B.C. as a timeframe of these teachings.

Key words: early Indian philosophy, shramans, Shramanic teachings, Asceticism, early Buddhism, Jainism, Brahmanical tradition.

* * *

Трудно е да се дефинира еднозначно ранната индийска философия. Тя се заражда в устния континуум на полемизиране на феномени от наратива на всекидневния живот и в контекста на съществуващия и общоприет религиозен светоглед. Изследването на този период е от съществена важност за история на философията. Важно е да се положат времеви рамки на случващото се в мисловния модел на учителите и да се проследят промените, които водят идеологическите и религиозно-ритуални действия към философски интерпретации, полагащи основите на по-късните философски школи. Открояването на демаркационни линии относно т.нар. дофилософски възгледи, както и откриването на момента на формиране на същинската философия в Древна Индия е обект на множество научни изследвания, върху които настоящото проучване ще опита да надгради свои тези.

За да се осмисли контекстът, в който се заражда първично философско мислене, е необходимо да се вникне в непрекъснатата ведическа устна и писмена традиция. В късните текстове на ведите – упанишадите, които представляват рефлексивно осмисляне на химните и ритуалните послания, в материята на вътрешния дискурс, – отчетливо се забелязва и човекоцентричността на философската мисъл в индийската култура. Дори търсенето на космогоничната природа на универсума се свежда до интерес към човека. Целта е не да се покаже принадлежността на човека към Космоса, а да се обясни “ръса” – есенцията на човешката природа. Развита е идеята за идентичността между индивида и Брахман. Това, което допринася за състоянието на индивида, е явното обуславяне на Себе-то от комплекса на тялото и разума.

Този текст има за цел да представи основните провокации на отрицание на брахманските ценности, които са основополагащи в процеса на зараждане на първата философия в Древна Индия и да ги вгради в етапи на възникване, т.е. в исторически план.

В сравнителен план генезисът на индийската философия съвпада почти точно с генезиса на гръцката философска мисъл, като видимо ги дели не повече от едно човешко поколение. Изворите от античната доксография позволяват да се приеме, че първият влиятелен теоретик, при който напълно са различни елементите на диалектичката логика, е Ксенофан (г. С. 470 г. пр.н.е.). Като почти съвременник на периода на първите странстващи философи от шраманския период той прилага логически аргументи, като критикува популярни религиозни убеждения до обосноваването на такива твърдения като невъзможността за появата на Божественото, неговата множественост, атрибутите му на безкрайност/крайност, движение/неподвижност. Полемичният контекст на изказванията му означава, че неговата философска концепция се развива, както в случая на брахманските твърдения, и превръщането им в контраверсии – в ситуация на плурализъм на мнения, алтернативи, дилеми.¹

За изследваната материя е важно в разбирането на зараждащата се философия да се прозре каква роля имат мислителите в брахманската традиция и каква е новата роля на зараждащото се движение на странстващи учители. Поетът, „автор“ на ведическите текстове, получава в резултат на молитвите си тези мигновени просветления, като пред него се разкрива божествената истина, скрита за обикновените хора. Мъдростта в текста на това общество, е разкриваща се в миг картина, а тълкуването ѝ, доколкото въобще има такава, е с божествен произход и се открива само на тези, които имат брахмански статут. Начинът на постигане на знание е чрез видение. Поетът вижда с вгълбеност, интуиция, която го озарява с божествената картина на истината (митологична, ритуална и мистична). Ведическите поети са прорицатели, те „виждат“ истината, и глаголят *dhi*, описващ творческата дейност на ришите, означава едновременно „виждане“ и „мислене“, а съответстващото съществително *dhi f*, означава „видение“, „мисъл“, „мъдрост“. Това, което се открива в интуитивното видение на ришите, са ведите, дори самата дума *veda* има своето родство с латинската *video*, равнозначна на „виждам“. Ето защо ведите могат да се нарекат даршана, обекти на непосредствени видения, а не опосредствено знание.²

При анализ на тези текстове, винаги трябва да се има предвид произходът им, а за човека от разглежданата култура те са видения, получени в състояние на медитация, които дават с неоспорим авторитет знания във всички сфери на съществуване – тук и отвъд. Подобен тип знание е достъпно само за брахманската институция и недостъпно за всеки един, който се е родил в друга варна. Това прави брахманите неуязвими и всевластни.

¹ Шохин, В. (1994). Брахманистка философия, Москва. 113 с.

² Данекар, Р. Н. (2002). От Вед к индуизму: Еволюционирующая мифология, Москва, с. 27.

Точно тази авторитарност на ролята на брахманите е разклатена от появата на новите мислители, които започват да представят собствената си представа за света и мястото на човека в него, като отричат религиозната важност на тези въпроси или я снишават до второстепенна. Начален тласък за развитие на идеите се съдържа в отрицанието на религиозната и социална стагнация, в която брахманските закони властват посредством създадените догми в обществото. Това време на интелектуална революция, се нарича шраманска епоха, която според изследователите започва своето развитие през 6. в. пр.н.е. С това название историците на философията бележат периода между създаване на ранните упанишади и появата на систематизираните текстове и понятиен апарат на развитите философски системи в Древна Индия. Периодът е ключов в изместването на фокуса от религия към аналитична мисъл, от елитарно знание към достъпност на „истината“, от слушане към дискусия, от вяра към наука.

В продължение на няколко века се наблюдава феноменът на едновременно зараждащи се учения в различни точки на Индия, чрез странстващи учители – аскети, отrekli се от светския начин на живот и превърнали себе си във водачи на нови философско-религиозни идеи. Те развиват самостоятелни учения, като се вълнуват от различни теми като „от какво е създаден светът“, „причините и законите, на които се подчиняват предметите и живите същества“, „каква е ролята на човека“ и т.н. Тези аскети традицията нарича паривраджаки (буквално странници), а в по-късните текстове – шрамани (от санскрит) или самани (от пали), и може да се каже, че те са сред родоначалниците на философската мисъл на Древна Индия. Безспорно ролята на тези учители е важна, но на този етап тяхната мисия е да задават въпроси и да събуждат интерес в тези, за които знанието до този момент е било недостъпно. В шраманската епоха не може да се говори за философия в истинския смисъл на понятието, става дума за пробуждане на философската мисъл и периодът спада към дофилософската епоха в Древна Индия.

Шраманските учители оспорват значимостта на ведическия ритуал, неоспоримостта на ведическите текстове, предопределеността на кастовите граници и авторитета на брахманите, като властова функция. Ако обществото е дорасло до алтернативност и плурализъм на мненията, спирането на този процес би било невъзможно.³

Съществен белег на провъзгласяваните от шраманите доктрини е подчертаното внимание към проблемите на етиката, след като отхвърлят традиционния варнов начин на живот, те са принудени да поставят по нов начин въпроса за мястото на човека в природата и обществото и за неговото предназначение. Традицията е запазила името на учител – Махидаса Айтарейя, който бил син на баща брахман и майка шудра, което е в пълен разрез с всички канони и предписания на ортодоксалния брахманизъм, твърдящ че статутът на човек

³ Шохин, В. К. (1997). Первые философы Индии, Москва, с. 35.

от смесен брак е по-нисък дори от този на недокосваемите. Това е истински разлом в неоспоримия закон на брахманизма – концепцията за онаследяването на заслугите и превъзходството на брахманите, които единствени имат право да владеят божественото познание и да го предават на другите. На преден план вече е възможно да се изведе не произходът на човека, а неговите знания, отговорности и лично приети задължения. В тази епоха кшатрия, шудра или дори човек със смесен произход е можело да претендира за функцията на духовен и религиозен наставник, на учител – гуру, стига да притежава качества и знание.⁴

С изследването на въпроса за появата на първите шрамани в Древна Индия се полага важна основа в знанието за провокацията, която е задвижила този процес. Темата е интересна поради ролята на шраманските учители и успехът им в разклащането на единната брахманска система в посока на плурализъм и на мнения.

Въпреки че е невъзможно да се дефинира с точност устната традиция на зараждащите се учения, повечето учени са склонни да приемат за периодизация на първите дофилософски учения времето от VI–V в. пр.н.е.

Когато се изследват процесите на преориентация от религиозност към философия, не бива да се омаловажава и фактът, че немалка част от странстващи учители с „нови“ разбирания и „философия“ са завършили брахманските училища и колежи., т.е. възникването на антибрахманските течения се оказва възможно именно поради наличието на алтернативности в руслото на самия брахманизъм. Парадоксалното е, че антитрадиционалистите създават дискуссионно поле, в което може да бъде защитена както тяхната позиция, така и тази на техните опоненти.⁵

Историческите събития също са предпоставка за промените в духовно-религиозния климат – през VI–II в. пр.н.е. нараства силата на империята на Маурите. Тези промени, подкрепящи властта на кшатриите, дават тласък на разклащането на варновата система, неоспорима във ведическия порядък. Дори в текстовете на упанишадите, които безспорно се числят към ведическата литература и първообраз на дофилософската мисъл, се прокрадват опити да се демократизира и осъвремени институтът на варните.

Според изследователя на индийската философия Дасгупта най-ранните начала на повечето философски системи могат да бъдат проследени приблизително между 600 г. пр.н.е. до 200 г. пр.н.е. и е изключително трудно да се каже нещо за относителния приоритет на системите с някаква степен на сигурност.⁶

От периода на ранните упанишади (VIII–VI в. пр.н.е.), до появата на независимите от брахманизма религиозно-философски системи минава дълъг

⁴ **Евгимова**, Т. (2004). Увод в Индологията, София, с. 90.

⁵ **Шохин**, В. К. (2007). Индийская философия. Шраманский период, Петербург, с. 63.

⁶ **Dasgupta**, S. M.A., Ph.D. (1957). A History Of Indian Philosophy, VOLUME I, Cambridge, p. 22.

период от приблизително сто и петдесет години на динамично духовно и мисловно търсене.⁷ Ако си представим действителната ситуация в тази променяща се с хаотични темпове картина, то ясно се откроява самобитността на ученията и техните носители. Те странстват от едно населено място на друго, като търсят последователи със своите открити проповеди. Постепенно тази хаотичност придобива нова форма и аскетите се задържат в ашрамите, където основават общности. Техните смели изказвания против сляпото подчинение на брахманизма ги превръща в потенциални съюзници на новите владетели на древноиндийските държави в борбата им срещу племенната раздробеност, страстно поддържана от брахманите. Това е и един от ключовете за оцеляването и развитието на новите учения, тъй като с прякото отричане и потъпкване на брахманската институция, ще се премахне и пренебрежителното и неприязнено отношение на брахманите към тях.

Както твърди енциклопедичният в тази изследователска материя учен Дасгупта, невъзможно е да се даде кратка характеристика на различните философски спекулации, които са били разпространени в Индия преди зараждането на будизма и съпътстващото друго силно философско течение – това на Джайна, макар и по-слабо застъпено, които безспорно централизират голямо течение от последователи. Възможно е да се твърди, че ако будизмът не се е разгърнал в такава дълбочина на мисълта, вероятността в Индия да се достигне до кристализиране на чиста философия би била нищожна.

Сред изворовия материал, от който изследователите на епохата черпят информация, е текст, включен в Палийския канон, *Саманпхала-сутта* (Наставления за плодовете на сподвижничеството). Преводът на този текст е достъпен, благодарение на Шохин. В него са описани имената на шестимата най-популярни учители на шраманския период, изразяващи философското кредо на материалистичните учения, те са Аджита Кесамбали, Пурана Касаппа, Пакуда Качаяна, Макхала Госала, Санджая Белатхипута и Нигантха Натапута.⁸ Повечето от тези учители ще бъдат споменати в настоящото изследване.

Изброените учители аскети са дисидентски настроени спрямо брахманския ред и статута на жреческата институция. Можем да разпознаем едновременно сходството с най-близката ведическа форма на дофилософски текстове – упанишадите и диалогичната форма, в която се раждат ученията и тезите на „новите философи“. Естеството на упанишадите не е спокойната и неподвижна мисъл, приета за цялостен корпус или единствена реалност, и макар да има категорично становище по конкретни въпроси, много често в тези текстове, можем да разпознаем вътрешни противоречия. Самата форма на създаване на този корпус от текстове на учители, които поясняват и обучават

⁷ Евтимова, Т. (2004). Увод в Индологията, София, с. 91.

⁸ Шохин, В. К. (2007). Индийская философия. Шраманский период, Петербург, с. 67–68.

последователи (названието им идва от „седа около“), подсказва, че начинът за предаване на знание в дискуссионна среда не е нов сам по себе си. Новото тук е, че странстващите учители издигат сами себе си в това звание, вместо да го получат чрез рождено право. Освен това шраманите водят диалози между равнопоставени и не общата религия ги събира в дискуссионни срещи, а точно различията в различните тези. Разбира се, доктрините на упанишадите, които са подробно изследвани, не са единствената платформа на предфилософията, те са началото на пътя към философско осмисляне. Дори в упанишадите се срещат препратки към различни, еретични спрямо брахманизма, схващания. Там понякога се обсъжда произходът на света и неговите процеси. Някои приемали, че „времето“ е крайната причина за всичко, а други, че всички са породени от собствената си природа (свабхава), на друго място се среща, че всичко е произлязло в резултат на действията на неумолимата съдба, или вследствие на произволно стечение на случайни събития, или чрез комбинации на материята. В будистката литература също се споменават различни видове ереси, но няма подробни сведения за описаните възгледи.

Този характерен „материализъм“ е споменаван в по-късната литература във връзка с школите на Чарвака (Dharttaand Susiksita) и е доста вероятно алузиите с материалистите, съдържащи се в упанишадите, да се позовават именно на тези или на подобни школи. Чарваките отричат светостта и авторитета на ведите или на каквото и да било друго свято писание. Според тях душа не съществува, а животът и съзнанието са продукт на комбинацията от материя. Няма последващ живот и никаква награда за действия, тъй като няма нито добродетел, нито порок. Животът е само за удоволствие. Докато трае, няма нужда да мислим за нищо друго, а тъй като всичко ще свърши със смъртта, не може да има никакво прераждане.⁹ Истината за името на учението Чарвака е забулена в мистерия. Според етимологията на думата, тя е станала нарицателно за материализъм. Съществува предположение, че е живял странстващ учител с това име, който е родоначалник на въпросното философско течение.¹⁰ Според Чарвака има отделна душа от тялото, но тя се унищожава с разрушаването му. Оригиналното произведение на Чарвака е написано в сутри.

В изследвания период се заражда и учението на адживиките, което се свързва с мъдреца Госала. Неговото име кореспондира с най-бедните и онеправдани слоеве на обществото, с най-бедната варна. Знанието, което той внушава на своите последователи, отново е насочено към оронване авторитета и всемогъществото на ведическите богове и магическата сила на жреците. Името му в буквален превод означава краварник – Го-сала, което още веднъж потвърждава неговия произход. Доказателство за неговата популярност е сви-

⁹ Dasgupta, S. M.A., Ph.D. (1957). A History Of Indian Philosophy, VOLUME I, Cambridge, p. 79–83.

¹⁰ Чатержи и Датта, Увод в индийската философия, София, 1995, с. 51.

детелство за „Събор на адживиките“, състоял се малко преди неговата смърт, през 487/6 г. пр.н.е. Точната датировка говори красноречиво за популярността и важността както на събитието, така и на самото учение в рамките на древноиндийското общество. Сведения за адживиките и техния духовен водач Госала се черпят единствено от будистките и джайнистките сутри, тъй като те, подобно на другите еретични течения, нямат собствени писмени свидетелства. През епохата на Нандите (V–IV в. пр.н. е.) последователите на Госала за известно време имат подкрепата на владетелите на тази династия и дори към двора на маурийския цар Биндусарае, зачислен като съветник адживишки мъдрец. Ашока също проявява интерес към това учение и в останалите след него укази се говори за даряване на адживикските общини с пещери. Трябва да се отбележи, че Госала в по-голяма степен от своите опоненти се стреми да свърже възгледите по различни теми на различни школи.

Теорията му включва идеята за „всеобщата предопределеност“. Госала обяснява карма, която е от основните ценности на брахманската концепция със следното определение: „Това не е въздаяние за греховете или добрите постъпки, а израз на естествения кръговрат на нещата. На карма не могат да въздействат нито хората, нито боговете. Тя не е нищо друго освен едно от проявленията на всеобхватната съдба нийати. Споменът за минали прераждания е абсурд“¹¹. Това е дълбок детерминизъм, отричащ свободната воля на човека и неговата морална отговорност за всяко така наречено добро или зло. Същността на учението на Госала се състои в това, че няма причина, непосредствена или опосредствана, за покварата на съществата или за тяхната чистота.

Тази теза е пряко отричане на ортодоксалната традиция с нейната система от религиозни догми и строги религиозни разпоредби. Протестът срещу брахманското възприемане на света при адживиките стига до изключителна интензивност, но в крайна сметка става и източник на слабите страни на тяхното учение. Така техният изходен рационализъм се превръща в обосновка на всеобемаш фатализъм.¹² В това и подобни на това драстични противоречия се откроява отрицателната основа на новите учения, спрямо брахманската институция и власт.

Друга школа, може да се нарече софистична, ръководена от Аджита Кесакамбали, също проповядва крайни възгледи за безсмислието за извършване на добри и лоши дела. Кесакамбали свежда съставните части на човека до елементите земя, вода, огън и чувства. Сведенията за него не са оскъдни, защото като съвременник на Буда, неговите твърдения били цитирани и преразказвани като различни и крайни. Описват го като един от най-старите аскети, който в присъствието на царя е имал правото да говори сред първите именно поради

¹¹ **Евимова**, Т. (2004). Увод в Индологията, София, с. 96.

¹² **Бонгард-Левин**, Г. М. (1986). Древноиндийска цивилизация. Философия, наука, религия, София, с. 80–82.

достопепната си възраст. Неговото учение е ярък пример за материалистично мислене и често когато индийските учени класифицират подобни учения, ги смятат за крайни и с нулева значимост от духовна гледна точка. Интересно е, че освен неговото учение и думи изворите описват подробно и външността му. Косата му го обгръщала като плащ и както Буддхагхоса уточнява, с това страховито облекло от коса той мръзвел в студеното време и изгарял в горещото време, но и през лятото и зимата издавал еднакво зловоние. По този повод Буда казва за неговото учение, че притежава същото качество.¹³ Той твърдял, че „няма значение нито милостинята, нито даренията, нито жертвоприношенията, нито възвръщане на плодовете от добрите и лошите дела, не съществува онзи свят, нито този, нито материя, нито предци, нито неродени същества в други светове... Човекът се състои от четирите велики елемента. Когато (му) дойде времето земята се връща в тялото на земята, водата – в тялото на водата, огънят – в тялото на огъня, вятърът – в тялото на вятъра, а чувствата – в пространството...“¹⁴.

Популярни са и нихилистичните схващания, че няма закон, а непостоянна реалност, че всичко се създава от случайни обстоятелства или някаква неизвестна съдба, като във всяко от тези учения философията вероятно е стигала до застой. Тук могат да се споменат и йога практиките, преобладаващи в страната, които са приети отчасти заради силата на традиционния обичай сред определени слоеве на обществото и отчасти поради голямата духовна, интелектуална и физическа сила, която обещават и дадат на онези, които ги практикуват. Но при тях все още липсва мисловна основа, на която да се опира за доказателство на твърденията им.

Сред учителите, които са оставили следа с името и убежденията си е и Санджая Белатхипута, който проповядва, че е невъзможно светът да се познава напълно или дори частично. Негови са думите „Ако ме питате има ли друг свят /паралока/, ако мислех така, така щях и да ви кажа. Но аз не казвам. И не мисля, че е това или онова. Не мисля, че е и другояче. Не го и отричам. И не казвам, че нито има, нито няма друг свят“. Този метод на отговор на всеки един въпрос, чрез четири съждения, се нарича „чатушкотика“, в превод „четири върха“. Именно този логически схематизъм дава начало на регламентиране на опонентите на различните учения. Учението му се определя за аджняна-вада, агностицизъм. Този странстващ учител е споменаван в будистките документи като основен опонент на Буда, но неговото учение може да се приеме като един от източниците на будистката логика и гносеология. Със своите отричащи се съждения, Санджая дава основите на петстепенния силогизъм в

¹³ Шохин, В. К. (1997). Первые философы Индии, Москва, с. 58.

¹⁴ Шохин, В. К. Первые философы Индии, Москва, 1997, с. 59. (Преводът на фрагмента се цитира от The Digha Nikaya, Edby T. W. Rhys Davids and J. E. Caspenter, Volumes. Vol. I. L., 1967. P. 55.)

системата Няя. Буда също си е служил с този логически способ, а също ясно се разпознава в логиката на Нагарджуна. Този ярък пример за приемственост и доразвиване на мисълта е само илюстрация за искрите, които шраманите запалват и с времето се превръщат в аргументирано знание. Шраманският период дава множество примери на подобни еманации на мисълта.

Дисидентските учители и техният подход към регламентирани, организирани спорове между „съперничещите“ си „нови теоретици“, събуждат всеобщ интерес. Защото, както твърди един от изследователите на тази материя, ако в дадена епоха се разкриват предимно опозиционно-критичните спрямо ортодоксалната брахманска традиция възгледи, това не означава, че самите традиционалисти брахмани, познавачи на „трите веди“ и „ведангите“, не са предлагали различни дискурсивни и изследователски подходи по пътя към постигане на истинното битие. Напротив, брахманите учители участват заедно с критично настроените аскети-опозиционери в полемичните холове, специално построени от владетелите Магадха и Кошала за целта.¹⁵

Пурана Касапа е друг учител със собствени убеждения, според когото всичко в света е предопределено, душата на човека е пасивна и не може да бъде повлияна от добри или лоши постъпки. Учението му се нарича акрия-вада, което буквално се превежда като „учение за недействието“ и е в пълно противоречие със закона на карма. Това както и в известен смисъл другите описани учения, лишава от смисъл човешкия живот и изтрива етическите закони, които са смислово и аргументирано втъкани в ученията на Буда и Джайна.

Като цяло може да се твърди, че шраманските учения последователно демонстрират рационализъм, който е качествено ново явление за историята на древноиндийската философска мисъл. Добър пример за това е твърдението на Удалака, който предшества шраманския период близо с цяло столетие и за разлика от останалите изброени имена тук, той е представител на брахманската традиция и автор на един от най-популярните упанишади – Чхандогйа. Още в този ранен текст той влиза в ролята на тези „учители“, носители на новото послание, като прокарава идеята, че достоверното знание може да бъде продукт само на разума.

На фона на описания дотук мисловен контекст ярко се откроява Буда, с неговата нова нагласа на мисълта, изградена върху изцяло оригинални линии, които от този момент проправят път за привличане на последователи на неговата философия.¹⁶ Но тъй като в това изследване целта е не да се представят отделните учения, а да се очертаят в какви отношения са те спрямо брахманската традиция и как успяват да извършат промяната от предфилософия, към

¹⁵ Камбуров, Ив. (2002). Древноиндийската философия в парадигмата на мъдростта. Голямата игра. София, с. 290.

¹⁶ Dasgupta, S. M.A., Ph.D. (1957). A History Of Indian Philosophy, VOLUME I, Cambridge, p. 79–80.

философия, няма да бъдат представени пространно цялостните концепции на двете най-силни като присъствие и устойчивост религиозно-философски доктрини – джайнизъм и будизъм.

Приема се, че Буда или както е първоначалното му име на странстващ проповедник Гаутама се ражда 576 г. пр.н.е. като наследствен син на малкото царство Шакия.¹⁷ Приблизително по същото време, през 599 г. пр.н.е., се ражда основателят на джайнизма Вардхамана Джанатапутра, произхождащ от кшатрийско семейство от държавата Ваджи.

Джайнизмът възниква като интелектуална форма на религиозен протест срещу брахманската религия и обредност, срещу жертвоприношенията на животни, както и срещу несправедливостта на съсловно-кастовата система. Джайнистите стигат до изключително крайни и категорични методи на практикуване на убежденията си в аскетични форми, поради което не успяват да направят учението достъпно за всички.

Макар будизмът да се смята за неортодоксално религиозно учение, което придобива философска значимост, един от най-известните изследователи на историята на философската мисъл в древноиндийската история – Радхакришнан, застъпва тезата, че Буда и неговите послания излизат от руслото на брахманската традиция и са в синхронично философско осмисляне на основните въпроси в упанишадите. Според него „Будизмът расте и процъфтява в лоното на ортодоксалната вяра,“ той споделя мнението на Олденберг, че будизмът наследява брахманизма и не само редица най-важни догми, но и неговата религиозна мисъл¹⁸. Макар Буда да оказва уважение към брахманската традиция, в много отношения на своите постулати я отхвърля и пренебрегва. Все пак в сходствата, които намират посочените учени, се крият силата да се завладее и промени битущото мислене и мащабността на постигнатото от Буда.

Прави впечатление фактът, че авторите на излизащи в Индия трудове по история на философия и култура почти винаги включват будизма в брахманистко-индуистката традиция. Подобни схващания фактически повтарят аргументите на древните изследователи на брахманизма, които се стремят да представят будизма като частно отклонение от централното русло на индийската култура. Според Бонгард-Левин най-правилен е подходът, който прокарва средна линия, защото въпреки различията с брахманската традиция, се забелязват не малко сходства между учението на упанишадите и будистката доктрина по отношение на концептуалните идеи и по частни въпроси.¹⁹

¹⁷ Камбуров, Ив. (1994). (будизъм) в Религиите: Будизъм, Християнство, Ислям. София, с. 27.

¹⁸ Радхакришнан, С. (1996). Основи на Будистката философия. София.

¹⁹ Бонгард-Левин, Г. М. (1986). Древноиндийска цивилизация. Философия, наука, религия. София, с. 104.

В двете религиозно-философски учения изначално има в изобилие от традиционния за периода шрамански дух на съпротивляване и опровержение на брахманските традиции: отричат светостта на ведите, съществуването на бога творец, negliжират значимостта на жертвоприношенията във ведическите ритуали, възлагат основна роля на ахимса – аскетичния живот, и в пълна степен отричат претенциите на брахманските жреци за господстваща функция и предопределеността на кастовата структура.²⁰ Наистина могат да се посочат много общи черти между будизма и джайнизма, но различията са по-значителни от елементите на сходство. Будизмът отрича крайностите в аскетизма, така характерни за джайнската религия и в противовес издига идеята за „средния път“. Принципно противоречия разкрива и философският аспект на двете учения – непостоянството на елементите в будизма и тяхната неизменност в джайнизма, отричане на душата от всички будистки школи и признаване на душата от джайните и много други детайли на ученията.²¹

Според изследваната тук информация, може да се твърди, че Буда се различава от останалите свои съвременници най-вече с дълбочина на учението и структура на мисълта. Будизмът също като останалите учения, оспорва авторитета на ведите, както и не може да се пренебрегне отричането на съществуване на „душа“. В самото си зараждане това учение има статута на отрицание спрямо брахманските норми.

Дали всички изследователи са съгласни със стриктната дихотомия на Дюмонт между груповото мислене на хората в кастовото общество и индивидуализма на еретичните учители? Вярно е, че брахманите са задължени да спазват ценностите и нормите, целящи запазването на традиционното общество, докато учителите от шраманската епоха се обучават да бъдат освободени от тях по свой начин и в много отношения брахманската философия се променя в отговор на предизвикателствата от страна на будистите, както и на други отстъпници. Също така е вярно, че брахманското общество е било поддържано и постепенно променено от отделни човешки същества, макар техният манталитет да е бил различен. Идеалът дживанмукти със сигурност е антитеза на невъзможността за индивидуална свобода в кастовото общество.²²

Аскетизмът е форма на личностно израстване и освобождение, независимо дали се практикува в общност или индивидуално. Явлението на аскетите е съществувало още в брахманския период, но там аскетите са имали за цел да се освободят от бъдещи прераждания, а не унищожаване на физическото тяло за духовно освобождение – степен до която стигат джайнитските аскети.

²⁰ **Бонгард-Левин**, Г. Ф. (2001). Индия в древности. Санкт-Петербург, с. 370.

²¹ **Бонгард-Левин**, Г. М. (1986). Древноиндийска цивилизация. Философия, наука, религия. София, с. 103.

²² Yoshimizu, K. Periodization and Historiography of Indian Philosophy Eli Franco (ed.), Nagoya Studies in Indian Culture and Buddhism (Sambhāṣā), Vol 32, 2015, pp. 60–71, p. 70–71.

Аскетизмът придобива огромна популярност в епохата на тези две основни религии – будизъм и джайнизъм. Ясперс нарича тази епоха „аксиална” и я свързва с появата на индивидуализма – възприемането на даден човек като индивид, неподлежащ на каквато и да било общност – племенна или класова.²³

Сред основните фактори, които предизвикват „кипежа на шраманските умове”, често се споменава раждането на градската цивилизация, формирането на протоимперски държавни структури, и възникващата естествена необходимост от универсални идеологии, на мястото на светогледа на брахманската „ортодоксалност”, която поддържа нерушими границите на варните. Друг източник на шраманското събуждане на мисълта би могъл да се търси в местното, не-арийско (преобладаващо дравидско) население, чието „възстановяване” от потискането от индо-арийците, постепенно започва да им въздейства поради естественото смесване с местната култура. И двете групи фактори – социални и етнически – са достойни за внимание, но факторът на културни трансформации вероятно е най-силно влияещ.

В представената тук информация за епохата и учителите ясно проличава, че точно това е периодът на зараждане на предфилософията, мислителите са крайни в своите тези, събират се на публични диспути, излагайки твърденията си пред множество слушатели адепти на различни школи, спорейки и опровергавайки се един друг с аргументи. Това далеч не е завършената форма на една литературна реалност, в която красиво и синтезирано се срещат гледни точки на опоненти, а по-скоро наситена с емоционалност и отдаденост жива среда на зараждащата се философия, като отрицателна вибрация на брахманската вяра и статукво.

Цялостната представа за това как един вид мислене е заменен с нови идеи в текста на една и съща култура може да се изгради само чрез проумяване на промени във вярата, социалния живот и назряващите нужди на хора от различни варни да преодолеят ограниченията си. Нито едно знание, не се изкоренява докрай, защото съществува и т.нар. „културна памет”²⁴. Това ще рече, че всяко поколение, изменяйки и формирайки нова, различна от старата вяра, съхранява до определена степен традициите на предците. В индийската философия това важи в пълна степен, защото всеки от мислителите, който желае да даде своите тези, първо се запознава подробно с тезата на опонента и я представя в синтезиран вариант. Тази характерна черта на дискурсивното мислене и полемиката дори в стигналите до нас извори, са причината да знаем за първите странстващи „еретични“ учители.

В Шраманския период се наблюдава повдигане на кулисите на ритуалното свещенодействие и разобличаване на възможността светът да съществува

²³ Лысенко, В. Аскетизм в Индии: его принципы и основные формы. – *Религиоведение*, 2004, No 1, с. 4.

²⁴ Асман, Я. Културната памет. София, 2001, с. 95.

без ритуала. Сакрализацията претърпява по свой начин разголване и раздробяване от единствена истина, към съпернически си множество претендиращи истини. Въпросите за

ЛИТЕРАТУРА

- Асман, Я. (2001). *Културната памет*. София.
- Бонгард-Левин, Г. М. (1986). *Древноиндийска цивилизация. Философия, наука, религия*. София.
- Бонгард-Левин, Г. Ф. (2011). *Индия в древности*. Санкт-Петербург.
- Данекар Р. Н. (2002). *От Вед к индуизму: Эволюционирующая мифология*. Москва.
- Евтимова, Т. (2004). *Увод в Индологията*. София.
- Камбуров, Ив. (2002). *Древноиндийската философия в парадигмата на мъдростта. Голямата игра*. София.
- Камбуров, Ив. (2004). *(будизъм) в Религииите: Будизъм, Християнство, Ислям*. София.
- Лысенко, В. (2004). Аскетизм в Индии: его принципы и основные формы. – *Религиоведение*, 2004, No 1.
- Чатерджи и Датта. (1995). *Увод в индийската философия*. София.
- Шохин, В. (1994). *Брахманисткая философия*. Москва.
- Шохин В. К. (2007). *Индийская философия. Шраманский период*. Петербург.
- Шохин В. К. (1997). *Первые философы Индии*. Москва.
- Dasgupta, S. M.A., Ph.D. (1957). *A History Of Indian Philosophy*, Vol. I, Cambridge.
- Yoshimizu, K.(2015). Periodization and Historiography of Indian Philosophy Eli Franco (ed.), book review, *Nagoya Studies in Indian Culture and Buddhism (Saṃbhāṣā)*, Vol 32.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ФРИДРИХ НИЦШЕ ЗА ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ЕЗИКА, РЕТОРИКАТА И ИСТИНАТА

СТАНУЛ ГРОЗДАНОВ ГРОЗЕВ

Резюме. В настоящата статия е направен кратък обзор на Ницшевите идеи за езика, реториката и истината. Представени са негови схващания за произхода на езика и произхода на истината. Изследвана е връзката между език и реторика. Открито е понятието за реторично у Ницше по отношение на дистинкциите естествено–изкуствено и съзнателно–несъзнателно. Направен е опит за реконструиране на Ницшевата концепция за реторичната истина. По този начин става ясно какво означава твърдението, че езикът и истината са реторични и как Ницше поставя основите на реторика, основана на езика.

Ключови думи: реторика, Ницше, език, общество, истина.

FRIEDRICH NIETZSCHE ON THE RELATION OF LANGUAGE, RHETORIC AND TRUTH

Stanul Grozdanov Grozev

Abstract. This paper is a brief overview of Nietzsche's ideas on language, rhetoric and truth. It presents his views on the origin of language and the origin of truth and also examines the relation between language and rhetoric. The term rhetorical is highlighted in the context of the distinction pairs of natural-artificial and conscious-unconscious. The paper also attempts to present a reconstruction of Nietzsche's notion of rhetorical truth. This helps to bring out more clarity on the claim that language and truth are rhetorical and the way in which Nietzsche lays the foundations of a rhetoric grounded in language.

Key words: rhetoric, Nietzsche, language, society, truth.

Въведение

Умението да се комуникира успешно стои в основата на всяко едно социално образувание, твърди Ницше. Човекът живее в общество, защото за да живее сам, трябва да бъде животно, Бог или философ¹. Основните причини, накарали хората да заживеят в общество, са необходимостта, скуката и страхът. Ницше насочва своето внимание към зората на човечеството, когато първобитните хора започват да формират първите племенни съюзи, общности, които, за да могат да функционират, имат нужда от работещи връзки помежду си в групата. Хората започват да назовават своите собствени преживявания и отношения към дадени феномени с думи, за да ги споделят с останалите. И така се ражда човешкият език.

Езикът като несъзнавана реторика

Като твърди, че способността за общуване е тясно свързана с необходимостта от общуване, Ницше акцентира върху това, че човекът, най-слабото и най-незащитеното животно, се е нуждаел от помощта и закрилата на себеполюбните си, за да оцелее. За да поиска помощ, за да изкаже своите нужди и желания, на човек му се е налагало да се изразява така, че да бъде разбран от заобикалящите го. Да бъде разбран обаче се оказва недостатъчно, защото дори и да го разберат, може и да не удовлетворят желанията му. Затова Ницше обръща специално внимание на способността да се убеждава.

При общуването с другите човек трябва не само да съумее да изрази това, което иска, но и да го изрази по подходящ начин, да бъде достатъчно убедителен в това, което казва. Процесът на създаване на езика и усъвършенстване на умението за общуване Ницше описва така: „Там, където потребността, нуждата е принуждавала дълго време хората да общуват, да се разбират бързо и точно един друг, накрая се явява излишество от тази сила и от изкуството на общуване – вид умение, натрупало се постепенно и очакващо сега наследник”². Наследниците на тази сила и умение са хората на изкуството, а също така ораторите, проповедниците, писателите – разглеждани от Ницше като последната брънка на една дълга верига от развитие и усъвършенстване на изкуството на комуникацията. И това е основният аспект, спрямо който *езикът е реторичен – защото се е родил и съществува по първия закон на реториката – да убедиш*.

Когато говори за произхода на езика, Ницше подчертава, че всяко живо човешко същество мисли непрекъснато, но не го осъзнава. Осъзнатото мислене е най-повърхностната и най-малката част от този процес. Когато бъде

¹ Вж. Афоризъм 3 в *Залезът на боговете*, където Ницше допълва Аристотел: **Ницше**, Ф. (1992). *Залезът на боговете*. Прев. от немски Георги Кайтазов. София: Христо Ботев, с. 5.

² **Ницше**, Ф. (2002). Съч. в 6 тома. Т. 3, *Веселата наука*. София: Захарий Стоянов, с. 548.

осъзнато, мисленето вече протича в думи, т.е. в знаци за общуване. Затова развитието на езика и развитието на съзнанието вървят ръка за ръка.³

Дистинкцията съзнателно–несъзнателно е ключова за Ницше по различни направления⁴. В настоящата статия акцентирам конкретно върху отнасянето ѝ към езика и реториката. По отношение на мисленето, езикът е осъзнато мислене, а по отношение на реториката – неосъзнавана реторика.

За особените взаимоотношения между езика и реториката Ницше пише в своите *Лекционни бележки по реторика*⁵. Ницше говори за необикновеното развитие на реториката, за нейните възходи и падения и посочва, че обичайно автор, книга или стил се нарича „реторичен“ тогава, когато се наблюдава съзнателно прилагане на художествени изразни средства, съзнателно използване на красноречие. Ницше обръща внимание, че едно такова определяне като „реторичен“ винаги предполага лек укор и дори отхвърляне. И това е така, защото обичайно се счита, че реторичното не е естествено.

Като разглежда понятието „реторично“ в контекста на дистинкциите естествено–неестествено и съзнателно–несъзнателно, Ницше акцентира върху това, че когато „реторичното“ е възприемано като неестествено, всъщност се има предвид, че е предназначено – нарочно подготвено с някаква *цел*. А тъй като слушателят вярва на оратора и го приема за искрен и честен само тогава, когато речта му изглежда подходяща и естествена – става ясно и как понятието „реторично“ може да бъде свързано с нечестност и лъжа.

Върху тези така маркирани топоси на реторичното по отношение на естествено–неестествено, съзнателно–несъзнателно, Ницше разгръща своите по-нататъшни идеи. Най-напред Ницше не говори за реторично изобщо, а за реторично в зависимост от вкуса на публиката. Защото оценката на нещо като естествено или неестествено зависи от оценяващия, от вкуса на аудиторията и нейните предпочитания. Като тук Ницше насочва специално внимание върху това, че вкусът на публиката може да се променя във времето. Както и че за възприемането на даден текст има значение и стилът – дали текстът е създаден за произнасяне (реч) или за четене. Защото този, който чете и онзи, който слуша, желаят напълно различна форма на представяне. И това е по-дълбоката причина, поради която древната литература на нас може да ни изглежда реторична.⁶

³ Пак там, с. 549.

⁴ В различни свои произведения Ницше играе с различните нюанси и значения на съзнавано–несъзнавано, съзнателно–несъзнателно. Така например, като говори за *съзнателен в морален смисъл*, във *Веселата наука* Ницше иронично заявява, че *нарастващото съзнание на най-съзнателните европейци е болест и гибелна глупост*, от която човек може да загине. Вж. **Ницше**, Ф. (2002). Цит. съч., с. 550.

⁵ **Nietzsche**, F., (Darstellung der antiken Rhetorik), Nietzsche Online, De Gruyter, <https://www.degruyter.com/view/NO/W013912V006> accessed 16.08.2017 г.

⁶ **Nietzsche**, F. (Darstellung der antiken Rhetorik), § .3. Verhältniß des Rhetorischen zur Sprache, p. 425 2–9.

Ницше, в различни свои произведения, пише за това, какъв трябва да бъде съвършеният читател. И въпреки че отглежда голяма роля и отговорност най-напред на оратора, на философите заповедници, дори критикува Бог за неубедителната му реторика, има високи изисквания и към публиката. И за Ницше, както и за Цицерон, процесът на общуване между оратор и публика е двупосочно протичащ, взаимодействие. И все пак, ако Цицерон акцентира специално върху съвършения оратор⁷ и откроява неговите основни характеристики, то Ницше говори за съвършената слушателска аудитория⁸, която също има важна роля при разбирането и осъществяването на текста в един или друг смисъл и значение. Защото, както твърди Ницше – всичко е интерпретация.

Това, което особено силно впечатлява и подбужда към дълбоки размишления Ницше – във връзка с истината в езика, в реториката и в живота изобщо – е отношението между изкуство и истина. Според неговите собствени думи това е един от най-ранните проблеми, върху които размишлява, и които го вълнуват до края на живота му: „Проблемът за отношението на изкуството към истината пробуди най-рано сериозността ми: и до днес стоя в свещен ужас пред това раздвоение”⁹.

Непримирим към фалша и лицемерието, включително и към двойните стандарти, прилагани по отношение на реториката и поезията, за Ницше е силно озадачаващо защо в изкуството колкото повече се симулира „естественост”, толкова за по-добро, по-истинско и по-естествено се приема то. Докато в реалния живот лъжецът е отхвърлян от обществото. Върху този проблем, за сложните и нееднозначни отношения между истината и лъжата в обществото, ще се спрем по-нататък, при реторичната истина. Тук само ще отбележим, че дори Кант, който е извънредно строг по отношение на всяка лъжа, когато говори за изящните изкуства, към които причислява и красноречието, и поезията¹⁰, обръща внимание, че за да бъде едно изкуство изящно, то трябва да е непреднамерено или поне да изглежда непреднамерено – така, сякаш става от само себе си. Изящното изкуство е изкуство, само доколкото същевременно изглежда да е природа – тоест едновременно да имаме съзнанието, че е изкуство, и все пак да ни изглежда естествено; да не е пресилено или сякаш нарочно търсено.¹¹ Кант, който строго осъжда лъжата, и с критичен привкус в *Метафизика на нравите* отбелязва склонността на хората към фалш и преструвки, позволява на поетическото изкуство същите тези преструвки и имитация, дори, както видяхме по-горе, ги насърчава. Но критикува реториката.

⁷ Цицерон, М. Т. (1992). За оратора. София: УИ „Св. Климент Охридски”, с. 321.

⁸ Вж. напр. в Ницше, Ф. (2002). Зазоряване. Цит. съч., п. 375, с. 231.

⁹ Ницше, Ф. (2012). Тъй рече Ницше, съст. и превод от немски Донка Илинова. София: Изток-Запад, с. 156.

¹⁰ Вж. класификацията на Кант за изящните изкуства в: Кант, И. (1993). Критика на способността за съждение. София: изд. на БАН, с. 213–214.

¹¹ Пак там, с. 197.

Това противоречие между имитацията на естественост и претенцията за честност и искреност при поетическото изкуство, провокират Ницше да размишлява върху въпросите за истината в изкуството, в реториката и в езика. Освен че е реторичен, защото се е родил и съществува по първия закон на реториката – да убедиш, *езикът има цел от практическо естество така, както и красноречието, и поетическото изкуство.*

По тези въпроси Ницше влиза в противоречие и с Кант, и с Хегел. По отношение на Кант – Ницше изразява несъгласие с мнението му, че поезията е честно и почтено изкуство, а ораторското изкуство е коварно и измамно. По отношение на Хегел – Ницше изразява несъгласие с мнението му, че за разлика от поетическото изкуство, ораторското изкуство стои под закона на практическата целесъобразност.¹²

Според Ницше поетическото художествено произведение не е цел сама по себе си, а се стреми към практически резултати. Човек е вдъхновен за нравственост и изкуство не поради отказ от ползата, а тъкмо заради нея (полезна целесъобразност)¹³. Като и поетическото изкуство, и реториката, стоят под закона на практическата целесъобразност. Тези свои идеи за полезната целесъобразност и „естественост“ на поетическото изкуство и реториката Ницше прехвърля към езика като цяло, към езика изобщо.

Не е трудно да се докаже, че това, което е наречено „реторично“ като средство на съзнателното изкуство, преди това е било активно като средство на несъзнателно изкуство в езика, отбелязва Ницше в *Лекционни бележки по реторика*. И няма такова нещо като нереторическа „естественост“ на езика. Целият език е резултат от реторични художествени средства. Силата да се открива и да се приложи това, което работи и впечатлява по отношение на всяко едно нещо, сила, която Аристотел нарича реторика, е по същото време и същината на езика. Езикът се основава върху истината толкова, колкото и реториката, твърди Ницше.¹⁴ И това е така, защото думите се раждат от желанието ни да предадем на ближния ни, на другия човек, нашето собствено отношение към даден феномен. Но така, че той да ни разбере, съобразяваме се с него, с времето и мястото и търсим възможно най-добрия израз на нашите чувства и усещания.

Тоест, *думите изразяват само доксата, мнението, а не някаква абсолютна истинност* – това е другият основен реторичен аспект на езика. А тъй като тъкмо реториката е изкуството, откриващо най-подходящото според

¹² Вж. повече за Хегел и закона за практическата целесъобразност в: Хегел, Г. (1969). Естетика. Т. 2. София: изд. на БКП, с. 485 и в: Александрова, Д. (2013). *Метаморфози на реториката през XX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 22.

¹³ Ницше, Ф. (2002). *Веселата наука*, Цит.съч., с. 403.

¹⁴ Nietzsche, F., *Darstellung der antiken Rhetorik*, § .3. *Verhältniß des Rhetorischen zur Sprache*, p. 425–426 27–2.

мястото, времето и човека, виждаме, че езикът по своя произход и употреба е реторика – несъзнавана. Именно това има предвид Ницше, когато казва, че не е трудно да се докаже, че това, което сега наричаме „реторично” като съзнателно изкуство, преди това е било несъзнателно.

Но езикът е реторичен не само по своята цел и практическо приложение, да убеди, но и поради това, че думите по своя начин на възникване и употреба са реторични фигури, тропи. Всяка дума е троп. В Лекционните бележки по реторика Ницше се спира на различни видове тропи, като говори за тежките спорове, съпътстващи описването и класифицирането на над 38 и повече различни видове реторични фигури. Неговите лични предпочитанията са към метафората – метафори са както думите, използвани във всекидневния език, така и понятията в науката.

Специфично за Ницше е това, че метафората при него е не само реторична фигура, а и универсален принцип, посредством който човек опознава света и общува с останалите. Става въпрос за пренос, за процес, в хода на който, след поредица от пренасяния, се създава думата, осъществява се комуникацията между хората, осъществява се познанието изобщо. Затова Ницше определя „поривът за създаване на метафори” като фундаментален човешки порив и творчески акт, без който е немислимо човешкото съществуване.¹⁵

Целият език е изграден на основата на метафорите, преносите. Като по отношение на създаването на думите става въпрос за произволни пренасяния, дават се имена на нещата въз основа не на същността, не на „нещото в себе си“, а въз основа на произволни разграничения и предпочитания спрямо едно или друго тяхно свойство. Ницше дава за пример наименованието на змията, което може да отчита само движението ѝ, извиването ѝ при пълзене – характерно обаче не само за нея, а и за червея. Отново по отношение на змията посочва, че при някои народи при избора и утвърждаването на наименованието на думата се има предвид това, че змията съска, или въз основа на друга нейна характеристика я наричат „удушвач“.¹⁶ Тези предпочитани наименования най-напред са въз основа на личния опит и преживявания на индивида творец (на думата). А в по-нататъшното развитие на езика изобщо и на думите конкретно са във връзка с развитието на езика като колективно съзнавано. Защото езикът, както Ницше изрично подчертава в различни свои произведения, макар и да възниква като продукт на индивидуалните артисти, творци на думите, се е развивал и съхранявал във времето само с оглед на ползата за общността.¹⁷

¹⁵ Ницше, Ф. (2009). *За истината и лъжата в извънморален смисъл* в: **Карабаджак**ов, Х. (2009). Ницше, метафората, метафизиката. София: Балканика, с. 24.

¹⁶ Nietzsche, F., Darstellung der antiken Rhetorik, § .3. Verhältniß des Rhetorischen zur Sprache, p. 427 f.

¹⁷ Вж. например п. 354, *За „гения на рода”*, във *Веселата наука*: Ницше, Ф. (2002). Цит. съч., с. 548.

Както древните софисти при странстванията си забелязали, че на различните места има различни нрави, обичаи и езици, така и Ницше обръща внимание, че при създаването на думите не става въпрос за една единствена истина или за истината в някакъв абсолютен смисъл. Иначе не би имало толкова много езици и обозначавания. Езикът не изразява „нещото в себе си”, а обозначава отношенията на нещата към хората чрез „най-дръзки метафори”. Процесът може да бъде представен така: Дразненето на нерва, пренесено в образ – първа метафора, първи пренос. Образът, преоформен в звук – втора метафора, втори пренос.¹⁸ Като метафората едновременно е и процесът (преносът), и крайният резултат (думата).

Метафорите могат да бъдат от различно естество, тъй като човек опознава света чрез различните си сетива – по описания вече пренос (принцип на метафората). По този начин в зависимост от това, чрез кой сетивен канал преимуществено се опознава света – зрение, слух, тактилни усещания – човек може да има една или друга представа за света и съответно да счита, че именно тя е правилната. Ницше дава удачния пример с човек, който е глух, но може да има усет за звука („да го види”) посредством формираните от звуковите вълни пясъчни фигури, които той вижда, вместо да чува. В подкрепа на Ницшевите размишления относно метафората като пренос, можем да добавим и това, че много хора с обичаен сетивен усет могат да усетят звука и като вибрации, успоредно с чуването му.

Ницше определя метафорите като първични („живи”) метафори, които отразяват личното преживяване и опит на отделния индивид (творец). И като обичайни, вече утвърдили се като част от езика метафори („препарирани”). Всеки човек сам по себе си е творчески субект и може да създава думи. Но малко от създадените думи биват възприети от другите хора и остават в езика. Ако се окажат достатъчно реторични, в смисъл убедителни, новосъздадените думи се включват в утвърдения език като общоприети езикови конвенции (истини). В противен случай се разпознават и отхвърлят като грешки.

Така, както езикът се е утвърждавал и развивал с оглед ползата за общността и съхраняването на живота изобщо, по сходен начин, според Ницше, стоят и нещата с истината. Произходът на истината е в тясна връзка с произхода на обществото и езика. Както и с необходимостта на хората от вяра и сигурност. Първата крачка към създаването на истината е направена, когато от необходимост и от скука човекът поискал да заживее в общество.¹⁹

Реторичната истина

Проблемът за истината силно вълнува Ницше още в най-ранното му творчество. Волята му за истина, може да се каже, е равнопоставена с волята му

¹⁸ Ницше, Ф. (2009). Цит. съч, с. 14.

¹⁹ Пак там, с. 12.

за мощ и власт. Защото истина и власт са в тесни връзки и взаимоотношения – притежанието на истината дава сила и власт, а и самото създаване на истината е власт.

Идеите на Ницше за истината, за нейното съществуване и несъществуване, са разпръснати из цялото му творчество. Идеите за нейния произход обаче са изключително съсредоточени, макар и несистематизирани, в един текст от 1873 г. – *За истина и лъжата в извънморален смисъл*. И са в тясна връзка с произхода на езика и познанието изобщо.

Първите закони на истината са приети от „езиковото законодателство”. *А истината е реторична*: „една подвижна тълпа от метафори, метонимии и антропоморфизми – накратко: сума от човешки отношения, поетично и реторично възвисени, изменяни в смисъла им и разкрасявани, така че след дълга употреба биват считани за канонични и обвързващи за един цял народ...”²⁰

Ницше, който е бил запознат и с идеите на Хобс за обществото, и с идеите на Кант, обръща внимание на това, че животът в общество изисква установяване на мир или поне прекратяване на „войната на всеки срещу всеки” в най-грубия ѝ вид.²¹ Затова хората сключват мирен договор. Може да се каже, че от този момент води своето начало истината. Като нещо фиксирано, като нещо, което от тук нататък трябва да бъде истина: „едно съразмерно, валидно и обвързващо обозначение на нещата”²².

Като казва, че първите закони на истината са приети от езиковото законодателство, Ницше има предвид не само и конкретно сключването на мирен договор, а също и първите езикови конвенции за истините като понятия. Неправомерното използване по-нататък на валидните означения, думите, се приема като лъжа. С нарушаването на езиковия договор, което е съпоставимо с нарушаването на мирния договор между вече договорилите се общности, за първи път възниква контрастът между истината и лъжата. Злоупотребата с утвърдените езикови обозначения води до загуба на доверие към лъжещия и той бива изключен от обществото.

Като говори за лъжа и злоупотреба с езиковите конвенции, Ницше размишлява върху въпросите: как всъщност се разпознава злоупотребата и кога изобщо може да се говори за злоупотреба с думите? И за да открие истината, акцентира върху последствията от лъжата. За разлика от Кант, който в *Метафизика на нравите*²³ твърди, че не е необходимо лъжата да причинява някому вреда, за да бъде обявена за осъдителна, Ницше счита, че когато лъжещът упо-

²⁰ Пак там, с. 16.

²¹ Вж. повече за *естественото състояние и войната на всички срещу всички* в: **Хобс**, Т. (1970). *Левиатан*. София: изд. Наука и изкуство, с. 138–139.

²² **Ницше**, Ф. (2009). Цит. съч., с. 12.

²³ Вж. *За лъжата*, п. 9 в: **Кант**, И. (2010). *Метафизика на нравите*. Втора част. Прев. от немски Б. Гумнеров. София: изд. „Фараго”, с. 153.

трябва валидните означения, думите, за да направи така, че недействителното да изглежда действително, това все още не е злоупотреба. И произволната подмяна на имената все още не е злоупотреба. Защото хората се интересуват не от абсолютната истина сама по себе си, а от нейните последствия. Хората, твърди Ницше, избягват не толкова да бъдат мамени и заблуждавани, колкото да не пострадат от измама. Затова злоупотреба има тогава, когато подмяната на утвърдената истина води до вредни последствия. Само в един такъв, ограничен смисъл, хората искат истината – човек желае приятните и животосъхраняващи последствия.²⁴ С тези свои разсъждения Ницше доближава реторичната истина до прагматичната истина на Уилям Джеймс²⁵.

Във връзка с езиковите конвенции Ницше размишлява и върху следните въпроси, поставяни още от софистите: „какво е положението с езиковите конвенции?... Съвпадат ли означенията и нещата? Езикът ли е адекватният израз на всички реалности?“²⁶. Като неговият отговор е, че езикът не е абсолютно достоверен израз на всички реалности, защото нито сетивата отразяват напълно истинно действителността, нито означенията на имената съвпадат със самите неща. Човешкото познание, съответно – и човешките истини, са ограничени, но са достатъчни за нуждите на човешкия живот тук и сега.

Истината е ограничена, в смисъл че не е единствена, не е окончателна и най-вече не е общовалидна. Тук Ницше следва своя велик предшественик Хераклит²⁷, за когото също няма общовалидни истини. Защото едно и също нещо е полезно за едни и вредно за други така, както морската вода е подходяща и здравословна за рибите, но не и за хората; така, както и доброто, и злото, са по отношение на нещо – Хераклит давал за пример лекарите, които, причинявайки ужасни страдания на болните, докато ги лекували, всъщност им правели и добро, и зло. Така и за Ницше истината винаги е по отношение на нещо, в някакъв контекст – реторична.

Най-напред истината е на ниво понятие като „правилното“ обозначава не на нещо. Например Ницше разглежда качеството „твърд“ – човек докосва камък и въз основа на субективното сетивно усещане може да каже: „твърд“. Става въпрос за невро-физиологичен процес – докосва се нещо, усеща се като

²⁴ Ницше, Ф. (2009). Цит. съч., с. 12–13.

²⁵ Истината има практически последствия, истината е полезност, истината може да се основава на доверието, истината се случва и е процес – част от аспектите на прагматичната истина по У. Джеймс, сходни с Ницшевата реторична истина. Вж. Джеймс, У. (1994). Прагматизмът. София: ИК „Арета“, лекция шеста, *Схващането на прагматизма за истината*, с. 96–114.

²⁶ Ницше, Ф. (2009). Цит. съч., с. 13.

²⁷ В редица свои произведения Ницше изразява почитта си към Хераклит като към свой предшественик. Вж. напр. в *Залезът на боговете* или в *Ессе Ното*, където, като говори за най-великите гръцки философи и мъдростта, посочва Хераклит: Ницше, Ф. (1995). *Ессе Ното*. Прев. Георги Кайтазов, София: „Лик“, с. 77–78.

меко или твърдо, като топло или студено и т.н. (субективно усещане) – дава му се име (дума). И това е метафора, пренос. Както разгледахме по-горе – при този процес, на едни и същи неща от заобикалящата ни действителност, могат да се дават различни наименования.

Да се води спор относно това, кое от тези наименования е по-правилното или истинското, според Ницше е безсмислено. Става въпрос за собствен опит и предпочитания, антропоморфни истини – Ницше говори за „метаморфоза на света в човека”. И разширява своите разсъждения към познавателните възможности на животните, като поставя проблема за истинното познание във връзка с това, че насекомото и птицата възприемат един различен свят от този на човека. А въпросът кой от двата свята е по-правилен, е съвсем безсмислен. Защото отговорът на такъв въпрос би изисквал да се мери с мащаба на правилната перцепция – мащаб, който не е налице. Поради това не може да се говори за „правилност” при взаимоотношенията между субект и обект, а само за едно естетическо отношение, пренос, творческо създаване на метафори (истини).

Ницше призовава да не се забравя как е произлязъл езикът и какъв е произходът на понятията. И подчертава, че думата става понятие тъкмо тогава, когато вече не се помни като единичното праизживяване на индивида творец, комуто дължи възникването си. Първото праизживяване е вече забравено и понятието напомня на безброй други приличащи му, но не еднакви с него преживявания. Всяко понятие възниква въз основа на предположението за еднаквостта на нееднаквото. И това вече предполага заблуда. Защото понятието „лист” е образувано чрез произволно отпадане на индивидуалните различия на отделните листа, чрез забравяне на отличаващото ги. По сходен начин Ницше разглежда и понятието „честност”, наричайки го качеството на някой честен, който е честен, защото е постъпил честно. Приравняването на многобройните индивидуализирани и различни честни постъпки чрез пренебрегване на техните различия, води до формулирането на „честната постъпка” като закостеняло понятие, което вече съдържа заблудата в себе си. А така наречената „честна постъпка” съответно позволява формулирането на качеството „честност”. Вярата в това, че някъде съществува листът сам по себе си като идеал за сравнение и мярка; или вярата, че някъде съществува честността сама по себе си, като абсолютен идеал, води до истина във форма на тавтология. Така Ницше стига до определяне на истината не само като множество от метафори, метонимии, антропоморфизми и съвкупност от човешки отношения, но и като „илузии, за които е забравено, че са такива; износени от употреба и сетивно немощни метафори, загубили своя лик монети, които сега се разглеждат само като метал”²⁸.

Първичните метафори са гледните точки на индивидите творци, техния собствен опит и лични антропоморфни истини. Докато „препарираниите” ме-

²⁸ Ницше, Ф. (2009). Цит. съч., с. 16.

тафори са наложени като истини от обществото, посредством разнородни механизми на социално въздействие. Докато първичната метафора е пластична, жива, отразяваща действителното усещане на човека, то обичайната метафора е закостеняла, сетивно немощна метафора. И в този смисъл обичайната, утвърдилата се като истина метафора, вече може и да не съответства на живата действителност. Тя е нещо схематично, ригидно, догматично. Тя е заблуда, забравила, че е такава, и може да се окаже вредна за живота.

Като говори за „метаморфоза на света в човека“, Ницше отрича абсолютната истина, но утвърждава антропоморфните истини – светът е познаваем, но познаваем през човека, чрез метафорите. Затова не бива да се забравя, настоява Ницше, че метафорите не са обектите, че метафорите не са самите неща. В противен случай, освен езиков феномен, истината ще бъде и заблуда.

Целият език е изграден на основата на метафори. И съдържа в себе си емпиричния, антропоморфен свят. Човекът, посредством понятия, в процеса на общуване, изгражда свят, създава истини, които са нужни, за да поддържат в обществото ред на вкаменени правилности, йерархии и касти; да налагат забрани и ограничения, заявява Ницше.²⁹ Но това не би звучало толкова ограничаващо и песимистично, ако човек не забравя за себе си като за *артистично творящ субект*. Ако не забравя, че истината е свързана с творческото начало у човека и е продукт на творческото въображение, а пълнокръвният, жизнестойкият, възбуждаващият свят на изобилието и свръхизобилието борави с живите метафори, с индивидуалния и непосредствен опит на всеки отделен човек.

Заклучение

Езикът е възникнал в името на живота – за подобряване разбирането между хората и като средство в борбата за оцеляване и власт.

По своя произход и употреба езикът е реторичен: защото се е родил и съществува по първия закон на реториката (да убедиш); защото има цел от практическо естество (така, както и реториката, и поетическото изкуство); защото думите са реторични фигури – метафори – и изразяват доксата (мнението), а не някаква абсолютна истинност.

Истината се създава на ниво език и чрез метафорите. Може да се формира през различни гледни точки (перспективи), през различни сетивни канали на познание, в различни човешки взаимоотношения. Истината е въпрос на езикови конвенции и договореност между хората, разпознава се по нейната полезност и утвърждаване на живота тук и сега, а не в някакви отвъдности. Истината не е една. Истините са много и са антропоморфни. Възникват в хода на конструиране и реконструиране на обществото и са му необходими, за да може самото то да съществува.

²⁹ Пак там, с. 18.

Като езиков феномен и въпрос на отношения между нещата в света и хората, истината е реторична – една художествена и социална конструкция, създаваща се *чрез и в* езика.³⁰ Ницше разглежда отношението между творещия субект и обекта като едно естетическо отношение. Отношение, основано на творческия акт и случващо се в него – истината.

По този начин Ницше полага основите на една реторика, основана на езика. Реторика, посредством която хората изграждат, интерпретират и преинтерпретират социалната реалност и нейните истини.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Д. (2013). *Метаморфози на реториката през XX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Джеймс, У. (1994). *Прагматизмът*. София: ИК „Арета“.
- Кант, И. (1993). *Критика на способността за съждение*. София: изд. на БАН.
- Кант, И. (2010). *Метафизика на нравите*. Втора част. Превод от немски Б. Гумнеров. София: изд. „Фараго“.
- Карабаджаков, Х. (2009). *Ницше, метафората, метафизиката*. София: Балканика.
- Ницше, Ф. (1992). *Залезът на боговете*. Прев. от немски Георги Кайтазов. София: „Христо Ботев“.
- Ницше, Ф. (2002). *Съч.* в 6 тома. Т. 3, *Зазоряване*. *Веселата наука*. София: „Захарий Стоянов“.
- Ницше, Ф. (1995). *Ессе Номо*. Прев. Георги Кайтазов, София: „Лик“.
- Ницше, Ф. (2012). *Тъй рече Ницше, съст. и превод от немски Донка Илинова*. София: Изток-Запад.
- Хегел, Г. (1969). *Естетика*. Т. 2. София: изд. на БКП.
- Хобс, Т. (1970). *Левиаган*. София: изд. Наука и изкуство.
- Цицерон, М.Т. (1992). *За оратора*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Encyclopedia of Rhetoric (2006). Edited by Thomas O. Sloane, Oxford University Press
- Nietzsche, F., (*Darstellung der antiken Rhetorik*), Nietzsche Online, De Gruyter, <https://www.degruyter.com/view/NO/W013912V006>, онлайн достъп към 16.08.2017г.
- Nietzsche, F., & Blair, C. (1983). *Nietzsche's Lecture Notes on Rhetoric: a Translation, Philosophy and Rhetoric* 16 (2):94–129, Published by: Penn State University Press, <http://www.jstor.org/stable/40237356>, онлайн достъп към 16.08.2017 г.

³⁰ Karlyn Kohrs Campbell "Modern rhetoric". – In: *Encyclopedia of Rhetoric*. (2006). Ed. By Thomas O. Sloane. *Oxford University Press.*, pp. 517–527. *Encyclopedia of Rhetoric: (e-reference edition)*. Oxford University Press. The Midnight University. 16 February 2007 <http://www.oxford-rhetoric.com/entry?entry=t223.e161>

ПОНЯТИЕТО „ТАТХАТА”: ПРОИЗХОД, КОНОТАЦИИ, РАЗВИТИЕ

ЯНА КИРИЛОВА СТЕФАНОВА

Резюме. Представената статия има за цел да разгледа понятието „татхата”, въведено и добило широка популярност в китайската будистка традиция в Източна Азия. Терминът, основно превеждан на английски като *thusness* и *Suchness*, както следователно и на български като „такавост” или „таквост”, може да бъде обяснен накратко като същностната природа на всички неща.

Татхата е дума, използвана предимно в будизма на Махаяна, за да означава „реалност” или начина, по който нещата действително са. Разбираемо е, че истинската природа на реалността е невъзможно да бъде затворена в езикови рамки, тя е отвъд описание и концептуализация. От което по естествен път следва, че татхата е умишлено неясно и аморфно описана, за да може да предпази читателя и ученика от концептуализирането ѝ.

Думата татхата понякога се приема за взаимозаменяема с шунята, или пустота, но това, имайки предвид развитието и допълнителната смислова натовареност, която получава при навлизането и употребата в Китай и в други държави от Източна Азия, не е съвсем правилна употреба и ще бъде избягвана.

Приема се, че татхата стои в основата на реалността, а появата на нещата във феноменалния свят е проявлението ѝ, един от двата ѝ присъщи Аспекта. Включващата всичко Реалност, безусловния Абсолют, е наречен Татхата. Когато се намира в отношение със сферата на съществуващото, се изразява чрез понятията на Съзнание и подобни. Обяснението на понятието татхата посредством концепцията за Едно Съзнание се базира основно на въведеното от трактата „Събуждането на вярата в Махаяна” разбиране и тълкуване. Съзнанието следователно представлява Абсолюта, изразен като съществуващ и ограничен във времето, и задължително съдържа в себе си два порядъка или аспекта – трансценденталния и феноменалния, универсалния и частния, безкрайния и крайния, статичния и динамичния, свещения и светския, Абсолютния и релативния и така нататък.

Статията разглежда ранната история и употреба на термина „Татхата” като Абсолют в Индия, както и промяната на конотациите му в Махаяна будизма и в сравнително по-късно появилите се източноазиатски школи, повлияни от текста.

Ключови думи: Татхата. Будизъм. Китай. Махаяна. Татхагата-гарбха.

THE TERM TATHĀTĀ: ORIGIN, CONNOTATIONS, DEVELOPMENT

Yana Kirilova Stefanova

Abstract. This article aims to examine the concept Tathātā, which was introduced and became popular in the Chinese Buddhist tradition in East Asia.

Tathātā is a word used primarily in Buddhism of Mahayana to mean “reality” or the way things actually are. It is understood that the true nature of reality is impossible to be captured in the framework of language, it is beyond description and conceptualization. What naturally follows is that Tathātā is deliberately vague and amorphous described, in order to protect the reader and student from its conceptualization.

The word Tathātā is sometimes considered interchangeable with sunyata, or emptiness, but such use, given the development and the further conceptual load that the word gets in its introduction and use in China and other countries of East Asia, is not entirely correct and will be avoided.

It is assumed that Tathātā underlies the reality, and the appearance of things in the phenomenal world is the manifestation of one of her two inherent aspects. The all-incorporating Reality, the unconditional Absolute, is called Tathata. When considered in relation to the sphere of existence, it is expressed through concepts of consciousness and the like. Defining Tathātā using the concept of a One Consciousness is based on the understanding and interpretation of the treatise “The awakening of faith in the Mahayana”. Consciousness therefore constitutes Absolute expressed as being limited in time and must incorporate two orders or aspects - transcendental and phenomenal, universal and private, infinite and finite, static and dynamic, sacred and secular, absolute and relative, and so on.

The paper deals with the early history and use of the term Tathātā as the Absolute in India, and change of its connotations in Mahayana Buddhism and in relatively lately emerging East schools affected by the text.

Key words: Tathata. Buddhism. China. Mahayana. Tathagata-garbha.

* * *

1. Духовната и философска традиция в Индия

1.1. Ведически период

Индия е страна с изключително пъстра, богата и впечатляваща духовна традиция, простираща се назад във времето до създаването на Упанишадите в късния Ведически период (IX–VI в. пр.н.е.) (Sharma, 1985). По думите на Сарвепали Радхакришнан, първите сред тези писания съвсем с право могат да бъдат наречени „най-ранните философски съчинения на света” (Radhakrishnan, 2008). Те се появяват по времето на т.нар. „Аксиална епоха”, обхващаща VIII–III в. пр.н.е, като под този термин се разбира схващането й като „ключова

епоха”, по време на която философската мисъл се заражда приблизително едновременно в различните части на света (Персия, Индия, Китай, Европа).

В своят дълъг период на развитие и обогатяване индийската мисъл се е занимавала с разнообразни философски проблеми, сред които можем лесно да обозначим естеството и произхода на света, т.е. космологията; фундаменталната и изначална същност на реалността, т.е. метафизиката; естеството на познанието и доколко то е възможно, т.е. епистемологията, етиката и, разбира се, философия на религията. (Chatterjee, 1984)

1.2. Будистки период

Няколко столетия след поставеното начало на философската мисъл в Индия се заражда и религиозно-философската система на будизма, добил огромна популярност в Азия, а през последните десетилетия и извън нея. Той представлява система от вярвания, разбирания, традиции и практики, в чиято оригинална форма не присъства теизъм и вяра в някакъв вечно съществуващ, всемогъщ, всезнаещ или прочие бог или божества и поради тази причина често бива наричана атеистична. Тя се базира на ученията на Сидхарта Гаутама, индийски принц, който по-късно става известен с популярното си название Буда, предполагаемо роден в Лумбини, днешен Непал, и живял през пети или шести век преди новата ера. Будизмът защитава и разпространява радикално нови възгледи и макар да унаследява част от термините, с които работи, отрича редица установени преди това индуски философски концепти. Будистката философска мисъл се занимава обширно с проблемите на метафизиката, феноменологията, етиката и епистемологията, като предефинира по изключително интересен начин някои от понятията, които биват доразвити и обогатени по пътя на будизма през Азия.

2. Понятието „Абсолют” в класическата индийска философия и в индийския будизъм

Едно от тези понятия е Абсолютът, който в класическата индийска философия е най-общо обяснен като Бъдене отвъд всякакво темпорално проявление или още, както често бива описван, „проникваща, безполова, безкрайна, вечна истина и блаженство, което не се променя, но все пак е причина за всички промени” (Shri, 2017). В Упанишадите Абсолютът неколкократно бива описван като „вечен” и „нетленен”, „Атманът е вечен, защото не може да бъде унищожен... той е неограничен, той не страда, той не е наранен”, „това е тази велика неродена Същност, която е неизчезваща, непоковарима, вечна, безстрашна, Брахман“. Ранният будизъм не поставя акцент върху метафизическия Абсолют като такъв, но сходен принцип може да бъде открит в идеята за пратитясамутпада, често превеждана като зависим произход или взаимопо-

раждане. Тази идея по-късно е доразвита в Махаяна будизма, където бива постановено, че нищо не може да се появи или съответно да изчезне. В една от лекциите си д-р Чарлс Ес, базирайки се на твърденията на Хаджиме Накамура, изяснява, че това е обусловено от склонността на индийската мисъл и предразположеността, заложена в езиките санскрит и пали, основно внимание да се обръща на идеята за Бъденето. В индийската философия могат да бъдат открити редица вариации на трите основни аспекта на темпоралното съществуване: Появяване, Изчезване и Континуитет, като и трите състояния се приемат като статични сами по себе си (Nakamura, 1964).

3. Китаизирането на будизма. Навлизането в новата културна среда. Даоизъм и конфуцианство

Една от най-забележителните трансформации на будизма по пътя му на изток е неговото „китаизиране“. То представлява дълъг и сложен процес обусловен от редица фактори като например езика, предразположеността към даден тип философия, културните специфики и други. Съвсем схематично този процес може да бъде представен като преход от индийската не-его религия към китайската хуманистична такава.

Уинг Цит Чан в уводните си думи към статията си „Трансформацията на будизма в Китай“ представя ситуацията, на чийто фон будизмът навлиза в Китай. Хуманизмът бил утвърден там много преди въпросното пристигане на новата религия от запад. Конфуцианството се радвало на почит повече от сто години, учението на Лао Дзъ и Джуан Дзъ се развивали силно както във философската, така и в религиозната сфера, както и в рамките на култа „Жълт император – Лао Дзъ“. Даоизмът обикновено не се описва като хуманистичен, но по същество може да се приеме като такъв, защото за него, както и за конфуцианството, идеалният човек е мъдрецът, а изучаването и практикуването на предписанията води до социален ред и добро управление. В тази интензивно хуманистична атмосфера будизмът навлиза в Китай и процъфтява. Следователно от самото начало Буда е разбиран в човешки план. (Chan, 1958)

4. Китайският будистки апокриф „Събуждането на вярата в Махаяна“

На тази благородна почва настъпва и кулминацията на позитивната и утвърждаваща концепция за Абсолюта, която може да бъде открита в текста „Събуждането на вярата в Махаяна“. Той представлява трактат със спорен произход и авторство, но в този контекст и за целта на това изследване е редно и следователно бива разгледан като китайски будистки апокриф. Тези текстове изиграват важна роля в разпространението на будизма, която в никакъв случай не бива да бъде пренебрегвана, а тяхната значимост, история и разви-

тие са разгледани в друга статия. Накратко може да се спомене, че те са поставили основни ключове будистки учения в рамките на китайските вярвания и традиции и в резултат са допринесли изключително за разпространението на религията сред обикновените хора (Buswell, 1990).

4.1. Текстът, заглавието и авторството му

В същината си „Събуждането на вярата в Махаяна“ е кратък трактат, написан на изключително изразителен и пределно сбит език и заема едва девет страници в китайската Тайшо Трипитака. Поради факта, че оригинал на санскрит не е намерен, заглавието на трактата може само да бъде реконструирано и би било Махаяна-срадхотпада-шастра. Прието е текстът да се разглежда като написан в оригинал на санскрит от Асвагоша и преведен на китайски през 550 г. сл.Хр. от известния индийски преводач на будистки текстове, Парамарта. В статията си, посветена на трактата и неговата значимост за Шин будизма, Джон Параскевопулус изказва мнението, че „Събуждането на вярата в Махаяна“ представлява едно от най-дълбоките и в същото време кратки обобщения на махаянската философия и метафизика, развита и завещана от тази традиция и това е причината да бъде посочен като представителен за значението на разглеждания термин. Този текст е бил използван и почитан от всички големи школи на Голямата Колесница в продължение на векове и продължава да вдъхновява и да предизвиква изследователите на будизма и до днес.

4.2. Представянето на Абсолюта в текста

4.2.1. Преводи и вариации на термина

Фундаменталната гледна точка на текста е вярата му в Абсолюта, който в него бива наречен татхата. Терминът, основно превеждан на английски като *thusness* и *Suchness*, както следователно и на български като „такавост“ или „таквост“, може да бъде обяснен накратко като същностната природа на всички неща. Тя може да бъде назована и с много други имена, сред които Дхармакая, Нирвана, Буда, Шуня и т.н., като всяко от тях обаче носи различно подзначение и би могло да се окаже недостатъчно или дори подвеждащо, ако се разглежда само по себе си, а не като вариация на именуване на по-общ и, както ще стане ясно, неназовим принцип. Текстът, опитвайки се да даде усещане и интуитивно, но все пак логически издържано, разбиране на това какво представлява абсолютната реалност в будизма, представя същността ѝ в много концентрирана и дори често парадоксална форма на изразяване. И въпреки невъзможността на подобна форма да бъде лесно усвоена и разбрана от неподготвен ум, именно нейната завоалираност и неяснота е това, което я пази от погрешно възприемане, произлизащо от повърхностно опростяване.

4.2.2. Обяснението на термина, дадено в текста

Трактатът представя в пределно сбита форма обяснение, доколкото това е възможно, на естеството на крайната и най-висша реалност така, както тя бива възприета и въобразена от будистките умове, и опитва да обясни връзката ѝ с условията, създадения или още относителния свят на самсара. Татхата, най-висшата реалност според текста, е едновременно трансцендентна и иманентна. С други думи тя е напълно отвъд всичко, което можем да си представим или възприемем в нашия свят на относителност и заблуда, но в същото време тя представлява ядрото на всичко съществуващо – център и „върховен източник“ на самата самсара. Когато се намира в отношение с нея, със съществуващото и познаваемото, Абсолютът следва да бъде изразяван с понятието Съзнание, което пък трябва да се разбира като Абсолютът, изразен като съществуващ и едновременно с това ограничен във времето. Съзнанието задължително съдържа в себе си два порядъка или още аспекта – трансценденталния и феноменалния, универсалния и частния, безкрайния и крайния, статичния и динамичния, свещения и светския, Абсолютния и Релативния и така нататък (Nakeda, 1967). Важно е да се отбележи, че всички тези двойки порядъци, произлизащи от Абсолютния и Релативния, не съществуват отделно и независимо един от друг, а по-скоро се различават епистемологично, но не и онтологически. Дзен учителят Доген изразява тази взаимовръзка по следния начин: „Всички съществувания, цялата гама от явления, са изцяло от Единствения Ум и нищо не е изключено. Всички тези многообразни фази на съществуване са равни на Единното Съзнание и нищо не се различава от него“¹, като това отново е друг начин да се каже, че „Самсара е Нирвана“. По-подробно обяснено, Абсолютът, който е безформен, манифестира себе си чрез форми, които, въпреки че са крайни и ограничени, не са нищо друго, освен Абсолюта, на който са отражение. С други думи Нирвана не е нито идентична на Самсара, нито е нейна дуалистична противоположност, но все пак Нирвана е Самсара. А каквото е реално, то е самата татхата, всичко друго е нереално, само обикновено явление, защото е относително, лишено от независима самостоятелна природа или себебъдене (Nakeda, 1967). Според Асвагоша това „Единно Съзнание“ или татхата е „неродено“ и „нетленно“ и единствената причина и предпоставка за разграничаването на всички неща е заблудата (авидя). През и поради нея привидно се появява този свят на недействително отделни и несвързани обекти, възприемани от обикновените съзнателни същества. Този свят е това, което по същество представлява самсара с всичките ѝ неопределености, несвършеност и недостатъчност.

¹ 'all existences, the entire range of phenomena, are of the One Mind alone and nothing is excluded. All these manifold phases of existence are equally of the One Mind and none differs from it.'

4.2.3. Двойствената природа на Абсолюта. Шуня и а-шуня.

Друг начин за изразяването на обемачата двойствена природа на Абсолюта е представянето му като шуня и а-шуня.

В традиционните възгледи на Мадхямака „шунята“ се използва за означаване на *зависим произход или взаимопораждане* – да бъде казано, че даден обект е „празен“, е синоним на това, че то е с именно такъв произход. От там следователно може да бъде заключено, че „а-шунята“ ще означава „не възниква взаимозависимо“. Независимо от факта, че основното значение на шунята се крие в несъществуването, шунята неизбежно става а-шунята поради действителния опит (Chang, 2002). Трактатът „Събуждането на вярата в Махаяна“ илюстрира обаче невъзможността на шунята да остане сама по себе си и нейното превръщане в а-шуня чрез практика, действие и влияние и в крайна сметка синтезира тези две начала в общия принцип на татхата.

Според автора на трактата най-висшата реалност в будизма е именно тя, която е както шуня („пустота“), така и а-шуня („не-пустота“). В защита на това може да приведем следния цитат: „Татхата е празна, защото от самото начало тя никога не е била свързана с нечисти състояния на съществуване, тя е свободна от всички белези на индивидуално разграничаване на нещата и няма нищо общо с мислите, създадени от заблуден ум“². Разгледана по този начин пустотата не би трябвало да се разглежда като несъществуваща, а по-скоро, както Хакеда отбелязва в своя коментар, като „лишена от отделна, абсолютна, независима, постоянна, индивидуална същност или битие като невъзпроизвеждаем компонент в плуралистичен свят... Но това отрицание не изключва възможността татхата да бъде видяна от различна гледна точка или порядък, с който човек не е свикнал. Следователно има място за представяне на татхата по един символичен начин като наситена с атрибути“³.

Напълно хармонизиращ с това представяне е и начинът, по който в китайския мисловен дискурс на а-шунята бива отредена активна стойност, свързана с вече развитата при навлизането на будизма в Китай идея за мистериозното съществуване или мистериозно съществуващото, изразено като „наистина несъществуващо, но мистериозно съществуващо“ (Hirai, 1970).

4.2.4. Природата на Абсолюта

Асвагоша, ако за удобство приемем него за автор на трактата, макар и

² 'Suchness is empty because from the very beginning it has never been related to any defiled states of existence, it is free from all marks of individual distinction of things and it has nothing to do with thoughts conceived by a deluded mind.'(Hakeda, 1967)

³ 'devoid of a distinct, absolute, independent, permanent, individual entity or being as an irreducible component in a pluralistic world...However, this negation does not exclude the possibility of Suchness being seen from a different viewpoint or order with which one is not accustomed. Hence, there is room to present Suchness, if it is done symbolically, as replete with attributes.'(Hakeda, 1967)

само символичен, след като изтъква, че татхата „не е била създадена в началото, нито ще престане да бъде в края на времето; тя е изцяло вечна“⁴ продължава своето описание, казвайки: „От самото начало татхата в своята природа е напълно снабдена с всички отлични качества; а именно, тя е надарена със светлината на великата мъдрост и способността да осветява цялата Вселена; на истинското познание и ум, чисти в природата си; на вечността, блаженството, Аз и чистотата; на освежаваща прохлада, неизменност и свобода... тези качества не са независими от същността на татхата и са супрарационални атрибути на Буда. Тъй като е напълно надарена с всичко това и не й липсва нищо, тя се нарича Татхагата-гарбха (когато е латентна), а също и Дхармакая на татхагата... Въпреки че в действителност има всички тези отлични качества, тя няма никакви характеристики на диференциация; запазва своята идентичност и е с еднакъв аромат; татхата е Единствено Едно ... това е Едно без Второ“⁵.

В книгата си, посветена на Махаяна будизма, Дайсецу Тейтаро Судзуки отбелязва следното: „Заради нашите ограничени сетива и ограничен ум ние имаме един свят на подробности, който, по начина, по който е, не е нищо повече от фрагмент от абсолютна татхата. И все пак, чрез тази фрагментарна проява ние най-накрая сме способни да достигнем фундаменталната същност на цялото“⁶. За Асвагоша „това, което е безсмъртно и което е смъртно, е хармонично смесено, защото те не са нито едно, нито са отделени... тук всички неща биват оживотворени и по този начин всички неща се създават“⁷.

4.3. Коментарът на Фадзан върху единството на съществуващото и пустотата

В предговора си към превода на трактата Йошито Хакеда казва, че сред общоприетите коментари върху „Събуждане на вярата“ тези на Хуейюан (523–598), на корейския монах Уонхьо (617–686) и на Фадзан (643–712) се считат

⁴ 'was not brought into existence in the beginning nor will it cease to be at the end of time; it is eternal through and through'(Hakeda, 1967)

⁵ 'From the beginning, Suchness in its nature is fully provided with all excellent qualities; namely, it is endowed with the light of great wisdom, the qualities of illuminating the entire universe, of true cognition and mind pure in its self-nature; of eternity, bliss, Self and purity; of refreshing coolness, immutability and freedom....these qualities are not independent from the essence of Suchness and are suprarational attributes of Buddhahood. Since it is endowed completely with all these and is not lacking anything, it is called the tathagata-garbha (when latent) and also the Dharmakaya of the Tathagata....Though it has, in reality, all these excellent qualities, it does not have any characteristics of differentiation; it retains its identity and is of one flavour; Suchness is solely one....it is one without a Second.'(Hakeda, 1967)

⁶ 'It is on account of our limited senses and finite mind that we have a world of particulars which, as it is, is no more than a fragment of absolute Suchness. And yet, it is through this fragmentary manifestation that we are finally enabled to reach the fundamental nature of being in its entirety' (Suzuki, 1963)

⁷ 'what is immortal and what is mortal are harmoniously blended, for they are not one, nor are they separate... herein all things are organised; hereby all things are created.' (Suzuki, 1963)

за най-добрите. Също така пояснява, че от тях последният, този на Фадзан, е приет като окончателен авторитет за правилното разбиране на текста. В будизма не само текстовете, но и важните тълкувания също често биват третиранни като обект на интензивно изучаване, и този на Фадзан върху „Събуждане на вярата в Махаяна“ е много дискутиран и интерпретиран. Третият патриарх на школата „Хуаян“ не само приема текста като автентична творба на Асвагоша, но и му отрежда ключова роля в собствената си доктринална класификационна схема на будистките учения, заедно с известен брой сутри (Тароссо, 2008).

Позицията на Фадзан спрямо единството на съществуващото и пустотата се състои основно в приемането им като едно и също нещо. Ае-сун Чанг, базирайки се на текст от Тайшо трипитака, обяснява, че логиката на „пустотата не се различава от съществуващото“ и на „съществуващото не се различава от пустотата“ е един аспект, отнасящ се до съществуването като най-висша форма на истината, а не до обяснение на взаимозависимото възникване на съществуването и в защита на своето твърдение привежда следния цитат: „Пустотата, неразличима от съществуващото, е истинската пустота, а съществуването, неразлично от пустотата, е *хуан-ю*. Следователно тези две неща са едно и също, защото те не са две“⁸. Следователно всички феномени са смес от Истина и Не-истина, от безусловно и условно. За да онагледим допълнително позицията на Фадзан спрямо единството на съществуващото и пустотата, можем да разгледаме още един пример, даден в текста на „Събуждане на вярата в Махаяна“, помагач за разбирането на това как е възможно Абсолютното и Релативното, нирвана и самсара да са едновременно отделни и неделими. По отношение на идентичността той казва: „Точно както парчета от различни видове керамични съдове имат една и съща природа, тъй като са направени от глина, така и различните подобни на магия проявления (мая) както на просветлението, така и на не-просветлението, са аспекти на една и съща същност, Татхата.“⁹ Що се отнася до не-идентичността, той казва: „Точно както различните керамични съдове се различават един от друг, така съществуват и разлики между състоянията на просветлението и не-просветлението и между подобните на магия проявления на Татхата, проявяващи се в съответствие с манталитета на омърсените хора и този на невежите хора, които са омърсени (т.е. заслепени), що се отнася до същността на Татхата“¹⁰

⁸ Emptiness not different from existence is real emptiness, and existence not different from emptiness is huan-you. Therefore, these two are the same because they are not two. [Taishō Shinshū Daizōkyō 42]

⁹ 'Just as pieces of various kinds of pottery are of the same nature in that they are made of clay, so the various magic-like manifestations (maya) of both enlightenment and non-enlightenment are aspects of the same essence, Suchness.' (Hakeda, 1967)

¹⁰ 'Just as various pieces of pottery differ from each other, so differences exist between the states of enlightenment and non-enlightenment, and between the magic-like manifestations of Suchness manifested in accordance with the mentality of men in defilement, and those of men in ignorance who are defiled (ie. blinded) as to the essential nature of Suchness.' (Hakeda, 1967)

В допълнение можем да споменем, че абсолютната страна има също два аспекта. Тя е неизменна, в т.ч. непомръдваема, чиста, вечна, неподвижна и спокойна, но в нейната природа е заложено при определени условия тя да се промени и да се прояви като вселена от феноменални обекти. Образното сравнение, което може да бъде употребено, е това със злато, което се е превърнало в пръстен, но пази в себе си непроменени всички свои качества – така и неизменният Абсолют остава неизменен Абсолют, макар и манифестира се като света на обектите. В предговора към превода си на трактата „Събуждането на вярата в Махаяна“ Йошито Хакеда прави следното заключително изказване: „Метафизически, авторът може да бъде възприет като заемащ позицията на монизма; дуализма, плурализма, материализма и ниҳилизма са еднакво отгечени. Въпреки това да определим позицията на автора по такъв начин не би било допустимо, защото, според неговите виждания, застъпването за който и да било -изъм е просто друг вид пристрастен и непълен подход, който може в действителност да ни заслепи. Подходът на текста е диалектичен и икономически и въпреки това по същността си религиозен (Hakeda, 1967)“, с което много точно описва необхватността на многопластовия строеж и богатството на надтекстуални препратки и внушения, втъкани в текста.

4.4. Татхагата-гарбха позицията

4.4.1. Човекът във философията на Абсолюта

Уникална позиция в така създадената метафизическа космология заема и човекът. Той е представен като намиращ се в пресечната точка на тези противоположни порадъци. Съзнателните същества, намиращи се на кръстопътя, в точката на пресичане на Абсолютното и Релативното, се ползват с възможността да участват и в двете и по този начин имат възможност да изберат пътя си. В будистките сутри неведнъж бива изтъкната уникалността на позицията на човека, колко трудно и скъпоценен е шансът да се родиш като такъв и да разполагаш с това състояние и възможност за волеви избор – дали да преодолееш крайните условия, или да привържеш себе си към ограниченията на самсара. Този точно избор конституира двойствеността на изначалната неопределеност и изключителната възможност, предоставена от състоянието „човек“ (Параскевопулус). „Състоянието на човека, който неразривно принадлежи към Абсолюта, но въпреки това в действителност остава във феноменалния, краен и светски порадък, се изразява в Татхагата-гарба (Вместилището на Абсолюта)“¹¹. Според Йошито Хакеда „тази концепция се е развила от опитите да се обясни как човекът, докато пребивава във времеви порадък, в същото

¹¹ 'The state of man, who belongs intrinsically to the Absolute and yet, in actuality, remains in the phenomenal, finite and profane order, is expressed in terms of the tathagata-garbha (receptacle of the Absolute)' (Hakeda, 1967)

време притежава потенциала да възстанови себе си в безкрайния порядък¹². По този начин според Параскевопулус става ясно, че Татхагата-гарбха е Дхармакаята, която е иманентна във всички съзнателни същества и феноменалния ред, вътрешно присъщата Буда-природа в нейната латентна форма, която очаква пълното си разцъфване в просветление, което тепърва ще бъде осъществено. Това е проявление на една от специфичните особености на източноазиатския будизъм, свързана с първоначалното просветление – човекът по своята природа притежава вътрешно и изначално просветлението, но тъй като не осъзнава това, той продължава да страда и да се скита безцелно в самсара. Ако не беше постоянното присъствие на Татхагата-гарбха във всички съзнателни същества, тяхното евентуално просветление не би било възможно (Параскевопулус). Въпреки че „принципът на татхата у хората е абсолютно чист в своята същностна природа, той е пълен с безброй нечистотии от омърсяванията“¹³.

4.4.2. Татхагата-гарбха сутрите

За разлика от класическия будистки език и идеи, тези в Татхагата-гарбха сутрите поддържат схващането, че потенциалът за „пробуждане“ е вътрешно заложен на всяко съзнателно същество. Това бележи сериозна промяна от силно апофатичния или още негативен философски модус към по-позитивен такъв. Махаянската метафизика дълго време е доминирана от идеите за Пустотата и празнотата на формите, които макар и категорично не нихилистични по своята същностна идея, все пак остават с предимно негативна натовареност, основно от езикова гледна точка. Жанрът на Татхагата-гарбха сутрите може да се приеме като опит да изложи ортодоксалните будистки учения за взаимообусловеното начало, използвайки положителен език, за да не позволи на хората да се отклонят от будизма чрез фалшиво впечатление за нихилизъм.

5. Влияние и разпространение

„Събуждане на вярата в Махаяна“ е високо ценен в Чан и Дзен будистките школи. Йошито Хакеда дори добавя, че в т.нар. Северна школа на Чан текстът е издигнат до съществена част от курса на обучение и неговото влияние е ясно различимо в по-късните учения на Чан. Още повече, тъй като един пасаж от трактата препоръчва практикуването на вяра в Амиабха Буда като целесъобразен начин за постигане на спасение, „Събуждане на вярата в

¹² 'this concept grew out of attempts to explain how man, while residing in the temporal order, at the same time possesses the potential to reinstate himself in the infinite order.' (Hakeda, 1967)

¹³ 'the principle of Suchness in men is absolutely pure in its essential nature, it is filled with innumerable impurity of defilements' (Hakeda, 1967)

Махаяна“ е бил високо ценен от последователите на будизма на Чистата Земя, който проповядва безрезервна вяра в спасителната сила на Амитабха. Към този пасаж обаче следва да се подхожда резервирано, тъй като по думите на Хакеда някои учени поставят под съмнение автентичността му, както и какво влияние е имал текстът върху тази школа, ако изобщо е имал някакво. Зенриу Цукамото, авторитетен източник за будизма, твърди, че философските идеи, изразени в „Събуждане на вярата в Махаяна“, заедно с тези на школите „Йогачара“ (Уей Ши на китайски) и „Чан“, са изиграли важна роля дори в развитието на нео-конфуцианската мисъл в Сон Китай.

Китайските философски термини и език, използван до този момент да обозначава и обяснява не-будистки доктрини, били приет и обогатен с нови определения от будистите за насърчаване на новите учения в Източна Азия. Доктрината за взаимното проникване силно повлияла и върху японския монах Кукай, който впоследствие основава училище за Шингон будизъм. Взаимопроникването и идеята за Същност–функция двойката взаимно се обогатяват, променят и напасват в източноазиатските будистки традиции, създавайки почти изцяло нов „продукт“, ориентиран изцяло към нуждите, разбиранията, способностите и същността на практикуващите ги по тези земи.

6. Заключение

От казаното по-горе, както и от наблюденията върху развитието и настъпилите промени, били те по-плавни и недоловими или радикално нови, не би било прекалено да се твърди, че трактатът и донесените от него влияния е оказал силно както пряко, така и косвено влияние върху мисълта и религията на Далечния изток. Дошлата от Запад нова вяра, носена от логически издържана и стабилно построена философска система, е намерила в източноазиатските умове плодородна почва за развитие, като резултатът е една по своята същност нова система от вярвания, напълно адаптирана към новия си ареал, както и ново, разширено и културно адаптирано разбиране на основните термини.

ЛИТЕРАТУРА

- Chan, W. (1957–1958). *Transformation of Buddhism in China*. Philosophy East and West, Vol. 7, No. 3/4 (Oct., 1957 - Jan., 1958). Honolulu: University of Hawai‘i Press.
- Chang, A. (2002). *Sunyata in Chinese Hua-yan Thought*. Seoul: International Association for Buddhist Thought and Culture 1.
- Chatterjee, S.; Datta, D. (1984). *An Introduction to Indian Philosophy*. Calcutta: University of Calcutta.

- Hakeda, Y. (1967). *The Awakening of Faith: Attributed to Asvaghosha*. translated, with commentary. New York: Columbia University Press.
- Hirai, S. (1970). *Chugoku-bukkyoni-okeru-fuakuno-gainen*. Tokyo:Indo-bukkyogaku-kenkyo 18–2.
- Jaspers, K (1953). *The Origin and Goal of History*. Forge Village, MA: Yale University Press.
- Madhavananda, S (1950). *The Brhadaranyaka Upanisad*. Almora:Swami Yogeshwarananda Advaita Ashrama Mayavati.
- Nakamura, H. (1964). *Ways of Thinking of Eastern Peoples: India, China, Tibet, Japan*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Oldmeadow, H. (2007). *Light from the East: Eastern Wisdom for the Modern West*. Bloomington: World Wisdom, Inc.
- Radhakrishnan, S. (2008). *Indian Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Sharma, S. (1985). *Life in the Upanishads*. Delhi: Abhinav Publications.
- Shri, S. (2017). *Demystifying Brahminism and Re-Inventing Hinduism: Volume 1*. Chennai: Notion Press.
- Suzuki, D. T. (1963). *Outlines of Mahayana Buddhism*. New York: Schocken Books Inc.
- Tarocco, F. (2008). *Lost in Translation? The „Treatise on the Mahāyāna Awakening of Faith (Dasheng qixinlun)“ and Its Modern Readings*. London: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.71, No. 2.
- Zimmer, H. (1951). *Philosophies of India*. Princeton: Princeton University Press.
- Zurcher, E. (2007). *The Buddhist conquest of China: the spread and adaptation of Buddhism in early medieval China*, 3d ed. Leiden: Koninklijke Brill NV.
- http://www.philosophybasics.com/general_eastern_indian.html
- <http://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/Buddhist%20Philosophy/en-en/>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

КОМУНИКАТИВНИ ОСОБЕНОСТИ НА САЙТОВЕТЕ И ОНЛАЙН ПЛАТФОРМИТЕ ЗА ОБУЧЕНИЕ УЧА.СЕ И COURSERA

АНИТА ПЕТРОВА НИКОЛОВА

Резюме. Използването на онлайн платформи в обучението става все по-популярно заради възможността за учене в удобно време, обучение на неограничен брой учащи на различна възраст, провеждане на онлайн тестове, получаване на сертификати, оценяване на знания, пестене на време. Фокусът в изследването е върху спецификите на уебсайта Уча.се и платформата Coursera. В статията се прави сравнение между тях. Обучението е в онлайн среда, а ролите на обучаем и обучаващ са ясно дефинирани. Уча.се дава възможност на учениците да учат във виртуална среда с помощта на видеоуроци. В Coursera може да се избере курс и да се провери каква част от преподадения материал е усвоена. Сайтовете и платформите дават възможност на повече учащи да получат достъп до един и същ учебен материал, спестява се време, но така се губи пряката връзка между преподавателя и учениците/студентите. За учебни цели участниците и лекторите се свързват посредством интернет връзка, като записите могат да бъдат гледани многократно, което значително улеснява рецептивния процес. Ученето в онлайн среда се осъществява с видеоуроци, аудио- и видеофайлове, презентации, онлайн упражнения. Чрез тях ученето е по-лесно, приятно, достъпно и най-вече резултатно. Освен това се оформят и развиват онлайн колаборативни групи за учене, в които курсистите вземат активно участие. Сравняването е по следните критерии: съдържание, визуално представяне, проверка на знанията. Методите за изследване са дискриптивният, сравнителният анализ на комуникацията във виртуална среда и методът на включено наблюдение.

Ключови думи: образование, онлайн обучение, образователни платформи, Уча.се, Coursera, видеоурок, анализ.

COMMUNICATIVE FEATURES OF WEBSITES AND ONLINE LEARNING PLATFORMS UCHA.SE AND COURSERA

Anita Petrova Nikolova

Abstract. The usage of online learning platforms becomes more and more popular because of the possibility of learning in a convenient time, education for learners of different ages, the conduction of online tests, the obtaining of certificates, and saving time. The focus in this article is on the specifics of the website Ucha.se and the platform Coursera. The article compares two platforms – Ucha.se and Coursera. They are based on an online learning environment and the roles of a learner and a trainer are clearly defined. Ucha.se allows students to learn in virtual environments using video tutorials. Courses can be selected at the Coursera platform, and you can check your progress. The websites and platforms allow for more learners to access the same learning material, saving time, but the direct connection between the teacher and pupils/students is lost. The participants and the lecturers are connecting for learning purposes with the help of an internet connection, and the video lessons can be viewed many times, which greatly simplifies the receptive process. The online learning is realized by video lessons, audio and video files, presentations, and online exercises. Through them, learning is easier, more enjoyable, accessible, and more effective. In addition, online collaborative learning groups are developed, in which learners take an active part. They will be compared some criteria, including: content, visual presentation, knowledge verification. The methods of research are the descriptive, comparative analysis of the communication in a virtual environment and included observation.

Key words: education, online learning, educational platforms, ucha.se, Coursera, video lesson, analysis.

* * *

Увод

Статията е посветена на актуален, но недостатъчно изследван от комуникативна и реторична гледна точка проблем. Все повече хора използват интернет на компютър, таблет или телефон. Това е причина онлайн обучението да набира все повече поддръжници. В началото подобен вид учене се е приемал с резерви, но сега са налице доказателства за неговата ефективност. Предмет на изследване са комуникативните особености, а обект – онлайн сайтовете и платформите за обучение, сред които са Уча.се и Coursera. На пръв поглед сайтът Уча.се и онлайн платформата Coursera изглеждат несъпоставими, тъй като са фокусирани към различна аудитория. Сайтът Уча.се е адресиран към учениците от 1. до 12. клас, докато платформата Coursera е ориентирана към всички, които искат да учат и тя е създадена с международно участие. В резултат на анализа има основания да се направи изводът, че Coursera разширява аудиторията. Тя е отворена към света, като по този начин се насърчава ученето през целия живот. Българският образователен сайт Уча.се се използва от ученици, учители, родители и други, които искат да учат с видеоуроците. Той

също разширява своята аудитория, тъй като видеоуроците се гледат от деца и родители, които живеят извън пределите на България. На базата на изведената по-горе информация, макар и с известна условност, може да се направи изводът, че между Уча.се и Coursera има пресечни точки. В статията ще бъдат проучени спецификите и общите особености между тях, като се прави сравнение на базата на допускането, че те предлагат уроци и лекции в различни тематични области и са изградени върху сходен модел – използват се кратки видеозаписи и се проверява наученото чрез тестове. Целта е да се изведат общите и специфичните особености между тях, като на база на изводите се представят предимствата и недостатъците на подобно обучение чрез сравнителен анализ. Затова Уча.се и Coursera се сравняват по следните критерии: представяне на съдържание (включва поднасянето на научната информация, като се спазват принципите за достъпност и актуалност); визуално представяне на знание; възможност за проверка на наученото.

Хипотезата е, че моделът на видеоуроците и видеолекциите имат необходимите качества да бъдат интегрирани в учебния процес и в българските университети. За целите на настоящото изследване са разгледани един курс по литература, обхващащ постмодернизма и основни философски идеи от Coursera, проведен в Wesleyan University с лектор Майкъл Рот (www.coursera.org/learn/modern-postmodern-1/home/w) и литературата за 10. клас на Уча.се (www.ucha.se/videos/literatura/10-klas). С оглед избора на обект на изследване трябва да се уточни, че Coursera не предлага цялостен курс по литературна тематика. Затова е избран курс, който максимално да отговаря на проблематиката в Уча.се. Разгледаните видеоуроци/лекции са посветени на западноевропейската литература и дават възможност за анализ според поставените критерии, за да има съпоставимост на резултатите от включеното наблюдение.

Имайки предвид динамиката в развитието на електронните ресурси, на сайтовете и платформите, ориентирани към подпомагане на обучението и обрзаванието, преди осъществяване на изследването се извеждат дефиниции, свързани с онлайн обучение и се търсят проекциите им през академичната и педагогическата комуникация.

Онлайн обучение – същност и дефиниции

С все по-честата употреба на интернет и то на различни устройства използването на онлайн платформи за обучение става все по-популярно. За да се проследи същността на онлайн обучението, най-напред ще бъдат приведени различни дефиниции. Обучението е определяно като двустранен процес на педагогическа интеракция. За него същественото е придобиването на практически или теоретични знания. Иван Иванов в своята статия „Педагогическа интерактивност” го определя като „трансфер на обективното знание от учителя

към учащия се”¹. За обучението може да се изведе и друго определение с оглед на трудовата дейност и целта му да повиши квалификацията на служителите. В случая акцентът е поставен върху усвояването на допълнителни умения, които да бъдат от полза в процеса на работа. Привеждането на тези дефиниции има за цел да покаже, че обучението може да бъде разглеждано от няколко страни и да е натоварено с различен смисъл. При теоретичното обучение акцентът е поставен върху усвояването на определен обем теоретичен материал, докато при практическото се поставят конкретни задачи за изпълнение.

Проблемът за онлайн обучението все още не е достатъчно изследван на равнище комуникация между обучавани и обучаеми, което отваря поле за научни изследвания. За онлайн обучението може да бъде изведена следната работна дефиниция – това е обучение, което се осъществява със средствата на компютърните и информационните технологии от разстояние между обучаващ и обучаван, като се поддържа постоянна връзка чрез скайп, имейл или друго комуникационно средство. По наблюдения на автора на статията сред изследователите няма единомислие около същността на онлайн обучението и не го дефинират еднозначно. Според проучвания по проблема, дело на Кларк, студентите извличат редица ползи от аудио-визуалните и информационните технологии в сравнение с традиционните средства за обучение². Причините са различни – за по-дълго време се задържа вниманието на слушателите, активирани са няколко техни сетива, учи се с по-малко усилия. Други двама учени, Бонк и Рейнолдс, посочват, че за да бъде успешно онлайн обучението, трябва да се създадат специални упражнения, при които новата информация да бъде обвързвана със старата³. Така се търси връзка на старото с новото знание, което е много важно с оглед успешното обучение. Кол от своя страна отбелязва, че обучението в онлайн среда позволява на участниците да спестят време и пространство, но учебните материали трябва да са разработени ясно и конкретно, за да ангажират учащите.⁴ Ринг и Матиу се фокусират около идеята за интерактивността и сътрудничеството между избралите да учат в онлайн форма на обучение.⁵ Те обръщат внимание на нещо много съществено

¹ **Иванов**, Иван. Педагогическа интерактивност – В: *Иновации и интерактивни технологии в обучението*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012, с. 92.

² **Clark**, Richard. A summary of disagreements with the ‘mere vehicles’ argument. In R. E. Clark (Ed.), *Learning from media: Arguments, analysis, and evidence*. Greenwich, CT: Information Age Publishing, 2001, p. 125.

³ **Bonk**, Curtis, Thomas Reynolds. Learner-centered web instruction for higher-order thinking, teamwork, and apprenticeship. In B. H. Khan (Ed.), *Web-based instruction*. Englewood Cliffs, NJ: Educational Technology Publications, 1997, p. 167–178.

⁴ **Cole**, Robert. *Issues in web-based pedagogy: A critical primer*. Westport, CT: Greenwood Press, 2000.

⁵ **Ring**, G., G. Mathieux. The key components of quality learning. Paper presented at the ASTD Techknowledge Conference, Las Vegas, 2002.

и това е контактът между учащите. Карлинър посочва, че онлайн обучението представлява „учебен материал, представен на компютър“⁶. От приведените дефиниции по проблема става ясно, че учените се обединяват около необходимостта от разработване на специално подготвени учебни материали за онлайн обучение, с които да се преговарят старите знания с оглед на това, че обучението се осъществява в онлайн среда. Реално онлайн обучението има един съществен недостатък – при него не се взема предвид образователното равнище на обучаемите. Така разработените материали трябва да се използват от хора с различно ниво на познания, което реално не дава гаранции за постигане на високи резултати в обучението.

Предимства и недостатъци на онлайн обучението

Онлайн обучението успешно се интегрира сред учениците, студентите и възрастните. То е предпочитано заради редица предимства: учене в удобно време и място, неограничен достъп до учебни материали, ниски цени на абонаментите, достъпност 24 часа в денонощието, възможност за бърза проверка на знанията. Сред силните страни на подобен вид обучение е фактът, че всеки ученик независимо от коя точка на света е може да учи при избран от него учител и да напредва с темпо, съобразено с неговите нужди и потребности.

Майкъл Мор се спира по-детайлно върху предимствата и недостатъците на този вид обучение. В книгата *Distance Education – A Systems View of Online Learning* той обръща внимание, че при онлайн обучението е много важно обучаваните да бъдат мотивирани.⁷ Според него по този начин се спестява време, няма нужда от консумативи, поддръжка на зала и разпечатване на учебни материали. Учениците постоянно имат възможност да проверяват степента на усвоен учебен материал. Ако бъдат констатирани пропуски, могат да се върнат отново към видеоуроците/лекциите. Това е ценно предимство с оглед възможността за преговор и затвърждаване на учебния материал. Иванка Мавродиева в статията „Нови проявления на реториката в интернет“ отбелязва, че обикновено потребителят на информация е „сам пред монитора или дисплея“⁸. Именно липсата на социален контакт между учащите се смята за съществен недостатък на новия вид обучение.

Положителните страни на онлайн обучението са повече от недостатъците. Сред негативните страни може да се посочи липсата на контакт между

⁶ **Carliner**, Saul. Overview of online learning. Amherst, MA: Human Resource Development Press, 1999.

⁷ **Moore**, Michael. Distance Education – A systems View of online Learning. Wadsworth, CengageLearning, 2012, p. 19.

⁸ **Мавродиева**, Иванка. Нови проявления на реториката в интернет – В: *Теория и история на реториката*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 240.

участниците, непряката връзка с учителя, предимно пасивната роля на ученика/студента, който слуша и гледа, но не взема активно участие в образователния процес, липсата на възможност за дискусии и работа по групи. За да бъде обучението резултатно, е задължително придобитото знание да се прилага в практически задачи, за да се формират умения. Така се излиза от пасивната роля, която е недостатък на образователния процес.

Комуникативни особености на онлайн обучението

Комуникацията е сложен процес, който многократно е изследван и дефиниран. Има няколко вида комуникация. Това са вербална, невербална и визуална комуникация. Накратко ще бъдат цитирани научни тези по проблема за **вербалната комуникация**. Харолд Ласуел, Уилям Шрам, Мелвин де Фьор дефинират комуникацията като „отношение, действие на обменяне”⁹. За нея е важен начинът, по който се предава информацията между участниците в общуването. За целите на настоящата обзорна статия може да бъде предложено следното работно определение: **комуникацията** е двустранен процес, при който акцентът е поставен върху постоянното обменяне на информация между участниците. Целта е получаване на конкретна информация, която участниците да използват за собствени нужди.

От гледна точка на вербалната комуникация са важни различните видове комуникативни модели. Такива разработват Шенън и Ласуел. **Шенън** предлага еднопосочен модел на комуникация. При него информацията се предава от А → В и няма обратна връзка, което е недостатък.

Моделът на **Ласуел** е двупосочен. И двете страни са активни в процеса А ↔ В. Предимството на модела на Ласуел пред този на Шенън се изразява в наличието на обратна връзка. Особено е, че се набляга върху психологичния аспект на комуникацията. И двата модела са линейни, но при Ласуел има възможност за обратна връзка, което прави адресант и адресат еднакво важни. При Ласуел се набляга на комуникацията между участниците в общуването. В случая има възможност за обратна връзка. Адресатът е в ролята на реципиент на получената информация.

Извеждането на тези модели е необходимо, за да може да се проследи кой от тях присъства в онлайн обучението. С оглед на пасивната роля на учащия става ясно, че е приложим моделът на Шенън, при който комуникацията протича еднопосочно от А → В. Този недостатък трябва да се преодолее.

Невербалната комуникация в онлайн платформите за обучение е слабо застъпена. В курсовете на Coursera има запис на лектора и може да се анализира езикът на тялото, но този проблем не попада във фокуса на настоящото

⁹ **Костова-Чавдарова**, Сийка, Вася Делибалтова, Бончо Господинов. Педагогика. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2008, с. 167.

изследване. При гледане на запис на лекция всичко, извън обяснението на конкретния научен проблем, разсейва аудиторията и води до обратния ефект. Така нивото на концентрация рязко намалява, а това влияе и върху способността за запаметяване.

При визуалната комуникация голямо значение изиграват думите, образите и музикалният фон. Когато те са съчетани, даден обем от информация се възприема по-лесно от аудиторията. Затова е необходимо да се търсят отделни проявления на визуалната комуникация и в онлайн платформите за обучение. Визуалното намира приложение в образователния процес при учениците и студентите, което дава основание да се говори за визуален стил на учене.¹⁰ Даден образ може да служи за представяне на отделно послание, което се възприема по-лесно чрез изображение. Визуалното равнище обхваща цветовете, различни схеми, изображения, таблици, илюстрации, снимков материал, лого, рамка. Лио Гроук разглежда визуалната аргументация посредством шест стъпки. Това са съответно логика, аргумент в реторически контекст, аргумент в диалектически контекст, спор в диалогичен контекст, мултимодален аргумент и връзката между аргумент и емоция.¹¹ В настоящата статия няма да бъдат разгледани всички тези, формулирани от Гроук. Фокусът на внимание пада върху последната стъпка – връзката на аргумента и емоцията. Ако едно послание е предадено по интересен начин, то ще бъде запаметено от аудиторията. Визуалното представяне повлиява върху рецепцията на новата информация. Научно доказано е, че много по-лесно се запаметява онова, което освен да се слуша, се и онагледява. По проблема за визуалното работи и Броук в своята книга *Visual language. Perspectives for both markers and users*¹². Визуалните елементи допълват процеса на преподаване и учене и създават завършеност на урока/лекцията. По литература се използват портрети на писатели, корици на книги, схеми за онагледяване на литературно-историческите процеси, изображения на герои и сцени от конкретната литературна творба, които имат за цел да представят сюжета и фабулата. Визуални са всички елементи, чрез които може да се онагледят дадена мисъл или проблем на аудиторията. С търсенето, събирането и обработването на вербалния и визуалния материал се занимават реторическите канони инвенцио и диспозицио. Във видеоуроците/лекциите може да се говори и за присъствие на реторичния канон етос, който се свързва с качествата на презентатора и неговата харизма.

¹⁰ Цветанска, Силвия, Бистра Мизова. Педагогическо общуване за практически цели. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2015, с. 114.

¹¹ Groarke, Leo. The Elements of Argument: Six Steps to a Thick Theory, *What do we Know about the World? Rhetorical and Argumentative Perspectives*, Gabrijela Kišiček and Igor Ž. Žagar (eds.). Series: Digitalna knjižnica/Digital Library, 2013, pp. 25-

¹² Broek, Jos van den, Koetsenruijter, Jaap de Long, Laetitia Smit. *Visual language. Perspectives for both markers and users*. Haga: Eleven International Publishing, 2012, p. 111.

Комуникативни особености на сайтове за обучение на ученици

В последните пет години у нас се появиха няколко сайта, предлагащи възможност за онлайн обучение на ученици. Това са ucha.se, daskal.eu, kidsbg.com, matematika.bg и други. Сайтът Уча.се, който е обект на изследване, е успешно интегриран в традиционната класна стая. Той е иновативен и се използва в процеса на обучение, поради което е избран за обект на изследване. Видеоуроците целят да допълнят и улеснят работата на учителя. Налице е както традиционно, така и онлайн обучение, което дава основание да се говори за blendedlearning.

Образователният сайт Уча.се е създаден за учениците от 1. до 12. клас, като той успешно се използва от родители, ученици, учители и въобще от всички, които искат да запълнят пропуските в образованието си.

Сайтът **Уча.се** се отличава като иновативен и получава 20 награди за образователен сайт. Във видео уроците учебното съдържание е обяснено ясно на лесен и достъпен език, което ги прави приложими както за работа в клас, така и за самостоятелно обучение. Те са разработени от водещи специалисти по различните учебни предмети и следват програмата, одобрена от Министерството на образованието и науката. Видеата се създават, като се следват няколко стъпки, при които са реализирани реторичните канони **инвенцио** – търсене, подбор, селектиране на вербални и визуални елементи и информация и **диспозицио** – структуриране според конкретните особености на видео урока/лекцията. Уроците за по-малките ученици са по-кратки, за да не се уморява аудиторията. Децата могат да гледат видео уроците в удобно за тях време и място и да ги гледат многократно. В тази ситуация ученикът изпълнява пасивна роля. Той е реципиент на поднесената му информация и реално не е ясно до каква степен е усвоил съдържанието. По този начин се губи връзката учител-ученик, което е предпоставка комуникацията между тях да протича асинхронно.

Образователният сайт Уча.се подготвя упражнения след всяко видео, за да може учебният материал да бъде приложен на практика. Това позволява ученикът да разбере доколко е овладял урока. Под упражненията и уроците могат да се задават въпроси, на които учителят да отговори. Така е налице непряка дистантна комуникация и са реализирани принципите на **Шенън** и **Ласуел**.

Комуникативни особености на онлайн платформи за студенти

В последното десетилетие бяха създадени няколко онлайн платформи, които подпомагат обучението на студенти. Сред тях са Coursera, Massive Open Online Courses, Udacity, Udemy и други. Те предлагат неограничен обем от

информация, която може да се използва от студентите по целия свят. Именно това ги прави лесно приложими за самообучение.

По проблема за чуждите платформи (Coursera, Massive Open Online Courses, Udacity, Udegy) у нас е писано малко, което е предпоставка за изследвания в тази посока и обосновава актуалността на избраната тема. Те представляват софтуерни системи, които дават достъп до необходимите средства за изграждане на репозиториуми с електронно съдържание. В тях се поддържат различни формати – текст, аудио, видео. Разнообразните учебни материали целят да направят ученето полезно и най-вече резултатно.

Coursera е основана през 2012 г., с цел студенти с по-малко възможности да получат достъп до обучение на световно ниво. На платформата има повече от две хиляди курса, създадени с международно участие. Coursera разполага с дискуссионен форум и над 100 безплатни курса в различни сфери на науката. Учащите са около 25 милиона души, като те не са само студенти, а сред тях има хора, които искат да повишат квалификацията си. Това показва, че аудиторията е нехомогенна. Предимство на Coursera е възможността всеки да избере курс според неговите интереси и съответно да придобие знания в тази област. Курсистите могат да изгледат лекциите от съответния курс и ако пожелаят да се явят на изпит. Неговото успешно полагане води до получаване на сертификат за преминато обучение.

След краткото представяне на Уча.се и Coursera те могат да бъдат сравнени по критериите: представяне на съдържание (включва научно представяне на информацията, достъпност и актуалност); визуално представяне на поднесената информация; възможност за проверка на знанията.

По критерия **представяне на съдържанието** може да се заключи, че и в образователния сайт Уча.се, и в онлайн платформата Coursera учебният материал е подробно разработен и представен на аудиторията, която е нехомогенна. Сайтът Уча.се стриктно следва учебните програми на МОН, а Coursera работи с едни от най-добрите университети в света и съответно с най-опитните специалисти в конкретната научна област. Видеоуроците дават базови знания по отделните предмети, затова учителите ги използват по време на работата си с учениците в клас. Този модел успешно би могъл да се интегрира и в академичните среди, защото осигурява базови познания. Научното съдържание е представено достъпно, като се избягва употребата на сложна терминология, която само би затруднила учащите. Във видеоуроците по литература се използва хронологичният подход – тръгва се от творческата история, сюжета, основните проблеми и след това се представят героите, като в курса по философия ситуацията е аналогична. В него в продължение на 4 седмици се разглеждат проблемите, свързани с философията, модерността и интелектуалната история. След наблюдението може да се заключи следното – най-напред се представя конкретен философ и неговите възгледи, анализират

се идеите му и появата им в конкретна литературна творба. Като обща черта на сайта Уча.се и платформата Coursera може да се посочи, че видеоуроците/лекциите са с кратка продължителност – средно осем минути за видеоурок и петнадесет за видеолекция. Това е с цел ученето да е приятно и полезно. При изготвяне на учебните материали трябва да се има предвид, че потребителите са с различни дефицити в образованието. Това е предпоставка да се прецени как ще се поднесе учебният материал на аудиторията.

Визуалното представяне на съдържанието е много важно за успеваемостта в учебния процес. Реторическият канон инвенцио има много важно значение за създаване на видео урок/лекция. За направата на един видеоурок работи екип от учител, разказвач (озвучител), монтажист и аниматор. Учителят е натоварен с експертни функции, тъй като ръководи цялостния процес по създаване на видео урока. Той разработва съдържанието на урока, което се записва от професионален озвучител и се прави монтаж на аудиото. Изображенията за видео урока се рисуват от аниматор, който създава видеото. То се оценява от учителя. Във видеата се използват изображения на герои, схеми, корици на книги, портрети на писатели, като те изпълняват ролята на фон. Всичко това цели да провокира интерес сред учениците. Портретите на писатели изпълняват функцията аргумент на авторитета. Изображенията на героите създават визуална представа за тях. Учениците не просто виждат портрети на писатели и поети, илюстрации, картини, изображения, корици на книги, те са съчетани в цялостна концепция и така се постига мултимодалност. В този контекст важно значение има и визуалната мултимодалност. Тя включва „възприемането на информация чрез зрителния сетивен регистър”¹³. По проблема пише Гюнтер Крес в книгата си *Multimodal Teaching and Learning: The Rhetorics of the Science Classroom*¹⁴. Изображенията позволяват да се говори за визуален стил на учене. Тези наблюдения са натрупани посредством включено наблюдение в екипа на Уча.се. В случая фокусът е върху създаване на сценарий по конкретния урок, работа с аниматора и цялостна оценка на видеото преди одобрение. Впечатленията върху работата по подготовка на едно видео са обобщени посредством метода на включеното наблюдение.

Процесът по създаване на една видео лекция се различава от работата върху учебните видеа на Уча.се. Лекторът сам се подготвя за лекцията, която ще представи пред своите студенти. Той се записва в кабинета си, библиотеката или по време на лекция. Записът веднага не може да се превърне в готова лекция. Екип от монтажисти подбира най-добрите моменти, които да бъдат включени във видео лекцията и се преценява кога на екрана да се появи изображение или текст на черен фон и да се чува речта на виртуалния оратор,

¹³ Цветанска, Силвия, Бистра Мизова. Педагогическо общуване за практически цели. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 114.

¹⁴ Пак там, с. 114.

без той да се вижда. Сред използваните изображения са: корици на книги, портрети на писатели, техни мисли, по които се разсъждава, кадри от лекции. Кориците на книги имат за цел постигане на разпознаваемост на автора и на творбата, тъй като потребителите гледат видео лекцията и придобиват визуална представа за книгата, за която се говори. Портретите на писатели/философи имат амбивалентна функция – илюстрират, но и изпълняват функцията аргумент на авторитета. При представяне на конкретна идея на екрана е показан портретът на писателя/философа. Целта е да се запомни информацията и по този начин да се постигне по-трайно усвояване на знанията. При подготовка на видео уроците/лекциите е важно да се следва принципът на уместност при поднасяне на учебния материал. В част от видеолекциите в Coursera преподавателят попада във фокуса на внимание. Те се заснемат в кабинета или библиотеката, като за визуализация се използват портрети на писатели и изображения. В курса с Майкъл Рот кадрите с презентатора са повече от изображенията и това е резонно, като се има предвид, че курсовете са предназначени за хора от всички възрасти, които искат да повишат квалификацията си.

По критерия **проверка на знанията** може да се заключи следното – разработени са тестове, с чиято помощ в рамките на няколко минути да се провери наученото от конкретния видеоурок/лекция. В образователния сайт Уча.се единствената възможност за проверка на знанията е упражнението след урока, докато платформата Coursera е предвидила възможността за разработване на конкретни задачи, което е предпоставка за прилагане на наученото в практиката и по-трайното му запаметяване.

Заключение

Образователният сайт Уча.се и платформата Coursera предлагат разнообразие от видеоуроци и лекции, които са съобразени с действащите учебни програми. Чрез сравнителен анализ са изведени техните предимства и недостатъци, като фокусът е върху комуникативните особености. Доказана е хипотезата, че моделът на видеоуроците и видеолекциите има необходимите качества, за да бъде успешно интегриран в образователната система на висшето образование у нас. Онлайн обучението пести време, дава възможност за самостоятелна работа, не изисква използването на различни софтуери, учи се бързо и лесно, дава възможност за обективна оценка с оглед постигнатите резултати. Учениците/курсистите учат във виртуална среда и по този начин се създават нови нагласи за учене. Този вид обучение има и недостатъци. Един от тях е липсата на директна връзка с преподавателя, като в бъдеще това може да се реши с оглед бързото развитие на новите технологии. Въвеждането на съвременни средства за обучение и във висшето образование би подобрило качеството на образование и би спомогнало за формирането на конкретни

умения, а именно това е дефицит на висшето образование. За целта могат да се използват както записи на същински лекции, така и специално изготвени видеолекции по дадена тема. Въпреки че аудиторията, която използва онлайн обучението, е разнородна, това не е непреодолим проблем, тъй като са налице технологични условия през следващите години подобни платформи да се развиват. В онлайн платформите за обучение са застъпени вербалната, невербалната и визуалната комуникация, които спомагат за постигане на по-резултатно обучение сред учащите от различните възрастови групи. Визуалните елементи правят поднасянето на информация по-интересно и така се задържа вниманието на аудиторията, а знанието се предава по запомнящ се начин. Вербално поднесената информация се забравя по-лесно, докато визуализацията остава в съзнанието на учащите. Все по-често учениците и студентите са в онлайн пространството, което е предпоставка и ученето да се осъществява в онлайн среда. Обучението има необходимост от осъвременяване спрямо нуждите на учащите и тенденциите в световен мащаб. Уча.се и Coursera са именно крачка в тази посока.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванов, Иван. Педагогическа интерактивност. – В: *Иновации и интерактивни технологии в обучението*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2012.
- Костова-Чавдарова, Сийка, Вася Делибалтова, Бончо Господинов. *Педагогика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 167.
- Мавродиева, Иванка. Нови проявления на реториката в интернет – В: *Теория и история на реториката*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 240.
- Цветанска, Силвия, Бистра Мизова. *Педагогическо общуване за практически цели*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 114.
- Bonk, Curtis, Thomas Reynolds. Learner-centered web instruction for higher-order thinking, teamwork, and apprenticeship. In B. H. Khan (Ed.), *Web-based instruction*. Englewood Cliffs, NJ: Educational Technology Publications, 1997, pp. 167–178.
- Broek, Jos van den, Koetsenruijter, Jaap de Long, Laetitia Smit. Visual language. Perspectives for both markers and users. Haga: Eleven International Publishing, 2012, p. 111.
- Clark, Richard. A summary of disagreements with the ‘mere vehicles’ argument. In R. E. Clark (Ed.). *Learning from media: Arguments, analysis, and evidence*. Greenwich, CT: Information Age Publishing, 2001, p. 125.
- Carliner, Saul. *Overview of online learning*. Amherst, MA: Human Resource Development Press, 1999.
- Cole, Robert. *Issues in web-based pedagogy: A critical primer*. Westport, CT: Greenwood Press, 2000.

- Groarke, Leo. The Elements of Argument: Six Steps to a Thick Theory, *What do we Know about the World? Rhetorical and Argumentative Perspectives*, Gabrijela Kišiček and Igor Ž. Žagar (eds.). Series: Digitalna knjižnica/Digital Library, 2013, pp. 25 – 44.
- Kress, Gunther, Carey Jewitt, Jon Ogborn, & Charalampos Tsatsarelis. *Multimodal Teaching and Learning: The Rhetorics of the Science Classroom*. London and New York. Continuum, 2001.
- Michael Moore. *Distance Education – A systems View of online Learning*, Wadsworth, Cengage Learning, 2012, p. 19.
- Ring, G., G. Mathieux. The key components of quality learning. Paper presented at the ASTD Techknowledge Conference, Las Vegas, 2002.

II

**Научна област
„Социални, стопански и правни науки“**

**Научно направление
„Психология“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

КАРИЕРНИ ПРЕХОДИ И ПСИХОСОЦИАЛНИ РЕСУРСИ ЗА КАРИЕРНА АДАПТИВНОСТ

ГАЛЯ КРАСИМИРОВА ЗАХАРИЕВА

Резюме. В статията се представят някои от основните причини за настъпилите промени в разбирането и управлението на кариерата, измененията в характеристиките на работната сила и новите потребности от кариерно консултиране. Разнообразните пътища за изграждане на кариера и постигане на кариерен успех през 21. в. водят все по-често както до очаквани и доброволни, така и до непредвидими и нежелани преходи в трудовия живот на човека. В тази насока основният фокус на изложението е върху теоретичните възгледи на Шлосберг, Луис и Хепнър за кариерните преходи и психосоциалните ресурси за справяне с тях според теоретичния модел на Марк Савикас за кариерната адаптивност.

Ключови думи: кариерни преходи, копинг, кариерна адаптивност, психосоциални ресурси, кариерно развитие.

CAREER TRANSITIONS AND PSYCHOSOCIAL RESOURCES FOR CAREER ADAPTABILITY

Galya Krasimirova Zaharieva

Abstract. The article outlines the main reasons for the new comprehension of career and career management, the changing characteristics of the workforce and the new needs of people for career counseling. Pathways for building a career and reaching career success have been more diverse during the last two decades, leading to frequent job transitions in the working life of many people in the 21st century. The paper focuses on the theoretical models of Schlossberg, Louis and Heppner about career transitions, and the psychosocial resources for coping with them according to Mark Savickas' theory of career adaptability.

Key words: career transitions, coping, career adaptability, psychosocial resources, career development

* * *

Въведение

Пътищата за изграждане и развитие на индивидуалната кариера стават все по-многообразни и трудно предвидими поради редица социални, икономически и технологични промени, настъпили през последните няколко десетилетия. Кариерата се развива в определена социокултурна среда и е силно зависима от пазара на труда, политиките за заетост, структурата и типа на организациите, предлагащи работа, както и от индивидуалния живот на човека (De Vos, Dujardin, Gielens, & Meyers, 2016).

Силно конкурентната глобална бизнес среда и развитието на информационните технологии изискват по-плоска и гъвкава организационна структура, също така по-мобилна работна сила с цел намаляване на разходите и оптимизиране на печалбите. Като следствие работата на голяма част от служителите става временна и несигурна, а много от пътищата за израстване в йерархията на организацията са премахнати или ограничени (Greenhaus & Kossek, 2014). По-честите сливания на компаниите, намаляването на размера им, реструктурирането, автоматизацията, технологичните нововъведения и ре-инженерингът на бизнес процесите водят до значителни съкращения на персонала и принудителни преходи в търсене на нови работни места (Rudisill, Edwards, Hershberger, Jadwin, & McKee, 2010). Всичко това влияе пряко на кариерата, като основната промяна е, че кариерното развитие за голяма част от хората през 21. век има „прекъснат“ характер, тъй като преходите, настъпващи през целия трудов живот на човека, стават нещо обичайно и смяната на работата, работодателя, професията, влизането и излизането от пазара на труда (Arthur, 2014; Hall & Mirvis, 1995) изискват както индивидуални ресурси за справяне, така и навременна, и адекватна промяна в теоретичните модели за кариерно развитие и подходите за кариерно консултиране (Savickas, 2001, 2003).

Промени в характеристиките на работната сила и нейните потребности от кариерно консултиране

Нарастващата мултикултурност на нациите, трудовата миграция, застаряването и многообразието на работната сила, в която влизат все повече жени и хора от малцинствата, по-дългата продължителност на живота, разнообразните структури на семейството и неговите потребности, както и непрекъснатата промяна като новата „норма“ на нашето време пораждат най-общо необходи-

мост от преразглеждане на организационните политики спрямо човешкия ресурс. Освен това е нужно разширяване на знанията и уменията на кариерните консултанти, за да могат да се справят с новите потребности на клиентите си за постигане на по-добър баланс между работа и личен живот, адаптивност към промените и управление на собствената кариера (Anderson, Goodman, & Schlossberg, 2012; Greenhaus & Kossek, 2014; De Vos et al., 2016).

За немалко хора възниква необходимостта от по-гъвкаво работно време и повече автономия в работата поради факта, че в повечето семейства работят и двамата партньори, които обикновено поемат грижата за децата и възрастните си родители. Трудността в съвместяването на трудовите и нетрудови роли, нарастващият дял на служителите, работещи от вкъщи, удължаването на трудовия живот и честите преходи в работата пораждаат потребност от консултиране през целия живот (Rudisill et al., 2010; Savickas, 2001). В тази насока е важно консултантите да имат нужната подготовка за работа с хора, намиращи се в етапа на зрелостта.

Според Савикас (Savickas, 1995) специалистите по кариерно консултиране традиционно са обучени да работят и помагат на хората в избирането на кариерен път, при прехода от училище към работа и от работа към пенсиониране, но не и за справяне с кариерни преходи през целия трудов живот. Той посочва, че е необходим по-голям фокус именно върху повтарящите се очаквани и неочаквани промени и предизвикателства в кариерата и справяне с чувствата на провал, неудовлетворение и дистрес.

Тясната връзка между трудовия и личния живот според някои изследователи прави разграничението между кариерното и психологичното консултиране „изкуствено“. Влиянието на безработицата, професионалният стрес, трудовите условия, несигурността в работата, седмичната трудова натовареност и междуличностните отношения на работното място върху психичното здраве и отношенията в семейството (Hackett, 1993) показват, че не е възможно ясно разграничение между кариерата и личния живот, и че стресът и негативните емоции в работата се пренасят и в другите сфери на живота (Niles & Pate, 1989). По същия начин определени личностни и социални фактори влияят върху взимането на кариерни решения, подходите за търсене на работа, справянето с преходите и приспособяването към промените (Imbimbo, 1994). Авторите подчертават необходимостта както от обогатяване на знанията и уменията на клиничните специалисти в областта на кариерните интервенции (Niles & Pate, 1989), така и от разширяване на компетенциите на кариерните консултанти, които трябва да имат познания не само за пазара на труда, но и да могат да работят с голям набор от личностни, социално-психологически, развитийни, психично-здравни теории и подходи, които да дадат по-добро разбиране на разглежданите проблеми и по-гъвкав подход при подпомагане на клиента за справяне с тях (Imbimbo, 1994).

Нетрадиционните типове кариера, като кариерата без граници (Arthur, 2014) и многообразната кариера, се характеризират със сравнително чести преходи, които изискват повтаряне на цикъла на проучване и вземане на кариерно решение през целия трудов живот, което значително разширява възрастовите граници на търсещите кариерно консултиране хора (Hall, 1996). В тази насока Сюзър (Super & Knasel, 1981) отбелязва, че наред с очакваните преходи от проучване към установяване и от установяване към поддържане в кариерата, динамичният пазар на труда изисква наличието на способности за справяне и с непредвидими професионални задачи, които не са свързани пряко с възрастовото развитие.

Според Лазаръс (Lazarus&Folkman, 1987) справянето има две основни функции – промяна на взаимоотношението личност–среда за преодоляване на проблема и регулиране на емоционалния дистрес от него. Така се разграничават най-общо проблемно-фокусиран и емоционално-фокусиран копинг. В кариерното консултиране обаче често се налага съчетаването и на двата подхода. Кариерните преходи, особено ако са неочаквани и нежелани, като съкращение, понижение в длъжност, промяна на местоработата, обикновено са съпътствани от негативни емоционални състояния като страх, тревожност, неувереност, паника, песимизъм, гняв, депресия и др., с които първо клиентът трябва да се справи, а едва след това става възможно да се работи в посока подпомагане познаването, изграждането, оптимизирането и активирането на индивидуалните ресурси за справяне с прехода и адаптиране към промените. Загубата на емоционалния баланс може да доведе до ниска мотивация, ниска самооценка и липса на вяра в собствените способности за справяне със ситуацията, което да попречи най-общо на търсенето на нови кариерни възможности (Brown, 1995; Eby&Buch, 1995; Heppner, Fuller, & Multon, 1998).

Подходите за адаптиране към промените ще зависят и от вида на кариерния преход, личностните характеристики на индивида и цялостната ситуация, в която той се намира. Според теоретичната перспектива за преходите през зрелостта по-важни за определяне на индивидуалното поведение са именно жизнените събития, водещи до промяна, а не толкова хронологичната възраст (Andersonetal., 2012). Подобно допускане дава на редица изследователи и практики (DeVosetal., 2016; Heppner, 1998; Heppner, Multon, & Johnston, 1994; Louis, 1980; Savickas, 1995, 2003; Schlossberg, 1981; Super & Knasel, 1981) нов алтернативен фокус в изследването, разбирането и подпомагането на процеса на изграждане на кариера в условията на динамичен и несигурен пазар на труда.

Кариерни преходи – същност и видове

Зрелите хора непрекъснато минават през различни видове преходи, но те не следват никакъв определен ред, нито се възприемат и преживяват еднакво от индивидите (Schlossberg, 1981). Преходите може да се случат във всеки

един от жизнените етапи и обикновено предизвикват стрес. Стресиращи събития през детството, юношеството и зрелостта могат да бъдат значително предизвикателство за повечето хора (Miller, 2010).

Общото определение на Шлосберг за жизнените преходи дава ценна насока за разбиране и на кариерните преходи в частност. Според авторката преход настъпва, когато дадено събитие се случи или не, и това води до изменение в „допусканията за себе си и за света, и изисква съответстваща промяна в поведението и взаимоотношенията на човека” (Schlossberg, 1981, p.5). Шлосберг смята, че преходът не се отнася толкова до самата промяна, колкото до индивидуалното възприятие за нея. Може да се каже, че индивидът е в период на преход, когато самият той сподели, че преживява такъв (Schlossberg, 1981). Преходът обикновено се появява между два различни етапа от живота и може да се разглежда като кризисна ситуация, която води до период на приспособяване и дава възможност за израстване. Преминаването през преход изисква освобождаване от определени аспекти на Аза, от предишни роли и научаване на нови (Andersonetal., 2012).

Луис (Louis, 1980) разглежда прехода като дадена промяна и времето, за което тя се случва. Определя кариерния преход като период, през който индивидът сменя заемана от него обективна роля или променя възприятието си за роля, която вече изпълнява. Продължителността на кариерния преход зависи от сходството или различието в старите и новите трудови роли или ориентацията към тях. По-голямото различие изисква по-дълго време и повече ресурси за справяне.

Според Шлосберг (Andersonetal., 2012) за разбиране на прехода е необходимо да се определи какъв тип е той. Най-общо авторката ги определя като очаквани, неочаквани и „неслучили“ се преходи. Очакваните преходи са предвидими и са свързани с основни изменения на ролите през живота на човека, като започване на първа работа, сключване на брак, раждане на първо дете, напускане на дома от детето и пенсиониране. Преминаването и адаптацията към тези промени могат да бъдат по-лесни, тъй като са очаквани и индивидът може да се подготви за тях. Неочакваните преходи не са планирани и не могат да се предвидят. Те обикновено представляват вид криза и не са свързани с преминаване през основните жизнени етапи. В професионалната сфера могат да бъдат уволнение, понижение в длъжност, напускане на работа поради болест, повишение, което възлага по-големи отговорности, или доброволно напускане на работа в търсене на по-добри кариерни възможности. „Неслучилите“ се преходи са тези, които индивидът е очаквал, но не са се случили, и поради това са променили живота му. Те могат да бъдат повишението в работата, което никога не се е осъществило, бракът, който не е бил сключен, или детето, което не се е родило в дадено семейство. Осъзнаването, че очакван преход не се е случил, също променя начина, по който човек вижда себе си и начина, по който се държи с околните. Приложението на типологията на Шло-

сберг към кариерните преходи може да бъде полезно за по-добро разбиране на проблемната ситуация на клиента, потърсил кариерно консултиране.

Дефиницията на Хепнър (Heppner, 1998) за кариерния преход включва в себе си виждането ѝ за основните типове преходи на човек през трудовия му живот. Тя определя прехода като ситуация на промяна в кариерата, която води до нови трудови задачи в рамките на същата работна длъжност и местоработата, нова трудова позиция при същия или друг работодател/местоработата или нова професия, която включва нови задължения и нова работна среда.

Луис (Louis, 1980) прилага друг подход в типологизирането на кариерните преходи и ги разграничава най-общо на две групи: *междуролеви*, при които се заема нова трудова роля, и *вътреролеви*, при които има нова ориентация или възприемане на вече поддържана роля. Междуролевите преходи включват първично и последващо влизане в пазара на труда, изпълняване на нова длъжност в рамките на същата организация, смяна на организацията или професията и излизане от работната сила. Вътреролевите преходи включват *интратролево* и *екстратролево приспособяване*, *нов ролеви/кариерен етап* и *жизнен преход*. Интратролево приспособяване се отнася до промяна на възприятието за дадена роля поради преживяванията, свързани с нея във времето. Формалната роля не се променя в резултат на приспособяването, но се променя вътрешното състояние на този, който я изпълнява. Прекалено завишените очаквания спрямо дадена трудова роля и разминаването им с действителността може да породят ново отношение към нея. Екстратролево приспособяване се отнася до взаимозависимостта на множеството трудови и други жизнени роли, изпълнявани от индивида. Промяната в семейните роли може да доведе до промяна във възприятието на трудовите роли. Така времето и ангажиментите относно грижата за дете в семейството може да намалят привързаността и полагащите усилия в работата. Новият кариерен етап се отнася до очакваната последователност от етапи през целия трудов цикъл и понякога настъпва, без да се осъзнава ясно от индивида. Характерните за човешкото развитие жизнени преходи са последният четвърти вид вътреролеви кариерен преход, тъй като според авторката, макар да не са пряко свързани с кариерата, като цяло могат да повлияят върху ориентацията към трудовата роля. Така например изходът от разрешаването на психо-социалната криза през зрелостта генеративност–стагнация ще води до различна ориентация към работата. Луис посочва, че всяка промяна в работата може да включва различни елементи от описаните типове кариерни преходи.

Кариерни преходи – копинг, адаптация и ресурси

При справянето с кариерните преходи ключово значение има когнитивната оценка. Дали индивидът оценява ситуацията като положителна, негативна,

предизвикателство или благоприятна възможност, ще повлияе върху това как той се чувства по отношение на нея, и как се справя с конкретния преход (Andersonetal., 2012). Хората непрекъснато оценяват това, което им се случва, от гледна точка на значимостта, която дадено събитие има за тяхното общо благополучие. Лазаръс и Фолкмън (Lazarus&Folkman, 1987) разграничават първична и вторична оценка на ситуацията на промяна, като първичната определя дали случващото се е от значение за индивида, дали е нанесена вреда, дали съществува заплаха за благополучието, или това е предизвикателство, носещо потенциал за израстване, а вторичната оценка представлява преценка за индивидуалния контрол, собствените ресурси и стратегии за справяне със стресовата ситуация. Копингът според авторите възниква като резултат от когнитивната оценка на ситуацията и като опит за справяне с проблема или с емоционалния дистрес от него.

Фокусирианият върху трудовите преходи копинг може да се дефинира като „когнитивни и поведенчески усилия за управление на специфични външни и вътрешни изисквания, свързани с преходите в работата, за запазване на ресурсите и за създаване на условия, позволяващи напредък към желаните цели“ (Rudisilletal., 2010, p. 117). Този копинг включва множество стратегии, които могат да се разделят най-общо на пряко насочени към търсенето на работа като планиране, проучване на информация за различните професионални сфери, подготвяне на резюме, кандидатстване за работа, допитване до приятели и колеги за нови кариерни възможности, и по-обща копинг стратегии за справяне с емоциите – тук спадат преоценката, преразглеждането на целите, търсене на подкрепа, грижа за себе си. Избягването и оттеглянето от ситуацията също в краткосрочен план може да помогнат за запазване на ресурсите за справяне, но с времето могат да допринесат допълнително за изпитвания дистрес (Rudisilletal., 2010).

Луис (Louis, 1980) извежда една основна копинг стратегия за справяне с кариерните преходи – създаването на смисъл (sense-making). Този когнитивен процес цели коригиране на несъответствията между това, което индивидът очаква във връзка с новата си трудова роля и работна среда, и това, което реално преживява. Тази стратегия връща загубеното когнитивно и афективно равновесие, интегрира новото знание и помага за разбирането, интерпретирането и предвиждането на събитията в новата трудова среда.

За Браун (Brown, 1995) кариерните преходи са резултат от несъответствие между ценностите на индивида и работата, затова предлага фокусът на копинга да е върху идентифициране, изясняване и приоритизиране на личните ценности и приемане на нови трудови роли или реструктуриране на изпълняваните, за да се постигне желаната хармония с работната среда. Сходен, но по-холистичен подход за справяне с промените предлагат Плимър и Шмит (Plimmer&Schmidt, 2007). Концепцията им за „възможните Азове“ – предста-

вите, чувствата и мислите, които хората имат за даден аспект от своето бъдеще – включва техните ценности, жизнени стилове, умения, вярвания и интереси спрямо желани или не бъдещи роли. Авторите смятат, че изясняването и приоритизирането на възможни Азове в работата и кариерното развитие ще помогне за по-лесно адаптиране към кариерните преходи, тъй като желаният Аз е мост между Аз-концепцията и мотивацията на индивидите, и така насочва вниманието към вътрешните цели, засилва самоинициативността и намалява сравнението с другите.

Дефиницията на Шлосберг за адаптацията към жизнените преходи дава добра обяснителна рамка за разбиране и на адаптирането към преходите в кариерата. Тя определя адаптацията като „процес, по време на който индивидът се придвижва от състояние на пълна ангажираност с прехода към интегриране на прехода в неговия живот. Лекотата, с която адаптацията към даден преход протича, зависи от възприятието, актуалния баланс между ресурсите и дефицитите в рамките на конкретния преход, средата преди и след прехода и индивидуалното чувство на компетентност, благополучие и здраве“ (Schlossberg, 1981, p. 7). Оценката на адаптивността според този динамичен възглед не трябва да се фокусира върху резултативни променливи като здраве и благополучие, а върху отношението между наличните ресурси за справяне и дефицитите. Това съотношение непрестанно се изменя според конкретната ситуация и хората от помагащите професии трябва да се стремят да го оптимизират в полза на индивида.

Според Савикас (Savickas&Porfeli, 2012) процесът на адаптация към серията от кариерни преходи в живота на индивида – от училище към работа, от една длъжност към друга, от професия към професия, се направлява от основната цел за постигане на съответствие между вътрешните потребности и желания и възможностите, които средата предлага. Адаптацията се постига чрез поведения, насочени към промяна на условията, които включват усъвършенстване на професионално-развитийните задачи, справяне с кариерните преходи и приспособяване към трудовите травми и непредвидените обстоятелства. Постигнатата адаптация в трудовия живот се измерва чрез кариерния успех, удовлетвореност и развитие.

Копингът и адаптацията към преходите според Шлосберг (Andersonetal., 2012) се постига чрез идентифициране на *ресурсите*, с които разполага индивидът, по четири основни фактора: ситуацията, в която се намира, характеристиките на неговия Аз, подкрепата, с която разполага, и копинг стратегиите, които прилага. По отношение на *ситуацията* се търсят причината за прехода и времето, в което се случва, разглеждат се промените в ролите, очакваната продължителност и наличието на предишен опит с подобен преход, съпътстващият стрес и цялостната оценка на промяната. Обръща се внимание на *характеристики на Аза* като социо-икономически статус, пол, възрастов

етап, етнос, здраве, индивидуални ресурси (ценности, оптимизъм, самоефективност, гъвкавост). Източниците на *подкрепа* се търсят в интимните взаимоотношения, семейството, приятелите, колегите, местните институции и общността, от която човек е част. По отношение на *копинг стратегиите* Шлосберг приема типологията на Пърлин и Скулър (Pearlin&Schooler, 1978, цит. по Andersonetal., 2012, pp. 87–88), които очертават три основни копинг отговора: поведение, насочено към промяна на ситуацията, промяна на значението на проблема и поведение, насочено към управление на стреса, настъпил в резултат на прехода.

Хепнър (Heppner, 1998) извежда следните психични ресурси, които смята за важни за успешно справяне с кариерните преходи: готовност (достатъчна мотивация за предприемане на действия за постигане на набелязаните цели), увереност (висока самоефективност по отношение на това, че успешно може да се планира преминаването през прехода), контрол (убедеността, че изходът от прехода зависи от действията на личността, а не от външни сили), възприета социална подкрепа и независимост от семейство, приятели и партньори при вземането на кариерни решения. Хепнър подчертава, че това са психични състояния, силно податливи на промяна, а не личностни черти. На клиента, потърсил консултиране, трябва да се помогне да осъзнае кои са силните му страни и как те могат да улеснят преминаването и адаптацията към неговия кариерен преход.

Възникване на понятието за кариерна адаптивност – теоретични възгледи на Доналд Е. Сюзър

Понятието за кариерна адаптивност (Super&Knaesel, 1981) възниква като централен конструктор за разбиране на кариерното развитие на хората през зрелостта, след като Сюзър неуспешно се опитва да приложи концепцията за „професионалната зрялост“ за обяснение на трудовото поведение на зрелите хора. Той запазва същите основни дименсии, валидни от продължителните му изследвания върху готовността за вземане на кариерно решение през юношеството: планиране на кариерата, проучване, информация, вземане на решение и ориентация към реалността. В действителност, при създаването на инструмент, който да мери професионалната зрелост при възрастните, Сюзър включва само един от факторите на конструкта – планирането на кариерата. (Super&Kidd, 1979). Според Савикас (Savickas, 1994) основното значение на термина „професионална зрялост“ се свежда до готовността за вземане на образователни и професионални решения през юношеството, и по-подходящо би било, още от възникване на понятието, то да има по-конкретно наименование, като „готовност за вземане на кариерно решение“, а не да включва абстрактния термин „зрелост“.

Като цяло Сюпър успява да види необходимостта да се обърне по-голямо внимание на кариерното развитие през зрелостта, тъй като то е значително по-пренебрегвано както от теоретиците, така и от кариерните консултанти, за сметка на етапите на юношество и ранна зрелост. Макар в теорията си да разглежда трудовото поведение до края на човешкия живот (цит. по Hartung, 2013), Сюпър също в голяма степен се концентрира върху първоначалния кариерен избор, характерен за периода на завършване на училище и изразен чрез понятието „професионална зрелост“. Все пак изследователят отчита множеството социално-икономически промени и очертаващата се нестабилност на пазара на труда още през 80-те години на 20. век, и затова обмисля разширение на приложението на един от основните си конструкти. Отбелязва пораждащата се необходимост от консултиране на хората през целия им трудов живот поради това, че случващите се промени в кариерата не се свеждат само до очакваните кариерни етапи на проучване, установяване, поддържане и оттегляне (цит. по Hartung, 2013), а включват всички кризи, трудности, травми, бариери, които не са предвидими, но се случват на човек в работата, без да са задължително свързани с хронологичната възраст и без да следват някакъв определен ред (Super&Knsel, 1981).

Основната причина, поради която понятието за професионална зрелост не е приложимо при възрастните според Сюпър, е, че то съдържа идеята за растеж и съзряване, с които се повишава най-общо и способността за вземане на кариерни решения. Този процес обаче е завършил при зрелите хора и техните способности за справяне с преходите не са обвързани с хронологичната възраст, а зависят от проактивното им поведение. Кариерната адаптивност се оказва по-подходящ конструкт за обяснение на трудовия живот през зрелостта, тъй като акцентира на взаимодействието между индивида и средата и търсенето на баланс в това взаимоотношение чрез нагласите, компетентностите и действията на личността (Super&Knsel, 1981).

Според Джейн Гудмън (Goodman, 1994) кариерната адаптивност е податлива на промяна и обучение. Тя също така подкрепя идеята за консултирането на хората през целия им трудов път, а не само при избора на кариера, и смята, че понятието за кариерна адаптивност може да помогне в разбирането и подпомагането на хората при повишение в работата, трансфер, ориентация към нови професионални сфери, загуба на работното място и при различни други очаквани и неочаквани преходи в кариерното развитие. Според авторката за постигане на адаптивност е много важна превенцията, която се изразява в планирането на евентуални промени – хората винаги да имат „план Б“ за своята кариера, да се информират постоянно за местните, национални и международни тенденции в пазара на труда и да поддържат актуална професионалната си мрежа от контакти.

Психосоциални ресурси за кариерна адаптивност – теоретичен модел на Марк Л. Савикас

От операционализирането и създаването на инструмент за измерване на кариерната адаптивност през 2012 г. (Savickas&Porfeli, 2012), конструктът, въведен от Сюзър и Нейсъл (Super&Knaesel, 1981), и доразвит от Савикас, (Savickas, 1997, 2002, 2005, 2013) набира широка популярност в световната научна литература и става предмет на множество изследвания само за няколко години. Вероятно това се дължи освен на добрите психометрични характеристики на скалата в редица страни (Savickas&Porfeli, 2012), и на факта, че в контекста на динамичен и глобален пазар на труда темата за ефективното справяне с непрекъснатите промени в работата е особено актуална.

Савикас (1997) предлага кариерната адаптивност за интегриращ конструкт на отделните сегменти от теорията за кариерното развитие на Сюзър (теория за кариерното развитие – справяне с предвидимите професионални задачи, развитийна теория за Аз-концепцията – осъществяване на Аз-концепцията чрез професионалния избор и теория за жизнения път и пространство – контекстуалната перспектива за мястото на трудовата роля сред останалите жизнени роли на човека), който да замести изцяло понятието за професионална зрелост и да бъде основен „инструмент“ за разбиране на развитието през детството, юношеството и зрелостта.

Теорията за конструиране на кариерата на Савикас се основава на някои основни елементи на функционализма, тъй като се фокусира не върху личностните черти, определящи поведението, а върху неговите адаптивни модели, като задава два основни въпроса: „Какво правят хората?“ и „Защо го правят?“. Отговорите на тези въпроси се търсят по емпиричен път с помощта на централния за теорията конструкт „кариерна адаптивност“, като се приема идеята за миницикъл на растеж, проучване, установяване, поддържане и оттегляне в рамките на максицикъл от основни етапи в трудовия живот на човека (Savickas, 2002). Теорията концептуализира развитието като процес, направляван от адаптацията към средата (Savickas, 2005).

Адаптивността се свързва със способността за промяна с цел постигане на съответствие с условията на средата, като този процес е продължителен във времето и от индивида се изисква непрекъснато да отговаря на новите изменения в средата (Savickas, 1997) – да „решава проблеми, които обикновено са непознати, зле дефинирани и винаги сложни“ (Savickas, 2005, p. 51). Отначало Савикас дефинира кариерната адаптивност като „готовността за справяне с очакваните задачи за подготовка и участие в трудовите роли и с непредвидими обстоятелства, предизвикани от промени в работата и работните условия“ (Savickas, 1997, p. 254). На по-късен етап обаче я определя като „психосоциален конструкт, който показва индивидуалната готовност и ресур-

си за справяне с настоящите и неотложни професионално-развитийни задачи, кариерни преходи и лични травми“ (Savickas, 2005, p. 51).

Първоначално Марк Савикас (1997) частично приема предложената от Сюпър (Super&Kidd, 1979) структура на кариерната адаптивност, като също извежда на преден план процеса на планиране на кариерата, който според него улеснява до голяма степен и останалите два – проучването на себе си и на средата и вземането на кариерни решения. След няколко години (Savickas, 2002) авторът допълва и преименува тази структура, като тя вече включва *загриженост* за кариерното бъдеще, *контрол* над дейностите, свързани с работата, *разбиране* за това как се вземат решения, свързани с образованието и професията, и *увереност* в способността да се осъществят направените кариерни избори. Савикас ги определя като копинг ресурси, които индивидите придобиват през етапа на растеж (от 4 г. до 13 г.), но доразвиват през следващите етапи. Така постепенно се изгражда готовност за адаптивно поведение към основните задачи на професионалното развитие. В края на този етап вече са формирани основните *нагласи*, *вярвания* и *компетентности* за по-нататъшно конструиране на кариерата. Нагласите и вярванията представляват *диспозиции*, които дават определена посока на мисленето, поведението и вземането на кариерни решения. Те включват четирите ресурса, изброени по-горе: загриженост, контрол, разбиране и увереност. Когнитивните *компетентности* включват събирането на информация за себе си и света на професиите и свързването им чрез планиране, съчетаване и решаване на проблеми. Развитието и използването на компетентностите се определя от диспозициите. По този начин загрижеността за собственото кариерно бъдеще формира компетентността „планиране на кариерата“, контролът повишава вземането на кариерни решения, разбирането помага за задълбочено познание на себе си и света на работата, а увереността оформя способността за решаване на проблеми (Savickas, 2002).

През следващите години Савикас продължава да работи по структурния модел на кариерната адаптивност, като го детайлизира (Savickas, 2005) и включва в една по-голяма теоретична рамка за кариерната адаптация (Savickas, 2013). Освен това, в съавторство с международен екип от изследователи той разработва инструмент за неговото измерване (Savickas&Porfeli, 2012), който е адаптиран за използване в различни страни от целия свят и показва много добри психометрични характеристики. До този момент в България не се откриват данни за приложение и стандартизиране на скалата, но през 2014 и 2015 г. излизат публикации за адаптирането на въпросника в съседните до нас страни – Румъния (Rusu et al., 2015), Сърбия (Tolentino et al., 2014) и Турция (Öncel, 2014), които показват добри стойности за надеждност и потвърждават четирифакторната му структура.

В новия детайлизиран модел на конструкта Савикас до известна степен променя една от основните дименсии на кариерната адаптивност – *разбира-*

нето на процеса на вземане на кариерни решения, и го преименува с „любопитство“ към нови роли и професионални възможности. Друга промяна е разширението на модела в тристепенен (фиг. 1), като на най-абстрактното равнище са отново четирите дименсии на адаптивността, наричани от автора *адаптивни ресурси* и стратегии, които индивидите използват за справяне с критични задачи, преходи и травми по време на изграждане на тяхната кариера (Savickas, 2005, p.51). На междинното равнище са специфичните *нагласи, вярвания* и *компетентности* за всеки от четирите психосоциални ресурса, които оформят конкретните поведения на справяне. Така на третото най-конкретно ниво се намира *професионалното поведение*, което чрез различните копинг отговори към средата води до професионално развитие и изграждане на кариера (Savickas, 2005, 2013).

Фигура 1. Йерархичен и процесен модел на кариерната адаптивност.

Освен подробната тристепенната структура на кариерната адаптивност, Савикас извежда кариерните проблеми и подходящи интервенции при работа с клиенти, които имат един или повече дефицити в психосоциалните си ресурси за справяне с кариерните преходи (табл. 1).

Загрижеността за кариерното бъдеще според изследователя е най-важната дименсия на кариерната адаптивност. Нагласите към планиране водят до загриженост, тъй като се осъзнават част от предстоящите професионални задачи, преходи и изборите, които трябва да се направят в даден момент по отношение на тях. Разбирането, че кариерата се изгражда и развива във времето, и че миналите действия водят до днешния професионален живот, помагат на индивидите да планират по-добре своето бъдеще и да съсредоточат усилията си върху дейности, които след време ще им донесат кариерен успех.

Дефицитите в този ресурс водят до *кариерно безразличие*, при което се наблюдават липса на конкретни планове и песимизъм относно професионалното бъдеще. Могат да се приложат интервенции, които да насърчат планирането чрез запознаване с предстоящите професионално-развитийни задачи и преходи. Необходимо е да се работи с клиента също така за придобиване на по-оптимистични и позитивни нагласи спрямо процеса на планиране и ориентацията към бъдещето, да се подчертае значението на днешните действия

върху резултати, които ще дойдат след време, да се упражнява умението за планиране на трудовия живот и да се повиши като цяло „кариерната осъзнатост“ (Savickas, 2005, 2013).

Контролът е втората дименсия на кариерната адаптивност и се свързва най-общо с отговорността на индивида за изграждане и управление на собствената му кариера. Основната функция на контрола се вижда в променливи като вземането на кариерно решение, автономията, самодетерминацията, инициативността, локусът на контрол, асертивността и др. Вярата, че човек сам е отговорен за своето бъдеще, го кара да бъде активен в изборите, които прави, и да не оставя кариерата си на случайностите. Нагласите и вярванията в личната отговорност карат хората да се ангажират с дейности, които повишават тяхната решителност и уменията им ефективно да правят кариерни избори (Savickas, 2005). Контролът е аспект на интраперсоналните процеси, засилващи саморегулацията, и включва дисциплинираност, преднамереност, организираност, съвестност и решителност в изпълнение на професионалните задачи и преминаване през кариерните преходи. Като цяло се наблюдава ангажираност с тях, а не избягването им (Savickas, 2013).

Таблица 1. Дименсии на кариерната адаптивност (Savickas, 2005, p.53)

Кариерен въпрос	Адаптивен ресурс	Нагласи и вярвания	Компетентност	Адаптивно поведение	Кариерен проблем	Кариерна интервенция
Имам ли бъдеще?	Загриженост	Планиращ	Планиране	Осъзнаване Ангажиране Подготовка	Безразличие	Упражнения за кариерно ориентиране
Кой е отговорен за моето бъдеще?	Контрол	Решителен	Вземане на решения	Асертивност Дисциплина Готовност	Нерешителност	Тренинг по вземане на кариерни решения
Какво искам да правя с моето бъдеще?	Любопитство	Любознателен	Проучване	Експериментиране Поемане на рискове Изследване	Нереалистичност	Дейности, свързани с търсене на кариерна информация
Мога ли да го направя?	Увереност	Ефикасен	Решаване на проблеми	Постоянство Усилие Работливост	Въздържаност/ Ограничение	Повишаване на самооценката

Недостатъчното чувство за контрол води до *кариерна нерешителност*, която се проявява като обърканост, импулсивност и отлагане вземането на решения. За преодоляването ѝ могат да се приложат тренинги за по-висока асертивност, решителност, правилна атрибуция, която свързва успеха с положените усилия. Повишаването на отговорността, изграждането на умения за вземане на решения, управление на времето и трудовия живот също са полезни за засилване чувството на контрол над собствената кариера (Savickas, 2005).

Любопитството е предпоследната дименсия на адаптивността и се отнася до желанието за проучване на нови кариерни възможности с цел постигане на по-добро съответствие с работата. Любознателните нагласи подтикват към търсене и събиране на информация за собствената личност и пазара на труда, която след това помага при вземането на удовлетворяващи кариерни решения.

Дефицитите в този ресурс водят до наивност по отношение на работата и неправилни представи за себе си. Тази *нереалистичност* се преодолява с кариерни интервенции, подпомагащи процеса на осигуряване на необходимата информация. В този случай от помощ за клиента може да бъде изясняването на неговите ценности, на стремежите му към външни и вътрешни възнаграждения, ангажирането му в симулации на различни трудови роли, подобряване на уменията за проучване и поставяне на цели, търсене на работни позиции, почасова работа и доброволчески труд за обществени институции и каузи (Savickas, 2005, 2013).

Увереността е последният четвърти фактор на кариерната адаптивност и показва в най-общ план очакванията за постигане на успех в справянето с предизвикателствата и преодоляването на трудностите в кариерния живот. Ролята на този психосоциален ресурс се свързва с добре познати конструкти като самооценката и Аз-ефективността, но в теорията за изграждане на кариерата се конкретизира като увереност в способността за решаване на кариерни проблеми, вземане и осъществяване на подходящи за личността образователни и професионални решения. Изграждането на ресурса става постепенно и се основава на честотата, с която човек е решавал успешно проблемни ситуации в миналото, свързани с домашни задължения, хобита, училище и работа, справянето с които е създавало чувство на себеприемане и самоуважение (Savickas, 2013).

Липсата на достатъчно увереност може да доведе до субективно чувство на *ограничение*, което да попречи на заемането на избраните трудови роли и постигането на набелязаните кариерни цели. За преодоляване на този проблем е от съществено значение връзката с консултанта, за да се постигне уважение и приемане на себе си. След това може да се работи в посока повишаване на увереността и самоефективността. Интервенциите трябва да помогнат на клиента да повярва, че е достатъчно способен да се справи с проблемите в трудовия си живот и да се фокусира върху това какво прави, а не толкова как. Важно е консултантът да работи с него в посока намаляване на тревожността, признание на постигнатия до този момент успех, окуражаване на опита, независимо от последващия резултат, и повишаване на уменията за решаване на проблеми (Savickas, 2005).

Тези четири ресурса Савикас нарича „психосоциални“, за да подчертае, че не са стабилни личностни характеристики, а възникват и се доразвиват при взаимодействието на индивида със средата. Те включват знания и ком-

петентности, придобити чрез обучението и опита. Податливи са на промяна и са силно зависими от конкретните роли, изпълнявани от човека в дадена социокултурна среда. Четирите саморегулативни компетентности определят стратегиите и действията за постигане на кариерна адаптация на пазара на труда (Savickas&Porfeli, 2012).

При разработване на скалата за измерване на ресурсите за кариерна адаптивност Савикас (Savickas, 2013; Savickas&Porfeli, 2012) ги поставя в един цялостен теоретичен модел за кариерната адаптация, който включва още адаптивна *готовност*, адаптивно *поведение* и адаптивни *резултати*. *Готовността* представя склонността на личността към гъвкавост и желанието ѝ за промяна. *Адаптивното поведение* включва действия, свързани с ориентирание, проучване, установяване, управление и оттегляне, които обикновено се проявяват последователно като един цикъл, докато се постигне съответствие със средата при всеки възникнал преход. *Адаптивните резултати* показват как е завършила адаптацията към промяната – удовлетворението или привързаността към новата работа, професия или организация са индикатор за постигнато съответствие със средата, тяхната липса може да доведе до повтаряне на цикъла от адаптивни поведения в търсене на по-хармонична с целите, желанията и интересите на личността работна среда. Така според автора има разлика в това даден човек да желае (адаптивна готовност), да е способен (адаптивни ресурси), да изпълнява (адаптивно поведение) и да постигне (адаптивни резултати) кариерна адаптация при възникнал преход, травма или инцидент в трудовия му живот.

Заклучение

Теоретичните модели за жизнените преходи и стратегиите за справяне с кризисни ситуации не са нови, но предлагат широко разбиране и добра основа за изграждане на теоретична рамка за кариерните преходи и необходимите ресурси за справяне с тях.

Автори като Сюзър (Super&Knael, 1981), Шлосберг (Schlossberg&Leibowitz, 1980), Луис (Louis, 1980), Хол (Hall, 1976) и Савикас (Savickas, Passen, &Jarjoura, 1988) виждат още през 80-те години на 20. век как настъпващите промени в социално-икономически план ще се отразят на кариерата. Тя престава да бъде тясно свързана с конкретна организация и йерархичното израстване в нея за голяма част от хората, а пътищата за нейното изграждане и развитие стават многообразни и по-трудно предвидими през последните десетилетия. Сравнително честите преходи в трудовия живот на човека стават основна характеристика на кариерата през 21. век и отправят предизвикателства за справяне и адаптиране към непрестанно изменящия се пазар на труда.

В тази насока моделът на Марк Савикас за кариерната адаптивност представя четири важни психосоциални ресурса за постигане на съответствие между личността и средата. Процесът на адаптиране е постоянен цикъл от поведения на ориентиране, проучване, установяване, управление и оттегляне от конкретна работа, професия или организация при всеки възникнал кариерен преход, които се направляват чрез подходящи вървания, нагласи и компетентности, свързани със загриженост за собственото кариерно бъдеще, контрол над кариерното развитие, любопитство към нови кариерни възможности и увереност в постигане на кариерните цели. Дефицитите в тези ресурси за справяне могат да се преодолеят с подходящи кариерни интервенции. Предимството на теоретичния модел е в предлагането на нов алтернативен подход в кариерното консултиране, който отговаря на новите потребности на хората, конструиращи своята кариера в контекста на постоянни технологични, организационни, социално-икономически промени.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, M. L., Goodman, J., & Schlossberg, N. K. (2012). *Counseling adults in transition: Linking Schlossberg's theory with practice in a diverse world*. New York: Springer Publishing Company.
- Arthur, M. B. (2014). The boundaryless career at 20: Where do we stand, and where can we go? *Career Development International*, 19(6), 627–640.
- Brown, D. (1995). A values-based approach to facilitating career transitions. *The Career Development Quarterly*, 44, 4–11.
- De Vos, A., Dujardin, J., Gielens, T., & Meyers, C. (2016). *Developing sustainable careers across the lifespan: European Social Fund Network on career and age (age, generations, experience)*. Switzerland: Springer International Publishing.
- Eby, L. T., & Buch, K. (1995). Job loss as career growth: Responses to involuntary career transitions. *The Career Development Quarterly*, 44, 26–42.
- Goodman, J. (1994). Career adaptability in adults: A construct whose time has come. *The Career Development Quarterly*, 43, 74–84.
- Greenhaus, J. H., & Kossek, E. E. (2014). The contemporary career: A work-home perspective. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 361–388. doi:10.1146/annurev-orgpsych-031413-091324
- Hackett, G. (1993). Career counseling and psychotherapy: False dichotomies and recommended remedies. *Journal of Career Assessment*, 1(2), 105–117.
- Hall, D. T. (1976). *Careers in organizations*. Glenview, IL: Goodyear Pub. Co.
- Hall, D. T. (1996). Protean careers of the 21st century. *Academy of Management Executive*, 10(4), 8–16.

- Hall, D. T., & Mirvis, P. H. (1995). The new career contract: Developing the whole person at midlife and beyond. *Journal of Vocational Behavior, 47*, 269–289.
- Hartung, P. J. (2013). The life-span, life-space theory of careers. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (pp. 83–113). New Jersey: Wiley.
- Heppner, M. J. (1998). The career transitions inventory: Measuring internal resources in adulthood. *Journal of Career Assessment, 6*(2), 135–145.
- Heppner, M. J., Fuller, B. E., & Multon, K. D. (1998). Adults in involuntary career transition: An analysis of the relationship between the psychological and career domains. *Journal of Career Assessment, 6*(3), 329–346.
- Heppner, M. J., Multon, K. D., & Johnston, J. A. (1994). Assessing psychological resources during career change: Development of the career transitions inventory. *Journal of Vocational Behavior, 44*, 55–74.
- Imbimbo, P. V. (1994). Integrating personal and career counseling: A challenge for counselors. *Journal of Employment Counseling, 31*, 50–59.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1987). Transactional theory and research on emotions and coping. *European Journal of Personality, 1*, 141–169.
- Louis, M. R. (1980). Career transitions: Varieties and commonalities. *Academy of Management Review, 5*(3), 329–340.
- Miller, T. W. (2010). Life stress and transitions in the life span. In T. W. Miller (Ed.), *Handbook of stressful transitions across the lifespan* (pp. 3–18). New York: Springer.
- Niles, S. G., & Pate, R. H. (1989). Competency and training issues related to the integration of career counseling and mental health counseling. *Journal of Career Development, 16*(1), 63–71.
- Öncel, L. (2014). Career adapt-abilities scale: Convergent validity of subscale scores. *Journal of Vocational Behavior, 85*, 13–17.
- Plimmer, G., & Schmidt, A. (2007). Possible selves and career transition: It's who you want to be, not what you want to do. *New Directions for Adult and Continuing Education, 144*, 61–74.
- Rudisill, J. R., Edwards, J. M., Hershberger, P. J., Jadwin, J. E., & McKee, J. M. (2010). Coping with job transitions over the work life. In T. W. Miller (Ed.), *Handbook of stressful transitions across the lifespan* (pp. 111–131). New York: Springer.
- Rusu, A., Măirean, C., Hojbotă, A., Gherasim, L. R., & Gavriloaiei, S. I. (2015). Relationships of career adaptabilities with explicit and implicit self-concepts. *Journal of Vocational Behavior, 89*, 92–101.
- Savickas, M. L. (1994). Measuring career development: Current status and future directions. *The Career Development Quarterly, 43*, 54–62.
- Savickas, M. L. (1995). Career transitions: Introduction to the special issue. *The Career Development Quarterly, 44*, 3.
- Savickas, M. L. (1997). Career adaptability: An integrative construct for life-span, life-space theory. *Career Development Quarterly, 45*, 247–259.
- Savickas, M. L. (2001). The next decade in vocational psychology: Mission and objectives. *Journal of Vocational Behavior, 59*, 284–290.

- Savickas, M. L. (2002). Career construction: A developmental theory of vocational behavior. In D. Brown (Ed.), *Career choice and development* (4th ed., pp. 149–205). San Francisco: Jossey-Bass.
- Savickas, M. L. (2003). Advancing the career counseling profession: Objectives and strategies for the next decade. *The Career Development Quarterly*, *52*, 87–96.
- Savickas, M. L. (2005). The theory and practice of career construction. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counselling: Putting theory and research to work* (pp. 42–70). Hoboken, NJ: Wiley.
- Savickas, M. L. (2013). Career construction theory and practice. In R. W. Lent & S. D. Brown (Eds.), *Career development and counselling: Putting theory and research into work* (2nd ed., pp. 147–183). Hoboken, NJ: Wiley.
- Savickas, M. L., Passen, A. J., & Jarjoura, D. G. (1988). Career concern and coping as indicators of adult vocational development. *Journal of Vocational Behavior*, *33*, 82–98.
- Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2012). Career adapt-abilities scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, *80*, 661–673.
- Schlossberg, N. K. (1981). A model for analyzing human adaptation to transition. *The Counseling Psychologist*, *9*, 2–18.
- Schlossberg, N. K., & Leibowitz, Z. (1980). Organizational support systems as buffers to job loss. *Journal of Vocational Behavior*, *17*, 204–217.
- Super, D. E., & Kidd, J. M. (1979). Vocational maturity in adulthood: Toward turning a model into a measure. *Journal of Vocational Behavior*, *14*, 255–270.
- Super, D. E., & Knasel, E. G. (1981). Career development in adulthood: Some theoretical problems and a possible solution. *British Journal of Guidance and Counselling*, *9*(2), 194–201.
- Tolentino, L. R., Sedoglavich, V., Lu, V. N., Garcia, P. R., & Restubog, S. L. (2014). The role of career adaptability in predicting entrepreneurial intentions: A moderated mediation model. *Journal of Vocational Behavior*, *85*, 403–412.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ПОДХОДИ И ОТНОШЕНИЕ КЪМ УЧЕНОТО В ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

ДЕСИСЛАВА ПЛАМЕНОВА ПЕТРОВА

Резюме. Бързите и непредсказуеми икономически, социокултурни и научни процеси през последните десетилетия стават основание да се говори за осъществяването на драматичен преход от индустриално към информационно общество, който успоредно с изправянето пред нов тип предизвикателства би могъл да подпомогне разгръщането на неограничения човешки потенциал. Това обаче предполага необходимост от включване на съвременния човек в непрекъснат процес на учене през целия живот, както и от преосмисляне и обновяване на водещите политики и приоритети в сферата на образованието. Целта на настоящата обзорна статия е да се разгледа темата за влиянието, което когнитивно-личностните детерминанти подход и отношение към ученето оказват върху процеса на учене и цялостната изява на обучаваните индивиди в образователната среда. Съпоставени са водещите научни възгледи за човешкото учене, след което вниманието е съсредоточено върху дефиниране и анализ на понятията „подход към ученето” и „отношение към ученето” въз основа на разработките на изтъкнати съвременни автори като Ф. Мартън, Р. Салджо, Дж. Бигс, Н. Интуистъл, П. Рамсен и др. В допълнение са представени акценти от емпирични проучвания на тези и други учени, изследващи взаимовръзките между двата феномена, техните проявления в образователен контекст, както и независими фактори със статистически значимо въздействие. Направеният обзор може да послужи за допълнителна рефлексия относно възможностите за подобряване ефективността на ученето в рамките на съвременното формално образование, като същевременно с това предоставя добра теоретична основа за бъдещи психологически изследвания в български условия.

Ключови думи: учене, подходи към ученето, отношение към ученето, психология на образованието, образование, образователна среда.

APPROACHES TO LEARNING AND COURSE PERCEPTIONS IN EDUCATIONAL CONTEXT

Desislava Plamenova Petrova

Annotation. Due to the rapid and unpredictable economic, socio-cultural and scientific changes in the recent decades, it is often said that we have moved from industrial to information society. While this process goes hand in hand with having to face a new type of challenges, it can also be viewed as an opportunity to expand the unlimited human potential. In order for this to happen, however, each individual is forced to constantly participate in a dynamic process of continuous learning and in the same time it is necessary to re-evaluate and revise the leading policies and priorities in the field of education. The purpose of this review article is to explore the influence that cognitive-personality factors such as approaches to learning and course perceptions have on the process of learning, as well as on student performance. In addition to giving an overview of the leading learning theories, this paper presents definitions of the terms “approaches to learning” and “course perceptions”, based on an analysis of the contributions of recognized researchers like F. Marton, R. Saljo, J. Biggs, N. Entwistle, P. Ramsden etc. There are also highlights from empirical research findings related to the relationship between the two phenomena, their manifestations in educational context, as well as some significant independent variables. The conclusions derived from this review provide a good theoretical basis for further research and enable deeper reflection on the possibilities of improving the effectiveness of learning in the field of formal education.

Key words: learning, approaches to learning, course perceptions, educational psychology, education, educational context.

* * *

ВЪВЕДЕНИЕ

Преходът между 20. и 21. век често е характеризирани като период на непредсказуеми промени, като драматичен преход от индустриално към информационно общество. Освен че засягат различни сфери и променят до неузнаваемост възможностите за знание и общуване, въпросните процеси се развиват с изключителна бързина, адаптирането към която представлява сериозно предизвикателство. За да може не просто да оцелее, а да се реализира максимално добре в непрекъснато променящата се околна среда, съвременният човек е принуден да бъде включен в процес на учене през целия живот. За разлика отпреди няколко десетилетия, когато образованието се е възприемало като привилегия, присъща на елитарния слой на обществото, днес непрекъснатото обновяване, обогатяване и подобряване на уменията е необходимост. В тази връзка не е учудващо, че се наблюдава многократно връщане към университета от страна на квалифицирани вече специалисти, както и прибегване до различни форми на формално и неформално обучение. По отношение на формалното образование, то вече в много по-малка степен се възприема като синоним на процес, подготвящ човека за „истинската реалност” в живота. Въпреки

това продължава търсенето на отговори на въпросите как с оглед на всички горе-споменати процеси образованието би могло да осъществи ефективно предназначението си като средство за подготовка на младите за необозримото бъдеще; какви са качествата които следва да притежават тези млади личности; по какъв начин би следвало да бъдат преосмислени образователните политики и приоритети, така че да са в синхрон с глобалните тенденции и др.

Настоящата статия е с обзорен характер и представлява своеобразен опит да се разгледат еволюцията в разбиранията за човешкото учене, както и психологическите конструкти „подход към ученето” и „отношение към ученето”, които през последните години предизвикват все по-голям интерес от страна на изследователите в сферата на образователната психология. Без да има претенция за общовалидност и научна всеобхватност, предоставената информация е израз на усилията на авторката да направи анализ, който да послужи като основа за допълнителни емпирични проучвания, както и да внесе яснота за същността и проявленията на феномени, ефективната работа с които би могла да подпомогне справянето с част от предизвикателствата, пред които е изправено съвременното образование.

ВОДЕЩИ НАУЧНИ ВЪЗГЛЕДИ ЗА ЧОВЕШКОТО УЧЕНЕ

Преди да разгледаме как се развиват във времето възгледите на изследователите за човешкото учене, от съществена важност е да уточним какво точно следва да се разбира под понятието „учене”. Въпреки наличието на значителни разногласия, свързани с особеностите в процеса на учене и променливите, които оказват влияние върху неговата ефективност, повечето учени са единодушни относно неговата същност. Широко разпространено в психологията е схващането, че за учене може да става въпрос тогава, когато е налице трайно изменение в личността и поведението на даден индивид, породено от неговия опит и взаимодействие с околната среда или в резултат на развиване на способности за изпълнението на нови дейности. Както става ясно от тази дефиниция, първата особеност на човешкото учене се състои в неговата връзка с някаква промяна, настъпването на която предполага способността дадена дейност да бъде извършвана по нов, качествено различен начин. На второ място е нужно да откروим разликата между ученето като трайно изменение и временни промени, породени от фактори като напр. употребата на опиати. От друга страна, не бива да се прави паралел между процесите на научаване и тези на съзряване, тъй като при първите централна роля играят взаимодействието с околната среда и опитът (Schunk 2012).

Основополагащи за развитието на водещите теории за човешкото учене са възгледите на т.нар. асоционисти като Джон Лок (John Locke), Дейвид Хюм (David Hume) и Джон Стюърт Мил (John Stuart Mill), които защитават теза-

та, че ученето се базира на способността на човешкия мозък да съединява натрупани с опита отделни части, така че при припомнянето на една от тях в съзнанието да изниква и друга близка до нея (асоциация) (Mandelbaum 2015). Ключовият принос на асоционизма се състои в идентифицирането на начина, по който психичните феномени се свързват закономерно. Същевременно обаче неговите привърженици пропускат да вземат предвид функционирането на психичната дейност като система.

С времето интересът на изследователите се измества в посока проучване на наблюдаемото и измеримо поведение заедно с връзките му с разнородни стимули от околната среда (Gerrig 2002). Сред по-видните учени от т.нар. бихевиористична (поведенческа) школа могат да бъдат споменати Иван Павлов (Ivan Pavlov), Едуард Торндайк (Edward Thorndike), Бъръс Скинър (Burrhus Skinner) и др., които с помощта на многобройни лабораторни експерименти върху животни съумяват да установят различни начини на учене и механизми на поведение. Сред безспорните постижения на бихевиористите си заслужава да бъдат посочени законът за подкреплението на Павлов, законите за ученето на Торндайк и концепцията за оперантното обуславяне на Скинър. Въпреки че изведените закономерности внасят яснота за начини на учене като възпроизвеждане на информация и автоматично изпълнение на процедура, те остават неприложими при комплексни форми като развитието на речта, способността за решаване на проблеми или критичното мислене (Ertmer & Newby 2013).

Именно върху познавателните аспекти на ученето, тяхното организиране и взаимодействие, както и личностният смисъл, който обучаваният придава на дадена информация, съсредоточават вниманието си т.нар. когнитивни теории за ученето (Ertmer & Newby 2013). Развитието на този възглед за човешкото учене се свързва със значими разработки като идеите за прогресивното образование на Джон Дюи (John Dewey); теорията за стадиялното развитие на интелекта на Жан Пиаже (Jean Piaget); социо-културната теория на Лев Виготски (Lev Vygotsky); теорията за социалното научаване на Албърт Бандура (Albert Bandura) и др. За разлика от бихевиоризма, при който се приема, че ученето може да се разглежда като процес, протичащ по универсален начин; при когнитивния подход за изучаване на познавателната дейност голямо внимание се обръща на факта, че различните способности, характерни особености и придобити до момента навици и знания водят до постигането на различни резултати при отделните индивиди. Втората съществена разлика между двата водещи възгледа за човешкото учене се състои в начина, по който обучаван и обучаващ следва да си сътрудничат. Според привържениците на поведенческата школа обучаващият следва да има водеща роля в процеса на обучение и да се придържа към директивно обучение, докато когнитивистите разглеждат обучавания като участник, който не само възприема, но и активно преработва преподадената информация (Иванов 2014).

Основните две направления, които могат да бъдат разграничени при когнитивизма са, от една страна, процесуално-информационните теории (information processing), а от друга страна, т.нар. конструктивизъм (constructivism) (Иванов 2014). Характерно за теориите за обработка на информацията е, че според техните привърженици умът може да бъде оприличен на своеобразна машина за обработка и съхранение на информация, като обаче отсъстват усилия за нейното осмисляне и свързване с познавателните структури, които вече са налични в съзнанието (Schunk 2012). За сметка на това основният фокус при т.нар. когнитивно-конструктивистки възгледи е върху конструирането на познание посредством извличането на личностен смисъл от дадено преживяване. Важно е да се подчертае, че това познание се разглежда в неразривна връзка с контекста, в който е усвоено. А по отношение на личностния смисъл се приема, че той е обусловен от множество фактори, сред които мотивацията, миналия опит, психичните състояния и познавателните схеми на обучавания (Иванов 2014). В допълнение, изследователите от това направление защитават тезата, че от голямо значение са различните форми на взаимодействие между самите обучавани индивиди (групова работа, взаимно-обучение, дискусии и др.), ролята на обучаващия като фасилитатор на ученето и развитието, както и използването на стимулиращи познавателната дейност обучителни методи (Leonard 2002). Въпреки че посредством прилагането на тези принципи се създават предпоставки за развиването на ключово важни от съвременна гледна точка умения като тестване на хипотези на практика, разработване на стратегии за решаването на проблеми и др., следва да се има предвид, че ефективното прилагане на конструктивизма изисква наличието на определена предварителна базова подготовка (Jonassen 1991).

От направения кратък преглед на водещите разбиращения за човешкото учене можем да заключим, че е от съществена важност не просто да се търси универсален „най-добър“ подход, а да се познават и използват адекватно предимствата на отделните научни възгледи съобразно типа задача и познавателното ниво на обучаваните (Ertmer & Newby 2013). Същевременно, както вече бе споменато по-горе, в резултат на преминаването към постиндустриално съвременен общество са налице промени в знанията и уменията, които се възприемат като ценни. Сред компонентите на т.нар. „нова парадигма“ могат да бъдат посочени качества като проактивност, творческо мислене, вяра в собствените си възможности, работа в екип, инициативност, умение за търсене и даване на обратна връзка и др., развиването на които предполага разглеждане на ученето като творчески процес, повлиян от мотивацията и стремежът към познание на обучавания (Алексиева 2015).

По отношение на тенденциите, наблюдавани в българския образователен контекст, прави впечатление значителният процент на функционално неграмотни младежи сред подрастващите на възраст между 15 и 16 г. (над 30%),

установен при проведеното през 2016 г. проучване на PISA (Кожухаров 2016; Маринова 2017). Функционалната грамотност се свързва със способността не просто да бъде прочетена дадена информация, а да бъде осмислена и използвана в контекст, различен от първоначалния. Имайки предвид тези и други предизвикателства, отчетени при преобладаващата все още класно-урочна система на обучение, все по-често се апелира за по-голям фокус върху идеите за „центрирано върху детето образование” и конструктивистките теории, които извеждат на преден план конструирането на собствени знания от страна на обучавания посредством свързването на новата информация с предишния опит и осигуряването на условия за активно участие, взаимопомощ, сътрудничество, работа с различни информационни източници, поставяне и следване на цели и др. (Алексиева 2015).

ПОДХОДИ И ОТНОШЕНИЕ КЪМ УЧЕНЕТО

Въпреки че изследователите отдавна правят опити да установят факторите за добро учебно/академично представяне, първоначално техните усилия са съсредоточени върху ролята на интелигентността и способностите. Тези класически теоретични концепции впоследствие биват критикувани от привържениците на т.нар. парадигма за подходите към ученето, тъй като според тях първите се осъществяват на принципа „от горе надолу” и не отчитат влиянието на контекста (Ramsden 1992). Новият тип модели за човешкото учене като „Предсказване–процес–резултати” на Джон Бигс (John Biggs) (Biggs 1978; Prosser et al. 1994) представят образованието като сложна съвкупност от взаимосвързани отделни екосистеми: (1) обучавани и обучавачи индивиди; (2) процес на учене; (3) учебни резултати. Сравнително стабилният фактор „предсказване” се свързва с индивидуалните особености на обучаваните индивиди (нагласи, навици за учене, способности, локус на контрол, предишни знания, очаквания за постижения и др.) и с характеристики на учебния контекст, които дават основа за предвиждания по отношение на начина, по който следва да протече учебният процес (методи и стил на преподаване, системи за оценяване, учебни материали, организация на учебния процес и др.). Както ще бъде обрнато детайлно внимание по-късно, отношението на обучаваните, сформирано в резултат на начина, по който те възприемат контекста, в който протичат ученето и преподаването, обуславя взаимодействието между техния предишен опит и самия контекст, а по този начин и процеса на учене (Prosser & Trigwell 1999). Успоредно с отношението към ученето този процес бива повлиян от подхода, който обучаваните индивиди предпочитат за решаването на дадена задача. А колкото до фактора „резултати”, важно е да се подчертае, че той може да бъде измерен както количествено (количество натрупани знания), така и качествено (степен на усвояване на знанията) (Янкулова 2016).

Въпреки че понятието „подходи към ученето” бива употребявано от някои изследователи като синоним на „възгледи за ученето” (напр. поведенчески и когнитивен подход), в рамките на гореизложения модел на Джон Бигс терминът се използва с друго значение. Под подход към ученето следва да разбираме обяснителен когнитивен конструкт, който се явява детерминанта със значимо влияние върху преработката на учебната информация в процеса на учене и същевременно води до съществени промени в личността и поведението. Този конструкт трябва да бъде интерпретиран от позицията на самия обучаван индивид и се отнася до изборите, които той прави по отношение на начина за справяне с дадена учебна задача. Приема се, че на различните мотиви за учене кореспондират различни стратегии, което води до постигането на различни учебни резултати (Янкулова 2014а).

В литературата могат да бъдат открити свидетелства, както за качествени, така и за количествени изследвания върху феномена. Шведските изследователи Ференс Мартън (Ferenc Marton) и Роджър Салджо (Roger Säljö) са сред първите учени, които установяват качествени различия в учебните резултати, породени от качествени различия в подходите към ученето (Marton & Saljö 1976). Заедно със свои колеги Мартън провежда серия от експерименти, посветени на начина, по който студенти се справят с прочитането на научна статия. Особеното в случая е, че материалът за четене е избран така, че да бъде реалистично сложен, и че при обработката на протоколите с интервюта се прилагат качествени анализи. На база на установените различни намерения и равнища на разбиране са обособени два подхода към ученето: (1) повърхностен и (2) задълбочен. Характерно за повърхностния подход към ученето е, че при него вниманието на обучавания индивид е съсредоточено върху отделните думи с цел заучаване на информация, която да може да бъде възпроизведена буквално, без да е налице търсене на авторския замисъл и опит за реконструиране на личностно разбиране. Същевременно се установява, че използващите задълбочения подход към ученето подлагат информацията на активна преработка, проверявайки, реорганизирайки и съпоставяйки доказателствата с изводите на автора и осмисляйки прочетеното през призмата на собствения минал опит (Крейгхед & Немероф 2008).

Въпреки потенциала за постигане на по-задълбочено ниво на разбиране на изследваната проблематика, някои критици обръщат внимание, че придържането към качествени анализи и отсъствието на ясно обособена теоретична рамка при провеждането на експериментите води до възникването на сериозни предизвикателства. Като такива могат да бъдат посочени голямата отговорност по отношение на запазването на максимална обективност от страна на изследователите; трудности при обобщението и публикуването на резултатите; специфичното влияние на конкретно избраната за експеримента статия и др. (Entwistle 1983).

От друга страна, сред изследователите, които съсредоточават усилията си върху количествените методи, се открояват имена като това на вече споменатия по-горе учен Джон Бигс (Австралия); Ноел Интуистъл (Noel Entwistle) и Пол Рамсден (Paul Ramsden) (Великобритания). С помощта на разработения от него „Въпросник за учебния процес“ (Learning/Study Process Questionnaire) Бигс съумява да идентифицира три подхода към ученето – ориентация към значение (meaningorientation), ориентация към репродуциране (reproducingorientation) и ориентация към постижения/стратегическа ориентация (achievingorientation), заедно със съответстващите ги мотиви и стратегии за учене. Резултатите в огромна степен се доближават до тези, получени от Интуистъл и Рамсден с помощта на създадения от тях инструмент „Въпросник за подходите към ученето“ (Approaches To Studying Inventory – ASI). Разликата се състои в това, че успоредно с тези три фактора авторите идентифицират наличието и на четвърти – холистична/неакадемична ориентация (non-academicorientation). Няма данни неакадемичната ориентация да има връзка с предпочитането на повърхностен или задълбочен подход към ученето. Същевременно обаче е важно да се подчертае, че стратегическата ориентация се отнася до времево-пространствения контекст около изпълнението на дадена учебна задача. Това означава, че не се изключва нейното съчетаване с която и да е от първите две ориентации, които имат пряка връзка с контекста на самата задача и представляват общи тенденции към използване на повърхностен или задълбочен подход. В основата на смисловата ориентация (ориентацията към значение) стои интерес към това, което се учи (вътрешна мотивация). В сравнение, при ориентацията към репродуциране е налице страх от неуспех или загриженост за дадена квалификация (външна мотивация) (Крейгхед & Немероф 2008).

Докато при изследването на подходите към ученето посредством качествени методи възникват затруднения, свързани с адекватното тълкуване, обобщаване и представяне на резултатите; критиките по отношение на утвърдените количествени въпросници засягат ограниченията, породени от наличието на конкретен брой твърдения; както и затруднения в разграничаването на понятия като „смисъл“ и „разбиране“ и ефективното прилагане на степените за оценяване от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“. В допълнение се подлага на съмнение до колко тези въпросници позволяват отчитането на контекстуалните особености, които всъщност се приемат за фактор, оказващ съществено значение за спецификите в подходите към ученето (Marshall & Case 2005).

Независимо от методите, посредством които се изследват подходите към ученето, следва да се има предвид, че не става въпрос за личностни черти, т.е. въпреки наличието на известна консистентност, не е изключено един и същ индивид според ситуацията, неговото намерение и спецификите на кон-

кретната учебна задача да прибягва до използването на повече от един подход (Крейгхед & Немероф 2008). Също така не е коректно процесът на запомняне да бъде асоцииран единствено с повърхностния подход към ученето, тъй като и при задълбочения подход той може да се използва като средство за постигане на разбиране.

Изследванията в областта на подходите на ученето са съсредоточени, от една страна, върху връзката между феномена и учебните резултати, а от друга – върху факторите, които оказват значимо влияние върху самото явление. В свое изследване Л. Свенсън (L. Svensson) установява, че при системно прилагане на задълбочения подход към ученето, повечето обучавани са в състояние успешно да положат всички свои изпити, докато при прилагащите повърхностен подход това се отнася до едва една четвърт от тях (Svensson 1977). Освен с характеристиките на двата подхода, чувствителната разлика се обяснява и с по-дългото време, което използващите задълбочения подход прекарват в самоподготовка. За целта обаче е логично допускането, че допълнителното инвестирано време и опитът за постигане на задълбочено разбиране са свързани с наличието на интерес и удовлетворение, защото когато ситуацията се възприема като заплашителна или когато на обучаваните се задават въпроси относно конкретни факти, това създава предпоставки за насочване към повърхностен подход (Крейгхед & Немероф 2008). Също така следва да се има предвид, че задълбоченият подход към ученето може и да не доведе до високи резултати, ако не е в съчетание с наличието на стратегическа ориентация, предполагаща умения за организиране на средата и фокус върху резултата (Duff 2004).

По отношение на независимите фактори, които оказват влияние върху подходите към ученето, изследвания върху студенти установяват статистически значими вариации на база променливи като пол, специалност, курс на обучение, образователна степен, учебно заведение и др. (Янкулова 2014а). В допълнение, въпреки че резултатите от научната дейност на Салджо не говорят за наличието на връзка между интелектуалните способности и подходите към ученето при университетските студенти, изследвания, проведени във Великобритания застъпват тезата за корелация между ученето с разбиране и церебралната доминантност (Крейгхед & Немероф 2008). Други проучвания пък показват, че при наличието на учебно съдържание, което обучаваните възприемат за личностно релевантно и интересно, те са по-склонни да използват задълбочен подход (Fransson 1977), което отново подчертава необходимостта от фокус и върху особеностите на контекста.

За да можем да добием по-цялостна представа за взаимовръзката между елементите на учебната среда и подходите към ученето, нека дефинираме втория споменат по-горе важен когнитивно-личностен фактор – отношение към ученето. Под отношение към ученето следва да се разбира „изключи-

телно сложен феномен, който отразява действената, съзнателно формирана и поддържана връзка между личността и всички аспекти на учебния процес” (Янкулова 2014б: 34). Става въпрос за система от мотиви и емоции, които, от една страна, са социално-лично обусловени, а от друга – влияят върху общата насоченост на индивидуалните действия в отделните социално-образователни ситуации. Тълкуването на явлението като своеобразна позиция на личността подчертава наличието на съзнателно отношение към дейността, елементите от средата и социалните партньори; което впоследствие влияе върху целите, убежденията, оценките и действията на индивида (Янкулова 2014а; Ников 1994). В тази връзка се приема, че отношението към ученето много по-директно въздейства върху самото учене отколкото обективните характеристики на средата, което го превръща във важен фактор за успешното осъществяване на учебната дейност (Entwistle 1987).

Компонентите, които влизат в структурата на феномена отношение към ученето, обхващат учебната натовареност; професионалната релевантност на учебното съдържание; методите на преподаване; организацията на учебната работа; и социално-психологичният климат. В свои проучвания, проведени с помощта на т.нар. „Въпросник за отношението на студентите към ученето в академичната среда” (Course Perceptions Questionnaire) (Entwistle & Ramsden 1983) Н. Интуистъл и П. Рамсден откриват, че студентите, използващи задълбочен подход и имащи положителна нагласа към ученето (conception of learning), са склонни да възприемат преподаването във факултетите им като добро и същевременно да считат, че разполагат с достатъчно свобода в ученето. В сравнение, се оказва, че повече от половината студенти във факултети, които се възприемат като налагащи много и тежки задачи без предоставяне на свобода в ученето, се придържат към повърхностния подход към ученето (Крейгхед & Немероф 2008).

От друга страна, в резултат на изследване, посветено на когнитивно-личностните детерминанти на саморегулираното учене в академична среда, Йона Янкулова установява, че фактори като особеностите на изучаваната специалност; учебната натовареност; организацията на учебната работа; възможностите за изграждане и развиване на пълноценни контакти; както и ясното разбиране на образователните стандарти и цели, действително имат отношение към подходите към ученето и ефективността, с която протичат ученето и самоподготовката на студентите (Янкулова 2014б). Същевременно е важно да се отбележи, че дори и да не бъдат регистрирани значими взаимовръзки между отношението към ученето и вариациите в подходите към ученето, резултатите не следва да бъдат автоматично тълкувани като свидетелство за липсата на такива. Например при установяване на сходни възприятия от страна на изследваните лица относно елементите на учебната среда е логично да се очаква, че няма да бъдат отчетени взаимозависимости между феномените.

От направения анализ на същността на конструктите подходи и отношение към ученето става ясно, че съществуват редица свидетелства за тяхната значимост. Затова в следващата секция ще изведем някои предизвикателства пред тяхното оползотворяване, както и примери за конкретно приложение на феномените в образователната практика.

ДИСКУСИОННИ ВЪПРОСИ

На първо място при въпросите, които остават отворени за дискусия, следва да подчертаем, че откриването на начини за стимулиране използването на задълбочен подход към ученето се приема за приоритетна цел, когато става дума за подобряване на учебното представяне. Но въпреки че това е в синхрон с идеалното предназначение на висшето образование, някои изследователи не пропускат да отбележат, че в общия случай масовият съвременен студент е значително по-прагматично ориентиран (Marshall & Case 2005). Следователно нагласите към ученето и неговата роля по време на отделните образователни степени (и след това) не бива да се приемат за постоянна величина, а непрекъснато да се преосмислят на база настъпващите промени.

На второ място, следва да се помни, че подходите към ученето представляват своеобразна комбинация от мотив и стратегия. Адекватно е да се очаква, че оптимални резултати и удовлетворение ще бъдат налице, когато съществува синхрон между тези два компонента. За съжаление обаче желанието може да се окаже недостатъчно условие за постигане на задълбочено разбиране, ако обучаваните не са развили необходимите способности и навици за учене. Именно в това се изразява и една от ползите, които измерването на подходите към ученето би могло да донесе за образователната практика. Например посредством идентифицирането на слабо ефективни стратегии за учене, могат да бъдат разпознати рискови групи, на които своевременно да бъде оказана помощ от страна на съответните специалисти.

На трето място, фактът, че взаимодействието между обучавания индивид и елементите на учебната среда е допълнително опосредствано от неговото отношение към ученето, до някаква степен превръща в предизвикателство осигуряването на подходящи условия, които да са стимулиращи за максимално голям брой участници. Въпреки това съществуват основания да се допуска, че едно по-добро опознаване на психологическите измерения на явлението и връзката между неговите проявления и спецификите в подходите към ученето би създало предпоставки за по-задълбочено разбиране на процеса на учене и повишаване на качеството на образование посредством оптимално структуриране на средата.

Заклучение

Времето, в което живеем, ни предоставя възможност да сме част от мащабни промени. В тази връзка са необходими системни усилия за култивиране на творческо и критично мислене, иновативност, способност за решаване на проблеми и др. от най-ранна възраст. Въпреки тенденцията развиването на компетенции като тези да се превръща във водещ приоритет съгласно образователните политики, постигането на осезаеми резултати на практика изисква едно по-детайлно запознаване с факторите, които оказват влияние върху ефективността на учебния процес. А както стана ясно от направения по-горе анализ, подходите и отношението към ученето неминуемо са едни от тях. Единствено посредством преосмисляне на мястото, което ученето заема; критериите за измерване на учебните резултати; както и закономерностите по отношение на връзката между индивид и учебна среда би било възможно повишаване на качеството на обучението в образователните институции; така че младите хора действително да бъдат „екипирани” със знанията, уменията и нагласите, които ще са им необходими за успешна личностна и професионална реализация.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева, М. (2015). Подходи към ученето и начинът на организиране на обучението в контекста на социалните и технически промени. *Съвременна хуманитаристика*, 2.
- Енциклопедия по психология и поведенческа наука* (2. доп. изд.). (2008). Ред. У. Е. Крейгхед, Ч. Б. Немероф. Прев. Л. Андреева и др. София: Наука и изкуство.
- Иванов, С. (2014). За когнитивния подход към ученето. *Сборник научни доклади от VII национален конгрес по психология София* (31.X.–2.XI.2014 г.). Съст. С. Джонев, П. Димитров, Н. Матеева. София: Процентски център ЛМ ЕООД, 449-457.
- Ников, Ат. (1994). *Психология на образователния процес*. София: Лебед-ООД.
- Янкулова, Й. (2014 а). Влияние на независими фактори върху когнитивно-личностни детерминанти на ученето в образователна среда. *Сборник научни доклади от VII национален конгрес по психология София* (31.X.–2.XI.2014 г.). Съст. С. Джонев, П. Димитров, Н. Матеева. София: Процентски център ЛМ ЕООД, 654-663.
- Янкулова, Й. (2014 б). *Когнитивно-личностни детерминанти на саморегулираното учене в академична среда* (Автореферат на дисертационен труд). София: ФФ, СУ „Св. Климент Охридски”.
- Янкулова, Й. (2016). Съвременни проекции на моделите за организационното учене в межкултурна среда. *Реторика и комуникации*, бр. 21. Извлечено на 29.08.2017 г., от <http://rhetoric.bg>.

- Biggs, J. B. (1978). Individual and Group Differences in Study Processes. *British Journal of Educational Psychology*, 55, 185–212.
- Entwistle, N. (1983). Understanding Student Learning. *British Journal of Educational Studies*, 32 (3), 9–25.
- Entwistle, N., & Ramsden, P. (1983). *Understanding Student Learning*. London: Croom Helm.
- Ertmer, P. A., & Newby, T. J. (2013). Behaviorism, Cognitivism, Constructivism: Comparing Critical Features From an Instructional Design Perspective. *Performance Improvement Quarterly*, 26 (2), 43–71.
- Fransson, A. (1977). On qualitative differences in learning. IV – Effects of motivation and test anxiety on process and outcome. *British Journal of Educational Psychology*, 47, 244–257.
- Gerrig, R., & Zimbardo, P. G. (2002). *Psychology And Life* (16-th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Jonassen, D.H. (1991). Evaluating constructivistic learning. *Educational Technology*, 31 (9), 28–33.
- Leonard, D. C. (2002). *Learning Theories*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Mandelbaum, E. (17.03.2015). Associationist Theories of Thought. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2016 Edition). Edward N. Zalta (ed.). Извлечено на 20.08.2017 г., от <http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/associationist-thought/>.
- Marshall, D., & Case, J. (2005). ,Approaches to Learning‘ Research in Higher Education: A Response to Haggis. *British Educational Research Journal*, 31 (2), 257–267. Извлечено на 22.08.2017г., от <http://www.jstor.org/stable/1502297>.
- Marton, F., & Saljo, R. (1976). On Qualitative Differences in Learning. I – Outcomes and Processes. *British Journal of Educational Psychology*, 46, 4–11.
- Prosser, M., & Trigwell, K. (1999). *Understanding Learning and Teaching: The Experience in Higher Education*. Milton Keynes: SRHE/Open University Press.
- Prosser, M., Trigwell, K., Hazel, E., & Gallagher, P. (1994). Students’ Experiences of Teaching and Learning at the Topic Level. *Research and Development in Higher Education*, 16, 305–10.
- Schunk, Dale H. (2012). *Learning Theories – An Educational Perspective*. Boston, MA: Pearson Education, Inc.
- Svensson, L. (1977). On qualitative differences in learning. III - Study skill and learning. *British Journal of Educational Psychology*, 47, 233–24.

Други източници

- Кожухаров, Г. (06.12.2016). Българските ученици: функционално неграмотни, социално неподвижни. *Капитал*. Извлечено на 31.08.2017 г., от <http://www.capital.bg>
- Маринова, Г. (28.03.2017). *Предизвикателства пред българското образование*. Извлечено на 28.08.2017 г., от <http://www.bloombergtv.bg/svetat-e-biznes/2017-03-28/predizvikelstva-pred-balgarskoto-obrazovanie>.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ДЕИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯТА В ИСЛЯМА

КАЛОЯН КРАСИМИРОВ АТАНАСОВ

Резюме. В последните години, предимно в контекста на религиозно мотивирания терор като една от най-значимите заплахи на съвременото, ислямът – една от трите големи монотеистични религии, е предмет на интерес за много изследователи в сферата на социалните науки. Преобладаващото мнение в научните среди е, че религията по-скоро служи като инструмент за мобилизиране и легитимиране на насилие, а силната политическа и икономическа неудовлетвореност са основните причини за терора. Посредством теоретичен анализ, този доклад цели да проблематизира масовите представи и да фокусира вниманието върху изначално заложената двойственост в исляма. Двойственост, произлизаща от едновременно присъстващ като иманентна и трансцендентна същност, един единствен Бог. Тя предполага склонност към деиндивидуализация в ислямския човек зададена *a priori*, реализирана в жизнейността като абсолютно себеотдаване на колектива – ислямската общност и насилие в отговор на трайно чувство на заплаха за мюсюлманските ценности и религиозна идентичност.

Ключови думи: ислям, религия, насилие, деиндивидуализация.

DEINDIVIDUATION IN ISLAM

Kaloyan Krasimirov Atanasov

Abstract. In recent years, mostly in the context of religiously motivated terror as one of the most significant threats of modern times, Islam – one of the three great monotheistic religions is a subject of interest to many researchers in the field of social sciences. Prevailing opinion in the scientific community is that religion mostly serves as a tool for mobilizing and legitimizing violence, and strong political and economic frustration is the main cause for terror. Through theoretical analysis, this report aims to challenge mainstream perceptions and to focus the attention on inherently duality in Islam. Duality derived from a one God simultaneously

present as an immanent and transcendent essence. It presupposes a set a priori tendency to deindividuation in the Muslim man, carried out in the life activities as an absolute commitment to the collective - the Islamic community and violence in response to a lasting sense of threat to Muslim values and religious identity.

Key words: islam, religion, violence, deindividuation.

* * *

Ислямът е уникален сред най-разпространените световни религии със своето изначално взаимодействие с държавата. В голяма част от мюсюлманските страни е налице теократичен модел на управление, в който се наблюдава не само обединение на държавната и религиозната власт, а и относително стабилно превъзходство на религиозните закони, които регулират индивидуалното и общностно мислене. Унаследените западни колективни представи за отделяне на църква от държава не са състоятелни за ислямските религиозни и културни традиции. Тенденциите, свързани с теокрациите в мюсюлманския свят произтичат от първия от петте стълба на исляма (единобожието, шахада), според който „Няма друг Бог, освен Аллах и Мохамед е неговият пророк на земята”. Това единство на религия и политика се корени в двойствения живот на Мохамед, детайлно описан в Корана – свещената книга на мюсюлманите. Той е представен не само като религиозен водач, но и като силен политически лидер. Именно благодарение на политическите му ходове, той трансформира анархията, характерна за политеистичните племена, населявали по това време Арабския полуостров, в лоялност и трайно чувство на принадлежност към ислямската общност – Уммата. Мюсюлманската умма е пазител и носител на Божието послание и цели изграждането на ислямско общество посредством разпространяването на посланието на исляма. Политическото благоденствие на мюсюлманската общност е от първостепенно значение за всеки яряващ. Самият Мохамед проповядвал, че ислямът е не само религия, но и пълно подчинение към една свещена политическа идеология и вечните, непроменими закони на Аллах (Бек, 2015, с.56, с.60). Ислямът обединява духовните и темпоралните аспекти на живота, които са в основата на функционирането на социалните институции, както и взаимоотношението на отделния индивид със себеподобните и Бог (Forst, 2009, p.154). Следователно същностното и функционално диференциране на църква и държава, изграждащо основите на Западната цивилизация, се явява невъзможно в една мюсюлманска теокрация, тъй като не кореспондира с един от стълбовете на исляма. В резултат на уникална по рода си, дълбоко вкоренена в колективното съзнание и предшестваща индивидуалния опит представа за превъзходството на религията над светската държавност, мюсюлманите са склонни да се идентифицират на първо място с религията ислям, а не със своята национална принадлежност (напр.

иракчанин, йорданец, сириец и т.н.). Далеч не е изненадващо, че палестинците споделят, че чувството им за националност им дава само основания за скръб, за разлика от тяхната идентичност като мюсюлмани, която им създава усещане за достойнство и смисъл в живота (Forst, 2009, p.154). Реакцията на възприетата опасност идваща от „нечистотиите“ на Запада е най-емоционално интензивна, когато е провокирана от усещане за заплаха срещу собствената, религиозна идентичност¹.

1. Ислямът като идентичност

Тенденцията през последните години религията да се счита за един от фундаменталните фактори, лежащи в основата на световните конфликти, се дължи и на начина, по който идентичността на етническите, националните и социалните групи се вижда предимно през призмата на религията. Идентичността както на индивидуално, така и на общностно ниво е един многокомпонентен феномен. По тази причина е подвеждащо да се свежда до един единствен фактор. В тази посока редуциращата интерпретация, обединяваща идентичност с религия, изостря конфликти, защото противопоставя групи едни срещу други, използвайки само един знаменател за тяхната идентичност (Huber, 2010, p.10–11). Когато някои гледа на всички иракчани или суданци само от перспективата, че всички те са мюсюлмани, тогава тази черта от тяхната идентичност неизбежно ще се възприема като движещата сила зад реалните конфликти. Както Амартя Сен показва, че тази употреба на религията като идентификационен маркер уврежда нашето разбиране за идентичност както и разбирането ни за религията, и неговият логичен край включва задвижване на смъртоносната спирала на антагонизъм и насилие (Sen, 2006, p. 60).²

Въпросът за идентичността е предмет на множество дискусии открай време. Повечето изследователи се съгласяват, че тя е изключително флуидна, способна да се променя според различните ситуации и обстоятелства (Gill, 2012, p.4). Тя невинаги е автономна единица, а напротив – силно зависима от външни сили. Религиозната идентичност обаче, особено в исляма, е не само източник на себе-концепция на индивидуално ниво, но и средство, чрез което представите за Аз-а и Други-те се преплитат. Създава се възприятие за другите, базирано главно на религиозни афилиации. Казвам особено при исляма, защото там най-съкровеният възможен идеал за всички мюсюлмани е този за създаването на единна мюсюлманска общност, регулирана според законите на Шариата и волята на Аллах. Волкан допуска, че идентификацията с голяма група (била тя религиозна, етническа или национална) започва да се формира още в детството и постепенно, когато условията го предполагат, същностната

¹ Идентичност – „субективно чувство за укрепваща тъждественост и непрекъснатост“ (Ериксън, 1996, с.38). Тя може да бъде както индивидуална, така и колективна.

² Виж по-подробно: Sen A. (2006). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, p. 60–61.

персонална идентичност на всеки член се съчетава с тази на голямата група (Gill, 2012, p.5). Същевременно, приемайки аргументите на *apriori* концепцията на Карл Густав Юнг за идентичността, тя е предсъществуващо състояние („изначална” идентичност) и се тълкува така, че се отнася към вътрешни, архетипови възможности да се постигне състояние на идентичност. Нейните основи се полагат дълбоко в несъзнаваните (колективни и индивидуални) пластове на човешката психика. Онези теории за идентификацията в ранното детство, за която говори Волкан, приложена към исторически унаследяваните, вкоренени колективни представи за фундаментални, екзистенциални въпроси като смисъла на живота, полагането на човека в общността, свободата и т.н., зададени от исляма, представлява по-скоро реализиране на изначално заложеното в човешката природа. Може да се каже, че историческото препредаване на ролята и предписанията на исляма във всяка сфера на живота, т.е. неговата абсолютна всеобхватност, детерминира предшестваща индивидуалния опит предразположеност към формиране на една доминираща религиозна идентичност.

Само по себе си прикрепянето към религиозна идентичност индуцира силно чувство за правилност и истинност на собствените вярвания и предоставя наличието на фундаментален контраст между собствения аз, възприеман като просветлен, и другите (неверниците) в ролята на изостанали, на примитиви. Тази представа за другия се базира на предположението, че собствената религиозна идентичност е по някакъв начин превъзхождаща, а личните вярвания са „абсолютната” истина, единствена възможна реалност. В несъзнавания пласт на психиката на всеки човек винаги съществува йерархична организация на множество идентичности. Вследствие на това, че предметът на вярата, свойствен за монотеистичните религиозни убеждения и концепции (съществуването на Бог) не може да бъде доказан или опроверган, религиозната идентичност често заема доминираща позиция в индивидуалното съзнание (Gill, 2012, p.5). В допълнение, идентификацията с религиозна група и споделяните от нея ценности, убеждения, правила на поведение, морални принципи и т.н., удовлетворява потребността от принадлежност и предоставя така необходимото усещане за смисъл, роля и посока на всеки живот.

2. Деиндивидуализацията в исляма

Доминиращата религиозна идентичност в исляма, неговите устойчиво препредавани ценности и идеали, обуславят склонност към деиндивидуализация³, която изглежда априорно⁴ предопределена, т.е. заложена в индивиду-

³ Деиндивидуализация – обезличаване, загуба на индивидуално самосъзнание.

⁴ *Apriori* – използва се в контекста на възможности за познание, предхождащо опита и практиката. Нещо предполагаемо, обратното на *aposteriori*. Може да се знае без емпирична проверка.

алните и колективните пластове на психиката преди всеки възможен опит на отделната личност. Тя се отключва и осъзнава в моменти на криза на идентичността, усещане за изолираност и несправедливост, особено при тези, които не намират комфорт в заобикалящата ги среда и я възприемат като несъвместима с ценностите и миогледа си. Пример за това са хилядите родени и израснали в Европа бойци, които в последните години решават да се присъединят към редиците на терористичната групировка „Ислямска държава”. Не малка част от тях на пръв поглед изглеждат адаптирани, устройли се, с придобито образование и професия, но с чувство за духовна празнота, за самота, за липса на смисъл, търсещи нещо повече от живота. Често промяната на поведенческо ниво е обвързана с възпрети, реални несправедливости в средата на функциониране. В психологически план деиндивидуализацията предполага наличието на чувство за анонимност на членовете, ниска степен на самоосъзнатост, размиване на отговорността, конформизъм и сляпо подчинение – все фактори, фасилитиращи насилието. Възщност склонността към деиндивидуализация в мюсюлманския човек се корени в изначално заложената двойственост на исляма. Тя е вследствие на описания в Корана, едновременно присъстващ като трансцендентна реалност и иманентна същност, един единствен Бог (Георгиев, 2014, с. 276). От една страна, Аллах е представен като абсолютен, а от друга, като Бог, който пряко регулира и контролира колективните и индивидуалните екзистенции. Тази априорно заложената двойственост провокира драматизъм, изразяващ се в несигурност и съмнение в индивидуалните психични преживявания на мюсюлманския човек. Налице е изначално чувство на страх или т.нар. специфичен страхов синдром от един теологически противоречив Бог трансцендентен и иманентен (Георгиев, 2014, с.276).⁵ В отговор на това, мюсюлманинът формира ценностна система и светоглед, в които предаността и лоялността към Бог и ислямската общност заемат централно място. Страхът се преодолява чрез отказване от собствената идентичност и себеотдаване на колектива, деиндивидуализиране. Това е субективно възприетият като единствен възможен, праведен път, носещ надежда за спасение и благосклонност от Аллах. Фокусът и насочеността към общността заемат фундаментално място в смисловата система на мюсюлманите. Прилагането на религиозния идеал за ислямската общност обаче се оказва непосилна задача в несъвършената и трагична историческа действителност. Тази невъзможност е предпоставка за изкривяване на смисъла, заложен в свещените писания и предефинирането на деструктивното поведение като личностно и социално приемливо. Същевременно абсолютното себеотдаване редуцира страха от смъртта и прави индивидуалния живот по-поносим. Всичко това може да бъде видяно и при съвременните религиозно мотивирани терористи, които подчиняват индиви-

⁵ Виж по-подробно: **Георгиев, Л.** (2014). Критическа психология на политиката и историята, р. 266–278. („Монотеистични религиозни доктрини”).

дуалната си идентичност на колективната. Тя се осъзнава на много ранен етап от живота и както се изразява Джерълд Пост, това създава впечатление, че омразата им е „отгледана в костите” (Post, 2005, p. 7–8). Тук се крие и друго сериозно несъответствие в изначално формираните ценностни компоненти, заложили в мюсюлманите и „западните хора”. За западния човек идеята за постигането на индивидуална свобода и независимост заема фундаментално място в неговото съзнание. За мюсюлманите пренебрегването на собствените цели и стремежи за сметка на съществуване, подчинено на Бог и общността, е един от основните смислообразуващи елементи на индивидуалната екзистенция и същевременно, проявление на деиндивидуализацията. Този тип ми­роглед остава труден за възприемане и разбиране, дори и за западните научни кръгове. Все пак, техният индивидуалистично фокусиран емпиричен подход при изследване на отделния човек се оказва крайно неефективен, когато говорим за психично функциониране с общностен характер, но това е тема, която би следвало да е предмет на други теоретични разработки.

Проявления на деиндивидуализацията могат да се забележат във всяка една сфера на живота на мюсюлманите. Причина за това е отбелязаната вече универсалност и всеобхватност на исляма, според който всичко в света се управлява от законите, създадени от Аллах. Както духовният, така и материалният свят задължително се подчиняват на волята на Аллах, което означава, че са в състояние на „ислям” („отдаване”). Интересно изследване, целящо извеждането на най-повторяемите арабски имена сред 832 имена на арабски автори, недвусмислено показва ролята на религията по отношение на деиндивидуализацията. Според въпросното проучване само три имена – Мохамед, Ахмед и Али, формират 50% процента от всички имена (Sheniti, 1961, p. 3–4).⁶ Ислямското наименуване, освен че е изключително повлияно от религията, е и силно концентрирано върху ограничен брой, възможни имена. За разлика от него, на Запад, носенето на различно, нехарактерно име подчертава индивидуалността, уникалността и усещането за независимост – свърхценности за съвременната западна действителност. Ето как идентификационният маркер, с който се ражда всеки човек, в единия случай способства за приобщаване и сливане с общността, а в другия насърчава различието и неповторимостта. Друг пример, който илюстрира тези фундаментални разминавания в светоусещането може да бъде извлечен и от психологическата терапевтична практика. На Запад терапевтите имат подпомагаща функция и насочват пациента към индивидуално търсене и справяне с проблемите. В исляма обръщането към общността и приемането на нейната воля има ключово значение във всекидневната практика и проблемите на мюсюлманите. Индивидуалното търсене на изход от ситуацията може да бъде основание за наказание и отлъчване. Постигането на състояние на ислям, „отдаване” на Аллах, изисква и споделе-

⁶ Виж по-подробно: Sheniti, M. (1961). Entry of Arabic Names, p. 3–4.

ляне на идеала за единна, мюсюлманска общност и наличието на равенство, солидарност и справедливост сред нейните членове. В този смисъл, най-същественото проявление на деиндивидуализацията в исляма е именно мюсюлманската Умма.

3. Идеалът за мюсюлманската Умма

Отвъд рамките на етническите образувания, в друго, непонятно до момента измерение, ислямът основава Уммата като единствената жизнеспособна форма на човешка асоциация, неповторим вид доброволно групиране достойно за човечеството (Raji, 2011, p. 10). Спецификите на ислямската общност се концентрират в принципите на постоянния баланс, образцовото поведение, единството на целите и стремежите, взаимността на чувствата, солидарността и справедливостта (Абдел-Ати, 1997). Уммата представлява отворено общество, съставено от всички мюсюлмани. Човек е свободен да се присъедини към него след деклариране на вярата – „Няма друг Бог освен Аллах, и Мохамед е неговият пророк”. С това той се сдобива с всички права, привилегии, отговорности, задължения и ограничения, зададени от исляма. Тази фундаментална за религията изповед прави принадлежността към Уммата „де факто” и „де юре”. Никой човек не е способен да спре и неутрализира ефектите от членството в общността. Следователно всеки мюсюлманин по света е по презумпция и член на Уммата (Raji, 2011, p. 10).

Обществото според исляма не се основава на раса, националност, местоживеене, професия, родство, интереси или влечения. То не носи името на някой лидер, основател или събитие. Обществото преминава националните граници и политическите бариери. Основата на обществото според исляма е в принципа, определящ подчинение пред волята на Аллах, послушание на Неговия Закон и привързаност към Неговото послание. Накратко, ислямското общество, въпреки разнородния си характер, може действително да съществува само тогава, когато се подхранва и поощрява от исляма. За мюсюлманите то има историческа мисия далеч над оцеляването, чистата сила, възпитанието или физиологическата продължителност (Абдел-Ати, 1997). Тази мисия е разкрита в Корана по следния начин:

И нека сред вас има общност, която призовава към благото и повелява одобряването, и възбранява порицаването. Тези са сполучилите (Коран, 3:104).

За мюсюлманите историческата роля на ислямското общество се състои в това, да бъде истинско въплъщение на добродетелта, полезността и благородството. Истинското ислямско общество е бдителен пазител на добродетелта и заклет враг на порока. Това, от което се нуждае обществото, е същото, от което се нуждае всеки негов отделен член. Индивидуалните потребности се

припокриват с колективните. Това е така, защото цялото общество е единен организъм и всеки човек в него е отговорен за действията или бездействието си пред Аллах.

Индивидуалните екзистенции в рамките на Уммата са ръководени и направлявани от един единствен закон – този на Шариата. Той оставя наследство от наказателни, административни и търговски закони, които мюсюлманските правителства са съхранили, въпреки въздействието на колониализма и независимо от желанията на собствените си народи в някои страни. Културите на мюсюлманските общества по света до голяма степен са повлияни от исляма. Свещеният Коран, с неговите идеи, ценности, фигуративни фрази, калиграфско написани и музикално препредавани стихове, рамаданският дух, наизустяването на Корана от деца – всичко това (както и много други) успешно успява да устои на влиянието на колониализма, модернизма и секуларизма. Всъщност изброените продължават да подсилват, оцветяват, украсяват, ориентират и придават смисъл на човешкия живот. Няма общност, държава или империя, които да притежават толкова разнородна композиция, както Уммата на исляма. Тя е съставена от повече от милиард души, като включва членове от всяка една етническа група на Земята (Raji, 2011, p.12).

За разлика от утвърдените западни представи и разбирания, вярата в исляма не е само религиозен въпрос, а също и логически, правен, метафизически, аксиологичен, социален, литературен, естетически, политически и икономически въпрос. Ислямът функционира както като фактор, обогатяващ множество етноси, така и като хомогенизиращ такъв. В рамките на Уммата, всички реализират доброволна акултурация в исляма. Всички се стремят към ислямския идеал. Вследствие на това Уммата се е превърнала в тристепенен консенсус за: визия за реалността (за свят, човек, живота и съдбата), за волята (сърцето) и за ръката (действието). Първите две нива на консенсус са трансформирали мюсюлманите в устойчив социален модел, най-близкото сближаване на „умския” архетип, свързаност излизаща извън ограничените рамки на физическата близост (Raji, 2011, p. 13–14).

Сплотеността на Уммата не е резултат от монолитна структура. Уммата не е институция, съставена единствено от мюсюлмани. Всъщност мюсюлманите могат и да не формират мнозинството от граждани. Поколения наред Уммата във всяка държава освен в Арабия е включвала мнозинство от не-мюсюлмани. През първия ден от ислямската ера пророкът Мохамед е дал на първата ислямска държава конституция, принципите на която определят функционирането на всяка друга мюсюлманска държава оттогава. Тази конституция дефинира Уммата като включваща мюсюлманско и еврейско общество. Осем години по-късно Пророкът е приел и християните за общност в рамките на Уммата.

Тези решения се базират на кардиналния принцип на исляма, че религията трябва винаги да е свободна за всеки – „няма принуда в религията” (Коран,

2:256). Очевидно Исляма не смята религиозните убеждения за необходимо изискване за членство в Уммата. Уммата е социален идеал, отдаден на мира и сигурността за всички, на междурелигиозно, междуплеменно и международно сътрудничество и солидарност. По тази причина Исляма определя човека не по цвета на кожата, расата, езика или културата, а по идеологията, която поддържа (Raji, 2011, p. 16). Описаната толерантност е изключително непозната на Запад, обхванат от секуларизма, който свежда религията до реалността на отделния човек и неговия таен, интимен момент с Бог. В съвременните западни представи религията не от такова значение, или поне не толкова важна, колкото разбиранията за политика и икономика например. Ислямът определя религията за началото на всичко и края на всичко в човешкия живот, за всеобхватна детерминанта на всички активности. Въпреки различния характер на вярата, подобно присъствие на религията във всекидневните практики се забелязва и при примитивните общности. Там обаче психиката и обективната реалност се сливат във външния свят. Изброените особености на идеала за мюсюлманската Умма в най-пълна степен показват фундаменталната роля на религията във всеки аспект на живота и изначалната предразположеност към деиндивидуализация вследствие на това. Казвам „идеала”, защото към момента и въпреки безспорното религиозно възраждане в последните години, това остава в сферата на илюзиите, фрустриран от тежката историческа действителност стремеж.

4. Причини за насилието

Идентификацията с ислямската религиозна общност предполага един радикално различен начин на мислене от типичния западен мироглед. За разлика от исляма, за християнството е характерно, че има един продължителен и интензивен досег със секуларизацията. Този опит инкорпорира в западното християнско съзнание различен прочит над фундаменталните екзистенциални въпроси за живота и смъртта, за свободата и несвободата, за мира и войната (Selengut, 2003, p. 228). Може да се твърди, че изповядващите исляма живеят в психична и социална реалност, която е несъвместима със западната действителност. Поради тази причина, проблемът с ислямското религиозно насилие изглежда толкова труден за разбиране и преодоляване. И няма как да е другояче, все пак вярата и религиозното поведение не се основават на наука и политика, нито на западните представи за логика и ефективност, а по-скоро на изпълняването на повелите на Бог, независимо от това каква е цената. Точно тук западните претенции за универсалност срещат непреодолима бариера, която поражда изпълнените с неконтролируема агресия религиозни конфликти, характерни за последните две десетилетия. Модерността, която се отъждествява със западните ценности, се представя като реалност, с която ислямът трябва да се бори. В този смисъл религиозното насилие възниква, когато мюсюлманите

откажат да приемат тази реалност и интерпретират наново дълбоко вкоренените си убеждения през нейната призма (Selengut, 2003, p. 228). Психологически, посредством определени религиозни текстове, моралното оправдаване на насилническите актове се случва чрез процес на когнитивно релефиниране на деструктивното поведение като лично и социално приемливо. Един пример на религиозно базирана морална оправданост са атаките на Ал-Кайда, които са описвани от нейните членове и поддръжници като част от свещена война, съвместими с ученията на духовните лидери като пророка Мохамед и Шейх Омар Абдел Рахман, и осветени от улеми, или мюсюлманското духовенство. Тази идея е изразена от следното описание на самовъзприятието на религиозните терористи: „Те знаят, че са прави не само политически, но и морално. Те вярват, че Бог е на тяхна страна” (Stern, 2003, p. 282).

Религиите, в това число и исляма, често съдържат ценности и идеи, които могат да способстват за предразсъдъци, враждебност и насилие посредством насърчаването на съзнателността за принадлежността към едно избрано и привилегировано общество, както и чрез подчертаването на „другостта” на тези, които не следват каноните на изповядваната религия или тези, които принадлежат към други религии. В случая с ислямското религиозно насилие, въпросната „другост” се възприема като непосредствено застрашаваща устоите на ислямската общност и насилието е морално оправдано, тъй като се представя като реакция на една извънредна ситуация с апокалиптични измерения. Независимо от това дали тези условия включват тежки политически или икономически обстоятелства, чувство на заплахата за религиозната свобода, или заплахата от системите, които промотират ценности, възприемани като опасност за религиозната система (например порнография, алкохол, наркотици и т.н.), те улесняват дефинирането на насилието като морално легитимно. По думите на Апълби, „ислямските фундаменталисти си вярват, че живеят в необичайни извънредни времена на криза, опасност или апокалиптична обреченост” (Appleby, 2000, p. 88). Неотложният характер на това специално време изисква от истинските вярващи да правят изключения, да модифицират или игнорират общите разпоредби на религиозната традиция (т.е. придържането към мира), и да подчинят всички други закони на изискванията за оцеляване и съхраняване на общността. Насилието обикновено се оправдава от позовавания на свещени текстове от Корана, типично включващи буквални интерпретации на пасажите, които не се разбират в рамките на техния исторически контекст и се отделят от по-големия смисъл на обкръжаващите изречения.

Реакцията срещу модерността и нейното най-явно проявление – глобализацията, може ясно да се опише с част от интервюто на Джесика Стърн (американски експерт по тероризма) с Исмаил Абу Шанаб (лидер на ХАМАС⁷).

7 ХАМАС – Палестинска паравоенна и политическа организация. Основната ѝ цел е унищожаването на Израел и създаването на държава Палестина.

Ето откъс от разговора им:

„Какво мислите за глобализацията?“

„Глобализацията е чисто и просто една нова колониална система. Това е опит Америка да доминира над останалия свят икономически, а не с военни средства. Глобализацията ще разшири пропастта между бедни и богати. Америка опитва да разпространи консуматорската си култура. Тези ценности обаче не са добри за човешките същества. Проблемът със самоцелно следване на капитализма е в това, че всичко опира до долара. На Запад парите наистина говорят. Това е лошо за човешкото същество. Това води общностите до катастрофи.“

„За мюсюлманите е дълг да се борят против окупацията. Наш дълг е да защитаваме земята в името на Бог. За евреите, това е „обетованата земя“. На нас земята не ни е обещана с някакъв обет. Тя е наша. Смятаме, че по законите на природата, силата се спира със сила. Без сила, не можеш да спреш нищо.“ (Sturm, 2003)

Тук мога да се съглася с Мализ Рутвен, който казва, че опитите на онези, които искат на всяка цена да защитят исляма от „покваряващото модернистично отхвърляне на религиозното обучение“ и от „Запада“ приличат по-скоро на сражение или дори на война, отколкото на убеждения или религия (Рутвен, 2003). Подобно поведение, колкото и актуално да е за съвременната действителност с неговите насилствени методи и средства (например тероризма), всъщност отразява дълго установяван исторически модел на възприемане и отношение към света. Факт е, че в хода на историята ислямската нравственост и справедливост се свързват по-скоро с практиката (с реалните действия), а не с религиозните предписания и доктрината. Мюсюлманите, съгласни с мнозинството по въпросите за лидерството и теологията, били толерирани само ако социалното им поведение отговаряло на общоприетите стандарти (Рутвен, 2003). Ислямът се състои от два фундаментални компонента – вяра и добри дела. В този смисъл през призмата на исляма задълженията на човека са два вида – едните се отнасят до вярата, а другите до делата. Действената готовност е религиозно обусловена и отразява препредаван модел на социално и психично функциониране в ислямския човек. Човек вярва, че единственият начин за постигане на спасение и успех, в която и да е сфера на живота, е чрез напътствията на исляма. Това означава, че за да получи спасение, мюсюлманинът трябва да съчетае вярата с действието, религиозното убеждение и практиката. Вяра без действие е толкова недостатъчна, колкото и действие без вяра (Абдел-Ати, 1997). Никой не може да се надява да получи спасение, докато вярата му в Аллах не започне практически да доминира в екзистенцията му, докато убежденията не се трансформират в реалност. Така действената готовност, зададена от исляма, в съчетание с възприеманите за деструктивни, апокалиптични измерения на съвременното, и деиндивидуализацията, обхващат

реалния спектър от причини, стоящи зад ислямското религиозно насилие. Политическата и икономическа неудовлетвореност се явяват по-скоро активиращи изначално заложените фактори. Това в никакъв случай не означава, че те не са значими сами по себе си. Напротив, без експанзионистичния характер на Западната цивилизация и нейния актуален лидер САЩ, без претенциите за универсалност и икономическо господство, вероятно нямаше да сме свидетели на това, което се случва през последните години. Ислямът също претендира за универсалност, но самата религия възниква като ситуирана опозиция на християнството, сякаш потвърждавайки думите на Юнг, че „всяка култура ражда своята деструктивна противоположност” (Юнг, 1955).

Заклучение

След изведените особености на исляма като идентичност, на деиндивидуализацията като проявление на религията, на реалните, макар и в голямата си част неосъзнати, причини за ислямското насилие и терора, едва ли би било пресилено да се сподели мнението на Сам Харис, че Западният свят е във война с Исляма (Harris, 2005, p. 107). Войната е срещу визията и смисъла на живота, ценностите, идеалите, ролята на религията във всекидневните практики, отговорностите, задълженията и т.н. Обективът, през който реалността се възприема и интерпретира, е съществено, изначално различен. Например на западните изследователи е известно, че съперниците в борбата за ограничените природни ресурси и политическа власт често предпочитат да наричат тази борба „религиозен конфликт”, защото смятат, че с това каузата им ще стане привлекателна за по-широки кръгове потенциални бойци или финансови спонсори (Stern, 2003). Това безспорно е така, но трябва да се приеме, че зад тази привидност съществуват дълбоко загнездени в колективното мюсюлманско съзнание образи и представи за една ненакърнима ислямска идентичност. Зад фасадата стои един единствен Бог, който едновременно присъства като трансцедентна същност и иманентна част от мюсюлманското битие. Това поражда изначален страх и безпокойство. Механизмите за редуциране на страха се изразяват в сливане с общността и загуба на индивидуалността, присъща на всеки човек. Само чрез непрекословното подчинение мюсюлманският човек преодолява фундаменталното чувство на съмнение. Буквално преведена, думата „ислям” означава именно подчинение. Подчинение на Аллах и подчинение на ислямската общност. Възприемането и осмислянето на ислямската религиозна смислова система се явява необходимо условие за идентифицирането на произлизащите от нея предпоставки за насилие. Само при това положение е възможно и разработването на механизми за ограничаване на последствията, измерени в живота на много хора, в резултат на религиозно мотивираното насилие.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев, Л. (2014). *Критическа психология на политиката и историята*. СУ „Св. Климент Охридски“.
- Бек, Г. (2015). *Всичко е заради исляма*. МаК.
- Сърн, Дж. (2003). *Терор в името на Бога*. Ню Йорк Таймс.
- Юнг, К. (1938). *Психология и религия*.
- Фром, Е. (1941). *Бягство от свободата*.
- Фром, Е. (1950). *Психоанализа и религия*.
- Абдел-Ати, Х. (1997). *Ислямът във фокус*. „Иршад“.
- Самюелз, А., Шортър, Б. § Плаут, Ф. (1993). *Критически речник на аналитичната психология на К. Г. Юнг*. ЕА Плевен.
- Рутвен, М. (2003). *Ислямът*. Захари Стоянов.
- Мурад, С. (2009). *История на исляма*. Аналитично въведение. Немска информационна служба за исляма.
- Ериксън, Е (1996). *Идентичност: младост и криза*. София: Наука и изкуство.
- Esposito, J. (2015). *Islam and Political Violence*. Prince Alwaleed Bin Talal Center for Muslim-Christian Understanding Georgetown University.
- Esposito, J. (2010). *The Future of Islam*. New York: Oxford University Press.
- Harris, S. (2005). *The End of Faith*. New York Times.
- Sen, A. (2006). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*.
- Appleby, R. S. (2012). *Religious Violence: The Strong, the Weak, and the Pathological*. University of Notre Dame
- Appleby, R. S. (2000). *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. (Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2000)
- Selengut, C. (2003). *Sacred Fury: Understanding Religious Violence*.
- Silberman, I. (2005). *Religious Violence, Terrorism, and Peace: A Meaning-System Analysis*. Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality.
- Post, J. (2005). *Psychology*. Addressing the Causes of Terrorism. The Club de Madrid Series on Democracy and Terrorism.
- Finke, R. & Harris, J. (2009). *Wars and Rumors of Wars: Explaining Religiously Motivated Violence*. Pennsylvania State University.
- Forst, B. (2009). *Terrorism, Crime, and Public Policy*. Cambridge University Press.
- Raji, I. (2011). *Islam: Movement for World Order*.
- Sheniti, M. (1961). *Entry of Arabic Names*. UNESCO.
- Gill, S. (2012). *Contemporary World and the global Muslim Identity*. The University of Sheffield, Pakistan.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

КОРПОРАТИВНАТА КУЛТУРА КАТО ЕЛЕМЕНТ ОТ МИКСА НА ИДЕНТИЧНОСТТА

МАРИЯ МИЛКОВА МИНКОВА

Резюме. В общата концептуална рамка на корпоративната култура се включват изгражданите с времето традиции на компанията, изповядваните ценности, бизнес стилът и налагания в общественото пространство корпоративен имидж. Целта на корпоративната култура е да направи компанията разпознаваема на пазара, да ѝ придаде уникалност, да подпомогне конкурентното ѝ представяне. Корпоративната култура е пряко свързана с организационното поведение и с корпоративната стратегия, като се явява необходимо условие за успешната ѝ реализация. Тя подпомага служителите на компанията по-лесно да се адаптират при промяна на различни дейности или сфери на действие и да съдействат по-активно за утвърждаването им. Културата на една организация се детерминира от висшия мениджмънт. Същевременно съществуващата в организацията корпоративна култура предопределя стила на управление.

Ключови думи: Корпоративна култура, организационна идентичност, стейкхолдъри, корпоративна социална отговорност.

CORPORATE CULTURE AS AN ELEMENT OF IDENTITY MIX

Mariya Milkova Minkova

Abstract. The general conceptual framework of corporate culture includes the company traditions built over time, the professed values, the business style and the corporate image projected to the general public. The aim of corporate culture is to make the company distinguishable on the market, to make it unique, to promote its competitive features. Corporate culture is directly linked with organisational behaviour and corporate strategy and is a prerequisite for its successful implementation. It helps employees to adapt more easily to changes in various activities or scopes of business and to contribute actively for their validation. The culture of an organisation

is determined by the senior management. At the same time the corporate culture existing in the organisation predetermines the management style.

Key words: corporate culture, organizational identity, stakeholders, corporate social responsibility

* * *

Същност на корпоративната култура

Теоретиците, занимаващи се с проблемите на корпоративната култура, не могат да се обединят около обща дефиниция за нея, затова предлагаме едно от най-популярните и широко споделяни определения от гледна точка на социалните науки, което принадлежи на Едгар Шейн (Schein, 1985): корпоративната култура е „модел от споделени основни допускания, които групата научава в процеса на разрешаване на проблемите с адаптацията си към окръжаващата я среда и вътрешната интеграция и които функционират успешно, докато се приемат за валидни от групата. Те се научават от новите ѝ членове като правилен модел на възприемане, мислене и усещане на отношението към тези проблеми“. Корпоративната култура е дефинирана от Е. Шейн (1985) като групов феномен, чието формиране зависи от комуникацията и се изгражда според изискванията, наложени от организацията в процеса на нейното развитие и от заобикалящата я среда. Определението акцентира и на социализационния аспект, който притежава корпоративната култура.

Дефиниция за културата в организацията, която е подходяща за целта на настоящата разработка, гласи: „Културата на организацията е споделена, обща рамка от отношения, т.е. тя е приета за даденост и е възприета от значителна част от членовете на групата; придобита и управлявана, заучена е в процеса на социализация и предавана между членовете на групата. Предписва правила за тяхното организационно поведение; осигурява чувството за общ психологически климат, т.е. обозначава уникалността на организацията и допринася за развитие на идентичността ѝ; съществува за дълъг времеви период, т.е. би могла да бъде открита във всяко относително стабилно социално обединение за цялото време, през което то съществува; символична е, т.е. манифестирана е в понятия като език и поведение и е конструкт, който определя значения; същността ѝ е обикновено невидима и детерминирана, съдържа в основата си конфигурация от дълбоко заложили ценности и допускания, предполага промяна, която не е лесно да бъде осъществена“ (Lundberg, 1990).

Въпреки че изследователите не са постигнали единомислие по въпроса за отношението на корпоративната култура и идентичността (Melewaret. al., 2003; Melewar and Karaosmanoglu, 2005), **един от възгледите** за връзката между тях е **съвпадението на двете концепции**. Идеята за трайните и централни характеристики на организацията, които я отличават от останалите, може да

бъде съпоставена с концептуалните рамки в изследванията на корпоративната култура. От гледна точка на корпоративната култура, организацията се разглежда именно като сбор от материални и поведенчески символи, както и от съответните системи от вярвания, ценности и основни допускания. В изследванията на организационната идентичност също се поставя акцент върху ценностите и нормите, които направляват поведението на членовете на организацията (Albert and Whetten, 1985; Gioia et. Al., 2000). Горекананото може да бъде открито и в разбирането, че организационната идентичност търси отговор на основния въпрос: „Кои сме ние?“ (т.е. каква е същността на организацията), а същността на организацията се заключава в нейната мисия, визия, стратегия или, най-общо казано, в корпоративната ѝ култура (Cornelissen, 2004). Определянето на идентичността, от една страна, е анализ на видимата част на организацията (символиката), а от друга – на скритата ѝ същност (организационната представа – *imaginaire*), което е значително по-трудно. Съгласно този възглед организационната идентичност се разбира като организационният етос, целите и ценностите, които създават чувство за индивидуалност и различие на организацията (Moingeon, 1999) и където откриваме отново връзката между корпоративната култура, организационната и корпоративната идентичност.

Корпоративната култура се разглежда от Балмър (2001) като елемент от микса на идентичността. Той е на мнение, че част от нея се отнася към „меките“, субективни, но важни елементи, които са централни за идентичността на организацията. Те са твърде трудни за характеризирание, обяснение и управление. Към културата Балмър включва и стила на управление на организацията, както и корпоративната философия.

Важно е да разкрием и значението на корпоративната култура като рамка за изследването на идентичността в организацията, възглед, който подкрепяме в книгата. Корпоративната култура е рамката, която обхваща взаимоотношенията между служителите и тяхната организация, определени от организационната идентичност (Ashforth&Mael, 1989). Тя оформя и контекста, в който се създават стратегиите на организацията, и предопределя поведението на членовете ѝ, което ще доведе до осъществяването им (Vella&Melewar, 2008: 16). Формалните и неформалните социализационни процеси в организацията също се осъществяват в рамките на корпоративната култура чрез комуникацията на основните допускания, ценности и норми, около които се обединяват членовете на организацията и осъществяват идентификацията си с нея (Dutton and Penner, 1993). Организационната идентичност е тясно свързана с разбирането на организационните традиции, вплътени в набора от умения, усвоени от членовете на организацията, които задават система от правила за овладяване на организационната реалност (Dutton and Dukerich, 1991; Fiolet. al., 1998). „...Организационната идентичност е тясно свързана с корпоративната култура, защото идентичността осигурява набор от умения и начини за

прилагането и оценяването на въпросните умения, които създават характерни прийоми за осъществяване на нещата... – „познавателни конструкти“ (когнитивни карти – *cognitive maps*), като идентичността е тясно свързана с организационните традиции“ (Dutton and Dukerich, 1991:546).

Корпоративната култура е и ефективен инструмент, с чиято помощ идентичността получава подкрепа за постигане на някои от своите стратегически цели: мотивацията на служителите, ангажирането им, както и цялостния процес по подбор на персонала (Vella&Melewar, 2008; Hatch and Schultz, 1997).

Както вече посочихме, културата на организацията се разглежда като контекст в някои от моделите на корпоративната идентичност, свързани с тенденцията за съвместното ѝ разглеждане с организационната идентичност (Stuart, 1999; Balmer, 2001; Cornelissen&Elving, 2003; Vella&Melewar, 2008).

Организационната идентичност може да се разглежда и като концептуално предимство, надграждащо корпоративната култура, което позволява на изследователите да предложат по-пълно обяснение на организационната динамика.

Хатч и Шултц (1997, 2002) са на мнение, че организационната идентичност не е напълно подчинена нито на корпоративния имидж, нито на корпоративната култура, а е резултат от динамиката на процесите, които се осъществяват при взаимодействието между имиджа и културата на организацията. Същият възглед поддържат и Моанжън и Раманантсоа (1997).

Корпоративната култура е относително стабилен конструкт, труден за промяна. Организационната идентичност се разбира като по-флексибилна и податлива на изменения. Тя е рефлексивен процес, асоцииран с по-осезаемо възприемане от членовете на организацията, докато корпоративната култура е свързана по-силно с подсъзнателните процеси (Fioletal., 1998).

Проявленията на идентичността могат да бъдат на различни нива: професионална, екипна, организационна.

Контактът между вътрешните и външните стейкхолдъри на организацията се опосредява именно от корпоративната култура (Hatch and Schultz, 1997) с помощта на организационните комуникации (Melewar and Karaosmanoglu, 2005), което ни препраща към разглеждането на съществената роля на стейкхолдърите за създаването и поддържането на идентичността на организацията и на позитивния корпоративен имидж.

Стейкхолдъри

Независимо от факта, че интересите на стейкхолдърите по отношение на компанията варират, концепцията за организационна и корпоративна идентичност, която им се предлага, трябва да бъде унифицирана и недвусмислена. Компанията трябва да мисли за това, как е възприемана от нейните стейкхолдъри в следните параметри:

- Да съществува последователност на представяната организационна и корпоративна идентичност. Поради „размиване“ на границите между вътрешните и външните стейкхолдъри не е коректно съобщение с една конотация да бъде отправяно към служителите, а съвсем друго – към клиентите (Hatch and Schultz, 1997; Balmer, 2001; Cornelissen, 2004).

- Крайната цел на идентичността е да направи компанията разпознаваема както на пазара, така и за вътрешните ѝ стейкхолдъри. Това налага корпоративната и организационната идентичност да са следствие на последователна комуникационна политика. Само при тези условия идентичността на компанията ще представлява условие за разпознаваемост и резултатът от него ще породи доверие в стейкхолдърите ѝ.

- Важно е идентичността да мотивира служителите за постигане на индивидуалните и корпоративните цели и да им създаде условия за идентификация с организацията, за която работят (Cornelessen, 2004; VanRiel, 1995).

Различните стейкхолдъри на компанията често имат и различни перцепции за нея, което налага повишено внимание от страна на мениджмънта, защото основната цел е да поддържат тип идентичност, който да поражда желание у вътрешните стейкхолдъри да се чувстват част от организацията. Този процес може да бъде подпомогнат от организационните спомени и биографии, които играят положителна роля за менажирането на идентичността на дадена организация (Var Riel, 1995).

Фокусът се насочва към феномена, наречен конструиране на организационната идентичност (*organizational identity construction*) и базиран на предиспозицията, че „организационната идентичност може да бъде разбрана най-добре като дискусия и договаряне в резултат от непрекъснато взаимодействие между мениджъри и стейкхолдъри“ (Scott and Lane, 2000), което е в съзвучие с посоченото от Джойя (1998) необходимо взаимодействие между вътрешните и външните стейкхолдъри на компанията с цел създаване на организационната идентичност и последващото ѝ развитие и управление.

По отношение на вътрешните стейкхолдъри е важно да се подчертае, че тяхната компетентност, както и ангажиментът и ориентацията им спрямо организацията, за която работят, са важни фактори, пряко влияещи на процеса по създаване и поддържане на организационната идентичност (Albert and Whetten, 1985). Защото служителите, които имат по-силна степен на идентификация с организацията, разбират по-добре мисията и целите ѝ и са мотивирани да изпълняват по-добре служебните си задължения (Scott and Lane, 2000; Pratt & Foreman, 2000), резултатът от което е постигането на организационна идентичност.

Организационната идентичност представлява и движеща сила за мотивацията и степента на поддържане на организационните политики от страна на служителите. Тя ги улеснява да се адаптират към корпоративната култура

на организацията, представлява и интегративна сила, в случай че компанията претърпи сливане или поглъщане. Чрез повишаването на ангажираността и етиката на служителите, производителността на труда и намаляването на процента на напускащи организацията още веднъж бива подчертана възможността на доброто управление на организационната идентичност да добави допълнителни предимства за организацията (Vella&Melewar, 2008; Balmer and Gray, 1999). Служителите повишават своята мотивация за съдействие в изпълнението на целите на организацията и когато виждат, че корпоративната идентичност насърчава доверието на външните стейкхолдъри (Van Riel, 1995), което на свой ред показва, че характерна, добре управлявана корпоративна идентичност подпомага и позитивизирането на организационната идентичност.

Служителите и организацията, както и много от доставчиците, клиентите и организацията са взаимнозависими. Тази зависимост има отношение към идентификацията. За да получат висока оценка от страна на стейкхолдърите, организациите трябва активно да работят за управлението на своята позиция по отношение на тях (ScottandLane, 2000). В контекста на казаното комуникационните практики трябва да бъдат разглеждани и като инструмент за подпомагане на афилиацията към организацията на външните стейкхолдъри. Процесът на афилиация на външните стейкхолдъри с компанията (най-вече клиентите) се осъществява посредством комуникационните канали и „комуникаторите на организационната идентичност“, т.е. вътрешните стейкхолдъри (Bhattacharya and Sen, 2003: 78).

В съзвучие с концепцията за вътрешен маркетинг могат да бъдат използвани и някои от инструментите на маркетинга за повишаване на идентификацията на служителите (Dacin and Brown, 2006; Cardador and Pratt, 2006), което е стъпка за обединяване на маркетинговия и поведенческият подход в създаването, изучаването и управлението на идентичността.

Съществено значение за поддържане и изграждане на организационната и корпоративната идентичност, на корпоративния имидж (вътрешен и външен), както и на взаимоотношенията на компанията с нейните стейкхолдъри, има разгръщането на програми с директен социален ангажимент в светлината на приетата и приложена от компанията „Концепция за корпоративна социална отговорност“ (Snider, Hill and Martin, 2003). Служителите се чувстват много по-удовлетворени и убедени във високия морал на компанията, за която работят, когато тя е ангажирана с решаването на проблеми с обществена значимост (Cushman, 1989). Външните стейкхолдъри се съобразяват с репутацията на компанията при вземане на решения за инвестиция, покупка или ползване на услуги, предлагани от нея, както и при кандидатстване за работа (Dowling, 1986).

При прилагането и разгръщането на КСО програмите в компаниите, ролята на комуникациите е неизменна и необходима за създаване на положителни

лен имидж на компанията в публичното пространство. В резултат на успешно реализираните комуникации вътрешните стейкхолдъри се чувстват много по-мотивирани да работят за организацията, като акцентът тук е не само върху положителния външнокорпоративен имидж, но и върху ефективността на комуникационните практики, насочени към вътрешните стейкхолдъри и целящи активното им въвличане и включване в тях. Подпомагайки стабилността на организационната идентичност и отличителността на корпоративната, както и наличието на положителен корпоративен имидж, резултатът от иницирането и прилагането на практики в съзвучие с „Концепцията за корпоративна социална отговорност“ е позитивиране на репутацията на компанията.

Можем да направим извода, че един от основните двигатели на КСО са именно неосезаемите ценности (*intangible values*) на компаниите, включващи имиджа, идентичността и репутацията, както и ангажиментите им (Miles and Covin, 2000), пряко следствие от които е повишаването на конкурентоспособността.

Практики на мениджмънта

Ефективните лидери са определяни като „предприемачи на идентичността“ (*‘entrepreneurs of identity’*), които имат за своя основна задача да създават, координират и контролират споделянето на визията по отношение на организационната същност, както и да инициират промяната ѝ (Reicher & Hopkins, 1996, 2001; Fiol, 2002).

В процеса на дефиниране на идентичността на организацията мениджмънтът представя основните ѝ характеристики. Те представляват набор от значения, които ръководството иска да бъде възприет от членовете на организацията и чрез него те да изразяват своите виждания и да пресъздават организацията, съгласно Велла и Мелеуар (2008), Хатч и Шулц (1997, 2002), Скот и Лейн (2000), Прат и Фореман (2002), Корнелисен (2004), Балмър (1995). Организационните лидери вдъхновяват служителите за приемане и осъществяване на организационната мисия и визия, в които е „документирана“ организационната идентичност (Cornelissen, 2004).

Горепосоченото налага топмениджърите на компанията да се стремят чрез своите действия, изказвания, социално отговорни практики, т.е. чрез цялостното си поведение и комуникациите, които осъществяват, да проецират идентичността на компанията както към служителите, така и към клиентите, инвеститорите и другите стейкхолдъри и към обществото като цяло. От изключително значение е вътрешните стейкхолдъри да имат възможност за активно участие в процеса на конструиране на организационната идентичност (например посредством комуникационни програми, чрез които се въздейства върху потребностите им да бъдат моделирани ценности и вярвания,

хармониращи с ценностните аспекти на организацията). Така се реализира двупосочен процес, защото едновременно с комуникацията се осъществява и интерпретация на „съобщенията“ на топмениджърите от страна на служителите, посредством които те изграждат своето разбиране за същността на компанията, определят степента на идентификацията си с нея, както и силата на мотивацията си, за да я подпомагат в осъществяване на цялостната ѝ дейност (Moingeon and Soenen, 2002).

Често членовете на организацията са и членове на външни за нея групи, като по този начин правят възможно непрекъснатото сравнение между имиджа и идентичността на организацията. Във връзка с това мениджърите трябва да поемат отговорността организационните комуникации да предоставят богата информация на стейкхолдърите за процесите и събитията, протичащи в организацията. Именно мениджърите са най-открити за влиянията на заобикалящата организацията среда, както и за „съобщенията“, идващи от външните стейкхолдъри, с цел управление на имиджа на организацията, който е пряко свързан с организационната идентичност (Hatch&Schultz, 1997). Следователно управлението на организационната идентичност се превръща в една от основните задачи на топмениджърите за постигане на позитивен имидж, като крайният резултат е създаване и поддържане на положителна корпоративна репутация. За целта е необходимо да предоставят наситена с положителни конотации информация за организационните елементи, за да могат вътрешните стейкхолдъри да оценят постиженията на организацията, да повишат и подчертаят значението на нейната идентичност (ScottandLane, 2000).

Наличието на открита комуникационна политика, осъществявана между топмениджърите, членовете на организацията и външните стейкхолдъри, е необходимо и с цел поддържането на динамиката на процеса, свързващ организационната идентичност с имиджа и с корпоративната култура. Това налага комуникационните процеси, които протичат между топмениджърите, вътрешните и външните стейкхолдъри, да се характеризират с непрекъсваемост и креативност (Hatch and Schultz, 2002).

Ако трябва да обобщим, то корпоративната култура е по-обширната система, а идентичността подпомага разбирането и приемането на нормите и вярванията, заложен в нея.

ЛИТЕРАТУРА

- Albert, S. and D. Whetten. A Organizational Identity. – In: Hatch, M. J. and Schultz, M. *Organizational Identity. A reader*, Oxford University Press, 1985, p. 89–118.
- Ashforth, B. E. and F. Mael. Social identity theory and the organization. – *Academy of Management Review*, 14, 1989, p. 20–39.

- Balmer, J. M. T. Corporate Identity, Corporate Branding and Corporate Marketing. – *European Journal of Marketing*, 35, 2001, Number 3–4, p. 248–290.
- Balmer, J. M. T. and E. R. Gray. Corporate identity and corporate communication: creating a strategic advantage. – *Corporate Communications: An International Journal*, 4, 1999, Number 4, p. 171–176.
- Bhattacharya, C. B. and S. Sen. Consumer-company identification: A framework for understanding consumers' relationships with companies. – *Journal of Marketing*, 67, 2003, p. 76–88.
- Cardador, M. T. and M. G. Pratt. Identification Management and its bases: Bridging Management and Marketing Perspectives through a focus on Affiliation Dimensions. – *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34, 2006, p. 174–184.
- Cornelissen, J. *Corporate Communications: Theory and Practice*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications Ltd., 2004.
- Cornelissen, J. and W. Elving. Managing corporate identity: An Integrative Framework of dimensions and determinants. – *Corporate communications: An international journal*, Number 8, 2003, 2, p. 114–120.
- Cushman, R. in Carroll, A. B. *Business & Society*. – *Ethics & Stakeholder Management*. Cincinnati, USA, South-Western Publishing Co., 1989.
- Dacin, P. A. and T. J. Brown. Corporate branding, identity, and customer response. – *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34, 2006, /number 2, p. 95–98.
- Dowling, G. R. Managing your corporate images. – *Industrial Marketing Management*, 15, 1986, Number 2, p. 109–115.
- Dutton, J. E. and J. M. Dukerich. Keeping an eye on the mirror: image and identity in organizational adaptation. – *The Academy of Management Journal*, 34, 1991, Number 3, p. 517–554.
- Dutton, J. and W. Penner. The importance of organizational identity for strategic agenda building. – In: *Hendry et al. (ed.) Strategic Thinking: Leadership and Management of change*. New York, John Wiley and Sons Ltd., 1993.
- Fiol, C. M. D. Gioia et al. The Identity of Organization. – In Whetten, D. and P. Godfrey. *Identity in Organizations: Building Theory Through Conversation*. Thousand Oaks, CA, Sage, 1998.
- Gioia, D. A., M. Schultz and K. Corley. Organizational Identity, Image and Organizational Instability. – *The Academy of Management Review*, 25, 2000, Number 1, p. 63–81.
- Hatch, M. J. and M. Schultz. Relations between Organizational Culture, Identity and Image. – *European Journal of Marketing*, 31, 1997, Number 5–6, p. 356–366.
- Hatch, M. J. and M. Schultz. *The Dynamic of Organizational Identity*. The Travistock Institute, Sage Publications, 2002.
- Lundberg, C. C. Surfacing organizational culture. – *Journal of Managerial Psychology*, 5, 1990, Number 4, p. 19–26.
- Melewar, T. C., E. Karaosmanoglu and D. Paterson. Resolving the corporate identity conundrum: an exploratory study of the concept and its contribution. – In: Veloutsou, C. (ed.). *Communicating with customers*. Athens Institute for Education and Research, 2003, p. 9–32.

- Melewar, T. C. and E. Karaosmanoglu. Seven dimensions of corporate identity: a categorization from the practitioners' perspectives. – *European Journal of Marketing*, Special Issue, 2005.
- Miles, M. P. and J. C. Covin. Environmental marketing: A source of reputational competitive, and financial advantage. – *Journal of Business Ethics*, 23, 2000, p. 299–311.
- Moingeon, B. From Corporate Culture to Corporate Identity. – *Corporate Reputation Review*, 2, 1999, Number 4, 1999, p. 352–360.
- Moingeon, B. and B. Ramanantsoa. Understanding corporate identity: The French school of Thought. – *European Journal of Marketing*, 31, 1997, Number 5–6, p. 383–395.
- Moingeon, B. and G. Soenen (eds.). *Corporate and Organizational Identities*. London, Routledge, 2002.
- Pratt, M. G. and P.O. Foreman. Classifying Managerial Responses to Multiple Organizational Identities. – *The Academy of Management Review*, 25, 2000, Number 1, p. 18–42.
- Reicher S. D. and N. Hopkins. Self-category constructions in political rhetoric: An analysis of Thatcher's and Kinnock's speeches concerning the British miners' strike. – *European Journal of Social Psychology*, 26, 1996, p. 353–371.
- Reicher S. D. and N. Hopkins. *Self and nation: Categorization, contestations and mobilization*. London, Sage, 2001.
- Schein, Ed. *Organizational culture and leadership*. San Francisco, Jossey-Bass Publisher, 1985.
- Scott, S. G. and V. R. Lane. A stakeholder approach to organizational identity. – *Academy of Management Review*, 25, 2000, p. 43–62.
- Snider, J., R. P. Hill and D. Martin. Corporate Social Responsibility in the 21st Century: A view of the world's most successful firms. – *Journal of Business Ethics*, 48, 2003, p. 175–187.
- Stuart, H. Towards a Definitive Model of the Corporate Identity Management Process. – *Corporate Communications: An International Journal*, Special edition on Corporate Identity, 4, 1999, Number 4, p. 200–207.
- Van Riel, C. B. *Principles of Corporate Communication*. London, Prentice Hall, 1995.
- Vella, K. J. and T. C. Melewar. Explicating the Relationship between identity and culture. A multi-perspective conceptual model. – In: Melewar, T. C. (ed.) *Facets of corporate identity, Communication and Reputation*. New York, Routledge, 2008, p. 3–34.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ТИПОВЕ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТА НА ФИНАНСОВОТО ИМ ПОВЕДЕНИЕ

НАДЕЖДА АСЕНОВА ГЪОНКОВА

Резюме. В статията се прави кратък преглед на промяната на формата на парите – от материална до виртуална; качествата, които притежават съвременните пари; функциите, които изпълняват парите в наши дни. Всеки човек има свой стил на поведение, по който си взаимодейства с парите. Освен чисто икономически функции, парите могат да бъдат средство за задоволяване както на базисни, така и на по-висши потребности. Те могат да бъдат възприемани и използвани от личността като начин за задоволяване дори и на потребности като сигурност, власт, любов (обич) и свобода, да им бъде приписвано различно значение и значимост. В зависимост от символното значение, което личността привнася на парите, могат да бъдат разгледани и анализирани редица типове личности, които проявяват различни видове финансово поведение. Отличителните черти във финансовото поведение на личността кореспондират със значението, което е приписвано на парите, както и с ценностите на личността, със степента, до която парите могат да се интерпретират като инструментална или терминална ценност в съвременността.

Ключови думи: пари (качества, функции), финансово поведение, типове личности.

TYPES OF PERSONALITIES IN THE CONTEXT OF THEIR FINANCIAL BEHAVIOUR

Nadezhda Asenova Gyonkova

Abstract. A brief review of: the change in the form of money – from material to virtual form; contemporary money’s qualities; functions which money performs nowadays; is made in this article. Everyone has their own style of behaviour by which he/ she interacts with money. Besides its clearly economical functions, money can be a means of satisfying basic as well as higher needs. It can be perceived and used by a personality as a way of satisfying even needs

like security, power, love and freedom; different meaning and importance might be attributed to money. Depending on its symbolic meaning for one personality, can be reviewed and analyzed many types of personalities which manifest different types of financial behaviour. Distinctive features in one personality's financial behaviour correspond with money's meaning, with a personality's values and also with the degree to which money can be interpreted as part of instrumental or terminal values in the present day.

Key words: money (qualities, functions), financial behavior, types of personalities

* * *

Парите – форми и качества

Парите са феномен, обект на изследователски интерес в редица науки – икономика, социология, антропология и не на последно място – психология. Най-голямо внимание на тях е отделено в икономиката. Психологията предлага възможност за опознаване функциите на парите, формирането на нагласи към тях, реализирането на видове финансово поведение от една личност и типове личности в контекста на финансовото им поведение отвъд възгледа за рационално действащия индивид.

Всяко общество, всяка култура в своето историческо развитие е създавала и изменяла различни форми на пари и парични системи. „В своята еволюция до сега парите преминават през следните форми: стокови пари; металически пари (златни и сребърни); банкноти; кредитни пари; книжни пари; електронни пари” (Стоименов, 2008: 48). От първоначалните физически форми на парите – едър рогат добитък, сол, зърна на какао, раковини, късове злато и/или сребро, монети (златни, сребърни, електричество), през банкови бележки до съвременните форми на пари – банкноти, монети, дебитни и кредитни карти, чекови книжки, депозити, кредити, овърдрафти и др. (Furnham&Argyle, 1998; Furnham, 2014) и функциониращите изцяло във виртуалното пространство биткойни (и др. криптовалюти), промяната във формата на парите отразява и промяната във формата на взаимодействие – както между отделните личности, така и между формите на организиране и коопериране на дейността. Усъвършенстването на формата, в това число и физическата, в която съществуват и се *разменят* парите, е показател за усложняване на взаимодействията между субектите с цел обмен на стоки и услуги, които са считани за желани и ценни. Търговските отношения се развиват от бартера, при който е необходимо съвпадане в даден момент на желанията на страните относно количеството и качеството на стоките, обект на размяна (Furnham&Argyle, 1998), до съвременните класификации на борсите по определен критерий, сред които е разграничаването им на борси, на които се търгуват *реални стоки* и *фючърсни (за срочни операции)* (Каракашева, Маркова, 1999).

Осъществяването на ефективен и ефикасен процес на размяна предполага определени *качества*, които парите да притежават. Е. Фърнам и М. Аргайл разглеждат някои от тези качества (Furnham&Argyle, 1998).

Запазването на устойчивостта на паричната системата предполага контрол на парите в обръщение, за да не бъде наличието им нито прекалено много, нито прекалено оскъдно. По своеобразен начин парите трябва да са *ограничени (limited)* (Furnham & Argyle, 1998). Подобен контрол бива осъществяван от държавата и нейните институции, международни институции (*и организации*) и в дългосрочен аспект, макар и не така ярко изразено, от поведението на участниците на пазара. Реализирането на подобно *ограничаване* спомага за намаляване риска от процеси на инфлация или дефлация на дадена валута.

Освен количеството пари в обръщение в една система, от значение е и недопускането на неочаквано, в широки граници или хаотично, изменение на стойността на парите. Друго важно качество на парите е да са *стабилни (stable)* (Furnham&Argyle, 1998).

Всяка от банкнотите и монетите, които са в обръщение, и са част от официалната валута на една държава, трябва да могат да бъдат използвани като единица за заплащане на задължение при осъществяване на обмен. Ако те са приети като такива [*от обществото*], то парите са *хомогенни* (еднородни/съизмерими) (*homogeneous*) (Furnham&Argyle, 1998).

Когато *номиналната* стойност на една монета или банкнота се установява незабавно, то парите притежават и още едно важно качество – *разпознаваемост (recognisability)* (Furnham&Argyle, 1998). В съвременния свят голяма част от заплащанията между физически и/или юридически лица се осъществява безкасово – нареждане на превод от/към сметка и свързаните с тях пластики (дебитни и кредитни карти). В този контекст, разпознаваемостта може да придобие друга семантика. Една „платинена“ кредитна карта и името на стабилна финансова институция, в която е сметката на картодържателя, е символ на статус в среди, в които този символ е познат и ценен.

Бивайки в обръщение, парите подлежат на износване, което е свързано с тяхната *трайност (durability)* (Furnham&Argyle, 1998). Износването засяга в по-голяма степен хартиените купюри и в по-малка монетите, а пластиките са с определен срок на валидност.

Интересни резултати в тази връзка показва, изследване, проведено в Канада. По-вероятно е да бъдат похарчени (*използвани*) по-употребяваните (замърсени, намачкани) банкноти, вместо нови (чисти) такива. Външният вид на банкнотата в известна степен повлиява поведението на личността. Човек е склонен да похарчи, по-своеобразен начин да се *отърве* от по-употребяваните банкноти и да запази по-новите и чисти, на които се придава по-висока стойност. В присъствието на други хора обаче личността е по-склонна да похарчи по-нови, по-чисти и респективно по-добре изглеждащи банкноти (Di Muro&Nosworthy, 2013).

Следствие на технологичния напредък се променя и развива и технологията на осъществяване на търговия – сключват се сделки между субекти, които са физически отдалечени или дори никога не са се виждали, както и сделки за продукти, които все още дори не са произведени (например фючърсни борсови сделки). Това предполага наличието и на още едно качество на парите, разгледано от Е. Фърнам и М. Аргайл – **преносимост** (*portability*). От една страна, лесното *пренасяне* на парите създава ползи, а именно, съкращаване времето и увеличаване обема на една сделка. От друга страна, това крие и риск от неправомерни опити за заобикаляне на законово установените норми (например избягване на данъчно облагане и плащане на данъци) (Furnham&Argyle, 1998).

Функции на парите

В литературата са открити редица функции, които парите изпълняват в съвременността. Придобиването на стоки и/ или услуги е опосредствано от парите, тъй като те гарантират определена стойност (ценност), чрез която се реализира размяна между страните, стойност, която купувачът предоставя на продавача (Furnham&Argyle, 1998). Парите спомагат стоки, които се различават качествено, да се разменят по-лесно (Mann, 2013) Те [*парите*] изпълняват функцията на **средство за обмен** (*a medium of exchange*) (Furnham&Argyle, 1998; Mann, 2013). В сайта на енциклопедия „Британика“ А. Мелцер и М. Фрийдман определят парите като: „...стока, приета с общо съгласие като средство за икономически обмен. Те са средата, в която цените и стойностите, са изразени; като валута те циркулират анонимно от човек на човек и от страна на страна, по този начин улесняват търговията и са основна мярка/ мерило за богатство” (Meltzer&Friedman, <https://www.britannica.com/topic/money> Last Updated: 4-29-2016).

С помощта на парите и тяхната употреба може да се определи до каква степен една стока или услуга е скъпа или евтина, те са **разчетна единица** (*a unit of account*) (Furnham&Argyle, 1998). Изпълнявайки функцията на *разчетна единица*, парите улесняват сравняването и пресмятането на всички икономически ценности (стойности, цени) (‘economic’ values), те се превръщат в стандартната мерна единица (Mann, 2013). Още по-конкретно: „Парите органически са свързани със стокото производство и размяна. Те представляват общоприето разчетно средство, т.е. срещу тях се разменят всички стоки.” (Стоименов, 2008: 48).

Парите могат да изменят своята стойност при финансова и/ или политическа нестабилност, но като цяло съвременните пари, за разлика от някои от първоначалните им форми (зърнени храни, сол, зърна на какао), не се развалят, не са така нетрайни. Това спомага те да изпълняват друга тяхна функция – **запас/ склад** [*съхраняване/ запазване*] **на стойност/ ценност** (*a store*

of value) (Furnham&Argyle, 1998; Mann, 2013). Парите и тяхното запазване и натрупване е свързано с разполагането с потенциална или абстрактна покупателна способност от един субект, с притежаването и използването им като актив (Mann, 2013). Тази функция на парите естествено кореспондира с ролята им на мярка за *финансовото* състояние на един субект, а в личностен план – като мерило за статус [*в социалната йерархия*] и постижения на един човек.

Търговията и сключването на сделки за продукти, които все още не са произведени и реализирани на пазара, например фючърсните сделки, онагледяват функцията на парите като *стандарт на разсрочено/отложено плащане* (a standard of deferred payment) (Furnham&Argyle, 1998).

Функцията на парите като *платежно средство/ средство за плащане* (a means of payment) (Mann, 2013), под една или друга форма, се реализира ежедневно в дейността на човека. Парите обикновено са [*едно от*] законово установено средство за договаряне и реализиране на сделка, за погасяване и уреждане на задължение (Mann, 2013).

Функциите, които парите изпълняват в съвременността, отразяват разнообразието от потребности и характеристики на личността в наши дни, взаимоотношенията, в които встъпва и поведението, които реализира, за да придобие или даде пари и ценности.

Типове личности и финансовото им поведение

Разнообразието от форми и функции на парите, предполага и разнообразие в поведението, което може да реализира личността, когато си взаимодейства с пари.

Хората имат и различни *паришни стилове* (money styles). Л. Яблонски определя *паришния стил* като: „Всеки научава някакво средство за придобиване на пари и развива модели за харченето им. Вашата взаимовръзка с парите, вашите как и защо на получаване и харчене представляват вашия личен паришен стил” (Yablonsky, 1991: 25, цит. по Prince, 1993: 175). От една страна, парите могат да се асоциират с понятия и състояния като завист и алчност, но и със сигурност, дори и с любов (обич) – да достигнат до същностни нива на личността. От друга страна, личността и нейните характеристики повлияват паришния стил, който тя ще прояви, как ще управлява, борава, пести или харчи пари. В изследване, посветено на проучване различията в паришните стилове между половете, М. Принс разглежда четири *групи паришни стилове*. В групата *компетентност, свързана с управление на пари*, авторът включва стиловете *гордост* (pride) и *усърдие* (thorough). Относно своите умения да управляват пари, мъжете изпитват гордост. Те оценяват високо финансовата си компетентност и се приемат за старателни във финансовите си дела. Групата *значение (важност) на парите* се състои от стиловете *успех* (success) и

престиж (*prestige*). И двата пола са склонни да свързват успеха, властта и престижа с парите – те са както средство за постигането, така и техен символ. *Търсене на риск* е група парични стилове, която акцентира на **риска** (*risk*) и **хазарта** (*gamble*). Мъжете се чувстват и по-склонни към риск и хазарт с цел спечелване на пари. *Глад за пари (паричен глад)* е група, в която са включени паричните стилове **разочарование**, неудовлетвореност (*frustration*) и **завист** (*envy*). Мъжете в малко по-малка степен са склонни да завиждат, когато имат по-малко пари от другите. Когато нямат пари, жените се чувстват разстроени, неудовлетворени. *Паричният глад*, като паричен стил, е по-вероятно и в по-силна степен да се прояви при жените (Prince, 1993).

Различните парични стилове само загатват за многообразието от финансово поведение, което може да реализира съвременния човек. За да се опознае по-пълно финансовото поведение на личността, е редно да се отдели внимание на значението, което тя може да привнеса и асоциира с парите. Значението, което се придава на парите, е различно за отделните хора, като *то* бива повлияно от индивидуалните черти на личността и заобикалящата я среда, в която тя се реализира и сравнява с другите.

Х. Голдбърг и Р. Т. Луис разглеждат различни психологически значения, които личността приписва (*придава*) на парите, които от своя страна повлияват поведението ѝ, свързано с тях. Парите могат да бъдат инструмент, средство за задоволяване на потребността от *свобода* (*freedom*), *любов* (*обич*) (*love*), *сигурност* (*security*) и *власт* (*сила*) (*power*) (Goldberg&Lewis, 1978).

Различните значения, които хората проектират върху парите, респективно различните потребности, които, съзнателно или не, се опитват да задоволят чрез тях, и не на последно място, индивидуалните характеристики на една личност генерират разнообразни типове личности в контекста на финансовото им поведение.

Една от типологиите на личностите, отразяваща финансовото поведение, което те, в по-малка или по-голяма степен, могат да проявяват, принадлежи именно на Х. Голдбърг и Р. Т. Луис. В зависимост от водещата потребност – *сигурност* (*security*), *свобода* (*freedom*), *любов* (*обич*) (*love*) или *власт* (*сила*) (*power*) – която личността се стреми да задоволи чрез парите, авторите обособяват четири групи от типове личности. Първата група е **събирачите на сигурност** (*the security collectors*). Тревожността, несигурността и недоверието у една личност могат да се превърнат в предпоставки тя да потърси сигурност в притежанието – на пари и материални ценности. В тази група са включени четири типа личности, които проявяват т.нар. синдром *Сигурността (безопасността) на първо място* (*the Safety first Syndrome*). Те рядко се срещат в изцяло „чист“ вид. Всеки от типовете има своите отличителни характеристики, но сред тях са застъпени две: компенсирането на чувството на емоционална несигурност с чувството на сигурност в парите и проектира-

нето на доверие в парите, което е свързано, и до известна степен, е резултат от недоверието в хората (Goldberg&Lewis, 1978).

Един от типове в тази група е **натрапчивият** (компулсивният) **спестовник** (*the compulsive saver*). За такъв тип личност наградата е самият процес на спестяване, а не друга, отложена във времето, придобивка или награда. Извършването на дадено действие – заделянето, спестяването на определена сума пари – независимо дали е считано от личността за рационално или не, което е отклик на натрапчив (компулсивен) импулс, предоставя усещането за сигурност и намалява нивото на тревожност. Спестяването подпомага личността да изпитва спокойствие, посредством което да реализира дейностите в живота си. Почти всеки аспект и действие в живота е преосмислен от гледна точка на парите – разходите и възможността да се пести. Този тип личност изпитва неприятно усещане както, когато не печели пари, така и когато ги харчи. Корените на тревожността и несигурността на *натрапчивия спестовник* могат да се потърсят в детството на един човек, и по-конкретно, да се обяснят с помощта на възгледите на Е. Ериксон (Goldberg&Lewis, 1978). Психосоциалната теория на Е. Ериксон предлага осем стадия в развитието на личността. От раждането до навършване на една година и половина е първият етап, в който ключова роля има майката, а задоволяването (или незадоволяването) на потребностите, предразполага към формиране на доверие или недоверие към заобикалящата среда (Erikson, 1950, по Ларсен, Крумов, 2010: 125). Спестяването на пари, независимо дали са малки или големи суми, цели да се постигне усещането за сигурност и да се намали усещането за света като заплаха и непреодолимо предизвикателство. От една страна, *натрапчивият спестовник* не спира да спестява, защото няма сума пари, която да бъде определена като достатъчна (за постигане на сигурност). От друга страна, този тип личност непрестанно трябва да се справя със страха, че спестяванията могат да изчезнат – да бъдат откраднати, ако са у дома, или финансовата институция, където са депозирани, да фалира. Този тип личност проявява затвореност, потайност, неспокойствие и отбранителност, защото някой може да я раздели от спестените пари. *Натрапчивият спестовник* не умее да се радва на парите, с които разполага – притесненията му за тях се увеличават с увеличаване на сумата. Все пак трябва да се отбележи, че тези личности имат потенциал да преодолеят финансови или икономически кризи, ако инвестициите и спестяванията им са в значителен размер (Goldberg&Lewis, 1978). Процесите на съвременните пазари поставят пред изпитание подобен тип личности, защото не само количеството, а уелото управление на инвестициите и спестяванията предполагат реализиране на печалба и преодоляване и минимизиране на загубите в периоди на криза.

Самоотказващият (*the self-denier*) се (си) е следващият тип личност в тази група на *събирачи на сигурност*. При този тип личности харченето на

пари се свързва с чувството на вина. В известна степен те сами си налагат неблагоприятно финансово състояние – пестят за „черни дни”, отказват се от придобивки, защото „не могат да си ги позволят”, *саможертвата* придобива ценността на награда. От една страна, такъв човек се стреми да покаже колко смело посреща изпитанията на живота – може да живее с малко и се отказва от придобивките за самия себе си. От друга страна, остава очакването, че другите ще проявят съпричастност и помощ към личност, която преживява финансови и съпътстващите ги емоционални лишения – това спомага за формиране и поддържане на чувството на сигурност. *Саможертвата*, която прави такъв тип личност, оставя усещането за вина у онзи, който е приел и получил средства или подарък от нея (Goldberg&Lewis, 1978).

Самоотказващият се пести днес, за да е подготвен за евентуални кризисни ситуации от финансово естество утре. Поведението на отказ от придобивки и харчене на пари може да бъде рационализирано с помощта на една отложена във времето награда – например пенсиониране, но когато настъпи моментът да се възползва от тази награда, този тип личност е неспособна да го направи, да преодолее модела на поведение на *мъченик*. Човек с подобен тип финансово поведение трудно реализира процес на самоактуализация. Той поддържа модел на поведение, който показва, че може да живее с малко, не е заплаха за другите и не иска и не се нуждае от нищо от тях. Този *саможертвен* отказ подсигурава както евентуални финансови кризисни ситуации, така и се стреми да компенсира потенциалната опасност от отхвърляне или негативно отношение от по-богатите, които се асоциират с власт и сила (Goldberg&Lewis, 1978).

Самоотказващият тип личност е готова да си купи преоценени стоки, дори и да са с по-ниско качество, а *натрапчивият спестовник* е толкова заангажиран и загрижен за парите и тяхното спестяване, че рядко се решава да ги харчи. *Натрапчивият* (компулсивният) *ловец на изгодни сделки* (отстъпки) (*the compulsive bargain hunter*) влага ресурси – време, енергия, дори и пари – за откриването и реализирането на покупки с отстъпки или намаления от редовната цена на стоката или услугата. Такъв тип личност е горда и удовлетворена от себе си, когато е спестила пари, купувайки стоки на намаление или например с купони за отстъпка. От една страна, такъв човек би купил стоки, от които няма нужда или дори видимо са по-нискокачествени, защото са намалени или участват в някаква промоция. От друга страна, ако на такъв потребител му е необходимо да закупи определена стока, той ще вложи време и ресурси, докато я намери на намаление или неин заместител, който има отстъпка в цената. Такъв тип пазаруване създава у личността усещането, че е надхитрила – другите купувачи, които са платили редовната цена, и самите търговци, защото е „спестила” от стоките, които е закупила. Независимо че може да си купи стоки (или услуги), които не харесва или дори може и да не използва, *натрапчивият ловец на изгодни сделки* се чувства превъзхождащ

другите, което му дава и усещането за сигурност, или поне отслабва чувствата на уязвимост и несигурност. Човек с такъв тип финансово поведение се опитва да получи повече, включително и за парите си. Ако този тип личност прояви склонност към алчност и прекалено голяма увереност в умението си да пести и надхитрява, тя може да стане жертва на финансови схеми за „бързи“ пари. Непрестанното внимание върху цената и пестенето, дори и когато прави подарък на близък; стремежът да покаже умението си за реализиране на изгодни сделки са пречка пред и ограничават пълноценните взаимоотношения на *натрапчивия ловец на изгодни сделки* с другите (Goldberg&Lewis, 1978).

И ако *натрапчивият ловец на изгодни сделки* е способен да събира неизползваеми вещи, защото са купени „на сметка“, то последният тип личност в тази група – *фанатичният събирач (колекционер)* (*the fanatic collector*) – е отдаден на събирането (натрупването, колекционирането). Вещите, които такъв тип личност събира, колекционира имат парична ценност (стойност), често ѝ дават усещането за власт (сила) или дори удоволствие от притежанието им; понякога имат символна или сантиментална стойност или са израз на естетически и артистични предпочитания. *Фанатичният събирач* се стреми към това неговата колекция да превъзхожда тази на другите – това повишава самооценката му, – търси редки (специални) попълнения. Той отделя внимание и е привързан към притежанията си, идентифицира се чрез тях и трудно, с неохота, би се разделил с някое. Макар да купуват вещи, парите не могат да бъдат пълноценен обект на колекциониране, събиране, защото със сигурност винаги има някой, който има или ще има повече пари. Събирането на вещи все пак цели създаване и поддържане на усещане за сигурност. Сигурността е породена от факта, че личността не може да бъде изоставена от притежанията, вещите не се конкурират с притежателя, нямат изисквания, претенции към него (Goldberg&Lewis, 1978).

Грабителите на власт (сила) (*the power grabbers*) са група от типове личности, разгледана от Х. Голдбърг и Р. Т. Луис, за които е характерно проявлението на *синдрома „Зеленият гигант“* (*the Green Giant Syndrome*). Отново трябва да се отбележи, че степента, в която даден тип поведение се проявява, и, присъщите му отличителни черти варират, както и че невинаги типовете личности се срещат в изцяло „чист“ вид. Един от типовете, който попада в тази група, е *манипулаторът* (*the manipulator*). За този тип личност е важна победата, за нея загубата е неприемлива и тя полага усилия, за да не я допусне. *Манипулаторът* е находчив, наблюдателен и съобразителен, умело борави с обещания и ласкателства, за да се възползва от суетата, гордостта, чувството за вина или алчността, и като цяло, от слабостите, които открие у другите хора. Емоционалното въздействие е предпочитано, за сметка на логическите и рационални доводи, особено когато той цели да предразположи някого доброволно, сам да пожелае да се раздели със своите пари. Стремежът към власт

и пари, независимо кое ще бъде припознатото като цел и кое като средство, е предпоставка този тип личност да се съревновава и състезава със своите конкуренти. Властта и парите могат да бъдат както цел, така и средство за постигане на уважение и превъзходство. Колкото повече придобива власт и пари, толкова повече *манипулаторът* се приема като успял човек – преди всичко от самия себе си, но и в немалка степен от останалите членове на средата и обществото, в които се реализира. Няма сфера, в която да участват пари (под една или друга форма), и да няма *манипулатори* (в едно или друго проявление). Колкото и умел и хладнокръвен да е един *манипулатор*, той също може да стане обект на манипулация и да бъде разделен от парите и властта, които е придобил, в някои случаи дори и с цената на всичко. Моралните (загубата на честността и почитеността) и юридическите (заобикаляне и престъпване на закони) компромиси, които прави *манипулаторът*, са цената, която понякога може да му коства дори и свободата (Goldberg&Lewis, 1978).

Строителят на империя (*the empire builder*) е тип личност, включваща се в групата на *събирачите на сигурност*. За нея е характерно да се труди усилено, проявява чертите на личност, придържаща се към Протестантската трудова етика, за да постигне успех. Тази личност не се разубеждава от пречките, уверена е, че макар да е започнала с малко, да има скромни производ, с помощта на саможертва и всеотдайност в работата, ще постигне успех. *Строителят на империя* се бори и работи, за да постигне власт и пари, които са израз на неговия успех; не търси пряк път към тях, както е характерно за *манипулатора*. Той поема отговорности и е решителен, малко вероятно е да бъде последовател, предпочита да е лидер. Колкото повече ресурси – хора, финансови средства, имоти – управлява, толкова по-силен и успешен се чувства. *Строителят на империя* не желае и се стреми да не допуска властта, авторитета и решенията му да бъдат оспорвани или подлагани на съмнение. В крайни проявления този тип личност може да бъде арогантна, тиранична (деспотична); ако някой оспорва властта ѝ или ѝ се подиграва, дори може да прояви и агресия и избухливост, насилие. В едно по-умерено проявление такъв човек още от ранна възраст разчита само на себе си, той е независим и предприемчив. За *строителя на империя*, от една страна, е важно да бъдат зависими от него, да контролира колкото може повече финансови, властови и човешки ресурси. В личните си взаимоотношения също е склонен да постави другата страна (семеен партньор, деца) в зависимо, подчинено положение. Времето и енергията на този тип личност са посветени на изграждането на *неговата империя*, родните и близките могат да бъдат пренебрегнати или включени – пожелание или не. От друга страна, този тип личност е склонна към алиенация и изолация. Нерядко се отдалечава от другите хора както емоционално, така и физически. Макар да разполага и поддържа висок стандарт, *строителят на империя*, когато не работи, се чувства виновен, което го

възпрепятства да се радва на придобивките си и да изпитва удоволствие от положения усилен труд. С напредване на възрастта този тип личност може и да отдалечи и ограничи приятелства и познанства, но дори и не така интензивно, както, когато е бил по-млад, *строителят на империя* продължава да работи, да е ангажиран в изграждането и поддържането на своята империя (Goldberg&Lewis, 1978).

Последният тип личност в тази група е *кръстникът (the godfather)*. Този тип личност се стреми към усещането, че контролира и доминира над другите хора, което намира израз в готовността им да се съгласяват и изпълняват безусловно неговите желания и нареждания. В замяна *кръстникът* закриля, награждава, включително и в материален аспект, и проявява бащинско поведение към обекта, който изпълнява, каквото се очаква от него. Когато желанията, прищевките, дори и да са неоснователни, биват пренебрегнати – останат незабелязани или се забави тяхното изпълнение – или срещнат открита съпротива, такъв човек отнема дадените награди и дори под някаква форма наказва неподчинението. Една от възможните причини, при която зряла личност е формирала и проявява и поддържа поведенческия модел на *кръстника*, е, когато като дете, тя е била пренебрегната и/ или унижавана – от родител(и) и/ или други деца. *Кръстникът* не разчита на милостта на другите, а ги контролира и доминира с помощта на власт и пари. От една страна, при такъв тип хора изпитаното унижение поражда гняв, който се насочва, мотивира личността да печели власт и пари. От друга страна, *кръстникът* приема и използва парите като средство за *купуването* на власт и хора. Независимо от ролята и сферата – брачен партньор, родител, работодател, политик и др., – която изпълнява един *кръстник*, той „комуникира” с помощта на парите. Чрез парите – (не)даването или отнемането на парични награди – контролира и власт, и хора. Както в професионалните, така и в личните отношения този тип личност се стреми към постигането на подчинение, покорство, лоялност и преди всичко уважение (Goldberg&Lewis, 1978).

Двете групи типове личности – *събирачите на сигурност (the security collectors)* и *грабителите на власт (сила) (the power grabbers)* – проявяват различни поведенчески модели, различни стратегии за потискане на недоверието и усещането за заплахата от заобикалящата ги среда. Обяснения и причини за появата и на двете, наситени с негативни емоции и състояния, могат да се потърсят в семейството и средата още в ранно детство. От една страна, ако преобладаващата емоция е страх, както е при *събирачите на сигурност*, по-вероятно е личността да прибегне до оттегляне. От друга, ако гневът е доминиращата емоция, личността е по-склонна да реагира на заплахата с нападение – поведение, което е по-ясно изразено при проявяванията на *грабителите на власт (сила)*. Типът поведение на личността се повлиява от това коя от двете емоции е преобладаваща и степента на нейното проявление, като

трябва да се отбележи, че една емоция невинаги се преживява осъзнато и се показва открито. Парите са и средство, и цел – при *събирачите на сигурност* за преодоляване или потискане на чувствата на страх и несигурност, а при *грабителите на власт* за потискане или превъзможване на унижението и безсилието. При вторите подозрителността, изолацията и по-трудният контрол над емоционални избухвания се увеличават с увеличаване на парите, които са спечелили и състоянието, което са натрупали. За *грабителите на власт* привързаността, и преди всичко, уважението и лоялността, които се стремят да получават от другите хора, са зависими от притежанието (или нямането) на пари и власт (Goldberg&Lewis, 1978).

Третата група от типове личности, които разглеждат Х. Голдбърг и Р. Т. Луис, са *търговците на любов (обич)* (*the love dealers*), които се опитват да задоволят потребността си от любов (обич) с помощта на парите. Те притежават и проявяват т.нар. *синдром „Дядо Коледа“* (*the Santa Claus Syndrome*). Такъв тип поведение е характерно за *купувача на любов (обич)* (*the love buyer*). Приятелство и привързаност, възхищение и одобрение или внимание такъв тип личност печели като прави другите *щастливи*, давайки щедри подаръци или суми, оставайки големи бакшиши, участвайки в благотворителни и обществени акции. Взаимоотношенията придобиват материално, финансово измерение. Щедростта е стратегията, чрез която *купувачът на любов (обич)* се опитва да избегне чувствата на отхвърляне и безполезност. При него нерядко съществува убеждението, че няма и не може да получи непринудено, *свободно* внимание и уважение. Липсата на искрени преживявания на обич и привързаност в детството предразполага зрялата личност към неспособност да отвърне (изрази и съпреживее) на тези чувства. В такива ситуации *купувачът на любов (обич)* се чувства виновен, длъжен да откликне, но го прави с помощта на парите и материалните придобивки. При този тип личност щедрите суми и подаръци могат да бъдат и израз на враждебност или омраза, чието явно проявление, от една страна, не е социално желателно поведение, а, от друга, би отблъснало другите хора. Все пак синдромът „Дядо Коледа“ подтиква личността да търси и опитва да задоволи потребността си от обич и любов такива, каквито тя ги възприема, раздавайки материални ценности. Колкото и каквото и да дават или получават *купувачите на любов (обич)*, то е заместител, а не искрени и пълноценни преживявания и емоции. Усещането, че е *в дълг* или *купена*, отблъсква една самоуважаваща се личност с нормална самооценка и представа за живота. От друга страна, използвачи и мошеници или просто безскрупулни продавачи и манипулатори нерядко се възползват от щедростта и потребността от любов (обич) на *купувача на любов (обич)* (Goldberg&Lewis, 1978).

Макар че любовта и обичта не могат да се отъждествяват със стока и/или услуга, самозаблудата за тях и получаването им могат да придобият форма

на сделка. В пазарните отношения, ако има търсене, ще има и предлагане, ако има купувач за една стока или услуга, то ще има и продавач. Искрените чувства и преживявания не са стока, не са материална придобивка, но понякога, когато се намесят пари, отдаването и получаването им силно напомня търговска дейност.

Вторият тип личност, която се включва в групата на *търговците на любов (обич)*, е *продавачът на любов (обич) (the love seller)*. Този тип личност има уменията да печели пари, материални придобивки, да израства в кариерата или да осигури живота си като „продава“ привързаност, внимание, приятно отношение или, ако другата страна е склонна да се убеди сама, любов (обич), което всъщност е по-скоро неин заместител, но не и искрени чувства. Напомняйки на *манипулатора грабител на власт (сила), продавачът на любов (обич)* потиска чувството на вина, познава и участва както в процеса на продаване, така и в този на купуване. Понякога такъв тип човек е в ролята и на *продавач*, и на *купувач на любов (обич)* в различни или дори и в едни и същи сфери на своя живот. Установила и усвоила още като дете модел на поведение, който води до получаване на награда (както материална придобивка, така и сигурност и одобрение) или до избягване на наказание, този тип личност е склонна да запази и развие подобна стратегия и в зряла възраст. Ефективността на такъв тип стратегии за справяне предполага потискането на чувството за вина както в детска, така и в зряла възраст (Goldberg&Lewis, 1978).

В групата на *търговците на любов (обич)* попада и *крадецът на любов (обич) (the love stealer)*. От една страна, такъв тип личност външно показва, че няма потребност от привързаност и любов (обич). Тя постига *сигурност*, когато поддържа защитно поведение, като отрича, не манифестира наличието на потребност от обич и любов. От друга страна, любовта (обичта) или дори неин символ и/или заместител, е част от живота на *крадеца на любов (обич)*, но той я получава, използвайки чужди пари и усилия. По своеобразен начин *той* присвоява положителни емоции, привързаност, любов и обич, които не е заслужил и са отклик на усилията и ресурсите, вложени от трета личност. Ако *спестовникът* пести пари, то *крадецът на любов (обич)* пести собствените си чувства, но използва чужди финансови средства, за да получи внимание и привързаност (Goldberg&Lewis, 1978). И при *крадеца на любов (обич)* може да се потърси известна близост с друг тип личност, например с тази на *манипулатора*, и по-конкретно, в уменията им да насочват и използват чуждите ресурси в своя изгода.

Последната група в типологията на Х. Голдбърг и Р. Т. Луис са *поклонниците на личната свобода* (на свободната воля/автономията) (*the autonomy worshipers*). В тази група се включват *купувачът на свобода (the freedom buyer)* и *борецът за свобода (the freedom fighter)*. За втория тип личност властта, която парите имат над човека, я отдалечават, възпират от това да е

свободна, докато за първия свободата може да се постигне с помощта на парите. *Купувачът на свобода* гледа на парите като средство, което му дава повече време, за да прави, каквото му е приятно и да намали времето и усилията, които да вложи в тяхното изкарване. Личната свобода е постижима чрез натрупването на пари, влиянието на другите хора и организацията на труда намаляват с увеличаване на парите, с които разполага един човек. Този тип личност печели пари, като създава собствен бизнес, практикува професии, които нямат твърдо регламентирано работно време, или чрез дейности, които не възприема като работа – професионален спорт или артистични ангажименти. Запазването на личната свобода и по-малкото заповеди са предпоставка за включване и ангажираност от страна на *купувача на свобода* в дадена трудова дейност. Парите не са самоцел за *него*, но предоставят условия за живот, които подкрепят желаното чувство на независимост и свобода. За разлика от *купувача на любов (обич)*, който плаща сметката, за да получи симпатии и привързаност, то *купувачът на свобода*, настоява да плати своя дял, за да не се чувства в дълг, зависим и свързан с някого. В сравнение с други типове личности, един *купувач на свобода* не се стреми да граби и натрупва власт и пари, за да изпита сигурност и превъзходство. Печеленето на пари и парите сами по себе си му предоставят възможността да разполага с времето си както и когато, и за каквото занимание, пожелае (Goldberg&Lewis, 1978).

Борецът за свобода, за разлика от другите типове личности, които са разгледани от Х. Голдбърг и Р. Т. Луис, приема материалистичното общество и парите като ограничаващи свободата на личността. Това го предразполага да отхвърли, да се отрече от материалните придобивки и парите и техните ползи. За него негативното им въздействие надхвърля полезното, дори ги възприема като нещо лошо (зло); животът би бил по-добър и пълноценен, ако се намали или преустанови разпространението и използването на пари. *Борци за свобода* могат да бъдат хора с различни професии и различен произход – възпитание и социален статус. Те желаят да живеят живота си както искат, да се чувстват независими и свободни, а непрестанното преследване на печелене и трупане на пари и материални ценности за тях се асоциира с ограничаване, дори в известен смисъл със *заробване*. Противопоставянето на общоприетите очаквания и разбираня за парите, ангажирането и идентифицирането с тази кауза дава на *бореца за свобода* чувството на значимост и самоуважение. Такъв тип личности нерядко са обединени в групи и движения. От една страна, това осигурява другарски отношения и приятелство с хора, които имат същите възгледи и ценности. От друга страна, понякога обединенията могат да бъдат фасада за неблагоприятни цели, което отнема свободната воля и правото на избор, към които се е стремил един *борец за свобода* (Goldberg&Lewis, 1978).

За една личност парите могат имат различни значения и не винаги само едно, което предполага, че в човек могат да бъдат съчетани и проявени ха-

рактеристики от различни типове личности. Макар в даден етап определени черти и тип личност да са по ясно изразени, те не са константни в различните етапи от живота и различните финансови състояния, през които преминава един човек (Goldberg&Lewis, 1978).

Всеки тип личност в своята умерена форма е безвреден както за личността, която го проявява, така и за заобикалящата го среда. В крайна форма и на пръв поглед безобиден тип финансово поведение може да премине към патология.

Сред едни от най-широко разпространените неврози, според Н. Форман, е паричната. „Като всички невротични процеси, тя включва неразрешен конфликт, свързан със страх или тревожност, който може да се отнася (свързва) пряко с маладаптивно, противостоящо на собствените интереси (контрапродуктивно), ирационално поведение.” (Forman, 1987, цит. по Furnham&Argyle 1998: 144; Forman, 1987, цит. по Furnham 2014: 199). Пет невротични типа са разгледани в книгата на Н. Форман „Ум (разум) над парите: лекувайте вашите финансови главоболия със здрав разум относно парите” (*Mind over money: curing your financial headaches with money sanity*) (Forman, 1987, по Furnham, 1996; Forman, 1987, по Furnham&Argyle 1998; Forman, 1987, по Furnham 2014).

Първият, **скъперникът** (*miser*) не успява да се радва на парите и ползите, които те носят, трудно се доверява, а потенциалната загубата на парични средства го предразполага да изпита силен страх. Макар да е стиснат и да събира и трупа, но тайно от другите хора, пари, не е склонен да го приеме и признае (Forman, 1987, по Furnham, 1996; Forman, 1987, по Furnham&Argyle 1998; Forman, 1987, по Furnham 2014).

Дори и нерядко да върви ръка за ръка с вина, харченето на пари дава на **прахосника** (*spendthrift*) чувството на задоволство (удоволствие), което трае кратко, но идва незабавно, без да е отложено във времето. Когато се чувства отхвърлен, депресиран или безполезен, този тип личност проявява склонност към харчене – неконтролируемо и компулсивно (натрапчиво) (Forman, 1987, по Furnham, 1996; Forman, 1987, по Furnham&Argyle 1998; Forman, 1987, по Furnham 2014).

Третият, **магнатът** (*tycoon*) изпитва повече щастие, когато упражнява по-голям контрол над заобикалящата го среда, респективно, когато има пари, и то много. Одобрение от другите, статус и власт такъв тип човек постига чрез печелене на пари, процес, който ангажира изцяло личността му (Forman, 1987, по Furnham, 1996; Forman, 1987, по Furnham&Argyle 1998; Forman, 1987, по Furnham 2014).

Ако **ловецът на изгодни сделки** (*bargain hunter*) не може да сваля забележимо цената на една стока или услуга и се налага да плати исканата от търговеца, е много вероятно той да изпита депресия и гняв. Този тип личност постига усещане за превъзходство, когато плати по-малко, по-ниска цена в сравнение с другите хора. Това кара **ловецът на изгодни сделки** да преслед-

ва възможностите за намаление на цената и дори да купува стоки, от които не се нуждае и не желае (Forman, 1987, по Furnham, 1996; Forman, 1987, по Furnham&Argyle 1998; Forman, 1987, по Furnham 2014).

Когато печели пари, петият тип, **комарджията** (*gambler*) печели и усещането за власт (сила). Поради тази причина, дори и когато губи, за този тип личност не е лесно да спре. Когато си пробва късмета, комарджията се чувства оптимист и развеселен (Forman, 1987, по Furnham, 1996; Forman, 1987, по Furnham&Argyle 1998; Forman, 1987, по Furnham 2014).

Парите имат все по-широко разпространение в различни сфери на съвременния свят. Необходимостта за по-доброто разбиране на ролята на парите както сами по себе си, така и във взаимоотношенията, в които участват и пораждат, става все по-осезаема. Това включва и познанието какво значат парите за една личност – в различни етапи от живота ѝ и при различни обстоятелства, както и за различните типове личности. Кенет Дойл разглежда в исторически контекст идеята за различните типове личности. Той проследява развитието на научната мисъл и възгледи в тази проблематика, като очертава редица етапи и сфери. В етапа на „съвременна психоаналитична мисъл“, както сам го определя, К. Дойл откроява работата на К. Юнг, А. Адлър, А. Маслоу и Е. Фром. Авторът проследява връзката между работата и идеите на К. Юнг и К. Бригс и И. Майер, както и между възгледите и работата на А. Адлър и Н. Кефир и техните и тези на Б. Подуска (Doyle, 1992). Б. Подуска описва следните отличителни черти, характеристики на приоритетите на една личност, както ги определя Н. Кефир (Kefir, 1981, по Poduska, 1985, по Doyle, 1992) или теми, стилове на живот, за които говори А. Адлър (Adler, 1956, по Doyle, 1992):

„избягване (*avoiding*) (А. Адлър), **комфорт** (*comfort*) (Н. Кефир): намаляване на стреса чрез отлагане и други техники на отбягване; много незавършена работа, много нерешени проблеми; избягва отговорност; отвръща на възхищение, на това да бъде мислен за значим в общността;

управление (*ruling*) (А. Адлър), **превъзходство** (*superiority*) (Н. Кефир): търси лична значимост, като се опитва да бъде по-добър от другите хора; чувство за превъзходство; живее отвъд средствата, с които разполага; отвръща на спорове относно практическото приложение и реализма [*на нещю*];

получаване (*getting*) (А. Адлър), **удовлетворяване** (*pleasing*) (Н. Кефир): вярва, че един човек може да спечели или купи любов (обич) и одобрение (приемане); в голяма степен дава подаръци, заема пари и други форми на щедрост; не може да казва не; отвръща на конфликти, свързани с ниско самоуважение (ниска самооценка) и невъзможността да купи любов (обич);

полезен (*useful*) (А. Адлър), **контрол** (*control*) (Н. Кефир): потребност да избягва присмех (подигравка), безнаказаност; пасивно съпротивляващ се, пасивно-агресивен; потаен; преструва се, че има недостиг на ресурси; отвръща

на преориентация спрямо учителска, отколкото управляваща роля, за да използва знание и умения, за да помага, отколкото да възпрепятства другите;” (Poduska, 1985, цит. По Doyle, 1992: 714).

К. Дойл представя и четири, както ги определя, непродуктивни страни в поведението на един човек, позовавайки се на Е. Фром: **пазарно поведение** (търговки) (marketing) – процесът на продаване му харесва, открива *пазар* навсякъде; **натрупване** (*запасяване*) (hoarding) – трудно осъществява промяна, в немалка степен е традиционалист и консервативен; **използване** (*експлоатиране*) (exploiting) – ако му бъде дадено, му носи по-малко удовлетворение, в сравнение с това да вземе [*към каквото се стреми*]; **получаване** (receiving) – обезпечението и грижата идват от другите – те са длъжни и той го очаква; (Fromm, 1976, по Doyle, 1992: 714 – 715).

К. Дойл разглежда и идеите на Д. Мерил и Р. Рийд, които отделят внимание на ефективното представяне и личностните стилове. Двамата автори са включени като принадлежащи към етапа на „съвременни психо-социални изследвания”. Д. Мерил и Р. Рийд определят основните характеристики на четири типа личности:

„**експресивни** (изразяващи) (*expressives*) – интуитивни, амбициозни и ентузиазирани, но импулсивни, недисциплинирани и егоистични;

експлоататори (*drivers*) – реалисти, независими и решителни, но строги, доминиращи и нахакани (натрапчиви);

любезни (дружелюбни) (*amiabes*) – чувствителни, любезни, подкрепящи, но и зависими, пасивни, несигурни;

аналитични (*analyticals*) – старателни, задълбочени, упорити и изискващи, но и нерешителни, колебливи, ригидни, непреклонни и придиричиви” (Merrill&Reid, 1981, цит. по Doyle, 1992: 716). За всеки от тези типове личности Д. Мерил и Р. Рийд описват как се държи, когато взаимодейства с друг тип личност, когато е под стрес или какво е неговото обичайно, нормално поведение (Merrill&Reid, 1981, по Doyle, 1992).

Р. Луна-Арокас и Т. Л.-П. Танг, а по късно и Монтейро и др., изследват нагласите към парите, удовлетвореността (вътрешна и външна) от работата, удовлетвореността от заплащането и цялостната удовлетвореност от живота. В резултат на своята работа те извеждат следните четири профила (типа) личности спрямо отношението им към парите (Luna-Arocas&Tang, 2004; Monteiro *et al.*, 2015).

Поклонниците на постигането (печеленето) **на пари** (*achieving money worshippers*) внимателно управляват парите си, асоциират статуса и успеха на една личност с пари (Monteiro *et al.*, 2015; Luna-Arocas&Tang, 2004); представянето им в по-голяма степен е мотивирано от парите (Monteiro *et al.*, 2015); нагласите към парите при тях са положителни и са най-силни в сравнение с останалите профили; вероятно е такъв тип личност да има висок доход,

да е по-възрастна, по-дълъг трудов опит, да показва по-високи равнища на Протестантска трудова етика; при този тип личност се наблюдава по-висока цялостна удовлетвореност от живота, от сравнението с другите, както и системата на плащане в организацията и индивидуалното ѝ възнаграждение (Luna-Arocas&Tang, 2004).

Небрежни (безгрижни) **почитатели** (поклонници) **на парите** (*careless money admirers*) – външните награди са важни за този тип личности, имат външен локус на контрол и удовлетвореност; вероятно е да се включат в неетични поведения в дадена организация, което се свързва с парите и ролята им на важен мотиватор за тези личности (Monteiro *et al.*, 2015); те не управляват много внимателно своите средства, но при тях представата и чувството за успех е най-силно свързано с пари; при тях е вероятно вътрешната удовлетвореност от работата да е много ниска, свързват щастието с пари; те не са удовлетворени от живота и заплащането си, защото обикновено това са хора с по-малко трудов опит, които са и по-млади (Luna-Arocas&Tang, 2004).

Апатични мениджъри (ръководители) **на пари** (*apathetic money managers*) – парите са силен мотиватор за тях (Monteiro *et al.*, 2015), имат вътрешен локус на контрол и се стремят към вътрешна удовлетвореност (Monteiro *et al.*, 2015; Luna-Arocas & Tang, 2004); за този тип личности парите нито са нещо лошо, нито са символ на успех; имат неутрални нагласи към парите; те се чувстват щастливи, дори и да имат малко пари; удовлетвореността им както от живота, така и от работата е вътрешна; такъв тип хора рядко сменят работата си и имат нисък доход (Luna-Arocas&Tang, 2004).

Отблъскващи парите личности (*money repellent individuals*) – не са мотивирани от парите, които за тях не отразяват успеха на една личност и са по-скоро нещо лошо; имат отрицателни нагласи към парите (Monteiro *et al.*, 2015), дори най-негативни в сравнение с другите профили; парите са хигиенен фактор, но не и мотиватор за тях; те не работят заради парите, макар да не са щастливи, когато нямат пари; не са удовлетворени от системата на заплащане в организацията, в която работят; често това са неопитни, млади хора с нисък доход (Luna-Arocas & Tang, 2004).

Личностните черти и типове личности, които К. Дойл откроява, кореспондират с характеристиките, които имат типовете личности, предложени от Х. Голдбърг и Р. Т. Луис и в известна степен ги допълват и доразвиват. В работата на авторите, обособили типове личности и черти на личността, и поведението ѝ в контекста на финансовото ѝ поведение, несъмнено има индивидуален акцент. Той е свързан, или дори отразява, потребност, която личността се стреми да задоволи, дефицити, които се опитва да компенсира и/или негативни състояния и емоции, които иска да потисне. Типологията на Луна-Арокас и Т. Л. - П. Танг, и Монтейро и др., допълва многообразието от типове личности, като акцентира на личностните характеристики и нагласите

към парите, в контекста на спечелване на пари от трудова дейност. Опит за обобщение и систематизиране на някои от типологиите е направен от В. Калита и Ю. Николенко (Калита, Николенко, 2007), представено в Таблица 1.

Заклучение

Парите и финансовото поведение са неизменна и важна част в живота на човека на 21. век. Поведението на личността, когато си взаимодейства с пари, и парите сами по себе си могат да бъдат разгледани от гледна точка на възгледа на М. Рокич за терминални и инструментални ценности (Rokeach & Parker, 1970). За постигането на терминални ценности като комфортен живот (благоденствие), вълнуващ живот, сигурност за семейството, национална сигурност, удоволствие (спокоен, приятен живот), щастие (задоволеност), социално признание (Rokeach & Parker, 1970) парите са средство, което подкрепя постигането на тези състояния. Те предоставят материалното им обезпечаване. Типологията на Х. Голдбърг и Р. Т. Луис дава основание да се разсъждава върху това, че парите могат да бъдат припознати и използвани за постигането, или поне на фиктивен заместител, на свобода и любов (обич) (Goldberg & Lewis, 1978), които могат се открият в терминални ценности като свобода (своден избор, независимост), истинско приятелство и зряла любов (обич) (любов на зряла личност) (Rokeach & Parker, 1970). От друга страна, редица от инструменталните ценности, предложени от М. Рокич (например амбициозен, способен, самоконтрол, независим, отговорен) (Rokeach & Parker, 1970) могат да бъдат открити като черти в един или друг от разгледаните типове личности в контекста на финансовото им поведение.

Преди около две десетилетия Е. Паспаланова и П. Христова изследват личностния смисъл на парите в български условия. Използвайки като концептуална рамка теорията за йерархия на потребностите на Е. Малслоу, авторите извеждат няколко основни теми и категории. Сред най-често срещаните (в низходящ ред) в отговорите на участниците са: „Важност”, „Его-потребности”, „Средство за постигане на различни цели”, „Първични потребности”, „Потребност от сигурност и нормален живот”, „Упражняване на влияние и власт”, „Вторични потребности”, „Парите като знак, критерий”, „Амбивалентно отношение към парите”, „Парите в днешно време”, „Емоции, свързани с парите” (Паспаланова, Христова, 1998: 13). Дали тези теми все още са водещи и днес и в какъв порядък е предпоставка да се проучи по емпиричен път финансовото поведение и нагласите към парите на българина. Дали приоритет в живота на българина на 21. век е „да имаш” или „да бъдеш”, *прилежательният* или *битийният модус* (Фром, 2011), е основа за размисъл в предстоящи изследвания.

„Таблица 1. Обобщена таблица на „паричните“ типове личности” (Калита, Николенко, 2007: 9). (*таблицата е превод и цитат на оригиналния текст на авторите)

Символно значение на парите	Типология Х. Голдбърг и Р. Луис	Типология Н. Форман	Обобщена типология И. В. Андреева	Типология Е. Фром	Типология К. Дойл	Типология Б. Подуска
Сигурност (безопасност)	Награпчив (компулсивен) спестовник	Скъперник	Скъперник	Нагрупващ тип	Аналитичен тип	-----
	-----	Праховник	Праховник (разточител)	-----	Импулсивен тип	-----
	Награпчив (компулсивен) ловец на изгодни сделки/ отстъпки	Ловец на изгодни сделки	Търгаш	-----	-----	-----
	Самоотказващ (аскет)	-----	Завистник (завистлив човек)	-----	-----	-----
	Фанатичният събирач	-----	Колекционер (събирач)	-----	-----	-----
	-----	-----	Конкретен (специфичен)	-----	-----	-----
	-----	-----	Паразит	-----	-----	-----
	-----	-----	-----	-----	-----	Услужлив тип
Власт (сила)	Манипулаторът	-----	Фалшификатор	Експлоатиращ (използващ) тип	-----	-----
	Строителят на империя	Магнат	„Торба (чанта) за пари”	Пазарен тип	Експресивен тип	Управляващ тип
	Кръстникът				-----	
Свобода	Купувачът на свобода	-----	-----	-----	-----	-----
	Борецът за свобода	-----	-----	-----	-----	-----
	-----	Комарджия	Играч (комарджия)	-----	-----	-----
Любов (обич)	Купувачът на любов (обич)	-----	-----	-----	-----	Потребителски тип
	Продавачът на любов (обич)	-----	-----	-----	-----	-----
	Крадецът на любов (обич)	-----	-----	-----	-----	-----

ЛИТЕРАТУРА

Калита, В. В, Николенко, Ю. С. (2007). „Денежно“ поведение и „денежные“ типы личности. *Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки*, 2, 1–15.

Каракашева, Л., М. Маркова (1999). *Борси и борсова политика*. София: ИК „Призма“.

Ларсен, К., Крумов, К. (2010). *Социална психология: нов поглед към личността и социалния свят*. София: СОФИ – Р.

Паспаланова, Е, Христова, П. (1998). Парите като знак – психологично изследване на личностния смисъл на парите. *Психологични изследвания*, 1-2, 9–19.

Стоименов, М. (2008). *Международни финанси*. (Второ преработено издание). София: Рекламна Агенция „Очи“.

Фром, Е. (2011). *Да имаш или да бъдеш*. София: Издателска къща „КИБЕА“. Превод (1996): Л. Енева, оригинално заглавие: Fromm, E. (1976). *To have or to be*.

Di Muro, F. & Noseworthy, T. J. (2013). Money isn't everything, but it helps if it doesn't look used: how the physical appearance of money influences spending. *Journal of consumer research*, 39 (6), 1330–1342.

Doyle, K. O. (1992). Toward a psychology of money. *American behavioral scientist*, 35 (6), 708–724.

Furnham, A. (1996). Attitudinal correlates and demographic predictors of monetary beliefs and behaviours. *Journal of organisational behaviour*, 17 (4), 375–388.

Furnham, A. & Argyle, M. (1998). *The psychology of money*. London and New York: Routledge.

Furnham, A. (2014). *The new psychology of money*. London and New York: Routledge .

Goldberg, H. & Lewis, R. T. (1978). *Money Madness: The psychology of saving, spending, loving and hating money*. New York: William Morrow and Company Inc.

Mann, G. (2013). The monetary exception: Labour, distribution and money in capitalism. *Capital & Class*, 37 (2), 197–216.

Meltzer, A. H. & Friedman, M. (Last Updated: 4-29-2016). Money. Encyclopedia Britannica (Britannica online premium: <https://www.britannica.com/topic/money>). Last access/ Accessed: 29 January 2017.

Monteiro, D., Peñaloza, V., Pinto, F., Coria, M. & Calderón, L. (2015). Attitudes towards money and motivational orientation to work in Brazilian young workers. *Contaduría y Administración*, 60 (1), 11–30.

Luna-Arocas, R. & Tang, T. L. P. (2004). The love of money, satisfaction and the Protestant work ethic: Money profiles among university professors in the U.S.A. and Spain. *Journal of Business Ethics*, 50, 329–354.

Prince, M. (1993). Women, men and money styles. *Journal of economic psychology*, 14, 175 – 182.

Rokeach, M. & Parker, S. (1970). Values as social indicators of poverty and race relations in America. *The annals of the American academy of political and social science*, 388, 97–111.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ПРАВОСЛАВИЕТО – ТЕРАПИЯ ЗА ИЗЦЕЛЕНИЕ НА ДУШАТА И ТЯЛОТО

ОЛГА СТОЙНЕВА

Резюме. Човешкото битие се състои от дух, душа и тяло. Според светите отци на църквата смисълът и целта на човешкия живот е познанието на Бога, постигнато чрез просвещение със Светия Дух. Духът е най-висшият израз на човешкото битие, чрез който преживяването на Божественото се пренася върху душата и тялото. Душата е връзката между духовния и материалния свят. Тя задържа духа в тялото. Душата се състои от три сили: ум, чувства и воля. Изцеление на душата и тялото е оживотворяване и просветление на ума и очистване на тялото. Това става чрез молитви и аскетични подвизи за борбата със страстите.

Ключови думи: ум, сърце, воля, християнство, Бог.

ORTHODOXY – THERAPY FOR HEALING THE SOUL AND THE BODY

Olga Stoyneva

Abstract. The human being consists of spirit, soul and body. According to the Holy Fathers of the Church, the meaning and purpose of human life is the knowledge of God achieved through enlightenment with the Holy Spirit. The Spirit is the highest expression of the human being, through which the experience of the Divine is transferred to the soul and body. The soul is the connection between the spiritual and the material world. It keeps the spirit in the body. The soul consists of three forces: mind, feelings and will. Healing the soul and body is a revival and enlightenment of the mind and purification of the body. This is done through prayers and ascetic feats to combat passions.

Key words: mind, heart, will, Christianity, God.

Човешкото битие се състои от дух, душа и тяло. Духът е най-висшият израз на човешкото битие, чрез който преживяването на Божественото се пренася върху душата и тялото. Изцеление на душата и тялото е оживотворяване и просветление на ума и очистване на тялото. За да може Божията благодат да действа в човека, човекът трябва да съдейства.

Душата се състои от три сили: мисловна, раздразнителна и желателна сила (ум, чувства и воля). Напредването в една добродетел помага в усъвършенстването в друга добродетел. Умът, сърцето и волята при хората обикновено са разделени, но при просветлените хора те се съединяват в едно. Човекът е създаден по образ и подобие на Бога. Умът е образ Божи. Човекът оскверни този образ и трябва да бъде очистен. Само Светият Дух може да очисти ума.

Мислите, които са облечени с образи и представи и поражат някакви емоции в нас се наричат помисли. Помислите идват от три източника: нашите собствени мисли, от Бога и от дявола. Дяволът е дух, безтелесно същество, което има достъп до нашата нервна система и може да ни внушава най-различни мисли и чувства. Ако той си покаже истинското лице, хората много лесно ще го познаят и ще го отхвърлят. Затова той се показва под маската на нещо добро и ползотворно за хората. Това е неговата цел, да въведе хората в прелест. Прелест е когато мислиш че служиш на един господар, а всъщност служиш на друг. Човека трябва да разсъди откъде идват помислите и дали ще ги приеме, или ще ги отхвърли. Отхвърлянето или приемането на помисли е първата и най-важна стъпка в духовното израстване на човека. Задачата на ума е да прецени откъде идват помислите.

Цялото развитие на процеса Светител Теофан Затворник описва така: от началото се появява прилог, след него – внимание, после изпитване на съчувствие, след него желание, от него произлиза решимост, и накрая – дело. Прилог е проста представа за нещо, представило се пред нашето съзнание или под действие на чувствата, или под действие на паметта и въображението. Тук няма грях, тъй като раждането на образи не е в наша власт. Вниманието е насочване на съзнанието или на окоето на ума към родилия се образ, за да го огледа, сякаш да поразговаря с него. Това е забавяне в единичен или сложен помисъл. Това действие е в по-голяма степен във властта на човека, тъй като родилият се против волята образ може да бъде изгонен веднага. Затова то е и по-виновно... Изпитването на наслада (услаждане) е приближаване до предмета след ума и със сърцето. То идва, когато вследствие на вниманието към предмета той започне да ни харесва и намираме удоволствие да го гледаме с ума, галим го в мисълта си. Изпитването на наслада от греховни предмети вече определено е грях. От изпитването на наслада има една крачка до желанието. Разликата между тях е, че душата, която изпитва наслада, пребивава

в себе си, а желящата, напротив, изпитва влечение към предмета, стреми се към него, почва да го търси. То по никакъв начин не може да бъде невинно, тъй като се извършва чрез съгласието или се ражда едновременно с него, сякаш изпод него; а съгласието винаги е в наша воля. Решимостта се различава от желанието по още един признак. В състава или в условието за раждането ѝ влизат увереност във възможността и виждане на средствата. Желящият е изрекъл съгласието си да извърши делото, но още не е измислил и не е предприел нищо за постигането на целта си; при решения всичко вече е обмислено и решено, остава само да се задвижат членовете на тялото или други сили за съответно осъществяване на делото. И когато най-накрая и това бъде извършено, тогава приключва цялото делопроизводство на греха и се появява самото дело – плод на развращение, заченото вътре и родило беззаконие навън. (Затворник, 2007)

При прародителите преди падението умът е действал естествено и е приемал Божията благодат. След падението умът се е помрачил и вече не е бил в състояние да бъде в обобщение с Бога. Целта на православие да върне обръкания ум в естественото му състояние, за да може да приема Божите енергии и да ги пренася и на тялото. Проникването на Божите енергии променят ума. Умът е най-чистата част на душата и според светите отци умът е „окото на душата“ и че „каквото е окото за тялото, това е умът за душата“. Това око трябва да се очисти, за да може да заблести с целия си блясък, но това не може да стане без борба и подвизи. Тази борба Св. Силуан Атонски описва така:

„Ум с ум се бори... нашият ум – с ума на врага... Врагът е паднал от гордост и въображение, той влече и нас нататък... В тази борба е нужно голямо мъжество... Господ оставя своя раб да се побори, а Сам гледа неговата борба, както е гледал към великия Антоний, когато се борел с бесовете... Вие, разбира се, помните разказа в житието на свети Антоний за това как той се заселил в едно гробище; там бесовете пребили преподобния до несвяст; прислужващият му брат го отнесъл в селската църква; когато през нощта Антоний дошъл на себе си, помолил своя другар да го отнесе обратно на гробището. От болки не можел да стои на крака и се молел легнал; след молитвата отново бил подхвърлен на жестоко нападение от бесовете и когато, търпейки тежките болки от тях, дигнал очи и видял светлина, той познал в нея пришествието на Господа и казал: „Къде беше Ти, милостив Иисусе, когато враговете ме мъчеха?“ А Господ му отвърнал: „Тук бях, Антоние, и гледах твоето мъжество“.

Така и ние трябва винаги да помним, че Господ вижда борбата ни с врага и затова да не се страхуваме, дори и целият ад да ни напада, а да сме мъжествени. (Софроний А, 2008)

Най-важната характеристика, която трябва да развие Христовият войник, е издръжливост. Христовият слуга трябва в цялост да развие две съвсем противоречиви добродетели: подчинение и съпротива. Когато служи на Бога,

трябва изцяло да изсече своята воля и да се подчини на Божията, а от друга страна, когато се сблъска с демоните, трябва да покаже цялостна съпротива в борбата с тях. И в двата случая трябва да бъде максимално издръжлив, за да може да извоюва победа.

„Светиите са се научили да се борят с врага; знаели са, че враговете действат с измама чрез помислите и затова през целия си живот не са приемали помисли. Помисълът отначало идва нелош на вид, но после откъсва ума от молитвата и все повече и повече го обърква. Затова е необходимо да отхвърляме всички помисли, макар и добри на вид, и да имаме чист ум в Бога... И ако все пак дойде помисъл, не трябва да се смущаваме, а крепко да се уповаваме на Бога и да пребиваваме в молитва... Не трябва да се смущаваме, защото враговете се радват и на нашето смущение... Молете се и помисълът ще си отиде... Това е пътят на светиите.“ (Софроний А., 2008)

Всички светци минават по един и същ път към изцелението и преображението само под различна форма. Този път се състои от три стъпки: очистване, просветление и обожание. Друг път няма. Първата стъпка на този път е очистването. За да може човек да напредва в духовния живот, първо трябва да се очисти от всички грехове, лоши дела, мисли и помисли и да спре да греши. Този, който е познал Бога, го е познал чрез много изкушения и страдания. Господ обучава човека в духовни знания чрез физически страдания. Докато външният човек страда, вътрешният расте и се приближава към Бога и го опознава. Навлиза в нови духовни светове, които до този момент са му били неизвестни. И когато това разбере, гледа на сполетелите го бедствия с радост, защото знае, че това е от Бога и че колкото е по-голямо изпитанието, толкова по-голяма Божията сила и благодат получава от Бога. И благодари на Бога, че него един малък и недостоен грешник е облагодетелствал с толкова велики дарове. Няма гордост и суета, но само една покорност и желание да отговори на тази Божия любов според силите си. А Бог много добре знае мярката на всеки и колко Божия благодат може да приеме всеки един човек. Страданията, на които ще го подложи врагът, ще бъдат големи, но и Божията благодат в тези моменти ще бъде още по-голяма за да може да победи изкушението. Господ ще допусне врагът да го изкушава толкова, колкото той може да приеме Божията сила и енергия за да превъзмогне изкушението. Нито един косъм няма да падне от главата му, ако той не е достатъчно силен да понесе това страдание.

Това, което носи човек в сърцето си, определя цената му пред Бога. Хората виждат това, което казва и показва човекът чрез дела и думи, но Бог вижда и това, което е скрито в него, всички негови чувства, мисли, помисли. Хората може да заблуди и измами, но не и Бога, защото зад всяко едно дело и постъпка Бог вижда и причината за това. Когато погледне в човешкото сърцето, Бог вижда дали любовта и вярата са му искрени или лицемерни. Всички хора са грешници. Исус Христос е единственият безгрешен човек, който някога е

ходил по тази земя. Основната причина за грешките на хората е незнанието. Има хора, които не вярват в Бога. Не вярват, защото не искат да изпълняват Божията воля, ами своята воля. Другата група хора вярват, че има Бог, но не живеят съгласно Божията воля и не го познават. Третата група са хора, които изпълняват Божиите заповеди, живеят съгласно Бога и го познават.

Но има една друга група хора, която не принадлежи на нито една от трите групи. Това са хората, които външно изразяват вярата си, но вътрешно са празни. Този тип хора редовно ходят на църква, молят се, уважават празниците, постят, но го правят, не защото обичат Бога и искат да му служат, а защото обичат себе си. В молитвите към Бога поставят себе си и своя интерес на първо място. Не избират средствата за постигане на целите си. Единствено им е важно да угодят на себе си. Най-често са алчни, мързеливи и завистливи. Завиждат на хората, които постигат успехи благодарение на упорития труд и способност. Искат и те самите да постигнат такива успехи, но без труд в замяна. И успяват. Притежават много пари, имат успешни кариери, но нямат чисто сърце пред Бога. Нямат любов към Бога и към ближния, а само към себе си. Бог е любов. Любовта означава да пожертваш себе си в името на обекта, който обичаш. Обичайки само себе си, тези хора жертват всичко само за да им е добре на тях. Вярват в Бога, но виждат Бога като един слуга, който трябва само да им служи и да удовлетворява техните желания и нужди. Когато човек обича себе си по този начин, той угажда на страстите си.

Господ вижда дали един човек му се обръща с чисто и искрено сърце или лицемерно и казва: Не всеки, който ми казва: Господи, Господи ще влезе в царството небесно, а оня, който изпълнява волята на Моя Отец Небесен (Мат. 7:21). А волята на Неговия Небесен Отец е: „Вие, които обичате Господа, ненавиждайте злото!“ (Пс.96:10)

Юда е бил един от 12 Христови ученици. За да може човек изцяло да приеме Божията благодат и да стане човекобог по благодат, трябва да отсече всички свои страсти. Юда е бил сребролюбец. Въпреки че Исус знаел, че краде пари от касата, той му я е поверил. Поверил му я е, защото без изкушение няма победа. Но вместо да се бори със страстта си и да приема Божието слово, да се преобразява и изцелява, той се подчинява до такава степен на страстта си и продава и самия Бог за дребни пари. Външно Юда е следвал Исус и учението му, така както са правили и другите ученици, но вътре в сърцето си, е поставил себе си на първо място. Всички хора сме грешници и когато обичаме себе си на първо място, ние, бивайки грешни, удовлетворяваме страстите си. Така и Юда, удовлетворявайки на страстта си, е станал слуга на дявола и чрез сребролюбие е отпаднал от Бога.

Савел бил най-жестокият и гонител на християните. Пламенната любов на Савел към юдейството вдъхнала му силна омраза против християните. Савел одобрявал убиването на архидякон Стефан и като юноша пазел дрехите

на тия, които го убивали. Дишайки заплахи и убийство против Христовите последователи, Савел влизал в къщите на християните и влачейки мъже и жени, предавал ги в тъмница. Той дори си издействал от Синедриона право да преследва християните навсякъде и вързани да ги довежда в Йерусалим и това поръчение изпълнявал с най-голямо старание. Той разказва сам за себе си: „Аз си помислих, че трябва да извърша много противни работи срещу името на Исуса Назорея. Това и сторих в Йерусалим и, след като приех власт от първосвещениците, много светии (т.е. християни), затворих в тъмницата, а когато ги убиваха, аз одобрявах това. И често ги мъчех по всички синагоги и ги принуждавах да хулят Исуса и, разярен без мяра против тях, гонех ги дори и по външните градове. С това намерение (около 35 г.), отивайки в Дамаск с власт и поръчка от първосвещениците, посред ден, на пътя, видях от небето по-силна от слънчево сияние светлина, която огря мене и вървящите с мене. Всички паднаха на земята, и аз чух глас, който ми говореше на еврейски език: „Савле, Савле, защо ме гониш? Мъчно е за тебе да риташ против ръжен“. Аз рекох: „Кой си ти, господине?“. Той отговори: „Аз Съм Исус, Когото ти гониш. Но стани и се изправи на нозете си! Защото Аз за това ти се явих, за да те поставя служител и свидетел на онова, което си видял и което ще ти открия, като те отнемам от народа юдейски и от езичниците, при които те пращам сега“. Савел разтреперан и ужасен, казал: „Господи, какво искаш да направя?“. А Господ му казал: „Стани и влез в града, и ще ти се каже, какво трябва да правиш!“. Людете, които вървели със Савел, стояли вцепенени, като слушали глас, пък никого не виждали. Савел станал от земята и макар и очите му да били отворени, никого не виждал; и водейки го за ръка, завели го в Дамаск. Като пристигнал в Дамаск, Савел три дни нищо не виждал, нито ял, нито пил и прекарал в пост и молитва. В тоя град живеел един от 70-те Христови ученици, св. апостол Ананий. Господ във видение му открил жилището на Савел и му заповядал да отиде при него. „Господи! – отговорил Ананий – слушал сам от мнозина за тоя човек, колко зло е сторил на Твоите светии в Йерусалим. Той и тук има власт от първосвещениците да върже всички, които призовават Твоето име.“ Но Господ му казал: „Иди, защото той ми е избран съсъд, за да понесе името Ми пред народи и синове Израилеви!“. Ананий намерил Савел и, като възложил върху му ръце, казал: „Брате Савеле! Господ Исус Христос, Който ти се яви по пътя, по който идваше ти, ме прати, за да прогледаш и да се изпълниш с Дух Светий!“. И изведнъж, сякаш люспи паднали от очите му и той веднага прогледал, покръстил се и станал – по думите на св. Йоан Златоуст – от вълк – агне, от тръни – лозе, от плевели – пшеница, от враг – приятел, от богохулник – богослов. Вместо да гони името Христово, той започнал да проповядва по синагогите и навсякъде, че Исус Христос е Син Божи, за най-голяма почуда на всички, които познавали Савел, като гонител на християните. Упоритият гонител на християнството веднага става неумо-

рим проповедник на Евангелието. Животът, постъпките, думите, посланията на Павел – всичко свидетелства за него като за избран съсъд на Христовата благодат. Нито скръб, ни притеснение, ни гонене, ни глад, ни опасност, ни меч, ни смърт – нищо не могло да отслаби в сърцето на Павел пламенната любов към Исуса Христа. Своето обръщение към християнската вяра и новото си звание апостол Савел запечатал с новото име Павел, което като в съкровищница скрива спомена за високите християнски добродетели, подвизи и могъществено учение на тоя апостол на народите. (Жития на светиите, 1991)

За разлика от Юда, който е бил един от най-близките и доверени хора на Исус, Савел е бил жесток гонител на всички последователи на Исус Христос. Защо Исус избира за съсъд на Господа точно този човек? Защо човекът, който е гонил праведните християни, е бил призван от Бога да му служи?

Когато Господ погледне към човека, той поглежда в сърцето му, защото там са записани всички негови мисли, чувства и действия. Когато Господ погледнал в сърцето на Савел, видял един човек, обичащ Бога с цялата си душа и сърце, но не познаващ истинския Бог Исус Христос. Савел е бил вярващ човек, привърженик на юдаизма и Исус Христос и неговото проповядване смятал за богохулни. Като вярващ човек и обичащ Бога той предал изцяло себе си на тази мисия да гони богохулниците. Колкото е била силна любовта му към Бога, толкова е била силна и жестокостта му към християните. Бил най-жестокият гонител на християните.

Когато Христос се явил на Савел, не проявил към гонителя си гняв и жестокост, каквато Савел проявявал към Христовите последователи, ами кротко го попитал: „Защо ме гониш? Мъчно ми е за теб, защото ридаш против ръжен“ и с това показал любовта си към него. Тогава Савел разбира, че е бил в заблуда и се покаява. Според Йоан Лествичник покаянието е възобновяване на кръщението. Покаянието е завет с Бога за изправяне на живота си. Покаянието е купуване на смирение. Покаянието е постоянно отхвърляне на телесното утешение. Покаянието е мисъл на самоосъждане и грижа за себе си, свободна от външни грижи. Покаянието е дъщеря на надеждата и отхвърляне на отчаянието. Онзи, който се кае, е непосрамен осъденник. Покаянието е примирение с Бога чрез извършване на добри дела, противни на предишните грехове. Покаянието е очистиране на съвестта. Покаянието е доброволно търпение на всички скърби. (Лествичник, 2015).

Савел признава Исуса за Бог, подчинява му се и пита: „Господи, какво искаш да направя?“. Това е въпросът, който трябва да си зададе всеки един човек, защото целта на човешкия живот е човек да познае Бога и да му служи. Когато разбира каква е Божията воля за него, той показва послушание към Бога. Послушание – това е животът в добри трудове, не по своя воля, по съветите на други. (Затворник, 2015). Отива в Дамаск, така както му заповядва Бог. Бог му затваря очите, но той не роптае, напротив приема изкушението и с

пост и молитва се обръща към Бога. С това той признава вината си към Бога, приема изкушението и показва най-високата християнска добродетел – смирение. Затваряйки физическите му очи, Бог му отваря духовните очи. Чрез един от учениците си Ананий Исус проявява силата си и му връща зрението. Савел прави това, което прави всеки един човек, който, когато познае Бога със сърцето си, тръгва след Него. Покръства се и става християнин. От Савел – най-жестокия гонител на християните става апостол Павел – най-ревностният пазител и мисионер на християнството.

Юда е бил един от учениците на Христос, а Савел най-жестокият гонител на Христовите последователи. Но идва мигът, в който всичко се променя. Юда, за да задоволи своята страст, предава Исуса. Осъзнава грешката си, но не се покаява. Защото, ако се беше покаял, той щеше да поиска прошка от Исуса. Но не го е направил. И извършва най-големия грях – самоубива се. От друга страна Савел, когато осъзнава грешката си, покаява се, без ропот приема изкушението и показва послушание към Исуса, тоест показва смирение – най-високата християнска добродетел. Със сигурност Савел за разлика от Юда преди не е познавал и одобрявал учението на Христос, но когато е познал истинския Бог всичките му постъпки са били богоугодни. На Юда за жалост Христовите думи от ума му не са стигнали до сърцето му.

Човешкото сърце е олтар Божии. А Бог е любов. В християнството любовта е саможертва, да жертваш себе си в името на този, когото обичаш.

Езичниците искат престоли, искат да се извисяват. Такива са мисленето и склонността на падналия свят, на които учи Луцифер; докато пътят на Господа е слизане надолу. В книгата си за свети Силуан старец Софроний изяснява този път надолу. Той казва, че цялото човечество представлява една пирамида. На върха на тази пирамида се намират господарите на този свят, които властват над народите, както казва Господ. Но човешкият дух жадува онова първоначално равенство и справедливост, които са царили в рая преди падението. Господ, като зачита това дълбоко желание на човека, преобръща пирамидата и поставя Себе Си на нейния връх най-отдолу. Той взема върху Си греховете и тегобите на цялото човечество и така дава решение на всички проблеми и въпроси; явява ни съвършения начин да се постигне „всичко, що е истинно, що е честно, що е справедливо“ и спасително. (Захария, 2009)

Мнозина мислят, че християнството е същото, както и другите видове живот, но не е така. То започва с покаяние, узрява чрез борбата със страстите, завършва със съразпъване с Христа на чистия вътрешен човек и сливане с Бога. Тук всичко се извършва вътре, невидимо за хората и знайно само за съвестта и Бога. (Затворник, 2015)

Престъпването на Божите заповеди се нарича грях. Грехът отдалечава хората от Бога. Според светите отци на църквата грехът се заражда в човешкия ум и сърце чрез страстите. Страстите са против естествено състояние на

човека в резултат на грехопадението. Според светите отци на църквата има осем основни страсти: чревоугодие, блуд, сребролюбие, гняв, скръб, униние, тщеславие, гордост.

Чревоугодие и блудът са плътски страсти, защото се зараждат от потребностите на тялото, но за да бъдат победени, първо трябва сърцето да се очисти от лошите помисли и това състояние да предаде на тялото. Изцелението може да настъпи само с общи усилия на сърцето и тялото.

Чревоугодие е най-трудната за победа страст, защото се заражда от естествените нужди на тялото. Чревоугодие е било причината за изгонването на първите хора от рая. Първото изкушение на дявола към Исус Христос да претвори камъните в хляб се отнася на чревоугодие. Но Исус отхвърля предложението, като казва: „Не само с хляб ще живее човек, но с всяко слово, което идва от Божите уста” (Матей 4:4). Целта на дявола е била Исус да престъпи волята на Отца. Когато човек престъпва Божията воля, той се отдалечава от Бога. Дяволът се стреми да разруши връзката между Бога и човека, защото, когато човек е в общение с Бога, е недосегаем за дявола.

Една от най-разпространените болести на съвременния свят е затлъстяването. Основната причина за това е свръх-храненето, тоест внася се повече енергия, отколкото се изразходва.

Душата е една частица от Бога, която оживотворява нашето тяло. Храна за душата е Божията благодат. Когато човек не се храни с Божия благодат чрез молитви, душата огладнява. Душата предава на тялото това състояние. Тялото, чувствайки този глад, се опитва да го задоволи. Нашето тяло е под влияние на страстите и Дяволът предлага решение чрез задоволяване на глада с храна. Наслаждаването с храна потиска проблема, но не го решава. Напротив. Задълбочава проблема. Прекомерното приемане на храна предизвиква редица здравословни проблеми, най-често сърдечносъдови заболявания. Нарушеното здравословно състояние води до медицинска терапия и диета. Новият начин на живот и лишенията, на които трябва да се подложи, предизвикват стрес, който влияе деструктивно на психо-физическото здраве. Става роб на болестта и трябва да се подчини, ако иска да живее, но при условията, които тя предлага. Налага му се да се лиши от повечето храни, които преди са му носили удоволствие, тоест да пости. Подвижниците доброволно се подлагат на лишения, за да прогонят удоволствието, а при болните хора болестта замесва аскетичните подвизи. Чрез болестта Господ облагодетелствала човека духовно. Чрез телесните болести Бог лекува душата. Никой не е застрахован от страданията. Всеки човек на този свят носи своя кръст, своите страдания. Но ако бъдем мъдри и живеем правилно тези страдания може да ни донесат големи духовни ползи. Ако злоупотребяваме със свободната воля и живеем неразумно, отново ще търпим страдания, но тези страдания ще бъдат за поправяне на последствията от нашите грешки.

Това, което е храната за тялото, това е постът за душата. Постът е душевна храна. Човек има две криле, с които да лети към Бога – пост и молитва. Постът без молитва е само диета.

Свети Исак Сирийн пише: „Постът е оръжие, приготвено от Бога. Постът напомня за придобилия го заповедите на Духа. Той е посредник между вехтия закон и благодатта, дадена ни от Христа. Който нехае за поста, той и в другите подвизи е разслабен, нехаен, немощен, показва с това начало и лош признак на разслабване на душата си и дава на воюващия с него възможност за победа, тъй като излиза гол и невъоръжен на подвиг, а от това е явно, че като излезе от борбата без победа, защото членовете му не са се облекли в топлината на гладуването в поста. Такъв е постът. Който пребивава в него, умът му е непоколебим и е готов да посрещне и да отрази всички люти страсти“ (Сирийн, 2002)

Целомъдрие е сексуалната чистота при мъжете и жените. Целомъдрието е добродетел, която трябва да пази всеки един човек, за да може да се извисява духовно. Това е един от обетите, който дават монасите: за нестяжание, за целомъдрие и за послушание. За миряните, тоест хората от света, бракът е съюз между двама души, които стават една плът и носят тегобите един другиму. Целта на брака и при монасите, и при миряните е спечелване на Светия Дух само под различна форма. И монасите и миряните трябва да пазят целомъдрие. Монасите изцяло се въздържат от семейни прегръдки, а миряните остават верни един на друг и се въздържат от тези прегръдки по време на постите и молитвите. Апостол Павел е казал: “Тази е волята Божия: да бъдете осветени, да се въздържате от блудство, всеки от вас да умее да запази своя съсъд в светост и чест, а не в похотна страст като езичниците, незнаещи Бога (Сол.4:3-5)“. Светост е непорочност и чистотата на душата и тялото. Човешкото сърце е жилище на Светия дух и за да може Той да обитава в него, трябва да се очисти от блудни помисли, които скланят към грях и както е казал Исус: „Аз пък ви казвам, че всеки, който поглежда на жена с пожелание, вече е прелюбодействал с нея в сърцето си“ (Мат. 5:28)

„Поучете се от мен защото съм кротък и смирен по сърце, и ще намерите покой за душите си“ (Мат. 11:29) – е казал Исус Христос. И когато са го хулили и когато са го хвалили, Той е бил все същият Христос. Не е имал променливи настроения. Когато са го хулили, не се е гневил, а когато са го хвалили, не се е гордял. Противоположно на гнева е смирението. Смирението е най-високата християнска добродетел. Исус Христос е показал най-великия пример за смирение на кръста, когато се молил: „Отче прости им, защото не знаят какво правят“ (Лука 23:34). Невинният се молил на Бога да прости греховете на цялото човечество, защото не са свестни какво правят. Човекът се гневи, когато в него се появи чувство на слабост и страх. Когато се гневи, човекът показва, че не е достатъчно силен да се противопостави на злото и да го победи. Бог е най-силен и никой не може да бъде по-силен от Бога. Исус е знаел, че нито дяволът,

ните светът не могат да бъдат по-силни от Него и да го победят. Затова не се е гневил, а е бил смирен. Гневът е признание, че дяволът е по-силен от Бога.

Свети апостол Павел посочва сребролюбие като корен за всички злини. За разлика от другите страсти, където човекът престъпва Божията воля, за да получи някаква наслада, при сребролюбие скъперникът се лишава от други удоволствията, за да задоволи тази своя страст. Противоположно на сребролюбие е даването на милостиня.

Свети Ефрем Сирийска пише, че има два вида скръб, от които е заобиколен всеки човек под слънцето: скръб по Бога и светска скръб; и е невъзможно да преминеш настоящия живот без някоя от тях – или без скръб по Бога, или без светска скръб. Светската скръб е тежка и не обещава възнаграждение; а скръбта по Бога донася утешение и развеселява още повече и с обещание за вечен живот. Подложен на първата, побързай да я превърнеш във втората – и ще прогониш мъчителната скръб от сърцето. (Добротолюбие 2, 2008) За скръбта Павел казва: „Скръбта по Бога произвежда неизменно покаяние за спасение, а световната скръб докарва смърт”. (2 Кор.7:10)

На скръб са особено податливи мързеливите и бездействията хора. Грешната скръб преминава в страстта униние. Униние е, когато душата изпадне в мрачно настроение и човек чувства изоставеност от страна на близките хора и от страна на Бога. Унинието е отхвърляне на Божията помощ. Ако човек не се освободи навреме от това състояние, то преминава в отчаяние. Дяволът най-много се радва, когато ни въведе в това състояние, защото отчаянието е отхвърляне на всемогъщество на Исус Христос и спасението, което той ни дарува.

Тщеславието е най-трудно уловимата страст, защото се свързва с всяко добро дело и се появява заедно с добродетелите. Свети Йоан Лествичник пише, че който е станал роб на тщеславието, води двойствен живот: един по външност, а друг – по начин на мислене и чувстване, един – насаме със себе си, а друг пред хората. (Добротолюбие, том 2, 2008) Свети Ефрем Сирийска предупреждава: „Внимавай, когато си пожелаваши излишна чест, да не си навлечеш безчестие. Чест за човека в истинския смисъл на думата е да върши всичко по Бога; голямо безчестие е да престъпваш заповедите. (Добротолюбие том 2, 2008)

Гордостта е най-старата страст, защото в изблик на гордост Дяволът, мислейки, че може без Бога и отхвърляйки Божията воля, отпада от Бога и губи високата си позиция. От Деница най-светлия, най-близкия и с най-висок чин до Бога ангел, става Луцифер олицетворение на злото, измамата, тъмнината и омразата. Дяволът най-много атакува хората, които се опитват да се съединят с Бога, защото заемат високите позиции, които е имал той преди падението.

Свети Йоан Касиан Римлянин за гордостта пише: и така, трябва да се стремим към съвършенство, занимавайки се усърдно с пости, бдения, молит-

ви и съкрушаване на сърцето и тялото, че да не би, надувайки се от гордост, да правим всичко това напразно. Трябва да вярваме, че не можем да постигнем със собствени усилия и труд не само съвършенство, но и самото това, в което се упражняваме за постигането му, тоест подвизите и различните духовни занимания не можем да извършим както трябва без помощта на Божията благодат. (Добротолюбие, том 2, 2008)

В човека има три воли: Божията, демонската и човешката воля. Най-големият дар, който е дал Бог на човека, е свободната воля. Човек има правото да избере накъде ще склони своята воля, към Бога или към демоните. Ако човек подчини своята воля на Божията воля там, Бог щедро излива Божията благодат.

Старец Паисий Светогорец пише, че човек духовно лети с помощта на двете крила: крилото на Божията воля и крилото на собствената воля. Едното крило – неговата воля – Бог завинаги ни го е залепил за едното рамо. Но за да полети духовно, трябва на другото рамо да залепим и другото крило – човешката воля. Ако човек има силна воля, неговото крило е в равновесие с божественото крило, той може да лети. Но ако волята му е отслабена, ще започне да лети, но ще падне. Ще опита отново – но отново същото. (Светогорец, 121)

Приехме всички източни и западни вярвания, философии, религии и им се подчинихме. Изградихме модерни школи да ги предаваме на поколенията. А нашето, заветът, който са ни оставили нашите предци, погазихме, поругахме. Но перлата и в калта си остава перла. Православието е това, което ни е запазило като народ през вековете. Нашите предци са запазили Христовия дух и са ни го предали. Но ние се обърнахме към други учения. Разумът лесно може да бъде излъган, но човешката душа – не. Душата търси Бога и когато не го намери, се разболява. Свидетели сме на това, че депресията е най-разпространената болест на съвременният свят. Кой е свободен днес? Всеки има нужда от помощ от психо-активни вещества да прекара деня си: цигари, антидепресанти, дрога, алкохол. Никой не е чист. Все повече болни хора. Преди време една жена пред мен в аптеката търсеше хапчета за повдигане на настроението, че не ѝ се живеело, и иска да се самоубие. Но фармацията все още не е открила такова лекарство и едва ли някога ще го открие. Хапчетата могат да потиснат проблема, но да го решат не могат. Депресията не е болест, която се лекува с хапчета. Хапчетата не са замяна за любов. Това, което липсва на хората, е любов. За да можем да излекуваме себе си и да помогнем на другите, трябва да имаме вяра и любов към Бога и към другите хора.

Проучванията показват, че всеки пети българин е психично болен. Свидетели сме на все повече агресия, убийства, самоубийства, наркомани, сексуални перверзии. Изследванията само потвърждават това, което казвам: че ние като психолози нещо сме сбъркали и неправилно насочваме и лекуваме народа си. Методите, които ползваме, не са истинските. Защо се получава

така? Ние трябва да сме лекари на човешката душа, но първо трябва да познаем своята душа. Душата това една частица от Бога в нас, която оживотворява нашето тяло. Като такава тя търси Бога и намира своя мир и спокойствие само в Бога. Когато човек не познава Бога и не е намерил Бога в себе си, бива духовно сляп. Този, който е изцелил себе си, може да изцелява и други хора. Ако той самият не е изцелен, тогава не се е научил на тази Божествена наука и начина на изцеляване. А такъв духовно сляп човек може само да навреди на първо място на себе си, а след това и на другите хората и както е казал Исус: „Слепец слепеца ако води – и двамата ще паднат в ямата“. (Мат.15:14)

ЛИТЕРАТУРА

- Добротолюбие*, том. 2 (2008). Света Гора Атон. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф с. 88, 412, 400, 529.
- Жития на светите* (1991). София, с. 313–314.
- Затворник, С. Т. (2015). *Духовно огледало*. (Слова за покаянието и поста през светата четиридесетница). Православно отечество, с. 139, 134
- Затворник, С. Т. (2007). *Трихотомия или учение за триставността на човека и други слова*. Света Гора Атон, с. 34–36
- Захария, А. (2009). *Пътя към сърцето. Беседи върху богословието на свети Силуан Атонски и старец Софроний*. София: Фондация „Покров Богородичен“, с.117
- Лествичник. С. Й. (2015). *Лествица*. София: Православно отечество, с. 90
- Светогорец П. (2016). *Духовна борба Поуке*, том 3, Вране. Манастир Св. Правомученика и архидякона Стефана, с. 121.
- Сирин, С. И. (2002). *Подвижнически слова*. София: Света Гора Атон, с. 105.
- Софроний, А. (2008). *Свети Силуан Атонски*, София: Фондация „Покров Богородичен“, с. 187.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

СТРЕС И УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ТРУДА

СВЕТОСЛАВ БОРИСОВ КАРАБЕЛЪОВ

Резюме. Стресът и удовлетвореността от труда са два централни за организационната психология проблема. Тяхното по-добро разбиране, както и изясняването многомерните връзки между тях, е в основата на редица значими явления: личната и групова ефективност в работата, качеството на труда, психичното и физическо здраве, ефективността и ефикасността на производствения процес, усещането за себереализация на работното място, възприемането за цялостно благополучие в трудовите и извънтрудовите дейности.

Чрез разработката си ще направим опит да фокусираме вниманието върху някои ключови моменти, отнасящи се до двата феномена, както и до сложната връзка между тях.

Ключови думи: стрес; удовлетвореност от труда; копинг стратегии; ролеви конфликт.

STRESS AND JOB SATISFACTION

Svetoslav Borisov Karabelyov

Abstract. Stress and job satisfaction are two central issues for organizational psychology. Their better understanding and clarification of the multidimensional relationships between them is the basis of a number of significant phenomena: personal and group efficiency in work, quality of work, psychic and physical health, efficiency and effectiveness of the production process, the self-realization in work, the perception of overall well-being in work and non-work activities.

With our work we will try to focus on some key points regarding the two phenomena, as well as the complex relationship between them.

Key words: stress; job satisfaction; coping strategies; role conflict.

Увод

Целта на разработката ни е да акцентираме на по-значимите особености, отнасящи се до стреса и удовлетвореността от труда (както и на връзката между тях) – като два значими феномена, изследвани от организационната психология. Ще поставим на преден план проучване на техните фактори, на стратегиите за справяне със стреса и на тези за повишаване на удовлетвореността от труда, както и на взаимозависимостта на двете явления. В изследването на връзката между стреса и удовлетвореността от труда ще фокусираме вниманието както върху детерминацията на тяхната връзка от други явления, така и върху ефектите от тяхното действие.

1. Стресът в работата

Едно кратко и точно определение за стреса в работата често е трудно да бъде дадено, защото за изследователите това е една многоизмерна конструкция. Обикновено в разглеждането на проблема се прави разграничение между стимули и отговори (Matteson, M., Ivancevich, J., 1987; Paoline III, E. A., Lambert, E. G., Hogan, N. L., 2006). Стимулите, причиняващи стрес, се наричат стресори – обикновено поставят прекомерни, необичайни и/или изненадващи изисквания пред личността. Отговорите на стресорите се наричат работен или трудов стрес. Отговорите, освен физиологични, психични, поведенчески, могат да бъдат краткотрайни (като умора, не много високи напрежение и тревожност) и дългосрочни (бърнаут синдром, депресия, злоупотреба с психоактивни вещества, реални медицински проблеми като сърдечни смущения, дихателни увреждания, язва и др., причинени по психосоматична линия). В следващите две точки ще спрем вниманието си върху някои по-важни аспекти, свързани с факторите за стрес и стратегиите за справяне с него.

1.2. Фактори за стрес

Съществуват разнообразни класификации при групиранията на факторите, имащи потенциал да породят работен стрес.

Такова групиране може да бъде: физически фактори; индивидуални; групови (основно свързани с взаимоотношенията); организационни (климат, структура, характеристики на работата и на конкретната задача) (Ivancevich, J., Matteson, M., 1980).

Друга класификация обособява седем основни фактора: характеристика на работата; взаимоотношения; организационна структура; физически фактори; кариерно развитие; промяна; роля в организацията (Schuler, R., 1982).

При други класификации групирането е по-синтезирано: изисквания на задачата; изисквания на физическата среда; изисквания, произтичащи от междупersonностните взаимоотношения (Quick, J. C., Quick, J. D., 1984).

Бива посочено, че индивидуалните фактори (като ролеви конфликт, ролева неяснота, ролево пренатоварване) са сред най-изследваните (Chandraiah, K., Agrawal, S. C., Marimuthu, P., Manoharan, N., 2003; Newton, T. J., Keenen, A., 1987).

Друг фактор, действащ на индивидуално равнище, са личностните характеристики на служителя. Често даван пример е за *Синдрома тип А*, съставен от някои взаимосвързани особености, правещи го по-податлив към стресогенните условия на работа (Сиймън, Дж, Кенрик, Д., 2002). Тук индивидите са лесно изпадащи в състояние на психомоторна възбуда; имат усещания за неконтролируемост на събитията и дефицит на време; склонни са към враждебност и съревнования и не умеят да си почиват.

На организационно равнище детерминацията на стреса често е свързана с характеристиките на организационната структура и произтичащите от нея линии на комуникация: вертикална (между различните по йерархия служители) и хоризонтална (между равните в йерархията) (Илиева, С., 2006-а). От значение в случая са: нивата на ефикасност (как е организирана комуникацията – писмено / устно / по електронен път / съчетание между някои от изброените); и нивата на ефективност (доколко преводът на информация служи за организиране и изпълняване на задачите). Доколко я има и как протича неформалната комуникация също се отразява на нивата на стрес.

Условията на труд или физическите средови фактори са онези, които както действат и повлияват на работния процес и на резултатите от него, така и имат връзка със здравословното състояние на служителите (Ригио, Р., 2006; Трифонов, Т., Евтимов, Ст., Николов, Б., 1989). Въздействията на физическите средови фактори могат да бъдат свързани и с неблагоприятни стресови преживявания, които се отнасят до заболявания, предизвикани от условията на работата. Неблагоприятното и често излагане на увреждащо/и здравето условие/я на труда може да доведе до реални физиологични заболявания. До последните също може да се стигне вследствие на злополука по време на работата. Злополуките биват причинени от: неправилна организация на технологичния процес и неизправност в техническите съоръжения; нарушения или грешки при работната манипулация; интензификация на работния процес и др.

На индивидуално и организационно равнище могат да бъдат разгледани и факторите за стрес, произтичащи от организационната промяна (Илиева, С., 2006-б). Съответните фактори са пряко свързани със специфичните форми на съпротива срещу случващата се или подготвяна промяна. Дали изменения в структурен план на организацията, или пък промени в изискванията и смяна на стандарта за изпълнение на конкретна група задачи, последиците са преживяване на усещане за неопределеност, тревожно очакване, неясноти, усещане за загуба на контрола и т.н., които са преки източници на стрес.

1.3. Стратегии за справяне

Класическият подход на Ричърд Лазарус разграничава стратегиите за справяне (или копинг стратегиите) на две основни групи: проблемно фокусирано справяне или често определяно като активно справяне, и емоционално фокусирано справяне или пасивно справяне (Lazarus, R., Folkman, S., 1984). Това са всъщност двете основни функции на копинг стратегиите. Някои изследователи (Рашева, М., 2006; Carver, C., Schreier, M., 1994) приемат, че двата вида копинга много често се проявяват заедно в различни пропорции и е трудно да се определи на копинг от коя точно група се дължи постигнатият ефект.

Копингите се определят още като инструментални и палиативни (Cohen, B., Lazarus, R., 1979); поведенчески и когнитивни (Fleishman, J., 1984); в някои случаи класификацията им е разширена (Ангелова, Н. В., 2011; Tobin, D. L., Holroyd, K. A., Reynolds, R. V., Wigal, J. K., 1989); често като трета отделна голяма група копинги се посочва търсенето на социална подкрепа (Зиновиева, И., 1997; Карастоянов, Г., 1996; Стоянов, В., 2005; Felsten, G., 1998).

Различните стратегии за справяне със стреса в организацията се разглеждат на индивидуално и организационно равнище (Илиева, С., 2006-а; Паунов, М., 2006; Стоянов, В., 2005).

На организационно равнище управленската част: налага структурни промени (когато те са необходимо) с цел оптимизиране вертикалната и хоризонталната комуникации; разработва и внедрява (със съдействието на организационни психолози) нови, по-адекватни модели за осъществяване на обратна връзка; включва превантивно интервенции за редуциране на стреса; препроектира длъжности; включва мениджърския състав в тренинги за подобряване комуникационните умения; съвместно с трудови и организационни психолози подобрява физическите условия на труд; включва служителите да участват в извършваните промени; манипулира изискванията към служителите, съобразявайки нивото на индивидуалната професионална компетенция с възможността за достигане оптимален като стандарт краен продукт и др.

Разбирането за копинга на индивидуално равнище в организацията включва подход, центриран около различни техники и тренинги, в които служителите се включват, за да опознаят по-добре както причините и последиците от стреса, така и да повишат личните си ресурси за справяне с негативните последици от него (Илиева, С., 2006-а; Стоянов, В., 2000). Възможностите в тази насока са много и разнообразни: тренинг-програми в организацията; социално-психологични тренинги; психорелаксационни техники; автогенни тренинги; външни за организацията културно-масови събития; спортни програми; музикотерапия; дебрифинг и т.н.

Често с висока ефективност – като стратегия за справяне – е подкрепата (Стоянов, В., 2005). Тя може да бъде под различни форми. Емоционалната подкрепа стимулира преживяването на положителни чувства, тъй като е

свързана с изразяването на загриженост към служителя и демонстриране и разбиране на личните му трудности и опасения. Информационната подкрепа стимулира чувството за сигурност при служителя, тъй като чрез нея му се осигуряват необходими данни, които могат да бъдат както по отношение преките му работни задължения, така и във връзка с възможностите му къде и как може най-адекватно да му се съдейства за оптимизиране личностните механизми за справяне със стреса. Социалноинтегративната подкрепа е подкрепата на служителя чрез работната група. Инструменталната подкрепа включва финансова и материална помощ. Под организационна подкрепа разбираме онова съдействие към служителя, което произтича от организацията като институция.

2. Удовлетвореност от труда

Удовлетвореността от труда е един от често изследваните феномени в организационната психология. Проучванията са насочени към изясняване и формулиране неговата същност, обособяване и изясняване характеристиките му, изследване връзките му с други явления.

Едно от най-популярните определения представя удовлетвореността от труда като носещо удоволствие или положително емоционално състояние, възникнало в резултат на оценката на вършената работа (Locke, E. A., 1976).

Удовлетвореността от труда отразява още нагласата, която индивидът има към собствената работа, а самата нагласа се развива и поддържа от възприемането на конкретния труд (Pool, S. W., 1997). Удовлетвореността от труда – като нагласа към самия труд – заедно с други нагласи (привързаността към организацията и включеността в труда) отразява цялостната себереализация на личността в трудовата сфера (Илиева, С., 1998).

Тридименсионалният подход в разбирането на удовлетвореността от труда отразява схващането, че самата удовлетвореност съставлява съчетанието на когнитивна, емоционална и поведенческа оценка на труда (Hulin, S. L., Judge, T. A., 2003).

Въз основата на по-ранни проучвания (Weitz, J., 1952) някои скорошни изследвания (Houghton, J. D., Jinkerson, D. L., 2007; Judge, T. A., 1993; Judge, T. A., Hulin, S. L., 1993; Judge, T. A., Locke, E. A., 1993) разработват диспозиционен модел на удовлетвореността от труда. В основата на този модел лежи концепцията, че афективната предразположеност е ключов детерминант на субективното благополучие. Последното на свой ред е взаимосвързано с удовлетворението от работата. Изследванията установяват, че хората, притежаващи афективна предразположеност да се чувстват удовлетворени, демонстрират по-високи нива на субективно благополучие и удовлетвореност от труда.

В опита си да дадем работно определение за удовлетвореността от труда, бихме могли да кажем, че тя е сложен, многомерен конструкт, имащ връзки

с редица индивидуални и външни за личността особености, намиращ израз в чувство на положително отношение и нагласа към труда, в съчетание с усещане за смисленост, значимост и ползотворност, така че личността да се възприема и като себerealизираща се в процеса на извършвания труд.

2.1. Фактори за удовлетвореност от труда

Потребности на личността

Теорията за „трите потребности“ (за постижение, за принадлежност, за власт) (McClelland, D. C., 1987) е всъщност мотивационен модел, опитващ се да обясни поведението на хората – без значение от пол, възраст, култура – като детерминирано от тези потребности. Моделът се прилага към работната среда и трудещият се разглежда като удовлетворен от работата си, в случай че доминиращата го от тези потребности бива задоволена. Хората, за които доминираща е потребността от принадлежност, прекарват по-голяма част от времето си в създаване и поддържане на социални взаимоотношения, желаяйки да бъдат приети и харесвани. Работещите, доминирани от потребността за власт, са хора, които търсят и харесват високия си статус (както и това другите да им го признават), конкуренцията, възможността за влияние над останалите служители. Трудещите, за които водеща е потребността от постижения, предпочитат задачи с умерена трудност, за които имат усещането, че резултатът зависи напълно или почти напълно от техните собствени усилия.

Чрез двуфакторната или мотивационно-хигиенната теория (Herzberg, F., Mausner, B., Snyderman, B. B., 1959) се разграничават факторите, носещи удовлетворение в труда от тези, които дори да са оптимизирани, не повишават удовлетвореността, а когато не са оптимизирани, единствено могат да засилят неудовлетвореността (хигиенни фактори). Три потребности – от признание, отговорност и възможност за напредък – са сред „мотиваторите“. При служителите, за които водеща е потребността от признание, удовлетвореност от труда има тогава, когато биват хвалени и поощрявани за постиженията си от своите мениджъри и колеги. Служители, умеещи и търсещи поемането на отговорност за изпълненията си, се чувстват удовлетворени тогава, когато тази им нужда бъде задоволена чрез даването на определена самостоятелност върху задачата им (разбира се, форма на отчетност съществува, но контролът не е толкова завишен). Възможността за напредък е от значение за онези служители, които гледат на положителните резултати от изпълненията си като на реални предпоставки за израстване в службата.

Особености на работата

Колкото цялостното естество на работа осигурява повече стимулиращи задачи, дава възможност за обучение и личностно израстване, поемане на отговорност и поле за творчество, толкова повече се очаква в голяма част от

случаите наличие на удовлетвореност у служителите (Robbins, S. P., Odendaal, A., Roodt, G., 2003).

Заплащането се признава за значителен, но сложен фактор за удовлетворение. Липсват доказателства, че заплащането – ако бъде взето единствено то – повишава удовлетворението (Basset, G., 1994).

Условията на труд се приемат за фактор, имащ умерено влияние (Luthans, F., 2002). Отнасят се до температура, осветление, шум, вентилация.

Известната теория за дизайн на работата описва пет ключови компонента на самата работа, които повлияват върху мотивацията, удовлетвореността и ефективността в самия труд на работника (Hackman, J. R., Oldham, G. R., 1980): разнообразие в изискванията; цялостност; значимост; автономия; обрратна връзка.

Характеристики на организацията

Управлението на комуникациите е един от най-важните аспекти за всяка организация (Kraayer, K. J., Westbrook, L., 1986). Нивото на удовлетворение на служителите много ясно се променя в случаите на комуникационно пренатоварване или на недостатъчност в комуникацията. Отчита се, че ефективната комуникация между служителите и техните супервайзори значително повишава удовлетвореността от работата (Saleem, S., Majeed, S., Aziz, T., Usman, M., 2013).

Ефективната супервизия е признак за успешна организация. Помощта при изпълнението на задачите, емоционалната и социална подкрепа и намесите за подобряване на междуличностните взаимоотношения в работните групи повишават удовлетвореността от работата (Voon, M. L., Lo, M. C., Ngui, K. S., Ayob, N. B., 2011).

Положителните взаимоотношения с колегите могат да повлияят чувствително върху удовлетвореността от работата.

Установява се, че колкото по-силна е връзката между колегите, толкова е по-голяма вероятността за ефективност в изпълнението, а също така и че същата тази връзка може да бъде един от най-силните фактори, влияещи върху удовлетвореността от труда (Sypniewska, B. A., 2014).

Движението нагоре в йерархията задава по-висок тип отговорности, по-висок статус и заплата. Установява се, че практиките за насърчаване издигането в трудовата йерархия имат положителен ефект върху ефективността и производителността, съответно и върху удовлетворението (Teclmichael Tessema, M., Soeters, J. L., 2006).

Ангажирането към организацията се определя като индивидуалната психологична връзка с организацията (лоялност, вяра, следване на организационните ценности и отдаване на организационните цели и мисия), която връзка – в зависимост от своите особености – може да повлияе чувствително върху усещането за удовлетвореност (Meyer, J. P., Allen, N. J., 1991).

Организационната култура се определя като съвкупността от споделени убеждения и ценности, формиращи смисъла на институцията за работещите в нея и предоставяйки им правила за поведение (Davis, S. M., 1984). Като средство за задаване нормите на поведение, тя повишава усещането за стабилност и сигурност сред служителите, които така могат да знаят какво се очаква от тях и какво самите те да очакват от другите.

2.2. Стратегии за повишаване удовлетвореността от труда

Някои изследвания (Judge, T. A., Locke, E. A., 1993) показват, че дисфункционалното мислене влияе повече от други показатели върху удовлетвореността от труда. Данните разкриват, че степента на удовлетвореността от труда може да бъде повишена чрез намаляване дисфункционалните мисли на служителите посредством адекватно проведени организационни интервенции и консултиране на служителите.

Установява се значима връзка между вида ръководство и удовлетвореността при служителите (Bass, B. M., 1985; Wall, T. D., Kemp, N. Y., Jackson, P. R., Clegg, C. W., 1986). Трансформиращото лидерство – чрез създаването на смисъл – води до повишаване мотивацията и удовлетвореността от труда.

Удовлетворението се повлиява и от постигнатите резултати, заедно с оценката на тях (Hackett, R. D., Guion, R. M., 1985; Robbins, S. P., 2003). Положителната обратна връзка от мениджърите към служителите относно качествата на изработения продукт е признание за използваните способности и проявените усилия. Хората, които се чувстват по-компетентни в работата си, демонстрират преимуществено по-високи нива на удовлетвореност от труда (Spreitzer, G., Kizilos, M. A., Nason, S. W., 1997).

Приложение намира и една петстепенна последователност от стъпки, имащи ефект върху повишаването на удовлетвореността от труда (Smith, G., P., Boosting Employee Engagement).

Създаване на положителна работна среда: мотивиращата положителна работна среда отива отвъд задълженията и служи за осигуряване индивидуалните нужди на служителя. Това се отчита като сериозна предпоставка и значима база за възможността удовлетвореността да бъде повишена.

Признаване: лично дадената от мениджъра към служителя положителна обратна връзка за изпълнението и признаване способностите на работника може многократно да увеличи усещането за успешна самореализация в трудовата сфера. Малките неформални събирания, на които да се обсъждат в свободен език и между други теми постиженията в работата, могат да бъдат по-ефективни от официални срещи за даване на обратна връзка.

Въвеждане на адекватно ниво на автономия: обособява се като един от водещите фактори за повишаване удовлетвореността при служителите. Става дума за такова оптимизиране на работния процес, че служителят да има въз-

можност да допринася със своите идеи и предложения, а също така да може да контролира относително самостоятелно изпълнението си и избора на вложени умения и способности според преценката си как най-качествен би могъл да бъде изработваният от него продукт.

Постоянно развитие на уменията и потенциалите на служителите: прави служителите по-продуктивни и иновативни. Добре обучаваните служители са по-способни и желасци да поемат повече контрол над работата си. Нуждаят се от по-малко надзор, което пък освобождава управленското звено от някои задачи. Подготвените служители имат по-прецизна и успешна комуникация с клиентите, което повишава доверието на последните към организацията.

Измерване и оценка на удовлетвореността от труда: има се предвид непрекъснато оценяване и подобряване. Оценката включва измерване не само мотивацията, нагласите, привързаността, а и проблемните области, както и разработването на стратегия за оптимизиране. Посочва се, че успешните организации провеждат проучване на удовлетвореността от труда най-малко поне веднъж годишно.

3. Стрес и удовлетвореност от труда

Като цяло в литературата се посочва наличието на обратнопропорционална връзка между стреса в работата и удовлетвореността от труда (Beehr, T. A., Walsh, J., Taber, T., 1976; Brewer, E., McMahan-Landers, J., 2003; Cotton, S. J., Dollard, M. F., de Jonge, J., 2002; Dua, J. K., 1994; Hawe, E., Tuck, B., Manthei, R., Adair, V., Moore, D., 2000; Heslop, P., Smith, G. D., Metcalfe, C., Macleod, J., Hart, C., 2002; Richardsen, A. M., Burke, R. J., 1991).

Според някои проучвания (Johnson, S., Cooper, C., Cartwright, S., Donald, I., Taylor, P., Millet, C., 2005) служителите с не много висок работен стрес са по-удовлетворени от тези, при които нивата на стрес са по-високи. Както самото неудовлетворение се разглежда като стресор (Holdsworth, L., Cartwright, S., 2003), така се има и предвид, че неудовлетворението от работата е най-очевидният психологичен ефект от стреса (Robbins, S. P., 2003).

Установява се, че способността на служителите да управляват своя психичен и физиологичен стрес може да окаже значително влияние върху удовлетвореността от труда (Fairbrother, K., Warn, J., 2003; Snelgrove, S., 1998). Също така значително положително влияние върху удовлетвореността и смекчаването на стресорите в работата оказва подкрепата в различните й форми (организационна, емоционална, информационна и др.) (Ejaz, F. K., Noelker, L. S., Menne, H. L., Bagaka's, J. G., 2008; Krause, N., 1995).

По съобщени данни от обучителна компания (Jehangir, M., Kareem, N., Khan, A., Jan, M., 2011) всеки един на трима души се оплаква от технологията на конкретното работно място, съобщавайки, че съответното повишава ни-

вата му на стрес и цялостната неудовлетвореност от труда. В противовес на това, други изследвания (Brewer, E., McMahan-Landers, J., 2003) показват, че като цяло стресорите, свързани с липсата на организационна подкрепа, имат по-голямо въздействие върху удовлетвореността, в сравнение със стресорите, отнасящи се до конкретната работна дейност. Освен това, последиците от стреса с течение на времето са по-неблагоприятни за удовлетворението, отколкото едно обособено и преминало стресиращо събитие.

При изследване на повече от 400 хил. служители се установява, че най-висок стрес и неудовлетвореност поражда пренатоварването, както и натискът от мениджърите (Jehangir, M., Kareem, N., Khan, A., Jan, M., 2011).

Отчита се фактът, че при някои служители стресът оказва по-голямо влияние върху удовлетвореността, отколкото при други, като се регистрират някои междуполови разлики (Babin, B. J., Boles, J. S., 1998; Eagly, A. H., 1987; Fogarty, T. J., 1996). Жените са склонни да бъдат по-удовлетворени от работата си тогава, когато могат да взаимодействат с други в организацията, които разбират тяхната роля. Мъжете имат по-висока удовлетвореност, когато останалите проявяват признание към труда им. При някои метааналитични изследвания (Örtqvist, D., Wincent, J., 2006) е проучена връзката между стреса, свързан с трудовата роля и удовлетвореността. Данните демонстрират, че ролевият конфликт, както и неопределеността на ролята, имат изразено отрицателно влияние върху удовлетвореността и за двата пола. При изследване на 320 служители към хотел (Kim, P., Murgmann, S. K., Lee, G., 2009) мъжете съобщават за по-високи нива на ролеви стрес и ролеви конфликт. При жените, обаче, този тип стрес има по-изразено влияние върху удовлетвореността от труда.

Ролевите конфликти или други негативни аспекти, свързани с трудовата роля, са често срещан в литературата казус относно влиянието върху стреса и удовлетвореността (Mohr, A. T., Puck, J. F., 2007). Ролевите конфликти освен с висок стрес и неудовлетвореност, корелират положително с прояви на враждебност, занижена производителност, трудности в процеса на взимане на решения (Netemeyer, R. G., Johnston, M. W., Burton, S., 1990), а в някои случаи се стига и до здравословни проблеми като астма, язва, сърдечни заболявания, инфекции и др. (Peltzer, K., Shisana, O., Zuma, K., Van Wyk, B., Zungu-Dirwayi, N., 2008). Според някои данни причините, поради които ролевият конфликт намалява удовлетвореността и повишава стреса, се коренят във факта, че се получава информационно пренатоварване за водещата роля (Tubre, T. C., Collins, J. M., 2000). Според други изследвания (Fried, Y., Shirom, A., Cooper, C. L., 2008; Gilboa, S., Shirom, A., Fried, Y., Cooper, C. L., 2008) ролевият конфликт влияе непряко върху работното изпълнение, а именно чрез посредничеството на намаленото удовлетворение и желанието да се напусне работната позиция. Трябва да се има все пак предвид, че резултати от някои проучвания сочат към положителните страни на ролевите конфликти (Walton, R. E., 1987): мобилизация и повече енергия, стимулиране на творчеството, по-високо самочувствие.

Посочва се наличието на положителна връзка между девиантното поведение на работното място – от една страна, – и стресът и неудовлетвореността – от друга (Bennett, R. J., Robinson, S. L., 2000; Greenberg, J., 1997; Omare, F., Halim, F. W., Zainah, A. Z., Farhadi, H., Nasir, R., Khairudin, R., 2011; Marcus, B., Schuler, H., 2004). Съответното поведение се описва като умишлено, желано от индивида поведение, което причинява вреда на организацията и, по-конкретно, на самото работно място. Това е поведение, което нарушава институционалните норми и заплашва сигурността и ефективността на организацията. Разработен е модел, предполагащ, че девиантното поведение на работното място е отговор на стресорите и неудовлетвореността (Spector, P. E., Fox, S., 2005). Този модел е разделен на четири елемента. Първо: изследване на стресовите условия, продуциращи негативни емоции; второ: формите на негативните емоции се асоциират с девиантното поведение на работното място; трето: важен компонент на девиантното поведение е способността за самоконтрол; четвърто: личността на извършващия е по същество централна за девиантното поведение. Метааналитично изследване на 57 емпирични разработки (Hershcovis, S. M., Turner, N., Barling, K. A., Arnold, K. E., Dupre, M., Inness, M. M., Le Blanc, M. M., Sivanathan, N., 2007) разкрива, че междуличностните конфликти на работното място са най-силният предиктор за девиантност. Самата девиантност се разглежда като опит за справяне със стресорите и неудовлетвореността.

Заключение

С всяка година значението на двата феномена – стрес и удовлетвореност от труда – нараства значително. Повишават се лавинообразно изследванията за проучване тяхната детерминация, за по-добро разбиране значимостта, същността и управлението им, за опознаване ефектите от тях, за изясняване взаимозависимостта им. Настоящата разработка бе малък опит за акцент върху по-важното от изброените.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелова, Н. В. (2011). Социални потребности и когнитивни диспозиции – детерминанти на копинг-стратегии. *Автореферат на дисертация за присъждане на научнообразователна степен „доктор”*. ЮЗУ „Неофит Рилски”, Философски факултет, катедра „Психология”. Благоевград.
- Зиновиева, И. (1997). *Диференциална психология*. София: Албатрос.
- Илиева, С. (2006-а). *Организационна култура: същност, функции и промяна*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Илиева, С. (2006-б). *Организационно развитие*. София: УИ „Св. Климент Охридски”.
- Илиева, С. (1998). *Привързаност към организацията. Психологически анализ*. София: Албатрос.

- Карастоянов, Г. (1996). *Стрес и военна среда*. София: ИМО.
- Паунов, М. (2006). *Организационно поведение*. София: Сиела.
- Рашева, М. (2006). *Справяне със стреса и депресията*. София: АИ „Марин Дринов”.
- Ригио, Р. (2006). *Въведение в индустриалната/организационната психология*. София: Дилек.
- Сиймън, Дж, Кенрик, Д. (2002). *Психология*. София: Изд. на НБУ.
- Стоянов, В. (2005). *Организационна психология. Актуални проблеми*. Враца: Псидо ЕООД.
- Трифонов, Т., Евтимов, Ст., Николов, Б. (1989). *Психология на труда*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски”.
- Babin, V. J., Boles, J. S. (1998). Employee behavior in a service environment: a model and test of potential differences between men and women. *Journal of Marketing*, 62, 6, 77-91.
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and Performance beyond Expectations*. New York, NY: Free Press.
- Basset, G. (1994). The case against job satisfaction. *Business Source Premier*, 37, 3, 61–68.
- Beehr, T. A., Walsh, J., Taber, T. (1976). Relationship of stress to individually and organizationally valued states: Higher order needs as moderators. *Research in Higher Education*, 39, 457–469.
- Bennett, R. J., Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85, 349–360.
- Brewer, E., McMahan-Landers, J. (2003). The relationship between job stress and job satisfaction among industrial and technical teacher educators. *Journal of Career and Technical Education*, 20, 1, 37–50.
- Carver, C., Schreier, M. (1994). Situational coping and coping dispositions in a stressful transaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 1, 184–195.
- Chandraiah, K., Agrawal, S. C., Marimuthu, P., Manoharan, N. (2003). Occupational stress and job satisfaction among managers. *Indian Journal Of Occupational and Environmental Medicine*, 7, 2, 6–11.
- Cohen, F., Lazarus, R.S. (1979). Coping with the stresses of illness. In G.C. Stone, F.C. Cohen and N.E. Adler (eds). *Health Psychology: a handbook*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Cotton, S. J., Dollard, M. F., de Jonge, J. (2002). Stress and student job design: Satisfaction, well-being, and performance in university students. *International Journal of Stress Management*, 9, 3, 147–162.
- Davis, S. M. (1984). *Managing corporate culture*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Dua, J. K. (1994). Job stressors and their effects on physical health, emotional health, and job satisfaction in a university. *Journal of Educational Administration*, 32, 59–78.
- Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social role interpretation*. NJ: Hillsdale.
- Ejaz, F. K., Noelker, L. S., Menne, H. L., Bagaka's, J. G. (2008). The impact of stress and support on direct care worker's job satisfaction. *The Gerontologist*, 48, 1, 60–70.
- Fairbrother, K., Warn, J. (2003). Workplace dimensions, stress and job satisfaction. *Journal of Managerial Psychology*, 18, 1, 8–21.
- Felsten, G. (1998). Gender and Coping: Use of distinct strategies and associations with stress and depression. *Anxiety, Stress and Coping*, 11, 4, 289–310.

- Fleischmann, J. A. (1984). Personality characteristics and coping patterns. *Journal of Health and Social Behavior*, 25, 229–244.
- Fogarty, T. J. (1996). Gender differences in the perception of the work environment within large international accounting firms. *Managerial Auditing Journal*, 11, 2, 10–19.
- Fried, Y., Shirom, A., Cooper, C. L. (2008). The mediating effects of job satisfaction and propensity to leave on role stress-job performance relationship: Combining meta-analysis and structural equation modeling. *International Journal of Stress Management*, 15, 4, 305–328.
- Gilboa, S., Shirom, A., Fried, Y., Cooper, S. L. (2008). A meta-analysis of work demand stressors and job performance: Examining main and moderating effects. *Personnel Psychology*, 19, 227–271.
- Greenberg, J. (1997). *Antisocial behavior in organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hackett, R. D., Guion, R. M. (1985). A reevaluation of the absenteeism – job satisfaction relationship. *Organization Behavior and Human Decision Processes*, 35, 340–381.
- Hackman, J. R., Oldham, G. R. (1980). *Work redesign*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Hawe, E., Tuck, B., Manthei, R., Adair, V., Moore, D. (2000). Job satisfaction and stress in New Zealand primary teachers. *New Zealand Journal of Educational Studies*, 35, 193–205.
- Hershcovis, S. M., Turner, N., Barling, K. A., Arnold, K. E., Dupre, M., Inness, M. M., LeBlanc, M. M., Sivanathan, N. (2007). Predicting workplace aggression: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92, 228–238.
- Herzberg, F., Mausner, B., Snyderman, B. B. (1959). *The motivation to work*. New York: Wiley.
- Heslop, P., Smith, G. D., Metcalfe, C., Macleod, J., Hart, C. (2002). Change in job satisfaction, and its association with self-reported stress, cardiovascular risk factors and mortality. *Social Science and Medicine*, 54, 1589–1599.
- Holdsworth, L., Cartwright, S. (2003). Empowerment, stress and satisfaction: an exploratory study of a call centre. *Leadership and Organization Development Journal*, 24, 3, 131–140.
- Houghton, J. D., Jinkerson, D. L. (2007). Constructive thought strategies and job satisfaction: A preliminary examination. *Journal of Business and Psychology*, 22, 45–53.
- Hulin, C. L., Judge, T. A. (2003). Job attitudes. In W. C. Borman, D. R. Iiegen, R. J. Klimoski (Eds.), *Handbook of psychology: Industrial and Organizational psychology* (pp. 255–276). Hoboken, NJ: Wiley.
- Ivancevich, J., Matteson, M. (1980). *Stress at work: A managerial perspective*. Glenview: Scott, Foresman and Co.
- Jehangir, M., Kareem, N., Khan, A., Jan, M. (2011). Effects of job stress on job performance and job satisfaction. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 3, 7, 453–465.
- Johnson, S., Cooper, C., Cartwright, S., Donald, I., Taylor, P., Millet, C. (2005). The experience of work-related stress across occupations. *Journal of Managerial Psychology*, 20, 2, 178–187.
- Judge, T. A. (1993). Does affective disposition moderate the relationship between job satisfaction and voluntary turnover. *Journal of Applied Psychology*, 78, 395–401.
- Judge, T. A., Hulin, C. L. (1993). Job satisfaction as a reflection of disposition: A multiple source causal analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 56, 388–421.

- Judge, T. A., Locke, E. A. (1993). Effect of dysfunctional thought processes on subjective well-being and job satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 78, 475–490.
- Kim, P., Murrmann, S. K., Lee, G. (2009). Moderating effects of gender organizational level between role stress and job satisfaction among hotel employees. *International Journal of Hospitality Management*, 28, 612–619.
- Krause, N. (1995). Negative interaction and satisfaction with social support among older adults. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 50, 59–73.
- Krayer, K. J., Westbrook, L. (1986). The relationship between communication load and job satisfaction. *World Communication*, 15, 1, 85–99.
- Lazarus, R. S., Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York:Springer.
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. In M. D. Dunnette (Ed), *Handbook of industrial and organizational psychology* (pp. 1297-1349). Chicago: Rand McNally.
- Luthans, F. (2002). *Organizational Behavior*. New York: McGraw-Hill.
- Marcus, B., Schuler, H. (2004). Antecedents of counterproductive behavior at work: A general perspective. *Journal of Applied Psychology*, 89, 4, 647–660.
- Matteson, M., Ivancevich, J. (1987). *Controlling work stress: Effective human resource and management strategies*. San Francisco: Jossey-Bass.
- McClelland, D. C. (1987). *Human motivation*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Meyer, J. P., Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human resource management review*, 1, 1, 61–89.
- Mohr, A. T., Puck, J. F. (2007). Role conflict, general manager job satisfaction and stress and the performance of IJVs. *European Management Journal*, 25, 1, 25–35.
- Netemeyer, R. G., Johnston, M. W., Burton, S. (1990). Analysis of role conflict and role ambiguity in a structural equitation model. *Journal of Applied Psychology*, 75, 1, 148–157.
- Newton, T. J., Keenen, A. (1987). Role stress reexamined: An investigation of role stress predictors. *Organizational Behavior And Human Decision processes*, 40, 346–348.
- Omare, F., Halim, F. W., Zainah, A. Z., Farhadi, H., Nasir, R., Khairudin, R. (2011). Stress and job satisfaction as antecedents of workplace deviant behavior. *World Applied Sciences Journal*, 12, 46–51.
- Ortqvist, D., Wincent, J. (2006). Prominent consequences of role stress: a meta-analytic review. *International Journal of Stress Management*, 13, 4, 399–422.
- Paoline III, E. A., Lambert, E. G., Hogan, N. L. (2006). A calm and happy keeper of the keys. The impact of ACA views, relations with coworkers, and policy views on the job stress and job satisfaction of correctional staff. *The Prison Journal*, 86, 2, 182–205.
- Peltzer, K., Shisana, O., Zuma, K., Van Wyk, B., Zungu-Dirwayi, N. (2008). Job stress, job satisfaction and stress-related illnesses among South African educators. *Stress and Health*, 25, 247–257.
- Pool, S. W. (1997). The relationship of job satisfaction with substitutes of leadership, leadership behavior, and work motivation. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 131, 3, 271–283.
- Quick, J. C., Quick, J. D. (1984). *Organizational stress and preventive management*. New York: McGraw-Hill.

- Richardsen, A. M., Burke, R. J. (1991). Occupational stress and job satisfaction among physician: Sex differences. *Social Science and Medicine*, 33, 1179–1187.
- Robbins, S. P. (2003). *Organizational Behavior*. (10th ed.). Upper Saddle River: Prentice-Hall, Inc.
- Robbins, S. P., Odendaal, A., Roodt, G. (2003). *Organizational Behavior*. Cape Town: Prentice-Hall International.
- Saleem, S., Majeed, S., Aziz, T., Usman, M. (2013). Determinants of job satisfaction among employees of banking industry at Bahawalpur. *Journal of emerging issues in economics, finance and banking*, 1, 2, 150–162.
- Schuler, R. (1982). An integrative transactional model of stress in organizations. *Journal of Occupational Behavior*, 3, 5–19.
- Snelgrove, S. (1998). Occupational stress and job satisfaction: A comparative study of health visitors, districts nurses and community psychiatric nurses. *Journal of Nursing Management*, 6, 2, 97–104.
- Spector, P. E., Fox, S. (2005). A model of counterproductive work behavior. In S. Fox and P. E. Spector (Eds.), *Counterproductive Workplace Behavior: Investigations of Actors and Targets* (151–174). Washington, DC: APA.
- Spreitzer, G., Kizilos, M. A., Nason, S. W. (1997). A dimensional analysis of the relationship between psychological empowerment and effectiveness, satisfaction, and strain. *Journal of Management*, 23, 5, 679–704.
- Sypniewska, B. A. (2014). Evaluation of factors influencing job satisfaction. *Contemporary Economics*, 8, 1, 57–72.
- Teclmichael Tessema, M., Soeters, J. L. (2006). Challenges and prospects of HRM in developing countries: testing the HRM-performance link in the Eritrean civil service. *The international journal of human resource management*, 17, 1, 86–105.
- Tobin, D. L., Holroyd, K. A., Reynolds, R. V., Wigal, J. K. (1989). The hierarchical factor structure of the Coping Strategies Inventory. *Cognitive Therapy and Research*, 13, 343–361.
- Tubre, T. C., Collins, J. M. (2000). Jackson and Schuler (1985) revisited: A meta-analysis of the relationship between role ambiguity, role conflict, and job performance. *Journal of Management*, 26, 2, 155–169.
- Voon, M. L., Lo, M. C., Ngui, K. S., Ayob, N. B. (2011). The influence of leadership on employees job satisfaction in public sector organizations in Malaysia. *International Journal of Business, Management and Social Sciences*, 2, 1, 24–32.
- Wall, T. D., Kemp, N. Y., Jackson, P. R., Clegg, C. W. (1986). Outcomes of autonomous workgroups: a long-term field experiment. *Academy of Management Journal*, 29, 2, 280–304.
- Walton, R. E. (1987). *Managing conflict*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Weitz, J. (1952). A neglected concept in the study of job satisfaction. *Personnel Psychology*, 5, 201–205.
- Smith, G. P. Boosting employee engagement – https://www.amazon.com/dp/B00CQ-5JTHC/ref=rdr_kindle_ext_tmb – използвано на 25.08.2017 г.

III

**Научна област
„Социални, стопански и правни науки“**

**Научно направление
„Политически науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

НОВИ АСПЕКТИ В СИГУРНОСТТА НА ЦИФРОВИТЕ ОБЩЕСТВА, СВЪРЗАНИ С ЕФЕКТИВНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ИНФОРМАЦИЯ ПРИ УСКОРЯВАЩО СЕ ТЕХНОЛОГИЧНО РАЗВИТИЕ

АНГЕЛ ЛЮБОМИРОВ КОВАЧЕВ

Резюме. Статията разглежда актуални проблеми, свързани със сигурността на хората в съвременните цифрови общества, като пряк резултат от все по-нарастващите предизвикателства пред ефективното управление на информацията по отношение на запазване поверителността на личните данни и анонимността в киберпространството. Основна теза е, че при действащата акселерация на развитие на технологиите и скоростта в натрупването на информация, постепенно се създава огромна база от данни, чието неправомерно използване може да застраши не просто конфиденциалността на потребителя, но и напълно реалното му съществуване във физическия свят. За аргументиране на тази теза се изследва взаимовръзката между нарастващата технологична мощ на съвременните изчислителни единици, съпътствана от постоянното намаляване на техния обем (закон на Мур) и постепенното свързване на все по-голяма част от човечеството под една или друга форма в комуникационни мрежи като предпоставка за възникване на т.нар. „ефект на пеперудата“.

Анализирант се доводите за все по-засилена критика относно нерегламентираните „скрити“ функции на някои от масово използваните типове мобилни устройства и приложения за тях. Разглеждат се различни възможности за ограничаване на неотворизирано събиране на метаданни и последващото им използване, като се предлагат и алтернативни мерки за превенция пред нерегламентираното записване на активността на потребителите посредством криптиране на информацията и използването на услуги за анонимен достъп.

Ключови думи: информационни технологии, киберсигурност, обработка на данни, ферми за данни, семантичен анализ, потребителски профил, киберхигиена.

NEW ASPECTS OF SECURITY IN THE DIGITAL SOCIETIES, RELATED TO EFFECTIVE INFORMATION MANAGEMENT AND RAPID TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT

Angel Lubomirov Kovachev

Abstract. The article is focuses on present issues, related to security in our digital societies, because of the growing number of challenges for effective governance of information regarding personal data privacy and anonymity in cyber space. The main thesis is based on observation that with the current acceleration of technologies and the speed of data growth we witness the gradually creation of an enormous database managed by corporations and governments. The misuse of this information might endanger greatly not only the confidentiality of users but also their physical existence in the real world. In searching for evidence the author explores the relation between the growing processing power of the nowadays CPUs, combined with the constant shrink in their volume (Moore's law). He also analyzes the process of gradual interconnection of the world's population in one way or another within the communication networks, as a main precondition for the so called "butterfly effect".

The author analyses also the arguments about the growing criticism regarding the undocumented "hidden" functions of some of the widely used types of mobile devices and their embedded applications. He reviews various options for restricting the unauthorized gathering of meta-data regarding users activities by encryption and use of variety anonymizing services enabling.

Key words: Information technologies, cyber security, data processing, data farms, semantic analysis, user profile, cyber hygiene.

* * *

Въведение

В нашето съвремие хората отдавна привикнаха с масовото разпространение на информационно-комуникационни технологии (ИКТ) и почти повсеместното им използване. Днес дори децата си играят с мобилни телефони, чиято процесорна мощ многократно надвишава тази, с която са разполагали в НАСА за мисията на „Аполо“ 13, изпращайки хора на Луната. Вече свикнахме в домовете ни да има поне няколко устройства, които са постоянно включени в информационната мрежата и обменят данни с други такива по света. Сърфирайки през смартфона си, можем да пазаруваме почти всичко онлайн: от билети за кино или презокеански полети, до храна или уреди за дома. Преглеждаме и отговаряме на е-мейлите си в движение, управляваме парите си с онлайн-банкиране, споделяме снимки и пишем мъдри статуси в социалните мрежи, дори гласуваме онлайн. Изглежда сякаш целият свят е в ръцете ни и технологиите са сбъднали мечтите ни за по-добър живот. Но дали всичко това не ни коства много повече отколкото всъщност можем да се предположи ?

Търсейки отговор на този въпрос, на първо място нека да проследим генезиса на този всеобхватен процес на постепенно технологично и информа-

ционно обвързване. Предпоставки за него могат да бъдат открити у нас още от края на 70-те години, когато в страната ни с ускорени стъпки започва да се развива информационно-технологичният сектор, за да се превърне във водеща за тогавашния Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ) в сектора. Така стартира производството на полупроводникови елементи в завода в Ботевград, заработиха и Заводи за запаметяващи устройства в Пловдив и Стара Загора и дори се премина към сглобяване на местна версия персонални компютри от серията „Правец ’82” с впечатляващата за времето си архитектура: процесор: Synertek 6502 – 1Mhz, RAM памет – 48KB и ROM 12KB.

По същото време в множество градове на държавата започнаха да се откриват т.нар. младежки клубове, където деца, ученици и студенти можеха да се докоснат до първите модели от поколението „Правец ’16”, които замениха монохромните монитори с 16 битови цветни такива. Създаде се поколението на първите програмисти, които в следващото десетилетие бяха първите потребители на глобалната информационна мрежа. После някак неусетно влязохме в 90-те години, когато за интернет бяха чували малцина, а първите доставчици на интернет през телефонна линия с модеми предлагаха услугата на цени от над 50\$ на месец. Скоростите по това време позволяваха зареждането на една страница с текст или понякога малки картинки да се извършва за близо минути, а компресията за видео и mp3 стандартите все още бяха непознати. Постепенно се появиха цифровите телефонни линии, стандарта ADSL и после някак неусетно с времето компютрите престанаха да се свързват с доставчика, за да влязат в заветния интернет. Те просто бяха там. 24/7. Завинаги.

Смел нов свят¹

Тази историческа справка има за цел не просто да отрази технологичния прогрес, който тече ускорено през последните близо 50 години в света, а да илюстрира един аспект от цялостната еволюция на обществата ни – постепенното смесване на индивиди и технологии до едно полярно състояние, наричано от множество изследователи с термина „трансхуманизъм“. Интересът към този феномен естествено се засилва, защото днес физическата и виртуалната реалност се смесват с такава скорост, че буквално се размиват границите между двете пространства, а това оказва фундаментална промяна върху цялостния процес на развитието ни като цивилизация.

Потвърждения за подобна теза можем да видим в почти всички сфери на живота ни. Например промени се изначално начинът, по който се създава и дистрибутира добавената стойност в икономическите отношения в глобалния пазар. Компании като Uber, Aribnb, Booking създадоха гигантски трусове в редица индустрии, а Google и Facebook окупираха търсенето в интернет и социалните мрежи. Към тази група да не забравим да добавим Apple и Microsoft,

¹ Brave New World – Huxley, Aldous (1932). New York: HarperCollins Publishers.

които на практика притежават другите две най-популярни операционни системи – Windows и iOS, които заедно с Android се явяват трите най-разпространени платформи, върху които работят около 90% от потребителите в интернет. Неслучайно обръщаме внимание на тях, защото те са може би едни от най-големите притежатели на т.нар. цифрово злато, чрез което работят информационните общества, а именно – данните на потребителите, на което ще обърнем по-специално внимание нататък.

В сферата на медицината буквално се случват чудеса благодарение на новите технологии – от биопротези и изкуствени органи, принтирани за около час от устройство с размерите на портативен телевизор, през нано-роботи с размер 15 микрометра, които свободно се движат през кръвоносната система, доставяйки елементи до труднодостъпни зони от тялото на човека², до сложните операции по импланти в мозъка на елементи, които възстановяват парализирани части и буквално вдъхват нов живот на доскоро смятани за неизлечимо увредени пациенти.

Възможно е да се изброят още множество примери за илюстрация на процеса на постепенно вплитане на информационния и физическия слой от реалността, но нека се фокусираме върху няколко от фундаменталните причини, обусловили експанзията на този технологичен феномен.

На първо място трябва да отбележим нарастването на изчислителната мощ на процесорните ядра, които съгласно все още действащия макар и с намалена сила Закон на Мур, продължават да смаляват своя размер и респективно консумацията на енергия, като паралелно с това увеличават своята производителност с близо 50% всяка година. Според някои изследователи обаче този процес би следвало да приключи в следващите пет години поради достигане на физическия предел на технологията, която в момента е на ниво от 10 nm.

От друга страна, увеличените възможности за съхранение на информация, които предлагат съвременните устройства за съхранение на данни (HDD, SSD, MMC, и др.), достигнаха немислими само допреди десетилетие години. Навярно много от съвременниците ни с ехидна усмивка биха си спомнили за приписваната на Бил Гейтс фраза от началото на 80-те години „640 KB памет са достатъчни за всичко“. Но тя само отразява неимоверния технологичен скок, настъпил през последните 40 години, имайки предвид, че за края на миналия век това далеч не звучеше толкова комично, понеже обеми от порядъка на 100–200 MB се считаха за огромни. Днес дори най-обикновените компютри, а даже и много смартфони и планшети са оборудвани с между 2 и 4 GB оперативна памет, а размерът на твърдия диск за съхранение на информация се измерва с терабайти (хиляди гигабайта). Разбира се, с нарастване на обемите от разполагаемо дисково пространство върви паралелен процес

² Toward Nanorobots That Swim Through Blood To Deliver Drugs - American Chemical Society.

на увеличена скорост на запис/четене на информация от тях. С появяването си SSD дисковете тотално промениха начина, по който функционират операционните системи, позволявайки зареждането им да се случва в рамките на буквално няколко секунди.

Друг важен аспект на описвания феномен е, че всичко това се случва в един цифров свят на повсеместна и дори перманентна свързаност на устройствата, които ползваме ежедневно. Ако преди години за нормално се считаше да достигаме до интернет през домашен рутер или кабелен модем, днес дори мобилният ни телефон може лесно да се превърне в разпределителна точка за достъп за множество устройства, които безжично обменят информация. Тук също е налице процес на постоянно растяща скорост и обем на трансферираната информация, които бързо преминават доскоро неподозирани бариери. Вероятно за голяма част от хората технологията Wi-Fi е позната, а стандартът 802.11 n, позволяващ трансфери от порядъка на 300 Mbps в спектъра 2.4 Ghz, е масово използван в устройствата им. Но днес вече съществуват технологии за безжична връзка, опериращи с по-високи честотни характеристики, където теоретичните възможности за пренос на битове по вълните достигат 7 Gbps. Подобен тип устройства могат да бъдат намерени вече в много онлайн магазини, като цената им постепенно започва да намалява и слезе под бариерата от 400\$³

Споменаваме този факт неслучайно, защото икономическият фактор винаги е бил от съществена важност при определяне на технологичната дисперсия в обществата ни. Цените на устройствата спаднаха драстично, което позволи ускорената пенетрация дори в страни, където доходите са изключително ниски и голяма част от населението все още не е в състояние да си позволи удовлетворяване на най-базовите житейски потребности. Така постепенно започна да се случва едно технологично насищане в глобален план, което изгради фундамента на това, което днес наричаме информационно общество. В него комуникацията е мигновена, свързаността – перманентна и взаимозависимостта – огромна.

Посочените по-горе фактори предопределиха бавното, но устойчиво преплитане на физическия слой от реалността с информационния. Днес сме свидетели как средата на обитание на съвременния инфосапиенс до такава степен е променена от експанзията на тези технологии, че на практика няма сфера, в която те да не са трансформирали действителността ни. Но с това технологично срастване на хора и комуникации се достигна такава степен на обвързаност, че сравнително малко по мащаб събитие в единия край на света може да окаже буквално „цунами“ в други страни. Този феномен, известен като „ефект на пеперудата“, прави възможно днес действията на ядосано на родителите си хлапе с лаптоп, да нанесе глобални поражения на стойност милиони долари, само защото е решило да си го „изкара“ на някого, като е хак-

³ NETGEAR-Nighthawk-X10-Quad-Stream-се предлага в Amazon.com на цена 399\$.

нал сървър на компания с над 400 хил. потребители, чиито имена и кредитни карти после е публикувал в интернет.

Вероятно за някои това ще изглежда като изключение, но тук е моментът да отбележим, че съгласно доклада на ITU ⁴ днес 70% от младежите (между 15 и 24 г.) са онлайн, което ще рече, че 820 млн. души от тази особено важна част от популацията на света има възможност за достъп до интернет и активно го използва като ресурс в ежедневието си. Разбира се, в развитите страни този процент е близо 95, докато в икономически по-изостаналите е под 40%, но това не променя значението на този фактор, тъй като именно това ще са бъдещите граждани на цифровия свят в средата на 21. век. За тях интернет е това, което беше електричеството за хората преди 100 години – даденост, като за едно голямо множество от тази група вероятно е необяснимо, как изобщо са живели техните родители или баби и дядовци, без да са имали достъп до информационната мрежа интернет. А сам по себе си този факт вече отразява фундаменталната разлика във възприятието им за реалността, което от своя страна дефинира и промяната в поведението.

Информационният пласт на физическата сигурност

През пролетта на 2001 година, малко след дот-ком кризата, но още преди атентатите в от 11 септември, наскоро назначената като съветник по националната сигурност на новоизбрания президент Джордж У. Буш, Кондолиза Райс заявява: „Днес киберикономиката е реалната икономика. Ако някой може да нанесе вреда на мрежите ѝ, той ще бъде буквално в състояние да унищожи нацията“. Петнадесет години по-късно тези думи вече звучат не толкова абстрактно, а за краткото в исторически план време се натрупаха достатъчно събития, доказващи правотата им.

Това стана възможно преди всичко заради описания по-горе технологичен възход, който създаде качествено нова среда на съществуване на социума, като фундаментално промени и обществените отношения в множество сфери. И в този аспект секторът „Сигурност и отбрана“ е един от най-силно засегнатите от масовото проникване на информационно-комуникационните технологии в живота, защото така се „създадоха обективни предпоставки за възникване на нов тип предизвикателства по отношение на сигурността в съвременните общества“ (Цв. Семерджиев).

Проекции на новите като архетип заплахи могат да се намерят в множество направления. Такива са например актуалните през последните месеци Ransomware варианти на вируса Wannacry, които изискват анонимни плащания в криптовалута, за да ви върнат достъпа до собственото криптирано от хакера съдържание на персоналния ви компютър (телефон, таблет). Масово вече се наблюдават пробиви на корпоративните мрежи на редица компании, банки, уч-

⁴ International Telecommunications Union – ICT 2017 – Facts and Figures

реждения, откъдето се извличат данни за потребителските профили на клиентите, като често пъти особено във финансовия сектор такива инциденти даже не се докладват, за да не се дискредитира сигурността на дадена банка или институция. Популярни са и атаките върху корпоративни или административни сайтове за услуги, когато съдържанието на страницата се подменя Deface или директно се атакува сървъра, където се хоства съдържанието/услугата, чрез Бот-нет мрежи с DDoS атака се поставя в неработещо състояние.

Така стигаме и до кибератаките към критичната инфраструктура, която може да управлява ключови за дадена държава/регион услуги от типа на електропреносна мрежа, водоснабдяване или транспортна инфраструктура. Като най-ярък пример в тази област можем да посочим извършената през август 2010 г. атака с вируса Stuxnet, насочен към ядрените централи на Иран в станцията Бушер. По изключително иновативен начин вирусът успява да се разпространи през интернет, докато накрая достига затворената мрежа на командната зала на централата, където блокира работата на охладителите и за малко не причинява ядрена катастрофа от типа на Чернобил. Последва естествена ескалация на напрежението между Иран, от една страна, и САЩ и Израел, от друга, тъй като в кода на вируса бяха открити следи, водещи към извода, че това е продукт на усилията на специализираните звена за сигурност на двете държави и техните звена за кибер-защита. Естествено това бе официално отхвърлено, но години по-късно с разкритията на Едуард Сноудън относно дейността на Агенцията за национална сигурност разкриха реалния мащаб на ситуацията. Този подход не е запазена марка на американските служби, а в една или друга степен е стандартна процедура на работа в киберпространството за повечето от световните суперсили – Русия, Китай, Великобритания, Бразилия, Германия и т.н.

Наскоро главният секретар на НАТО анонсира, че чл. 5 на споразумението, което касае реакцията на алианса в случай на атака към някоя страна членка, ще бъде променен, за да включи и информационния домейн като част от другите четири, обект на отбрана от страна на организацията. Това изказване показва нарастващото значение на информационния домейн като нова арена на съприкосновение между държавите в цифровата епоха. Няколко месеца по-рано през февруари тази година неговият заместник-помощник Джейми Ши предупреди, че кибератаките могат да се превърнат в реална опасност за демокрацията, визирайки скандалите, съпътстващи последните президентски избори в САЩ и подозренията за евентуална руска намеса в манипулирането им. В обръщението си на European Information Security Summit в Лондон той казва: „Cyber is facilitating more advanced and more effective psychological warfare, information operations, coercion, and intimidation attacks. We used to worry about [hackers targeting] banks or credit cards or inconvenience to customers, now we worry about the future of democracy, the stability and health of our institutions”.

Тези думи отразяват настъпването на преломен момент на осъзнаване на значимостта на информационния домейн и логическото въздействие, което той оказва на действителността. В този смисъл киберсигурността и киберрисковете са само функция на технологичната революция, която обхваща света през последните години. И ако изобщо можем да твърдим нещо със сигурност във време на повсеместни и мащабни промени в устройството на обществата ни, то е, че през следващото десетилетие тази обвързаност на физическия и виртуалния свят ще става все по-мащабна и интензитетът на промяна – все по-динамичен. В един такъв нов свят рисковете от ескалация на напрежението заради инциденти в киберпространството ще бъдат ежедневие.

Но ако за този тип заплахи е налице сравнително ясна осъзнатост от страна на правителства, организации и самите потребители, съществуват и други такива със силно въздействие върху множество компоненти на сигурността. Те възникнаха като резултат от все по-засилващата се информационната обвързаност на нашето съвремие. За интензитета на това въздействие все още не се говори в достатъчна степен и те сякаш не получават необходимото обществено внимание.

Дигитални ферми и аватари като огледало на реалността

Когато в края на 90-те излезе популярният научнофантастичен екшън „Матрицата“, идеята за хората, които се отглеждат като във ферма, потопени във виртуален сън, изглеждаше доста оригинална за такъв тип антиутопия и неслучайно филмът получи толкова сериозна подкрепа от фенове. По това време светът едва правеше своите първите крачки в новото хилядолетие – търсачката на Google беше още в алфа версия, социалните мрежи бяха непознат феномен, а слоганът *data is the new fuel* тепърва си проправяше път в медийното пространство. Тогава малцина подозираха колко важни ще се окажат за бъдещите мастодонти на информационния свят данните, които генерираме при ежедневната си дейност в киберпространството и колко внезапно ще се окажем под властта на корпоративните информационни услуги, които бавно и постепенно ни превръщат в закръпостени потребители към една или друга компания.

Едва ли днес има интернет потребител, който да няма профилна регистрация в някоя от четирите големи – Google, Apple, Microsoft, Facebook. На пръв поглед няма нищо лошо, напротив. Услугите, предоставяни от тези компании са удобни, лесни за ползване, ефективни и много често – безплатни. Зад този знаменателен факт се крият обаче и някои не толкова лицеприятни истини. Нека разгледаме в детайли някои от тях.

Facebook – като представител на най-ползваната услуга за социална медия предоставя възможности да споделяме съдържание с други потребители от нашия профил и респективно да консумираме такова. Качваме снимки, ви-

деа, текст, тагваме хора и обекти, за да покажем на света неща, които считаме за важни или просто искаме да получим повече харесвания/лайкове или споделяния. Отвъд социалния феномен, който експлоатира платформата – а именно – желанието за свързване и за изява на личността на всеки един индивид – Facebook изключително внимателно използва данните на потребителите за свои собствени цели посредством сложен анализ. Съвременните софтуерни аналитични алгоритми, базирани на семантични технологии, са в състояние да извличат множество взаимовръзки от принципно неструктуриран масив от данни, като допълнителните тагове и ключови думи към съдържанието улесняват този процес и правят анализа още по-точен. За да илюстрираме нивото, до което са достигнали технологиите в тази област, използвайки потенциал на невронните мрежи и машинното обучение, те са в състояние да генерират автоматично смислов текст. Вече има доста компании, които предлагат услугата „авто-журналистика“. Крис Хамонд от Narrative science, компания, специализирана в natural language processing и генерирането на автоматизиран текст, предвижда: „скоро машината ще бъде в състояние да спечели Пулицър за един ден“. Всъщност става въпрос по-скоро за софтуер и алгоритми и за сериозна изчислителна мощ. Но тук идва един ключов момент – за да функционира ефективно, е необходимо в програмата да бъдат вкарани огромно количество структурирани данни, защото машините за момента не разполагат със собствена интелигентност и хората трябва да я добавят. Точно тук идва „полезността“ на платформи като Facebook или Google, които внимателно събират буквално всеки бит информация, който потребителите им предлагат, като ги обогатяват със съпътстващите метаданни и по този начин ги подготвят за анализ. Разбира се, това се обявява като необходимо, за да могат компаниите да предоставят по-добри и точни услуги (да се чете: да ни предлагат по-вероятни за покупки предложения – все пак те генерират пари от това). Но истинското злато за тях са данните, които притежават за потребителите си.

Тук е момента да хвърлим светлина върху същността на метаданните. Това са структурирани данни, представляващи сами по себе си характеристики, описващи същността на предаваната информация за целите на нейната идентификация, оценка или търсене, позволяващи лесното ѝ управление. Те се явяват нещо като „обогатител“ на вече създаденото цифрово съдържание и именно поради това са особено ценни за компаниите.

Към днешна дата Facebook разполага с данните на почти 2 млрд. потребителски профила. Но по-интересното е, че тя е собственик и на цялата информация, качена в социалната им мрежа. Разбира се, тази информация е скрита в дълъг ситен текст, който по навик подписваме, без да четем като част от условията за ползване на услугата.

Google не изостават чувствително от този тренд и също отчитат над 2 млрд. активни потребители на своята платформа Android, която съчетана с

ползвателите на тяхната социална мрежа Google + и пощенската услуга Gmail им дава също огромно количество информация, която може да бъде свързвана с конкретен профил и респективно да послужи за анализ. Подобно на Facebook и те разполагат с огромно количество мултимедийна информация, след като придобиха платформата YouTube, която в комбинация с Google Pictures им дава достъп до невероятното много ресурс.

Да отдадем дължимото и на „златната ябълка“, чиято потребителска и фенска маса също не е за подценяване. От компанията обявиха преди година, че техните iPhone устройства са достигнали почти 1 млрд. при 700 милиона едновременни ползвания. Тук трябва да споменем, че Apple първа въведе достъп чрез профил до услугите си и на практика положи основите на процеса с агрегирането на най-разнообразни данни към клиентския профил на потребителите. Всичко това беше подобрявано през годините до степен, при която ние на практика не можем да ползваме телефон или услуга, ако не използваме съответно потребителско име или парола.

Няколко думи и за Microsoft и тяхната платформа Windows 10, за която от компанията твърдят, че е инсталирана на над 400 млн. устройства, включително и мобилни телефони. Въпреки като цяло добрия прием от страна на потребителите, тази операционна система е на едно от първите места по неоторизирано събиране на допълнителна информация за потребителите. При работа системата изпраща към специализираните за целта сървъри на компанията, където тя се клъстерира внимателно и се сортира, като се подготвя за анализ. Растящата загриженост относно нарушаването на поверителността на потребителите принуди Европейската комисия да повдигне въпроса на високо ниво, визирайки съдържанието на чл. 7б от лицензното споразумение, което трябва да бъде прието, за да се инсталира операционната система. Той гласи: „Ние можем да проверяваме автоматично версията на софтуера, което е необходимо за осигуряване на услугите или за прилагане на софтуерни ъпдейти и конфигурационни промени, без заплащане от ваша страна, за да актуализираме, подобряваме и доразвиваме услугите, включително онези от тях, които предотвратяват възможностите ви за достъп до тях, докато играете фалшифицирани игри или ползвате неоторизирани хардуерни периферни устройства”.

Това е практика, която масово се ползва и от други от изброените по-горе компании, включително и много производители на хардуер от типа на Samsung, Lenovo, HP, Intel и др., които инсталират софтуер на системно ниво, който отговаря за събирането и изпращането на специфични данни към компаниите. Вероятно повечето от читателите са попадали на известната снимка на създателя на Facebook Марк Цукърбърг, на чийто фон се вижда личният му лаптоп с лепенка върху камерата и микрофона. Почти няма компания от топ 10 на сектора, към която да не е отправяно обвинение за нерегламентирано събиране на данни от потребителите. Но за съжаление този проблем далеч

не се отнася само за класическите производители на компютърна периферия. Много от производителите на т.нар. „умни“ устройства са разработени така, че да могат да изпращат неоторизирана информация за поведението ни, от типа – мултимедийни предпочитания, достъпно съдържание по локация, времеви диапазон и какво ли още не.

Челни позиции в тази статистика са запазени за китайските производители, като през последните няколко години и Lenovo на няколко пъти беше уличена, че използва подобни приложения, за да шпионира потребителите, като приложенията им могат да активират скрито за потребителя камерата или микрофона на устройството. Стигна се дотам, че Пентагонът официално обяви през есента на 2016 г., че компанията е поставена в черния списък на доставчици на хардуер, след като доказаха, че софтуерът, вграден в мобилните компютри, е шпионирал правителствени служители.

Напрежението в киберсферата между САЩ и Китай далеч не е от вчера. През 2010 г. на 8 април за 18 минути почти 15% от целия трафик на интернет се пренасочва да минава през сървъри на China Telecom – най-големия по това време китайски комуникационен оператор, включително този, генериран от компании, военни, правителство и др. В САЩ, които са сред най-засегнатите от този инцидент Комисията към конгреса, занимаваща се с отношенията с Китай в областта на сигурността и икономиката заявява: “perhaps most disconcertingly” the diverted data might “possibly allow a telecommunications firm to compromise the integrity of supposedly secure encrypted sessions”. Телекомът, чиито мрежови устройства са поели този трафик твърди, че всичко това се е случило поради грешка в рутиращите таблици на сървърите и няма вина за инцидента. Какво реално обаче се е случило с цялата тази информация след пренасочването ѝ преди да стигне до потребители – може само да гадаем. Но всичко описано по-горе ни дава основание да предполагаме, че най-вероятно голяма част от нея е била записана за последващ анализ и обследване с цел придобиване на интересни за китайските спецслужби данни.

Описваме всички тези примери, за да обърнем внимание върху факта, че днес информацията вече е основен актив, дефиниращ не просто интелектуално технологичен потенциал. Тя на практика се явява ключ към икономическа и военнополитическа доминация и като такава се превръща в основен елемент на сигурността в цифровите общества. Така респективно става обект на интерес за все повече правителства, корпорации от различни индустрии и други организации от повече или по-малко съмнителен характер. И понеже светът е в състояние на вече почти перманентна свързаност, а броят на устройствата, живеещи в интернет (интернет на нещата – Internet of Things) расте експоненциално⁵ процесът на генерирането на данни се очаква да достигне през

⁵ <http://www.gartner.com/newsroom/id/3598917>

близката 2020 г. до умопомрачителните 1.7 Mbytes нова информация всяка секунда за всеки един човек на планетата.⁶

Тази статистика поставя множество въпроси, свързани с процеса на съхраняване, обработка и последващо използване на тези данни. Вероятно е трудно да си представим, но днес съществуват огромни помещения с размера на футболни игрища, където информацията ни внимателно се складира и анализира. Това са т.нар. Ферми за данни (data farms), където буквално се отглеждат данни, чрез процес на сложни експериментални алгоритми за статистически и семантичен анализ, за да се извлекат скрити зависимости, въз основа на които да се изгради модел за визуализирането им. Ефективността на тези алгоритми, базирани на изкуствен интелект и възможностите им за самообучение нарастват главоломно, вследствие на увеличаващия се обем данни, които те обработват, като по този начин генерират нов обем информация, която използват за последващо обучение и така цикълът се ускорява постоянно.

Вероятно след този пример метафората от филма „Матрицата“, който споменахме по-рано вече не изглежда толкова нереален. Ние наистина съществуваме като виртуални аватари на нашия физически персонаж в интернет пространството. И проблемът не е скрит толкова в този технологично обясним факт, а в невъзможността да управляваме ефективно процеса на събиране, обработка и ползване на информацията, която в един момент може да бъде от критична важност за нашето физическо съществуване в реалния свят.

Сигурност срещу поверителност и анонимност

За добро или зло в днешното почти перманентно свързано цифрово общество, състоянието, известно като анонимност за среднестатистическия потребителите, е по-скоро екзотично изключение отколкото стандарт за реално съществуване инкогнито в интернет пространството. Разбира се, налични са множество инструменти от типа на тор мрежи, VPN услуги, анонимайзери – сайтове, които прикриват произхода на потребителя, множество прокси-сървъри и т.н., но повечето от тях са част от инструментариума на действително умелите и образовани интернет потребители. Разбира се, за по-голямата част подобен тип параноя е вероятно прекален и ненужен, но е добре като минимум потребителя да знае, че инсталирането на множество от приложенията за телефон от типа на Skype, Facebook Messenger, Viber и подобни, доста често използват телефона за събиране на вторична информация, която в повечето случаи дори остава скрита за потребителя.

Арал Болкан, един от радетелите за т.нар. чист интернет и създател на платформата Ind.ie, позволяваща на потребителите да блокират шпионирането и записа на активностите им от операционната система, управляваща устройствата ни, често гостува на важни форуми и конференции. Със своите

⁶ <https://analyticsweek.com/content/big-data-facts/>

презентации той провокира аудиторията да се замисли за много от цифровите услуги и приложения, които ползваме в ежедневието си като нагледно обяснява степента, в която те ограничават свободата ни. Дава примери как много компании управляват данните на потребителите си по един, най-мекото казано, спорен, а понякога и чисто манипулативен начин, преследвайки икономически изгоди. Той е един от не малкото активисти, които алармират за нарастващата степен на контрол от страна на информационните гиганти и призовава към прозрачност при събирането на данни от потребителите.

За съжаление, в нашето обусловено от информационните технологии съвремие малцина изобщо се замислят за този проблем. Мотивирани от облекченията, които ни предоставят тези решения, ние с лекота споделяме съдържание, снимки на семейството, приятели и колеги, видеа и музика, качваме в „облака“ (cloud services) документи и файлове, които често пъти са конфиденциални за компанията или лични за нас. Дори не се замисляме колко лесно те могат да станат притежание на конкуренти или злонамерени лица. Примерите в тази област са достатъчно много и няма смисъл да се изброяват. По-важно обаче е да се обърне внимание на един сравнително нов елемент, който става все по-важен по отношение на опазване на конфиденциалността и интегритета на данните в интернет. Става въпрос за т.нар. „киберхигиена“⁷.

Това е термин, който присъства сравнително отскоро в българското интернет пространство. Беше „ратифициран“ в приетата миналата година Стратегия за кибер сигурност на Република България – документ от изключителна важност за страната ни в стремежа ни за интеграция към актуалните изисквания за сигурността в информационното пространство на партньорите ни от ЕС и НАТО. Там са изброени и някои от аспектите на приложенията ѝ, като използването на лицензиран софтуер, идентификация на достоверност на данните, използване на криптирана SSL връзка към сайтове и др. Тези мерки реално ще спомагат за „гарантиране на баланса между достъпност и надеждност, сигурност и поверителност, защита на личните данни и чувствителна информация“.

Търсейки баланс между крайности на свръхпараноичните техно-гурута, препоръчващи криптиране на всяка комуникация и абсолютно небрежните крайни потребители, които нехаят за тези аспекти на сигурността си (поне до момента, в който не станат мишена на злонамерена информационна атака), може би едно от най-важните неща, които е добре да помним, е следното: интернет отдавна не е безопасно място, където спокойно можем да споделяме всичко, отваряйки широко вратите към личния си или професионален живот.

Заклучение

Въпреки неизброимите ползи, които ни донесе през новото хилядолетие глобалната информационна мрежа постепенно се превръща в опасна и не-

⁷ Върху киберхигиената се акцентира и в новата Стратегия за киберсигурност на РБ.

предвидима среда. Подценяването на този фактор може да има много сериозни последици върху сигурността ни в реалния физически свят не само за нас, но и за свързани с нас близки хора, колеги или дори такива, които не познаваме. Днес интернет далеч не е това, което беше в края на 90-те – в масовия случай едно приятно място, където да се запознаеш с интересни хора със сходен интерес към информационните технологии или просто да поиграете онлайн. 20 години по-късно мрежата вече представлява една виртуална джунгла, където нещата обикновено изглеждат по един начин, а често пъти се оказват съвсем различни.

И не говорим само за социалните мрежи, които се изродиха до степен на едно изкривено огледало на реалността, показващи масово усмихнати хора, споделящи прекрасни преживявания на вълшебни места – фактор, който все повече започва да влияе негативно върху психиката на съвременния човек. Тук вече присъстват всички елементи от реалния свят, включително и най-опасните – кражби, насилие, тероризъм, истински армии от кибервойници – дали служат на правителство, корпорация или на хакерски групировки, е без значение. Защото всички те се интересуват преди всичко от едно – вашите данни. И по един или друг начин винаги могат да стигат до тях. Въпросът е единствено доколко можете да ги затрудните.

ЛИТЕРАТУРА

- Велкова, Л. и др. (2012). За еволюцията на понятието „сигурност“. – В: *Аспекти на сигурността*, София, с. 39–40.
- Семерджиев, Цветан. (2000). *Информационна война*, София: Хеликон, с. 125–128.
- Национална стратегия за киберсигурност на България* – Министерски съвет, 2016.
- Тофлър, Алвин и Хайди. (2002). *Новата цивилизация*. София: Военно издателство.
- Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet – Michael Hauben, Ronda Hauben, 1997, Wiley-IEEE Computer Society Press.
- Toward Nanorobots That Swim Through Blood To Deliver Drugs – American Chemical Society, august 2017
- Data Farming: Concepts And Methods – Andrew Kusiak, p. 282.

Интернет страници:

- <https://www.forbes.com/sites/tomcoughlin/2016/07/24/the-costs-of-storage>
- <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts/default.aspx>
- <http://www.gartner.com/newsroom/id/3598917>
- <https://analyticsweek.com/content/big-data-facts/>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 1944 – 1991 Г.

ГЕРГАНА АНТОНОВА ТОШЕВА

Резюме. В рамките на настоящата статия се разглежда външната политика на България в периода 1944 г.–1991 г. Целта на разработката е да се изследват външнополитическите преориентации на България в резултат на промени в геополитическите конфигурации на международните отношения. Из-ползваните методи са съдържателен анализ на външнополитическата активност на страната. Отправна точка на изследването е кратък теоретичен обзор на част от литературата, засягаща геополитическото положение на България и неговото влияние върху външната политика на страната.

Ключови думи: външна политика, преориентация, външнополитическа активност, геополитика, международни отношения.

THE BULGARIAN FOREIGN POLICY DURING THE PERIOD 1944 – 1991

Gergana Antonova Tosheva

Abstract. The current paper presents the foreign policy of Bulgaria during the years from 1944 to 1991. The aim of the paper is to study the foreign policy reorientations caused by the changes in the geopolitical configurations of the foreign relations. The method that has been used is the content analysis of the foreign policy activity. The beginning of the paper is devoted to a brief theoretical review of the literature concerning the geopolitical position of Bulgaria and its influence on the country's foreign policy.

Key words: foreign policy, reorientation, foreign policy activity, geopolitics, international relations.

Увод

В рамките на настоящата статия се разглежда българската външна политика в периода 1944–1991 г. Изборът на тази темпорална рамка може да се аргументира с обстоятелството, че тя показва колко силно е влиянието на геополитиката върху външната политика на страната. Началото се обуславя с т.нар. „процентно разделение“ на сферите на влияние на Балканите, а крайният момент отбелязва отказът на СССР от неговата сфера на влияние върху страните от Централна и Източна Европа и ефектът, който това решение има върху България. Първо е представен кратък теоретичен обзор на литературата относно геополитическото положение на България и последиците от него. Следва анализ на външната политика на страната в периода 1944–1991 г. Последната част на статията е посветена на изводите.

Геополитиката – структуроопределящ фактор за външната политика на България

Според Русев (2005) в геополитиката съществуват четири Големи пространства – Средна Европа, Евразия, Атлантизъм и Ислямски свят, а България се намира в т.нар. Западен санитарен кордон, обхващащ Балтийско-Черноморския пояс (Кръстев, 2008). Характерното за него е амалгамата от геополитически интереси, поради ситуирането му между две от четирите Големи пространства – това на Средна Европа (Германия) и на Евразия (Русия). Целта на Западния санитарен кордон е да бъде гарант за запазването на геополитическия баланс между първите три пространства, като минимизира възможността Германия и Русия да установят съюзни отношения. Имайки предвид предопределената задача на този пояс, страните, които го съставляват, разполагат с ограничена геополитическа самостоятелност. Емил Казаков (2004) дефинира тази особеност като „ефект на сателизацията“, характеризира се с „типични и особено трайни идеи и поведенчески стереотипи, формирани под изключителното въздействие на геополитически фактори и представи, наложени се в достатъчно продължителен период от време“, като се вземе под внимание „симетрията между структурата на вътрешната политическа система и външната конфигурация на силите в Европа“. Авторът уточнява, че при анализирането на ефекта на сателизацията е важно акцентът „да се постави върху геополитическата същност на явлението, а не върху неговата форма, подлежаща на политизиране и субективизиране“ (Емил Казаков, 2004). От дефиницията на Емил Казаков става ясно, че инструмент за регистриране на наличието на този ефект е геополитическата ориентация на външнополитическото поведение.

Външна политика на България – въведение

Преориентацията на българската външна политика към Съветския съюз се определя от резултат от Втората световна война. Това обстоятелство се обуславя от процеса на „възнаграждение на страните победителки“ (Семов, 2000: 193). Това възнаграждение придобива две форми. Едната е придобиването на нови територии, а другата е „поставянето на територии, народи, държави под опеката на четирите държави победителки, т.е. определянето им като зони или сфери на влияние“ (Семов, 2000: 193). Отношението на т.нар. „трима големи“ – Рузвелт, Чърчил и Сталин не е еднозначно по въпроса за обособяването на сфери на влияние. Рузвелт не подкрепя с ентузиазъм идеята за разпределението на влияние, но се съгласява в крайна сметка с условието, че това положение трае „само три месеца и се отнася само до военните въпроси“ (Баева и Калинова, 2003: 30). Чърчил възприема определянето на сфери на влияние, особено на Балканите, за механизъм за защита на националните интереси на Великобритания, като за България е отредена „ролята на буфер, разделителна линия между бъдещото британско и съветско влияние на полуострова“ (Баева и Калинова, 2003: 31). Позицията на Сталин се основава на желанието му да „демонстрира съюзническа лоялност“ (Баева и Калинова, 2003: 30). Именно „процентното разпределение“ на сферите на влияние на Балканите, провело се на 9–10 октомври 1944 г. между Чърчил/Идън и Сталин/Молотов, поставя България в сферата на влияние¹ на СССР. През ноември 1944 г. Чърчил използва метафора в разговор с генерал Де Гол, за да определи политиката на Съветския съюз: „Сега Русия има чудовищен апетит, но след яденето идва период на храносмилане“ (Джон Лукач, 2014:18). Вследствие българската политиката във всяка отделна област е проекция на съветската, което се отнася и до външнополитическите отношения на страната ни. Характерно за българския политически елит от това време е да „отчитат времето по часовника в Кремъл“ (Георгиева, 2012: 246). Поради това с основание външната политика може да бъде определена като *дипломация на ограничения суверенитет* (Емил Александров, 2010:529). За целите на изследването периодът от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г. би могъл да се раздели на два етапа:

- първи – 1944–1956 г.
- втори – 1956–1989 г.

Аргументацията в полза на обособяването им се основава на политическата ситуация в Съветския съюз по време на Сталин и настъпилата след

¹ "Политологичен термин, компонент на геополитическата структура на двуполосния модел на глобалното противопоставяне. Отнася се за държави, обвързани плътно с един от противостоящите политически блокове на тогавашните свърхсили – САЩ и СССР" (Георгиева, 2012: 245).

смъртта му десталинизация², персоналните промени в България, както и състоянието на международните отношения в рамките на двуполусната система.

Външна политика на България (1944–1956)

Първият етап от разглеждания период в развитието на външната политика се характеризира с желанието на българските политици да защитават националните интереси, макар догматично да са задължени да отдадат предимство на тези на СССР и комунизма.³ Правителството, начело с Кимон Георгиев, поело държавното управление след преврата на 9 септември 1944 г., формулира по следния начин външнополитическите приоритети на България:

- сърдечно приятелство със Съветския съюз и вечна дружба с братския руски народ,

- установяване на приятелски отношения със западните демокрации и великата американска република,

- най-тесни приятелски връзки с нова Югославия и другите балкански народи за окончателното и братско споразумение на балканските държави по всички спорни въпроси и

- окончателно разрешаване на македонския въпрос, като се даде правото на македонското население да се самоопредели (Емил Александров, 2010:535).

Степенуването на приоритетите в програмата в областта на външната политика, обявена на 17 септември 1944г., дава ясно да се разбере посоката на развитие на страната. Особено впечатление прави последният приоритет, който представлява на практика отказ от следосвобожденския идеал за обединението на всички българи в една държава (Емил Александров, 2010:532). Аргументът тук най-вероятно е свързан с характера на Съветския съюз като многонационална империя, който отдава важност на комунистическия идеал, а не на националния, определен като отживелица, причинила редица войни.

Въпреки прякото влияние на СССР върху българската външна политика, страната се старае да защити националните си интереси. С тази цел се предприемат действия, с които да се осигури на България статут на „съвоюваща“ държава. Външният министър проф. Петко Стайнов формулира това като външнополитически приоритет. Постигането му ще облекчи положението на

² "отхвърляне на екстремните практики, свързани с личността на бившия съветски вожд – култ към личността, масов терор.....ограничаване на репресиите, реабилитиране на осъдените комунисти" (Велева, 2012: 234)

³ Комунистическата идеология внушава съществуването на заплахата "над съвършения съветски свят и създава масова нагласа за готовност за борба в името на съветска световна революция на пролетариата, която утвърждава като стратегия на външната си политика" (Георгиева, 2012: 283)

страната като сателит на Третия райх. Идеята е инспирирана от факта, че Италия получава такъв статут, който я поставя *някъде между този на неприятел и на съюзник* (Емил Александров, 2010:549). България не успява да получи подкрепата на заместник-комисаря на външните работи на Съветския съюз Андрей Вишински. В резултат такъв статут е отказан на страната при подписването на мирния договор на 10 февруари 1947 г. В преамбюла е вписано, че България участва активно във военните действия срещу Третия райх от 28 октомври 1944 г., а не от 10 септември 1944 г.

Вторият опит на българските политици да предприемат некоординирана със СССР външнополитическа акция също се проваля. Причината е липсата на подкрепа от Сталин. Инициативата представлява проект за създаване на федерация между България и Югославия, изработен от Георги Димитров и Йосип Броз – Тито. Целта на двамата лидери е да се изгради *политически, военен и стопански съюз на южните славяни* (Емил Александров, 2010:550). Резервите на съветския лидер са свързани, от една страна, с противопоставянето на съюзниците. Великобритания изразява негативната си позиция поради опасността, която се появява за Гърция. Англичаните се притесняват за идеологическата принадлежност на средиземноморската страна, както и за териториалната ѝ цялост. От друга страна, отрицателното мнение на Сталин би могло да бъде провокирано от идентифицирането на сближаването между Тито и Димитров като опит за оспорване на лидерството му в рамките на сформирания се Източен блок. Сталин изразява своите притеснения, че се създава *положение, в което вие се оказвате във враждебни отношения с Румъния, Унгария, Гърция, готвите се да воювате с целия свят; няма смисъл да създавате подобно положение* (Емил Александров, 2010:550). Липсата на съветска подкрепа води до провала на този проект на тандема „Тито – Димитров“, въпреки подписания договор на 1 август 1947 г., преподписан на 27 ноември същата година. Макар да представлява интерес, причината за краха на инициативата е, че Съветският съюз „задушава“ всякакви опити на България да взема самостоятелни външнополитически решения, дори и с идеологически близки страни, без пълната му подкрепа и патронаж. Това онагледява ограничеността на българската дипломация в този период.

С отминаването на еуфорията от победата на Антихитлеристката коалиция се появяват признаци на новото състояние на международните отношения, получили дефиницията „Студена война“⁴. За първи път това понятие е използвано с цел обозначаването на „напрежението, възникнало между победителите във Втората световна война“ (Баева и Калинова, 2003: 103) от

⁴ "Обобщаващо название на тоталното противопоставяне на двете свръхсили – САЩ и СССР, след Втората световна война; причина и повод са противоположните им проекти за нов световен ред с диаметрално противоположни политически и идеологически доктрини – демокрацията и тоталитаризъм" (Георгиева, 2012: 265).

американския политолог Бърнард Барух през 1947 г. Партийният идеолог на КПСС през същата години представя своята дефиниция на Студената война. В един доклад той констатира факта, че „светът вече е разделен на две, по-точно на два лагера – засилващия се лагер на миролюбивия социализъм и залазващия на агресивния империализъм“ (Баева и Калинова, 2003: 124). Формализирането на съществуването на Студената война води до значителни промени в страните, останали в съветската сфера на влияние, придобила названието Източна Европа⁵ в противовес на Западна Европа⁶, която е част от американската сфера на влияние. Условието на Студената война налагат съществени промени в политиката на източноевропейските държави. Те трябва да реализират „преориентация на външната си политика от антисъветска в приятелска към СССР“ (Баева и Калинова, 2003: 104). Започва процес на активна съветизация, разбирана като „механизъм за тотално преустройство по съветски модел на държавния живот в България и всички сателитни държави на Съветския съюз“ (Георгиева, 2012: 273). В контекста на тези обстоятелства България отказва да участва в плана „Маршал“ на 8 юли 1947 г. с аргумента, че „има опасност двегодишният народностопански план да бъде ревизиран и спъван“ (Баева и Калинова, 2003: 216). Особено влияние върху това решение има съобщението на съветската страна от предходния ден, че „се отнася с недоверие към него и смята, че САЩ, Англия и Франция се договарят зад гърба ѝ“ (Баева и Калинова, 2003: 216)

В контекста на Студената война „външнополитическата зависимост е оформена по настояване на Сталин с междуправителствен протокол, подписан в Москва на 11 февруари 1948 г. от Георги Димитров и Вячеслав Молотов“ (Баева и Калинова, 2003: 102).

След опитите за самостоятелност следва провеждането на външнополитическа акция, отговаряща на интересите на СССР. Става въпрос за дипломатическата криза между България и САЩ, чието начало е поставено през 1949 г. Поводът е повдигнатото обвинение през 1949 г. срещу Трайчо Костов за *престъпни връзки с пълномощния министър на САЩ Доналд Хийт и заговор с маршал Тито и английските и американски империалисти да измъкнат България от съветската сфера и да я присъединят към Югославия в анти-съветския блок* (Емил Александров, 2010:607). Това е пряк резултат от обвинението, което Сталин формулира срещу Трайчо Костов за национализъм и титовизъм през декември предходната година. Българските власти предпри-

⁵ Терминът има "предимно геополитическо съдържание, в което се подчертават различията в политическата организация и в културните модели в исторически обособените зони на Европа; променливите му граници и едновременно с тях общият му смисъл са в зависимост от характеристиките на историческите епохи" (Георгиева, 2012: 83).

⁶ Терминът "една от словесните формули, които конкретно сочат политическия, класовия, културния враг на съветския проект за бъдещето на света" (Георгиева, 2012: 78).

емат действия директно срещу САЩ, като обявяват дипломата Доналд Хийт за „персона нон грата“ на 19 януари 1950 г. Прави се опит за оказване на натиск върху българските власти с отправяне на заплаха за скъсване на дипломатически отношения, в случай че те не оттеглят *своето искане за незабавно отзоваване на американския пълномощен министър в София* (Емил Александров, 2010:608). На 21 февруари 1950 г. заплахата става факт. В декларация на Държавния департамент се оповестява прекъсването на официалните връзки между Народна република България и Съединените американски щати, като *България е единствената страна в блока на народните демокрации, избрана от Москва да провокира разрыв в дипломатическите си отношения със западната суперсила – САЩ* (Емил Александров, 2010:609). Тази постъпка може да се тълкува като опит за възвръщане на доверието на Съветския съюз след двата опита да се заобиколят директивите му. С тази външнополитическа акция се дава предимство на първия спрямо втория, формулиран от Кимон Георгиев, приоритет.

Следващите външнополитически действия на България са изцяло нормирани от съветската линия. Тя става държава учредител на две регионални организации – Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ) (1949 г.) и Организацията на Варшавския договор (1955 г.), като *заедно с другите социалистически страни участва в организирани от СССР конференции и съвещания (1948 г. във Варшава; 1950 г. в Прага; 1954 г. в Москва) и неизменно подкрепя всички съветски инициативи* (Евгения Калинова, 2010:105). Едно от задълженията, като държава – членка на Организацията на Варшавския договор, изисква България да се допитва до Съветския съюз *по всички важни международни въпроси* (Евгения Калинова, 2010:106). През този период страната ни получава реабилитация на международната сцена, подобно на други сателити на Третия райх, като се присъединява към Организацията на обединените нации през 1955 г. На следващата година придобива статут на пълноправен член на Организацията на Обединените нации за образование, наука и култура.

В рамките на общите действия по консолидирането на Източния блок България сключва двустранни съюзни договори за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ със страните, останали в сферата на влияние на СССР. Тази външнополитическа активност на страната се осъществява в периода 1947–1948 г., и обхваща Югославия, Албания, Румъния, СССР, Чехословакия, Полша и Унгария.

Практически израз на консолидирането на съветската сфера на влияние е протоколът между България, Румъния, Полша, СССР, Унгария и Чехословакия за изграждането на мост през р. Дунав през 1951 г. Наименованието, което придобива този проект е „Мост на дружбата“. Строителството му започва през март 1952 г. и приключва през април 1954 г., като представлява

„една от най-успешните многостранни инициативи, осъществявани с усилията на СИВ“ (Баева и Калинова, 2003: 157).

Външната политика на България (1956–1989)

Вторият етап – от 1956 до 1989 г., се характеризира с интензифициране на дипломатическата дейност на страната. Този факт се обуславя от няколко фактора от вътрешнополитическо и външнополитическо естество. На Двадесетия конгрес на КПСС от 1956 г. се поставя началото на процеса на десталинизация и курс на „мирно съвместно съществуване“ по думите на Никита Хрущов със страните от капиталистическия блок. В рамките на България се провежда т.нар. Априлски пленум на ЦК на БКП, който утвърждава властта на Тодор Живков. Последният фактор, надхвърлящ пределите на Източния блок, има съществено влияние върху външната политика на страната. През 1955 г. в Женева се провежда среща между САЩ, Великобритания, Франция и Съветския съюз, която поставя началото на *международното размразяване на отношенията между Изтока и Запада*“ (Емил Александров, 2010:616). През същата година за първи път СССР доброволно се отказва от придобивки, получени в резултат от победата във Втората световна война, като се оттегля от базите си в Австрия, Финландия и Китай (Джон Лукач, 2014:18).

В резултат на тези промени България предприема нови външнополитически инициативи. От изключителна важност е възстановяването на дипломатическите отношения със САЩ през 1959 г. Особено значение се отдава на интервюто на Тодор Живков пред „Ню Йорк Таймс“, където той декларира желанието на страната за нормализиране на междудържавните контакти (Емил Александров, 2010:617). Това благоприятно развитие съответства на поставените още през 1944 г. приоритети на външната политика, а именно „установяване на приятелски отношения със западните демократични държави и великата американска република“ (Емил Александров, 2010:535). С този акт се наблюдава връщане към осъществяване на националните интереси.

В началото на разглеждания период страната ни интензифицира връзките си със съседните страни, с които, макар да споделяме обща граници, идеологическото противопоставяне остава от двете страни на „Желязната завеса“ по думите на Чърчил. В отношенията с Гърция съществуват два проблема. Първият е проблемът с размера на репарациите, които България дължи. Вторият е свързан с предоставянето на убежище на гръцки политически бежанци (Анна Кръстева, 2014:373). Въпреки наличието им се правят опити за установяване на междудържавно сътрудничество. Първото споразумение, на основата на което се градят междудържавни връзки, е подписано през 1953 г., отнасящо се до възстановяването на дипломатическите отношения. Две години по-късно се сключва договор, имащ за цел предотвратяване и уреждане на гранични ин-

циденти и нарушения. Началото на 60-те години е белязано от подписването на значителен брой двустранни договори, отнасящи се до: режима на използване на водите на реките, преминаващи през територията на двете страни; търговията; режима на плащания; железопътните превози; мореплаването; въздушните полети между София и Атина; пощенските съобщения и далекосъобщенията; превозите на стоки и пътници; сътрудничеството в туризма; взаимните митнически облекчения; научното и културното сътрудничество. Намерено е решение на проблема с репарациите, които България дължи на Гърция от Втората световна война, като *се приспадат задължения на Гърция към България за останалите на нейна територия имоти на българите, живели в Гърция и заселили се в България след сключването на Ньойския мирен договор от 27 ноември 1919 г.* (Емил Александров, 2010:621). На качествено нова основа са поставени междудържавните отношения между България и Гърция с подписването на Декларация за приятелство, добросъседство и сътрудничество през 1986г., която дава основание да се говори за изграждането на оста Атина – София (Емил Александров, 2010:621).

Отношенията с Турция също се интензифицират, макар в голяма степен да са под знака на уреждането на изселническия въпрос. Последно той е предмет на междудържавно споразумение през 1925 г. – т.нар. Анкарска спогодба. Проблемът с българските граждани от турски произход е постоянен във времето. Той фигурира в дневния ред в началото на установяването на режима на държавния социализъм и се появява в самия му край. През 1948 г. на пленум на ЦК на БРП Георги Димитров изразява следното становище *има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна* (Евгения Калинова, 2010:113). Предложението за справянето с тази ситуация идва от Сталин по типичен за него начин – *ние би трябвало да се освободим от турците... Тоя елемент е неблагонадежден* (Евгения Калинова, 2010:113). Този въпрос от вътрешнодържавен характер накърнява много българската репутация, тъй като през 80-те години Турция го интернационализира. Нормализирането на отношенията между двете страни съвпада с началото на процеса на промените от 1953–1956 г. Взаимоотношенията между двете държави се поставят на нова основа със сключването на търговска спогодба през 1955 г. и протокол за създаването на смесена гранична комисия през следващата година. Изселническият проблем е решен през 1968 г. с подписването на Спогодба за доброволно изселване на лица от турски произход, чиито близки са напуснали страната до 1952 г. Решаването на този въпрос води до засилването на междудържавното сътрудничество, като *за пет години са подписани 10 спогодби, предлагани от България още от 1956 г.* (Искра Баева, 2010:211).

Съгласно втория приоритет от външнополитическата програма, представена през 1944 г., е останала непроменена, България започва да насочва вниманието си към западноевропейските държави. С особен успех се ползват отношенията с Федерална република Германия (ФРГ), Италия и Франция.

Българските икономически връзки с ФРГ датират от началото на 50-те години и се основават на сключен търговски протокол. Данните за реализирания стокообмен за 1952 г. показват, че ФРГ се намира на трето място, а през 1953 г. се позиционира на второ място по този показател сред капиталистическите страни (Евгения Калинова, 2010:117). С основание можем да определим Западна Германия като *основен западен търговски партньор на България* (Искра Баева, 2010:190). Необходимо е едно уточнение – тези връзки се осъществяват без между двете държави да са установени дипломатически отношения. Лансирането на „новата източна политика“ на социалдемократа Вили Бранд води до регулирането на отношенията между ФРГ и ГДР. Благодарение на тази нова външнополитическа линия, която замества доктрината „Халщайн“, през 1973 г. България и ФРГ установяват дипломатически отношения. След две години е подписана *спогодба за икономическо, промишлено и техническо сътрудничество, която трябва да улесни модерната форма на промишлено коопериране между предприятия от двете страни* (Искра Баева, 2010:189). Непосредствено след осъществяването на този акт започва подписването на споразумения между фирми от България и ФРГ, насочени към промишлено сътрудничество, като техният брой отбелязва експоненциален ръст – от 30 през 70-те години до 90 през 1989 г., което представлява 28% от всички договори в тази област (Искра Баева, 2010:190).

Българо-италианските отношения се активизират след „либерализацията“ във външнополитическата област в резултат на тенденциите в Източния блок, както и на международната сцена. Те са силно накърнени от проведената национализация в България през 1947–1948 г. Италианските искания за компенсации водят до стагниране на междудържавните контакти. Особено влошаващ ефект има процесът срещу десетките католически свещеници. През 1952 г. четирима от тях са осъдени на смърт по обвинение в *създаване на шпионска и заговорническа католическа организация, свързана със САЩ, Франция, Италия и Ватикана и чиято цел е насилственото сваляне на властта* (Евгения Калинова, 2010:118). Икономическите контакти не са прекратени и в края на 50-те години Италия се позиционира на второ място сред западноевропейските партньори, за които България изнася стоки (Искра Баева, 2010:191). През 60-те години се интензифицират културните връзки, като през 1963 г. е подписана двегодишна програма за сътрудничество в областта на образованието, науката и културата. Впечатляващ е успехът на българските писатели в Италия – *между 1960 и 1965 г. са публикувани над 10 книги от български автори* (Искра Баева, 2010:191). Следващото десетилетие

е изключително ползотворно за българо-италианските отношения, защото се осъществяват и разменят протоколни посещения на високо ниво, чиято кулминация е подписването на дългосрочна спогодба за икономическо, промишлено и научно-техническо сътрудничество.

В рамките на втория етап отношения на България и с Франция се интензифицират, по подобие с тези с ФРГ и Италия. В средата на 50-те години се сключват две спогодби – за стокообмен и за плащанията и уреждането на финансовите задължения на България. Франция се позиционира на четвърто място сред капиталистическите държави, като търговски партньор на страната ни (Искра Баева, 2010:191). По същото време се засилва сътрудничеството в културната сфера. През следващото десетилетие връзките между двете държави продължават да бележат успехи, като пример за това е издигането в ранг „посолство“ на дипломатическите представителства в двете столици през 1963 г. Осъществява се размяната на протоколни визити на високо ниво. Посещението на Тодор Живков в Париж от 1966 г. е увенчано с подписването на спогодби за икономическо, научно-техническо и културно сътрудничество. Преди установяването на дипломатически отношения с ФРГ, българските управляващи възприемат именно Франция като *основен западноевропейски партньор* (Искра Баева, 2010:191). Взаимният интерес от поддържане на контактите между двете държави е потвърден с подписания дългосрочен договор за икономическо, промишлено и научно-техническо сътрудничество през 1974 г. Напредък в междудържавните отношения между България и Франция е посещението на най-високо равнище на президента Франсоа Митеран през 1989 г. То подпомага консолидацията на опозиционните настроения в страната, имайки предвид проведената среща с български дисиденти. Освен това на 5 април 1989 г. е подписан договор за взаимно насърчаване и защита на инвестициите (МС, 5 януари 1990 г.)

През 1988 г. е подписан в София договор между НРБ и Белгийско-Люксембургския икономически съюз относно взаимно насърчаване и защита на инвестициите (МС, 23 февруари 1990 г.).

В контекста на външната политика на СССР, подобно на останалите сателити от Източния блок, България поддържа добри отношения със страните от т.нар. Трети свят. Причините, с които Москва мотивира тези близки контакти, са подпомагането на революционните настроения и укрепване на установените социалистически режими там. Именно поради тази причина в страната идват да се обучават студенти от тези страни, като за тях има предвидени специални стипендии. На основата на сключени споразумения висококвалифицирани български специалисти заминават да работят в тези държави за определен период от време. Този обмен е икономически изгоден за страната ни, защото договорите се сключват на правителствено ниво и значителен процент от заплащането се отделя за държавния бюджет.

Сред споменатите фактори, водещи до известна степен на либерализация в областта на външната политика на България, е „разведряването“ в междублоковите отношения. Най-ярък израз на този процес е провеждането на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (СССЕ), представляващо форум за осъществяване на контакти между държавите с различни идеологически концепции за управление. Първата среща в Хелзинки (1973–1975) е изключително ползотворна с подписването на Заключителния акт през 1975 г. Българска делегация участва на форума и подписва Акта. Срещата в Хелзинки благоприятства за легитимирането на режимите в Източния блок. Договореностите между социалистическите и капиталистическите страни позволяват засилването на контактите между тях и в известен смисъл изпълват със съдържание термина „мирно съвместно съществуване“ на Никита Хрущов. От една страна, канализирането на държавните връзки от двете страни на „Желязната завеса“ допринася за позиционирането на България като надежден партньор и повишава доверието в нея. От друга страна, Заключителният акт от Хелзинки е „силно политизиран от самото начало, тъй като държавите от всеки блок интерпретират документът селективно“ [преводът е мой] (Fierke & Weiner). Страните от сферата на влияние на САЩ поставят акцент върху спазването на правата на човека, докато държавите от Източния блок приоритизират разоръжаването, ненамесата във вътрешните работи и икономическата помощ.

Репутация на България се утвърждава с провеждането на културна дипломация, посветена на юбилея „1300 години България“. Този проект е издигнат във външнополитически приоритет и има за цел *показването на постиженията на българите в различни периоди от историята* (Емил Александров, 2010:622). За осъществяването му се изготвя програма, която да се разгърне в рамките на няколко години чрез *значителни по своите мащаби български културни и исторически прояви в целия свят* (Емил Александров, 2010:632), като се поставя особен акцент върху капиталистическите страни. Началото на т.нар. криза на социализма, чиито симптоми са демонстрациите на „Солидарност“ в Полша през лятото на 1980 г. и консолидирането на дисидентството в страните от Източния блок, провокира острата реакция на СССР по отношения на тази изключително национална и патриотична културна дипломация на България. В резултат на това, в самата юбилейна 1981 г., културната програма в другите държави се прекратява под съветски натиск, а честванията в България придобиват *партийно, а не национално звучене* (Емил Александров, 2010:623).

Настъпва период на придържане към сателитното външнополитическо поведение на страната. Именно то стои в основата на първите официални контакти между България и Европейската икономическа общност. В резултат на подписаната през 1988 г. в Люксембург „Декларация за взаимно признаване

между СИВ и ЕИО“, се стига до установяването на дипломатически отношения между българската държава и Общността на 8 август същата година.

Прегледът на външната политика на България в периода 1944–1989 г. показва високата степен, която външният фактор оказва върху нея. В рамките на първия етап се прави опит за даването на превес на националните над блоковите интереси, но той е осуетен и за него се заплаща с цената на скъсване на дипломатически отношения със САЩ. Персоналните промени в СССР и България в комбинация с протичащите процеси на международната сцена, позволяват настъпването на либерализация на външните отношения на страната ни. До 1956 г. първият приоритет е единственият, който се реализира на практика и се следва неотклонно. Във втория етап се интензифицират отношенията със западноевропейските държави и се излиза от изцяло междублоковото противопоставяне с участието в СССЕ и подписването на Заключителния акт от 1975 г. Изграждането на концепцията за културна дипломация с национален акцент представлява кулминацията на тази либерализация във външната политика. Навлизането в кризисното десетилетие на 80-те години предизвиква стагнация на тази дипломация, но за компенсация в последните си години позволява отваряне към Европейската икономическа общност, макар и под налягането на Съветския съюз.

Външната политика на България в условията на глобалните геополитически промени (1989–1991)

Водовъртежът от събития, характеризиращи настъпването на мащабните промени на континента, неминуемо предопределя такива и в България. Външната политика на страната трябва да защитава и отстоява националните интереси в условията на променяща се система на международните отношения и вътрешнодържавните трансформация. Лансираната концепция за „гласност и перестройка“ в Съветския съюз от Горбачов води до цялостното демонтиране на държавния социализъм по съветски модел във всички страни сателити. Началото на края на Източния блок настъпва със заменянето на доктрината „Брежнев“ с доктрината „Синатра“ в областта на външната политика на СССР, провъзгласено през декември 1988 г. в реч на Михаил Горбачов пред ООН. Новата концепция се основава на възможността всяка държава да избира и следва собствения си път. Получава това име благодарение на песента на Франк Синатра „Моят път“ (My Way), която отразява същността на новата външнополитическа доктрина. Това се случва в края на 1989 г. по време на срещата между президентите на САЩ и СССР Джордж Буш-баща и Михаил Горбачов в Малта. Концепцията за разположението на силите на международната сцена на Джордж Кенан от 1946 г. гласи, че *при глобализиращата се политика не съществува вакуум и когато едната сила се изтегля отнякъде, нейното място*

веднага се заменя от другата (Искра Баева, 2010:510). Съгласно нея, с новата си външнополитическа доктрина Съветският съюз се отказва от сферата си на влияние над Централна и Източна Европа и България попада в сферата на влияние на САЩ и западноевропейските държави. Това налага българската външната политика да осъществи геополитическа преориентация към евроатлантическата общност (O`Brennan, 2006; Schimmelfenning, 2005).

Пример за това е сключването на двустранни търговски спогодби между ЕИО и бившите сателити на Съветския съюз, които остават в историята като *споразумения от първо поколение* (Жасмин Попова, 2011:581). Такава спогодба с България е сключена на 8 май 1990 г. Тя остава в сила до 31 декември 1993 г., когато отношенията с ЕИО започват да се регулират от т.нар. Временно търговско споразумение, представляващо частта на Европейското споразумението за асоцииране, отнасяща се до търговските въпроси. Споразумението от май 1990 г. дава статут на България на най-облагодетелствана нация и има за цел да либерализира търговските връзки. В него не се предвижда създаването на зона за свободна търговия, а по-скоро *обмен на информация и контакти на различни нива* (Жасмин Попова, 2011:582). Взето е решение от началото на октомври 1990 г. да се премахнат специфичните количествени ограничения за стоките, произведени в България. Съединените щати заявяват своя интерес в отношенията със страната ни в началото на 1991 г., когато ѝ предоставят статут на най-облагодетелствана нация. Знак за възприемането на новата геополитическа ситуация и разпределението на влияние от страна на българските политици е предложението на президента Желев за денонсиране на съюзния договор със Съветския съюз. Неговата аргументация в полза на това се основава на съдържащите се в него военни клаузи. Решението е взето от Седмото Велико народно събрание на 1 август 1991 г. Благодарение на него България *става първата страна от Източна Европа, която със закон се отказва от съюзните си отношения със СССР*“ (Искра Баева, 2010:270). Интересно е тълкуването на този акт от представител на американските дипломатически среди: *Никоя страна (от Източна Европа) не ухажваше Съединените щати по-прилежно от България, която изостри собственото си положение на несигурност чрез отказ да поднови пакта за сигурност със Съветския съюз точно преди Московския пуч*“ (Искра Баева, 2010:270). Това поведение е в пълен синхрон с българската политика преди 1989 г., благодарение на която получава етикета „най-верен сателит на СССР“, само че сега е насочена в западна посока. От западноевропейските страни първа Германия заявява желание за сътрудничество с България. През октомври 1991 г. в София е подписан междудържавен договор за приятелско сътрудничество и партньорство в Европа с Федералната република.

Като обобщение на прегледа на външнополитическите инициативи в периода 1989–1991 г., които страната предприема, може да се каже, че макар и

да са малко на брой, те отразяват новата геополитическа действителност. България се опитва да намери своето място в новото разположение на силите чрез геополитически „завой“, наподобяващ т.нар. Атлантически завой на руския премиер Евгений Примаков от 1999 г., само че в обратна посока.

Заклучение

В заключение на направения обзор на историческото наследство в периода 1944–1991 г. в областта на външната политика, би могло да се каже, че поведенческият профил на България е на една сателитна държава и страда от т.нар. ефект на сателитизация, която има необходимост от защита и гаранции за своя суверенитет. Преди 1989 г. сателитното поведение се проявява по отношение на Съветския съюз, а след тази година лоялност се демонстрира към победителя в Студената война – САЩ. Вероятно този тип поведение е обусловено от необходимостта от защита на националните интереси и сигурност, както и от геополитическото разположение на страната. По своята същност външнополитическите инициативи не променят характера си, а единствено ориентацията по оста „изток – запад“.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, Е., Трайков, В., Тошкова, В. и Спасов, Л. (2010). *История на българите. Българската дипломация от древността до наши дни*. София: Труд.
- Баева, И. (2010). *Източна Европа през 20. век. Идеи, конфликти, митове*. София: Парадигма.
- Баева, И. и Калинова, Е. (2003). *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 – 1955)*. ПОЛИС
- Калинова, Е. и Баева, И. (2010). *Българските преходи 1939–2010*. София: Парадигма.
- Семов, М. (2000). *Теория на политиката*. София: СОФИ-Р.
- Драганов, Д. (2006). *Записки по политическа история на Европа и САЩ през съвременната епоха*. Велико Търново: Фабер.
- Карастоянов, Ст. (2001). *Политическа география, Геополитика. Геостратегия. История. Теория. Практика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Велева-Ефтимова, М. (2012). *История на Европа – 20. век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Карастоянов, Ст. (2002). *Балканите - Политикогеографски анализи. Втора книга*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Велева, В. (2015). *Рани от власт*. Издателска къща „Когнито“.

- Казаков, Е. (2004). Геополитически модели в българската външна политика: Санстефанизъм. *Геополитика и геостратегия*, бр. 2.
- Бъчваров, М. (2005). Геополитическо положение на България. – В: *Геополитика и геостратегия*, бр. 1.
- Бояджиев, В. (2005). Динамичната геополитика на съвременна България. – В: *Геополитика*, бр. 1.
- Русев, М. (2005). Традиционни и съвременни геополитически предизвикателства пред българската външна политика. – В: *Геополитика и геостратегия*, бр. 3.
- Казаков, Е. (2005). Геоистория: Прецеденти на представата за сбъркания път към българската външна политика. – В: *Геополитика и геостратегия*, бр. 5.
- Иванов, А. (2005). Българската геополитика като изкуство на баланса. – В: *Геополитика и геостратегия*, бр. 6.
- Муравчик, Дж. (2010). 1989: скокът в неизвестността. – В: *Геополитика и геостратегия*, бр. 3.
- Недев, Н. (2016). *Дворцовият преврат срещу Тодор Живков*. София: Труд.
- Велева, В. (2008). *Мъже на власт*. Изд. Къща „Когнито“.
- Пантев, А. (2011). *Исторически паралели*. София: Анубис.
- Георгиева, Ц. (2012). *Кратък речник на историческите понятия*. София: Просвета.
- O'Brennan, J. (2006). *The Eastern Enlargement of the EU*. Routledge
- Schimmelfennig, F and Sedelmeier, U. (2005). *The Europeanization of the Central and Eastern Europe*. Cornell University Press

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ КАПИТАЛ НА МУСТАФА КЕМАЛ АТАТЮРК И РЕДЖЕП ТАЙИП ЕРДОГАН

ГЮЛЕР ХЪКМЕДОВА АХМЕДОВА

Резюме. Субект на политическия капитал са политически партии, политически фигури (от миналото или настоящето), различни институции, международни организации и др.

Народът генерира политически капитал и го делегира на упражняващите властта. Колкото по-голямо е доверието на народа, толкова по-стабилен и по-траен е политическият капитал. Именно на това доверие се основава политическият капитал на бащата на съвременна Турция – Мустафа Кемал.

Ататюрк извършва първия по рода си успешен светски преврат в ислямска държава благодарение на далновидната си политика, коренните реформи във всяка една сфера на живота, като обединява цялото население, като обединява цялото население, наричайки ги „турци“, т.е. граждани на Република Турция. Въведените от него реформи се свързват най-вече с институционални промени, като основната им цел е заличаване на османското самосъзнание и замяната му с турско. Това предполага изграждането на такава държавна система, която да развива турската култура, да защитава демократичните ценности и всички граждани освен да бъдат равноправни, да се чувстват част от новия ред. Всяко следващо поколение допринася за развитието на културата за изграждането нови течения и промяна на традициите, но ревниво пази наследството на Ататюрк. Днес, въпреки че можем да определим кемализма като една консервативна идеология, която много трудно би се пропукала, сме свидетели на ожесточения сблъсък между кемализъм и нео-османизъм, с главно действащо лице АКР и Реджеп Тайип Ердоган.

Тръгвайки от общата основа на кемализма и неоосманизма, а именно от патриотизма и лоялността към родината, най-високата си точка на политически капитал Ердоган достигна по време на опита за преврат през юли 2016 г. В онзи момент, когато целостта на родината е заплашена от един външен враг, който има „пипала“ на територията на Турция, Ердоган успява да обедини целия турски народ и да излезе срещу Гюленистите. Установеното извънредно положение и последвалите арести на интелигенцията и военните – пазителите на кемализма, имат силно негативно отражение сред обществото и междуна-

родната общност. Извънредното положение дава легитимна власт на президента Ердоган да се разпорежда с целия строй на държавата, с политическите си противници, да прегазии конституционни права на турските граждани. Събирайки политически капитал като спасител и обединител на народа при външен опит за преврат, той достигна до желанието положителен резултат на референдума през април 2017 г. за една по-силна президентска институция.

От една страна е безкрайният политически капитал на Атаюрк, лидерът, който е изградил една нова държава, чиито символи виждаме всеки ден във всеки един дом или учреждение, по улиците, но и в сърцата на гражданите, а от друга – е онази политическа доктрина, която от десетилетия се опитва да изгради политически капитал на основата на исляма и намесвайки го в държавните дела. Неоосманитите печелят политически капитал, когато се породи такава възможност – кризисни ситуации, и се опитват да извлекат политически капитал от славното имперско минало, като разширяват влиянието си върху бившите имперски територии. Кемализмът обаче е основната съставна единица на турската държава и висша ценност за турското население.

Ключови думи: кемализъм, неоосманизъм, Атаюрк, Ердоган, политически капитал, Турция, външна политика, преврати, реформи.

THE POLITICAL CAPITAL OF MUSTAFA KEMAL ATATURK AND RECEP TAYYIP ERDOGAN

Gyuler Hakmedova Ahmedova

Abstract. What can be characterized as the subject of the notion of political capital are political parties, political figures (past or present), various institutions, international organizations and others. It can be stipulated that political capital is generated by the people; the former in turn is being delegated to the political decision-makers and those leaders, exercising certain degree of political power or control. It is of theoretical importance to take note of not only an interesting, but essential and directly proportional dynamic – the greater the extent of trust, which is delegated by the people, the more stable and lasting the political capital is. It is precisely on the grounds of the aforementioned concept of “trust” that the political capital of the father of contemporary Turkey, Kemal Mustafa Kemal. Ataturk, is based on.

It is a well-known fact that Ataturk is the organizer behind the first of its kind and unprecedented social coup d'état, undertaken in an Islamic country. The success of which lies in his far-sighted politics, the radical reforms, implemented in every sphere of life, which as a result have a uniting effect over the entire Turkish population, regardless of religion. It is of prime analytical importance to infer that due to this unifying influence, the population gradually commenced to acquire the perception of itself as “Turks” and citizens of the Republic of Turkey, *per se*. The reforms introduced by him are most commonly related to certain institutional alternations, the utmost, signifying purpose of which is to erase and eradicate the still persistent by then Ottoman self-consciousness and replace it with a Turkish one. *Ipsa facto*, in itself this deliberate act implies the construction of such a state system that develops and instills Turkish culture, defends and promotes democratic values and all citizens of the Republic, the latter of which are envisioned not only as being equal among themselves and in front of the law, but also as always aspiring to be part of the new order, proposed by Ataturk. *Ergo*, each next generation is to contribute to the development of the culture of creating new alternative cultural trends and changing the existing old traditions; nonetheless each generation is to fervently protect and safeguard

Ataturk's legacy. Nowadays, although we can define Kemalism as a conservative ideology that is very hard consolidated, we are witnessing the fierce antagonism and clash between Kemalism and neo-Ottomanism, with the AKP party and Recep Tayyip Erdogan as main Neo-Ottomanist driving forces.

Building on the common ground of Kemalism and Neo-Ottomanism, namely - Patriotism and loyalty to the homeland, Erdogan reached the zenith of his political capital during the attempted coup d'état on July 2016. In this particular moment, when the internal sovereignty of the state was threatened from what the Turkish medias will soon label as "an outside enemy", Erdogan managed to unite the entire Turkish population and to rally it against the Gullens. The established state of emergency and the subsequent arrests of the intelligentsia and military, which has been traditionally regarded as custodians of Kemalism, provoked a strong negative impact on Turkish society and the international community. What is more, the extraordinary situation provided President Erdogan with a legitimate power to dispose of the whole state, his political opponents, to overthrow the constitutional rights of Turkish citizens. Gathering political capital as a savior and unifying factor among the people during the external coup attempt, he reached the desired positive result on the referendum in April 2017 with the purpose of constructing a stronger presidential institution.

On the one hand lies the unending political capital of Ataturk, the unquestionable leader who has built a new state, the symbols of which are omnipresent - we see them every day in every home or institution on the streets, but also in the hearts of the citizens; and on the other hand, is present that political doctrine, which for decades has been trying to accumulate political capital on the basis of Islam and intervening in state affairs. Henceforth, it can be assumed that Neo-Ottomans earn political capital by expanding their sphere of influence on the former imperial territories by promoting religion and economy. Kemalism, however, is the main constituent unit of the Turkish state and of supreme value for the Turkish population.

Key words: kemalism, neo-ottomanism, Ataturk, Erdogan, political capital, Turkey, foreign policy, coup d'état, reforms.

* * *

Увод

В последните години Турция става все по-важен фактор в регионален и глобален аспект. Сред причините за това бихме могли да споменем развиващата ѝ се икономика, управлението на Партията за справедливост и развитие (АКР), както и ролята ѝ на първа сигурна страна за сирийските бежанци, активната културна дипломация и др.

В тази статия ще опитам накратко да изясня основните прилики и разлики в кемалистката и неоосманистката доктрина, разглеждайки онези символи, които са ценност за турския народ и изграждат турската идентичност, но които биват интерпретирани под различна призма от Ататюрк и Ердоган. Именно върху тези символи се изгражда политическият капитал на двамата политици.

І Сблъсък на политическия капитал на първия и настоящия президент на Република Турция

Субект на политическия капитал са политически партии, политически фигури (от миналото или настоящето), различни институции, международни организации и др. Вярно е, че днес народът генерира политически капитал и го делегира на упражняващите властта. Колкото по-голямо е доверието на народа, толкова по-стабилен и по-траен е придобитият политическият капитал. Един от най-сложните въпроси е дали неоосманистката политика иска да зачеркне напълно кемалистката или иска да я измени, за да е кохерентна към външнополитическите цели на Турция от началото на 21. век? Малко по-нататък ще бъдат разгледани характеристиките на външнополитическото целеполагане при политиките на двамата президенти. Основен въпрос по отношение на политическия капитал е дали Ердоган може да пребори един опонент, който не е сред живите, но чиито символи на властта са дълбоко вкоренени в политическия и социалния живот на турците.

1. Личностни качества на Ататюрк и Ердоган

Нека първо да започнем с *личностните качества* на първия и на настоящия турски президент. Ще бъдат разгледани в хронологичен ред. Ататюрк е роден в Солун, високообразован, владеещ чужди езици, пътувал е много и добре се е вписвал сред европейската интелигенция, “отворен” към научните и технологичните достижения на Запада¹. С личния си живот дава светски пример на сънародниците си. Имал е отлични лидерски и пълководски умения. Реджеп Тайип Ердоган расте в бедно семейство в беден Истанбулски квартал, има религиозно образование, освен това е учил Икономика и предпочита да използва преводачи за разговори със свои чуждестранни колеги. Религията е част от личния му живот и тенденция в политическия. И двамата обаче имат *силни ораторски качества*, харизматични са и говорят на “езика” на народа.

2. Достигане до властта

Една от основните разлики е по отношение на *начина на придобиване на властта* при двамата политици. Ататюрк не само е проектирал плана за изграждането на първата демократична ислямска република, но и лично го е приложил в действие, благодарение на собствените си лидерски, пълководски и личностни умения. Мустафа Кемал изземва властта от султана и създава републикански строй, начело на който застава той. Реджеп Тайип Ердоган започва политическата си кариера със спечелени избори и става кмет на Ис-

¹ “Ако някой ден моите думи се окажат срещу науката, изберете науката” – Мустафа Кемал.

танбул през 1994 г. Скоро обаче Партията на Благоденствието (Refah Partisi), чийто член е, е забранена, а той вкаран в затвора по обвинение за “подстрекаване на религиозна омраза”. Остава в затвора няколко месеца, а през 2001 г. основава Партията за Справедливост и Развитие (АКР). Политическата му кариера се развива като министър-председател от 2003 до 2014, когато е избран за президент. И двамата обаче растат с неприязън към управляващата ги власт и веднъж поели я в своите ръце, те въвеждат дълбоки реформи.

3. Реформаторите Ататюрк и Ердоган

И двамата политици поемат властта при сложна политическа обстановка и са силни *реформатори*. При Ататюрк обяснението е, че той просто полага основите, създава нещо изцяло ново. Благодарение на водената политика от Мустафа Кемал след Лозанската конференция Република Турция получава място на международната сцена. Ердоган обаче води Турция към икономически подем след „изгубеното десетилетие“ на 90-те години и отчита най-голям напредък при преговорите за членство в Европейския съюз.

Сред най-забележителните реформи на Мустафа Кемал са свалянето на султаната, премахването на халифата, затварянето на религиозните училища и братства, замяната на арабските йероглифи с латинска азбука, налагането на западния стил в облеклото и начина на живот сред турците, даването на право на глас на жените, забрана на религиозните символи в публичните институции и др.

II. Историческото противопоставяне между кемалистите и неоосманите

Политическите партии са гарант за съществуването на демокрация, защото те създават и прилагат политики, организират обществения живот и следят за спазването на конституционния ред. Основното качество на една партия, която я запазва във времето и поддържа подкрепата на гласоподавателите, е способността ѝ да се адаптира към промените на времето – да наблюдава, взема мерки и внимателно избира политическия си елит.

Историческите корени на противопоставянето между двете идеологии започва още през 1946 г. с въвеждането на многопартийната система от министър-председателя Исмет Иньоню. До този момент съществува единствено партията на Ататюрк – Народнорепубликанската партия (Cumhuriyet Halk Partisi). Но както редица учени твърдят, в онези ислямски държави, в които е извършена демократична революция, на власт винаги идват проислямистки партии, както ще докаже и историята на Турция от средата на миналия век до днес. Проислямизацията започва с премиера Аднан Мендерес, при когото Турция става член на НАТО. Военният преврат от 1960 г. възвръща силните

позиции на кемализма. Следващият премиер Сюлейман Демирел също ясно заявява, че ислямът има положителна роля в обществото и че ислямът и демокрацията не са съвместими. Неджметин Ербакан, смятан за първия ислямистки премиер в модерна Турция, залага на верското обучение, като средство за разпространение на исляма и се отрича от заръките на Ататюрк. Последва нов военен преврат през 1980 г. Кенан Еврен също отстъпва от кемализма. Тургут Йозал, първият турски президент отишъл на поклонение в Мека, се бори за икономическа либерализация, но и връщане към ислямските ценности. При него ясно се очертава отклонението от кемалисткия западно ориентиран външнополитически курс, като той решава да търси пътища за влияние в старите османски територии и обявява кемализма за демоден. Регионалното надмощие се търси в международни организации като Черноморското икономическо сътрудничество, Процеса за сътрудничество на страните от Югоизточна Европа и Пакта за стабилност на Югоизточна Европа.

Както често се случва в историята на човечеството, когато един определен модел на управление или устройство на обществото и неговата ценностна система не успява да запази границата между най-общо казано „доброто“ и „злото“, когато се създават прекалено много възможности за прегазване правата на обикновените, на по-слабите, когато политическият модел, упражняван от политиците, не е в състояние да защити основните права на човека и е загубена колективната идентичност, обществото проявява склонност да се завърне към изначалните си ценности и да се обърне към религията. В този смисъл обръщането към Бога дава онази сила и сигурност, която иначе светският модел не успява да вдъхне и да осигури. Ето тук идва моментът, в който се поражда възможността Ердоган, който идва на власт в края на 2001 г. с *АКР*, да натрупа политически капитал, основан на онези ценности, които обществото смята за загубени в съвременния свят и да възвърне славното величие от османското миналото на Турция. АКП упражнява *soft power* върху старите османски територии, което се явява в политическо, дипломатическо, икономическо и културно влияние.

III. На какво се дължи успехът на Партията за справедливост и развитие (АКР)?

Има три причини за успеха на АКР. Първата се дължи на разпадането на Партията на Добродетелите. Партията на Ердоган обединява реформистите от разпадналата се Fazilet Partisi (Партията на добродетелите). Традиционалистите пък създават Партията на щастието (Saadet Partisi). Партията на Справедливостта и Развитието успява да се адаптира много успешно към колебливата политическа обстановка и привлича голям брой привърженици, в период, в който религиозността силно нараства сред населението. Политическата ориентация на АКР остава неясна, но тя обещава политически и ико-

номически реформи, членство в Европейския съюз и решение на Кипърския въпрос. Ердоган търси политическа подкрепа едновременно от либерали и консерватори.

Вторият мотив за подема на АКР е следствие от първия, а именно невъзможността на партиите от Център-Дясно да се задържат на политическата сцена. През 90-те години гласоподавателите на Anavatan Partisi (Партията на Родината) и Dogru Yol Partisi (Партията на правилния път) се насочват към дясното пространство, създавайки вакуум в Центъра.

Третият мотив е икономически. Световната икономическа криза от 2002 г. води до девалвиране на турската лира, за което е обвинено старото коалиционно правителство. Всъщност изборите от 2001 г. са спечелени само от две партии, които преди това не са били в коалиционното правителство – Партията за Справедливост и Развитие (АКР) и Народнорепубликанската партия (СНР).

IV. Реформи във вътрешната политика

Реформистката политика на Ердоган е силно белязана от внедряването на религията в политическия дневен ред, чийто символ стават все по-често срещаните забулени жени. Жени със забрадки вече са допускани до университетите. Дори в семейството на Ердоган жените носят забрадки. Най-забележителните реформи на Ердоган без съмнение са предстоящите конституционни промени от референдума през април 2017 г., който е следствие от опита за преврат на 16 юли 2016 г. Тези промени ще превърнат Турция в една силно президентска република, без поста министър-председател, като президентът ще се разпорежда еднолично с държавните дела и има вероятност да остане на власт до 2029 г., ще се увеличи броят на депутатите, президентът може да е партийно обвързан², президентът ще назначава 12 от 15-те конституционни съдии, ще се върне смъртното наказание. Биват намалени и правомощията на военните, които в републиканската история винаги са били считани за пазители на кемализма и са извършвали преврати, когато този ред е бил застрашен.

Междувременно дискусиите за връщането на смъртното наказание породиха остър диалог и в международен план с Европейския съюз. Парламентът призовава Комисията и страните от Съюза, да прекратят официално преговорите за влизане на Турция в ЕС, в случай че реформите влязат в сила. Съдбата на Турция в ЕС зависи от това дали новите евродепутати през 2018 г. ще потвърдят решението си за прекратяване на преговорите и оценката за напредъка на Турция, от пролетта на 2019, когато всъщност би трябвало да влязат в сила и останалите конституционни реформи в Турция.

² Реджеп Тайип Ердоган отново е избран за председател на *Партията за справедливост и развитие* през май 2017 г.

Гражданите на Република Турция

Отново във вътрешен план е важно понятието *гражданин* на Република Турция. В Конституцията от времето на Мустафа Кемал е записано, че всички граждани на Турция без оглед на религия се наричат турци. Това колкото и да се определя като разумна стъпка с оглед консолидиране на турския народ и изграждането на нова турска идентичност след рухването на Османската империя, изключва възможността за развитие на политиката за права на малцинствата. Това обаче и до днес създава големи проблеми сред кюрдското население, което по времето на султаната се е ползвало с привилегии заради религиозното деление на поданиците. Това е една от причините да наричаме кемализма консервативна доктрина.

При управлението на *АКР* обаче Турция получава похвали от ЕС за гарантиране правата на човека. Първоначално Реджеп Тайип Ердоган толерира кюрдите и правата им, а актуалната му вътрешна политика е насочена срещу тях заради терористични актове.

Реформите на Ататюрк са основополагащи, но също толкова крайни са и тези на Ердоган. Със сигурност и двамата лидери биха посочили като основен аргумент за действията си актуалната за съответното време вътрешна и външна политическа обстановка. Мустафа Кемал цели чрез своите реформи да създаде нова държавност и да я опази от външните врагове, а това е често използван аргумент и от Ердоган.

V. Външна политика на Турция при Мустафа Кемал и Реджеп Тайип Ердоган

На пръв поглед неоосманистката политика, както и кемалистката, са силно реформаторски във вътрешен план, а във външен план целят по-тясно сътрудничество със Запада. Но къде се разминават двете доктрини?

По отношение на *външната политика* Западът е допирна точка, но при неоосманистката политика той има алтернатива в регионално измерение. За Мустафа Кемал Западът е първо примерът, по който се изгражда държавността, и след това желан партньор. Той е въздържан по отношение на източните съседи на Турция и не проявява амбиции към тези територии. Мустафа Кемал връща на Турция провинция Хатай³, която след Лозанската конференция остава в пределите на Сирия.

Политиката на неоосманизма може да се характеризира с понятието “стратегическа дълбочина”, въведено от бившия министър-председател на Турция Ахмет Давутоглу⁴. Политиката на *АКР* е да обединява мюсюлманите

³ Независимата Хатайска Република е основана през 1938 г., а на следващата година решава да се присъедини към Република Турция.

⁴ 28.08.2014-24.05.2016

не по граждански, а по верски принцип. Този подход е вдъхновен от краха на Османската империя, която не успява да ръководи ефективно различните народи в рамките на огромната си територия. Партията за справедливост и развитие поддържа еднакво приятелски отношения със страните от Персийския залив, Судан, Русия, Иран, САЩ и ЕС заради икономически ислямистката си външна политика.

Нужно е да се отбележи обаче, че доктрината „стратегическа дълбочина“ не води до загуба на доверие в кемалистка Турция или че има повече поддръжници. Тя създава възможност нова политическа идеология бавно да пробие път в обществото и да опита да замени демокрацията с ценности, основани на славното османско минало и на религиозни принципи, с оправданието, че реформите са нужни за една силна и стабилна Турция на международната сцена. Политическият капитал може да е резултат от популистки движения или манипулиране на общественото влияние при определени събития. Във връзка с последното, политическият капитал дава силата да се влияе на общественото мнение, като се цели запазване или промяна на социалния, политическия или институционалния ред на обществото.

VI. Турция след юли 2016 г.

Република Турция е създадена върху останките на Османската империя, но не като неин наследник, а като изцяло нова, демократична страна, която е поставила ясна граница между религиозния и светския живот. Тръгвайки от общата основа на кемализма и неоосманизма, а именно патриотизма и лоялността към родината, най-високата си точка на политически капитал Ердоган достигна по време на опита за преврат през юли 2016 г. В онзи момент, когато целостта на родината е заплашена от един външен враг, за Турция, Ердоган успява да обедини целия турски народ и да излезе срещу Гюленистите. Той иска обявяване на извънредно положение за по-бързо и по-ефективно откриване на заговорниците и за опазване на демократичния строй. Извънредното положение дава право на президента да издава сам закони.

С един от първите такива се закриват лечебни заведения, учебни заведения, пансиони, вакъфи, синдикати, федерации и др., обвинени във връзка с гюленистите. Вследствие от това много студенти са разпределени в други университети. Всички военни гимназии и академии биват закрити, на тяхно място се основава Висше военно училище. Нови процедури се появяват и при назначаването на учители. Ректорите пък вече се назначават от президента. Също така са закрити редица телевизионни канали, вестници и радиостанции.

Мащабът на арестите е толкова голям, че започва да буди притеснението на международната общност относно спазването правата на човека. Това поставя под съмнение и преговорите за членство в ЕС. Критиките към Ердоган

са, че се възползва от извънредното положение за разправа с политическите си противници.

Трупайки политически капитал като спасител и обединител на народа при външен опит за преврат, той достигна до желания положителен резултат на референдума през април 2017 г. за една по-силна президенстка институция.

Заклучение

Сблъсъкът в политическия капитал на кемализма и неоосманизма се основава на символичното значение на понятията „турчин“ и „мюсюлманин“. При кемализма политически коректното е всеки един гражданин на републиката да се нарича турчин, т.е. гражданите са обединени от националната си идентичност и така изграждат национална държава, а религията остава в личния живот. Партията на Ердоган обаче провежда политика за разгръщане на влиянието на Турция сред мюсюлманското население в териториите, които някога са били част от Османската империя, и търси подкрепа сред мюсюлманското население. Ердоган набира политически капитал сред една по-широка аудитория и умело доказва, че следи тенденциите в обществото и реагира адекватно на промените на времето, като дава права на отделните малцинства. Мултикултурализмът в ерата на Ердоган е политически коректното и именно затова Европейският съюз става външнополитическа цел. Членството към Европейския съюз обаче води и до много реформи, които се оказват полезни за концентриране на по-тесните правомощия в ръцете на президента на Турция.

Можем да обобщим, че общите понятия за двете идеологии са „народ“, „патриотизъм“, „лидер“, „преврат“, „реформи“, „демокрация, но тълкувани и прилагани през различни гледни точки. Разликата в тълкуването и прилагането със сигурност се дължи на разминаването от почти с век на двамата лидери, от обстоятелството, че Мустафа Кемал изгражда напълно нова демократична, но и по същество мюсюлманска страна, а Ердоган доразвива тенденциите във вътрешната и външната политика на Турция от средата на 50-те години. Категоричен сблъсък при кемализма и неоосманизма е виждането за мястото на религията в държавните дела и изборът между национална държава и мултикултурализъм.

От една страна е безкрайният политически капитал на Ататюрк, лидерът, който е изградил една нова държава, чиито символи виждаме всеки ден във всеки един дом или учреждение, по улиците, но и в сърцата на гражданите, а от друга – е онази политическа доктрина, която от десетилетия се опитва да изгради политически капитал на основата на исляма и намесвайки го в държавните дела. Неоосманистите печелят политически капитал, като разширяват влиянието си върху бившите имперски територии, упражнявайки *soft power*.

Бащата на турския народ насочва външната политика към Западните сили, които са символ на напредъка и демокрацията. Ататюрк извършва първия по рода си успешен светски преврат в ислямска държава благодарение на далновидната си политика, коренните реформи във всяка една сфера на живота, като обединява всички граждани на Република Турция. Във вътрешен план обаче това създава проблеми с кюрдите, чиито етнически права за засегнати. Въведените реформи се свързват най-вече с институционални промени, като основната им цел е заличаване на османското самосъзнание и замяната му с турско. Това предполага изграждането на такава държавна система, която да развива турската култура, да защитава демократичните ценности и всички граждани освен да бъдат равноправни, да се чувстват част от новия ред. Всяко следващо поколение допринася за развитието на културата за изграждането нови течения и промяна на традициите, но ревниво пази наследството на Ататюрк. Днес, въпреки че можем да определим кемализма като една консервативна идеология, която много трудно би се пропукала, сме свидетели на ожесточения сблъсък между кемализъм и неоосманизъм в лицето на *АКР* и Реджеп Тайип Ердоган. Кемализмът обаче е основната съставна единица на турската държава и висша ценност за турците и всяка друга идеология на власт трябва да “съжителства” с него.

ЛИТЕРАТУРА

- Танаскович, Д. (2010). *Нео-османизмът, Турция се връща на Балканите*, София: Изток-Запад.
- Стойковски, Г. (2015). *Изгревът на белия полумесец*, София.
- Naydenov, N. (2011). Political Capital Conceptualization: Reclaiming The Heart Of Democracy. – В: *Публични политики.BG* (ISSN 1314-2313), Vol. 2, NO 3.
- Taspinar, O. (2008). Carnegie Papers. – *Turkey's Middle East Policies*, USA.
- Taspinarq, O. (2011)). US-Europe Analysis Series Number 50, *The Three Strategic Vision of Turkey*.
- Stone, Leonard A. (2001). Journal of International Affaires, June-July 2001, Volume VI. Number 2, *Turkish Foreign Policy: Four Pillars of Traditions*.
- Birol, A. Yecilada. (2016). *The future of Erdopan and the AKP*, Turkish studies, 17:1, 19–30.
- Zaman, Efe; Dapci, Kenan, *Image of Turkey In The EU-Turkey Relations: European Identity And The Problem of Turkey's Belongings To Europe*.
- Kirici, E. *Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde Türkiye-AB ilişkileri*, 19 юли 2014 г.
- Çağaptay, S. (2009). *The Akp's Foreign Policy: The Misnomer of Neo-ottomanism*.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ПРОМЕНИТЕ В ЗАКОНА ЗА ДЪРЖАВНИЯ СЛУЖИТЕЛ – ПОВИШАВАНЕ НА ОБЕКТИВНОСТТА И ПРОЗРАЧНОСТТА НА ПОДБОРА

ДИАНА АНГЕЛОВА ДОНЧЕВА

Резюме. Съгласно Закона за държавния служител (ЗДСл) постъпването на държавна служба в съответната администрация задължително се предхожда от конкурс, а назначаването се извършва чрез конкуренция, основана на професионални качества. Статията има за цел да представи приетите изменения и допълнения на ЗДСл (обн. ДВ, бр. 57 от 22 юли 2016 г., в сила от 01.10.2019 г.), проблемите в областта на конкурсите, които се решават със законопроекта и очакваните резултати за осигуряване на повече прозрачност и обективност при подбора на държавни служители. Изследвани са свързаните нормативни актове в областта на държавната служба, резултатите от извършената от администрацията на Министерския съвет частична предварителна оценка на въздействието, мотивите към законопроекта и приетите нормативни текстове.

Ключови думи: публична администрация, държавни служители, конкурси, обективност и прозрачност.

AMENDMENTS TO THE CIVIL SERVANTS ACT – INCREASING THE OBJECTIVITY AND TRANSPARENCY OF RECRUITMENT

Diana Angelova Doncheva

Abstract. Pursuant to the Civil Servants Act, the entry of civil service in the relevant administration shall mandatorily be preceded by a competitive procedure and the appointment to each civil servant position shall be effected through competition based on professional accomplishments. The article aims to present the adopted amendments and supplements to the Civil

Service Act (SG No. 57/2016, effective 1.10.2019), the problems in the field of competitions and the expected results to ensure greater transparency and objectivity in the recruitment of civil servants. The related legal acts in the field of civil service, the results of the partial ex-ante impact assessment, the motives and the adopted normative texts are examined.

Key words: public administration, civil servants, competitions, objectivity and transparency.

* * *

Основи на правната уредба в областта на държавната служба

Съгласно чл. 116 на Конституцията на Република България от 1991 г. държавните служители са изпълнители на волята и интересите на нацията, а условията, при които те се назначават и освобождават от длъжност, се определят със закон. С тази норма се поставя началото на специфичната правна уредба за държавните служители и на условията за изпълнение на държавната служба в България. Седем години по-късно – през 1998 г. е приет Законът за администрацията (ЗА), с който се урежда структурата на администрацията, основните принципи на организация на нейната дейност, длъжностите в нея и основните изисквания за заемането им. С приемането на закона се регламентират два вида правоотношения на служителите – дейността на администрацията се осъществява от държавни служители и от лица, работещи по трудово правоотношение (чл. 12 на ЗА). Служителите по трудово правоотношение се назначават в съответствие с Кодекса на труда, а редът за назначаването и статутът на държавните служители се определят със специален закон. Този специален закон е приет година по-късно – през 1999 г. – Закон за държавния служител (ЗДСл). Неговият предмет е уреждане на възникването, съдържанието и прекратяването на служебните правоотношения между държавата и държавния служител при и по повод изпълнението на държавната служба.

Конкурс за постъпване на държавна служба – началото

Законът за държавния служител от 1999 г. не постановява задължително провеждане на конкурс. Съгласно действащите към датата на обнародване текстове държавният служител изпълнява държавната служба въз основа на назначаване от компетентен орган на държавна власт (чл. 6), служебното правоотношение възниква въз основа на административен акт (чл. 9), а административният акт за назначаване може да се предхожда от конкурсна процедура (чл. 10). През 2000 г. е приет Единният класификатор на длъжностите в администрацията, с който са определени длъжностите в администрацията, включително тези, определени за заемане от държавни служители, както и съответните минимални образователни степени и минимален ранг за заемането им.

Годишните доклади за състоянието на администрацията през 2000, 2001 и 2002 г. констатираят като недостатък на правната уредба именно незадължителния конкурс и обосновават необходимостта от промяна:

- „Предвид особената важност на конкурсното начало като средство за обективен подбор на професионално най-подготвените кандидати, е необходимо постепенно разширяване на неговото прилагане, особено за ръководните длъжности. Широкото използване на конкурсното начало е едно от средствата за повишаване на общественото доверие в начина, по който се извършват назначенията в държавната администрация“¹;

- „Нормативната уредба на конкурса като диспозитивна процедура доведе до избягване на този ред при назначаване на държавни служители. Тази порочна практика следва да бъде преодоляна чрез въвеждане на задължителна конкурсна процедура за всички назначения в администрацията, предвид особената важност на конкурсното начало като средство за обективен подбор на професионално най-подготвените кадри, за повишаване на общественото доверие и прозрачност при назначенията на държавните служители“²;

- „От изложеното можем да направим извода, че и през изминалата календарна година конкурсната процедура като метод за наемане на служители по служебно правоотношение не е използвана в пълен обем. По-често конкурсът е използван при назначаване на служители по трудово правоотношение. Тази констатация води до извода, че с конкурс се назначават служители на по-ниските йерархични нива в администрацията. С оглед повишаване на общественото доверие в назначенията на ръководните служители в държавната администрация следва да се регламентира задължителна конкурсна процедура“³.

След многократно констатираното несъвършенство на нормативната уредба през 2003 г. чл. 10 на ЗДСл е изменен и е регламентирано, че постъпването на държавна служба в съответната администрация задължително се предхожда от конкурс, а назначаването на всяка длъжност на държавен служител се извършва чрез конкуренция, основана на професионални качества. С тази норма реално е поставено задължителното конкурсно начало при постъпването на държавна служба в България и на изискванията за наличие на професионални качества като условие за изпълнението на длъжностите. През 2004 г. е приета и Наредбата за провеждане на конкурсите за държавни служители (НПКДС), с която се определят процедурата и начините за провеждане им.

¹ Доклад за състоянието на администрацията за 2000 г., с. 12.

² Доклад за състоянието на администрацията за 2001 г., с. 12.

³ Доклад за състоянието на администрацията за 2001 г., с. 24.

Конкурсна процедура и специални правила

Съгласно чл. 10а на ЗДСл конкурсът се обявява от органа по назначаването, който със заповед определя минималните и специфичните изисквания, предвидени в нормативните актове за заемане на съответната длъжност и начина за провеждане на конкурса. Конкурсната комисия се състои от три до седем членове (чл. 10б на ЗДСл), като задачата ѝ е да преценява професионалните и деловите качества на кандидатите и да класира издържалите конкурса (чл. 10д на ЗДСл). Съгласно чл. 6, ал. 1 на НПКДС членовете на комисията следва да притежават необходимите професионална квалификация и опит, за да извършат преценка на професионалните и деловите качества на кандидатите. Конкурсът се провежда чрез четири възможни начина: решаване на тест; писмена разработка по политическа, икономическа, културна, социална, управленска или друга тематика; защита на концепция за стратегическо управление; практически изпит (чл. 24 на НПКДС). Изборът на конкретния способ се извършва съобразно длъжността и нейните функции, а конкурсът задължително включва и интервю (чл. 25 на НПКДС).

Разпоредбите на ЗДСл регламентират, че служебното правоотношение може да възникне и без провеждане на конкурс при преназначаване в същата администрация (чл. 82), назначаване по заместване (чл. 15), при назначаване при непълно работно време (чл. 16а), преминаване на държавна служба в друга администрация (т.нар. постоянна мобилност – чл. 81а) и временно преместване в друга администрация за срок до 4 години (т.нар. временна мобилност – чл. 81б).

През 2006 г. са въведени централизираните конкурси за младши експерти и са регламентирани особени правила за провеждането им (чл. 10е на ЗДСл и Раздел IV на НПКДС). За разлика от стандартния конкурс кандидатите за централизирания се регистрират по електронен път и всички явили се решават компютърен тест, който цели да се проверят знанията на кандидатите във връзка с устройството и функционирането на администрацията, основни познания за Европейския съюз и равнището на общоезикова подготовка (чл. 38г на НПКДС). Електронна система определя резултатите им и те са валидни една година от датата на обявяването им. Този вид конкурс не е обвързан с наличие на свободна щатна бройка в администрацията. Успешно преминалите конкурса кандидати стават част от банка кадри и при наличие на свободна щатна бройка за младши експерт администрацията може да избере подходящ кандидат без провеждане на отделен конкурс. На практика от въвеждането на тази правна норма конкурсът е проведен общо четири пъти, като последният е през 2008 г. и след закриването на Министерството на държавната администрация и административната реформа (през 2009 г.) не е провеждан. Това донякъде е обусловено от факта, че въпреки сравнително големия брой успешно издържали го кандидати (1187), малко от тях биват реално назначени в дър-

жавната администрация (168), което е едва 14%⁴. В този смисъл практиката за провеждане на конкурс, без това да е обвързано със свободна щатна бройка и с възможност за назначаване показва, че изразходваните ресурси за в бъдеще следва да кореспондират с реалните потребности на администрацията от определена длъжност и е необходимо по-добро планиране на човешки ресурси.

Проблемни области и насоки за промяна

Данните от Докладите за състоянието на администрацията за 2013–2016 г. показват, че от всички назначения и преназначения в държавната администрация средно за периода едва 21%⁵ от тях са били чрез конкурсна процедура, а останалите чрез други правни възможности в ЗДСл – преназначаване чрез подбор, назначаване по заместване, назначаване на непълно работно време, временна и постоянна мобилност.

Стратегията за развитие на държавната администрация 2014–2020 г. (СРДА), приета с Решение № 140 на Министерския съвет от 17.03.2014 г., констатира четири проблемни области⁶ в областта на подбора на държавни служители и конкурсното начало:

- Конкурсната процедура изисква отделянето на значителен ресурс, свързан с нейното провеждане – финансов за организиране и провеждане на конкурса и експертен за участие в оценителната комисия на значителен брой служители;
- Осъществяват се злоупотреби при използването на съществуващите в ЗДСл възможности за назначаване на служители без провеждането на конкурс, с цел заобикаляне на конкурсната процедура;
- Регламентираното провеждане на централизиран конкурс за младши експерти на практика не се осъществява;
- Не е създаден ефективен механизъм за подбор на висшите държавни служители – не са налице необходимите предпоставки, които да гарантират съответствие между заложените цели в представените от кандидатите управленски концепции и техните действия след заемането на дадената длъжност.

В СРДА е заложена стратегическа цел „Професионално и експертно управление“, където са определени четири насоки за промяна⁷ в областта на конкурсите за постъпване на държавна служба:

- Модернизиране и усъвършенстване на методите за подбор с цел гарантиране наемаването на най-подходящите и квалифицирани кандидати;

⁴ Доклад за състоянието на администрацията през 2008 г., с. 78.

⁵ Доклад за състоянието на администрацията за 2013 г. (с. 14), за 2014 г. (с. 16), за 2015 г. (с. 16) и за 2016 г. (с. 9).

⁶ Стратегията за развитие на държавната администрация 2014–2020 г., с. 33.

⁷ Стратегията за развитие на държавната администрация 2014–2020 г., с. 63, 64 и 71.

- Ограничаване на случаите за назначаване на служители без конкурс;
- Възобновяване на практиката за провеждане на централизиран конкурс за подбор на служители на експертни длъжности, усъвършенстване на онлайн платформата за провеждане на теста;
- Въвеждане на задължително конкурентно начало при назначаване на лица на ръководна длъжност в администрацията.

В Пътната карта за изпълнение на стратегията 2015–2020 г. (приета с Решение №1033 на Министерския съвет от 30 декември 2015 г.) насоките са конкретизирани и е включена мярка „Подобряване на подбора чрез утвърждаване на конкурентното начало и повишаване на прозрачността на назначенията“⁸ със следната дейност за изпълнение – „Въвеждане на централизиран първи етап от конкурса за назначаване на работа в държавната администрация“. Очакваните резултати са: повишена прозрачност и обективност при подбора на служители, създадена онлайн платформа за провеждане на централизиран конкурс и ограничени възможности за назначаване на служители без конкурс.

Първи стъпки за осъществяване на промяната

Съветът за административната реформа (САР) като консултативен орган на Министерския съвет при координацията на правителствената политика в областта на държавната администрация има водеща роля в одобряването на основните документи, които стават основа на приетите законодателни промени. На заседанието, проведено на 17 април 2015 г., Съветът одобрява Концепция за въвеждане на задължителен централизиран подбор за заемане на длъжност в държавната администрация. В Концепцията е включен анализ на текущата ситуация и преглед на добри практики в областта на конкурсите от Европейската служба за подбор на персонал (EPSO) и публичната администрация на Ирландия и Австрия. Констатирано е, че установените конкурсни процедури в България поради различни фактори в повечето случаи не изпълняват предназначението си за осъществяване на желания качествен подбор, а конкурсната процедура често се заобикаля. Съществуващите правни възможности за назначаване без конкурс от своя страна не дават гаранции за обективност при подбора на служителите.

В концепцията е предложено въвеждане на централизиран етап на подбор за всяко назначаване и преназначаване на държавни служители на всички нива, при който да се проверяват общи компетентности и способности на кандидатите по подобие на психометричните тестове, използвани за подбор в други държави – членки на ЕС. С цел повишаване ефективността, прозрачността и обективността при провеждане на централизирания етап се предлага разработването на специализирана онлайн платформа, която да позволява

⁸ Пътна карта за изпълнение на Стратегията за развитие на държавната администрация 2015–2020 г., с. 23.

по-лесен достъп на кандидатите. Съгласно концепцията само кандидатите, които са преминали успешно централизирания първи етап, ще могат да участват в следващите етапи на процедурите по назначаване чрез конкурс, както и по преназначаване с конкурентен или без конкурентен подбор, вътрешно съвместителство и заместване⁹. Впоследствие в окончателния вариант на законопроекта остават принципните положения, заложи в концепцията, но обхватът на централизирания конкурс е ограничен. По време на етапа на съгласуване на подготвяните промени с различните групи заинтересовани страни отпада идеята централизиран конкурс да се провежда при всяко преназначаване на служителите.

Добри практики

Службата за назначения в публичния сектор на Ирландия¹⁰ провежда централизиран конкурс за набиране, оценка и подбор на служители в целия публичен сектор (който обхваща както държавните служители, така и служителите в сферата на сигурността и здравеопазването). Оценката се извършва въз основа на компетентностна рамка, като за всеки вид длъжност са определени набор от умения, които кандидатите следва да притежават. Подборът е многостепенен и включва оценка на подадените документи, самостоятелно (ненаблюдавано) решаване на тестове (което кандидатът може да направи и от дома си), решаване на тестове в зала, интервю, решаване на практически задачи и казуси. Организацията на процеса на подбор се извършва чрез интернет сайта на службата. Служителите от тази структура разработват въпросите и психометричните тестове за оценка.

Европейската служба за подбор на персонал¹¹ е отговорна за подбора на служители за институциите и агенциите на Европейския съюз, включително Европейската комисия и Европейския парламент. Първият етап от конкурсите се провежда чрез тестове за оценка на общите компетентностите и професионалните умения на кандидатите, а вторият етап е чрез Център за оценяване, който е по отношение на техните специфични умения, свързани с конкретната длъжност. Тестовите от първия етап може да включват въпроси за: абстрактно мислене, числово разбиране, казуси, логическо мислене, преценка на ситуация и др.

В процеса на подбор на служители няколко български административни структури също използват професионални и личностни тестове – Националната агенция по приходите, Агенция „Митници“, Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ и Министерството на вътрешните работи.

⁹ Концепция за въвеждане на задължителен централизиран подбор за заемане на длъжност в държавната администрация, с. 6–7.

¹⁰ www.publicjobs.ie

¹¹ <https://epsa.europa.eu/>

Оценка на въздействието и мотиви за промените

В изготвената от администрацията на Министерския съвет предварителна частична оценка на въздействието на законопроекта са открити следните причини за възникването на проблемите, които налагат нормативна промяна¹²:

- **Злоупотреби с правни възможности:** Възможностите за назначаване без конкурс, създадени за особени случаи, се превръщат в преимуществен подход за назначаване на държавни служители и като резултат се нарушава основополагащият принцип за конкурентни процедури, всеобщ достъп до тях и прозрачно разпределение на публичните ресурси.

- **Недостатъчни обективност и прозрачност на подбора на служители:** невъзможността чрез наличните инструменти и процедури да се преценяват качествено кандидатите – преценяват се предимно знанията на кандидата в съответната професионална област и донякъде уменията като извън преценката остават поведението, нагласите и способностите на кандидата, които са елемент от необходимите компетентности за изпълнение на длъжността.

В оценката са представени следните цели на законодателната промяна: подобряване обективността и прозрачността на подбора на служители, както и преустановяване на злоупотребите с правни възможности, създадени за особени случаи, но чрез които се заобикаля конкурсната процедура.¹³

В мотивите към проекта на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител целите са конкретизирани и подробно са описани съответстващите нормативни изменения, чрез които целите ще бъдат изпълнени¹⁴:

- **Подобряване на обективността и качеството на подбора при постъпване на държавна служба чрез въвеждането на два етапа на конкурса за заемане на длъжност в държавната администрация.**

- **Въвеждане на тестове за заемане на ръководна длъжност за първи път при преминаване на държавна служба в друга администрация и пре-назначаване.**

- **Ограничаване на назначенията без конкурс.**

С предложените изменения и допълнения на ЗДСл съществуващият конкурс се трансформира в двуетапен. Първият етап ще е централизиран и ще

¹² Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, с. 1–2.

¹³ Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, с. 3.

¹⁴ Мотиви към проекта на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, с. 1–5.

се организира от Института по публична администрация чрез провеждане на тестове за определяне нивото на общите компетентности и на основните познания, необходими за заемането на държавна служба. В случай, че длъжността за която е необходимо провеждането на конкурс е ръководна тестът ще бъде за определяне нивото на общата компетентност и познания, необходими за заемането на ръководни длъжности. Съгласно мотивите тези два етапа ще осигурят: „стандартизираност (всички кандидати са поставени винаги в едни и същи условия и резултатите им се съотнасят с нормите за съответна референтна група); обективност (оценяването на резултатите се извършва по стандартен алгоритъм, който не зависи от конкретния оценител); надеждност по отношение точността на получения резултат и валидност по отношение на съдържанието и критериите за оценка. Централизираният етап ще ограничи и възможностите за нерегламентирани влияния при назначаването на държавна служба“¹⁵. Вторият етап на конкурса ще бъде децентрализиран и ще се провежда в конкретната администрация. Той ще служи за оценяване на специфичните компетентности, които са необходими за заемане на конкретната длъжност в съответната администрация и които са предпоставка за изпълнение на определените съобразно длъжността служебни задължения.

С цел преустановяване на практиките за заобикаляне на конкурса със законопроекта се въвеждат и редица забрани: за допускането до децентрализирания етап на конкурса на кандидати, които не са преминали успешно централизирания етап; за назначаването по заместване на лица, които не са преминали успешно централизирания етап на конкурса; за преназначаване на лица, които са назначени на непълно работно време на длъжности, които са определени за заемане на пълно работно време. Въвеждат се и допълнителни условия при преминаването чрез постоянна или временна мобилност на служителите в друга администрация, при заемането на длъжности по заместване и т.н.

Съгласно оценката на въздействието ползите от избрания вариант за действие „законодателна промяна“ ще бъдат: „При гарантиране на необходимите знания, умения, способности и нагласи на служителите в администрацията ползите ще бъдат както икономически, така и социални. Наличието на компетентни служители ще повиши както ефективността и ефикасността на държавните политики, така и доверието в обществото. Тестовите, които ще гарантират компетентността на служителите, ще бъдат разработени съгласно утвърдените добри практики на Европейската служба за подбор на персонал, Ирландия и Австрия“¹⁶.

¹⁵ Мотиви към проекта на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, с. 3.

¹⁶ Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, с. 7.

Пътят на законопроекта

След одобряването на концепцията, през юли 2015 г. САР одобрява и първоначален вариант на Закон за изменение и допълнение на ЗДСл, чрез който нормативно да бъде регламентиран задължителния централизиран подбор. Впоследствие в проекта са направени допълнителни изменения и той е публикуван за обществено обсъждане на Портала за обществени консултации (www.strategy.bg) на 9 ноември 2015 г. Законопроектът е обсъден и на заседанията на постоянната работна група за развитие на човешките ресурси към САР, както и на срещи със заинтересовани страни. В окончателен вариант законопроектът е публикуван на портала за обществени консултации на 1 февруари 2016 г. Законопроектът е обсъден на заседанието на Комисията по трудово законодателство към Националния съвет за тристранно сътрудничество (проведено на 15 февруари 2016 г.) и на заседанието на Националния съвет за тристранно сътрудничество, (проведено на 22 февруари 2016 г.) като са получени 5 официални становища от участващите организации. В периода на обществени консултации постъпват 27 официални становища от администрации и неправителствени организации и 22 коментара от обществените консултации. Окончателният вариант на законопроекта е одобрен с Решение № 186 на Министерския съвет от 21 март 2016 г. и е внесен в Народното събрание. Приет е на първо четене на 6 април 2016 г., като впоследствие е обединен с предложени от народни представители законопроекти. Обединеният законопроект е одобрен от Комисията по правни въпроси на 29 юни 2016 г., а в пленарна зала на второ четене е приет на 7 юли. Обнародван е в Държавен вестник, брой 57 от 22 юли 2016 г.

На практика осъществяването на идеята за подобряване на конкурсите от приемането на концепцията за задължителния централизиран подбор до обнародването на законопроекта отнема повече от година. В този смисъл периодът от установяването на проблема с конкурсното начало (който е документиран и в Докладите за състоянието на администрацията) до реалното предприемане на действия за неговото разрешаване (още повече до влизането в сила на мерките) показва, че промените в администрацията се случват до известна степен твърде бавно. Това от своя страна е обусловено от факта, че се търси широко съгласие за промените и от необходимостта от политическа подкрепа и консултиране с голям кръг заинтересовани страни.

Влизане в сила на промените

С приетите изменения и допълнения на Закона за държавния служител (ДВ, бр. 57 от 22 юли 2016 г.) е създадена необходимата нормативна уредба, чрез която подборът в държавната администрация да бъде осъвременен и усъвършенстван. След приемането на необходимите нормативни изменения, за

реализирането на целта за подобряване на подбора и усъвършенстване на конкурсите е необходимо да бъдат осигурени както механизмите за по-обективен и ефективен подбор (тестове за централизирания етап на подбора), така и технологичните инструменти (платформа за провеждане на тестовете за централизирания етап на подбора и портал за работа в държавната администрация). Съгласно приетите промени текстовете, отнасящи се до провеждането на този централизиран първи етап на конкурса, първоначално е предвидено да влязат в сила от 1 януари 2018 г., а впоследствие от 1 октомври 2019 г. Отлагането на влизането в сила е наложено във връзка с осигуряването на необходимите технологични и организационни предпоставки за въвеждане на тестовете. В рамките на проект „Подобряване на ефективността на подбора на служители в държавната администрация” финансиран по оперативна програма „Добро управление“ е предвидено осъществяване на проучване относно необходимите видове и елементи на тестовете за провеждане на централизиран подбор, разработване на тестовете и осигуряването на необходимата технологична платформа за електронното им провеждане. С проекта ще бъдат осигурени необходимите механизми и инструменти, чрез които най-ефективно и ефикасно да бъде приложена нормативната уредба. Влизането в сила на текстовете е необходимо да бъде съобразено с резултатите от проекта.

Заключение

Констатираните през годините проблеми, свързани с реализирането на конкурса, дългият път на идеите за усъвършенстване на подбора и съизмерването с добрите практики на другите страни неминуемо водят до необходимостта от законодателни промени. Измененията на ЗДСл и реалното осъществяване на централизирания етап на конкурса, чрез подходящите инструменти и използването на портал за работа в държавната администрация, ще гарантират по-ефективни и ефикасни способности за осъществяване на качествен подбор на държавни служители.

ЛИТЕРАТУРА

Конституция на Република България

Закон за администрацията

Закон за държавния служител

Наредбата за провеждане на конкурсите за държавни служители

Доклад за състоянието на администрацията за 2000 г.

Доклад за състоянието на администрацията за 2001 г.

Доклад за състоянието на администрацията за 2002 г.

Стратегия за развитие на държавната администрация 2014–2020 г.

Пътна карта за изпълнение на Стратегията за развитие на държавната администрация 2015–2020 г.

Концепция за въвеждане на задължителен централизиран подбор за заемане на длъжност в държавната администрация

Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител

Решение № 186 на Министерския съвет от 21 март 2016 г. за одобряване на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител

Портал за обществени консултации - <http://www.strategy.bg>

Портал за консултативни съвети - <http://www.saveti.government.bg>

Народно събрание на Република България - <http://www.parliament.bg/>

Информационна система за правна информация на Министерски Съвет - <http://pris.government.bg/prin>

Служба за назначения в публичния сектор на Ирландия - www.publicjobs.ie

Европейска служба за подбор на персонал - <https://epso.europa.eu/>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 2, 2017

НАСЛЕДСТВОТО НА НАСЛЕДНИКА

ДИМИТЪР АЛЕКСАНДРОВ МИТЕВ

Резюме. „Наследството на наследника“ е статия във връзка с управлението като министър-председател на Република България на Симеон Сакскобургготски – пряк наследник на последния управлявал България монарх – Цар Борис III.

Предвид широко отразеното честване на 80-та годишнина от рождението на Симеон Сакскобургготски в средата на м. юни 2017 г., посещението на голяма част от политическия и управленски елит на страната на въпросното мероприятие очевидно е налице необходимост от хронологично припомняне и сравнителен анализ на управлението на Сакскобургготски и последствията за страната ни от това управление.

Следва да бъдат разгледани кадровите назначения през периода 2001–2005 г. и 2005–2009 г., като във вто-рия период оглавяваната от него политическа партия е част от коалиционното управление на страната. Именно тези кадрови назначения влияят и формират политическите елити и до днес. Сравнителният анализ следва да покаже равнището на България по редица индикатори по данни на Световната банка и Международния валутен фонд. Индикаторите следва да обхвалят: БВП (PPP), нетна миграция, демографски растеж, валутни резерви, търговски баланс, грамотност на населението, структура на населението по възраст, обработваема земеделска земя, външен държавен дълг, вътрешен държавен дълг, дължина на магистрали и жп линии, доходи от труд като стойност, пенсии като стойност, заетост/безработица и др.

Именно сравнението на горните индикатори при началото на управлението на ПП НДСВ (2001 г.) към пос-ледните публикувани данни от съответните източници (2015 г.) ще покаже ясно какво е наследството от управлението на Сакскобургготски. Кадровото наследство е безспорно, като се има предвид, че назначеният в правителството на Сакскобургготски на най-високия професионален пост в МВР – главен секретар, впоследствие е избран три пъти за министър-председател на страната в качеството му на лидер на създадена от него водеща политическа партия – ПП ГЕРБ. Назначенията на Сакскобургготски във всички висши ешалони на държавната администрация през периода 2001–2015 г. винаги са намирали представителство в последващата изпълнителна и съдебна власт, за което ще бъдат дадени примери.

Следва да се посочи и своеобразната реабилитация на кадрите на Държавна сигурност, които намират широко представителство във всяко равнище на властта (изпълнителна, квотна в съдебната система и законодателна) след 2001г.

В статията се използват методологии, типични за сравнителната политология.

Ключови думи: Симеон Саксбургготски, корупция, български преход, НДСВ, Бойко Борисов, Делян Пеевски, провал, застой, политически елит, наследство, Милен Велчев, Миглена Кунева, Булгартабак, Любка Качакова, корупционна среда.

“THE HERITAGE OF THE HEIR”

Dimitar Alexandrov Mitev

Abstract. “The heritage of the heir“ is an article on the rule of the Prime Minister of the Republic of Bulgaria, Simeon Saxe-Coburg-Gotha - a direct successor to the last ruling Bulgarian monarch - Tsar Boris III.

Given the widespread celebration of the 80th anniversary of Simeon Saxe-Coburg-Gotha’s birth in mid-June 2017, the visit of a large part of the political and managerial elite to the event obviously necessitates a chronological recall and comparative analysis of the Saxe-Coburg-Gotha’s governing and the consequences for our country of this governance.

Staff recruitment during 2001-2005 should be considered. And 2005-2009, and in the second period the political party headed by him is part of the country’s coalition government. It is these staff appointments which influence and form political elites to this day. The comparative analysis should show the level of Bulgaria by a number of data indicators by the World Bank and the International Monetary Fund. Indicators should include: GDP (PPP), net migration, demographic growth, foreign exchange reserves, trade balance, population literacy, age structure, arable land, external government debt, domestic government debt, motorways and rail construction, Labor income as value, pensions as value, employment / unemployment, etc.

It is exactly the comparison of the above indicators at the beginning of the management of the National Movement for Simeon the Second (NMSS) (2001) to the latest published data from the respective sources (2015), will clearly show what is heritage of the governing of Mr. Saxe-Coburg-Gotha. The personal heritage is undoubted given that the appointed Secretary of State in the Saxe-Coburg-Gotha government of the highest professional position in the Interior Ministry was subsequently elected three times as prime minister of the country as leader of a leading political party - PP GERB. The appointments of Saxe-Coburg-Gotha in all the higher echelons of the state administration during the period 2001-2005 have always found representation in the top state positions, for which examples will be given.

It should also be mentioned the rehabilitation of the State Security staff, who have a broad presence at every level of power (executive, quota in the judiciary and legislative) since 2001.

The article uses methodologies typical of comparative politics.

Key words: Simeon Saxe-Coburg-Gotha, corruption, Bulgarian transition, НДСВ, Boyko Borisov, Delyan Peevski, failure, political elite, inheritance, Milen Velchev, Miglena Kuneva, Bulgartabak, Lyubka Kachakova, corruption environment.

„Наследството на наследника“

Оценките за управлението на Симеон Сакскобургготски (Симеон) в качеството му на министър-председател на Република България (2001–2005г.) са дискутабилни. От една страна се посочва, че това управление разбива дупартийната система (БСП–СДС), че вкарва в държавното управление нови лица, относително несвързани с държавното управление от преди 1990 г. Счита се, че и това правителство и следващото (2005–2009 – т.нар. „Тройна коалиция“) са подготвили и в крайна сметка реализирали членството на България във военния съюз НАТО и общия пазар – Европейски съюз. Привържениците на НДСВ акцентират, че в изпълнителната власт са избрани лица, които са от ново поколение, със западно образование и несвързани с големите грешки на 90-те години – масовата приватизация, изпадането в несъстоятелност на редица търговски банки и др.

Други изследователи считат, че правителството на Симеон е реабилитирало кадрите на бившата Държавна сигурност и във властта са намерили широк спектър от представители на групировката „Мултигруп“.¹ Също така посочва, че голяма част от парламентарната група на НДСВ са случайно попаднали и неподготвени лица, макар и с относителна обществена популярност. Те разглеждат Симеон като слаб лидер, разчитащ най-вече на неговата „легендарност“ като син на успешния Цар Борис III, като алтернатива на управлението след 09.09.1944 г. и свързаните с него БСП и СДС през 90-те години. Симеон бе перфектен маркетингов продукт – само името и ликът му бяха достатъчни да спечели над 40% от подадените гласове на парламентарните избори през 2001 г. Лицата в кандидатските листи на НДСВ почти не донесоха гласове. Това беше мажоритарен вот, макар и за партийни листи. За това говори и фактът, че два субекта със сходни имена – Коалиция „Симеон II“ и Национално обединение за цар Симеон Втори взимат общо близо 230 000 гласа на изборите през 2001 г., което е над 5% от подадените валидни бюлетини. И двата субекта нямат нищо общо с НДСВ и Симеон – използват единствено името му поради законова възможност при регистрация на политически партии в СГС и регистрация на коалиция в ЦИК.

Резултатите от управлението на Симеон в качеството му на министър-председател, в настоящата статия, ще бъдат разгледани преди всичко като кадрово наследство. Наследникът на Цар Борис III остави в наследство редица фигури, които през следващите години и до днес управляват България. Ще направим и кратък обзор на социално-икономическата ситуация в страната. Социално-икономическият обзор на ситуацията в България към 2017 г. по-

¹ На кого е цар Царя, когото честваме? Спомнете си "Мултигруп", ексзекуциите в СИК, юпитата, КОЙ... Всичко това е негово дело, агенция „Пик“, 2017 г. <http://pik.bg/на-кого-е-цар-царя-когото-честваме-спомнете-си-мултигруп-екзекуциите-в-сик-юпитата-кой-всич-news667435.html>

казва резултатите от управлението на страната на управляващия елит, който в голямата си част, както ще стане ясно, е излъчен, формиран или свързан с правителството на НДСВ и г-н Сакскобургготски. Най-явният и бързо установим резултат е драстичното намаление на постоянно пребиваващите на територията на България между 2000 г. и 2017 г. Другите анализирани показатели са указани по-долу в текста.

Симеон идва на власт през 2001 г. с близо 2 млн. гласа. През 2005 г. на парламентарните избори НДСВ получава три пъти по-малко гласове – 725 000. През 2009 г. получава 127 000 гласа или шест пъти по-малко от резултата през 2005 г. На изборите през 2013 г. НДСВ се явява коалиционно под наименованието КП „Център – Свобода и Достойнство“ – тук резултатът е 57 000 гласа или 1,6% от валидните гласове. Т.е. за 12 години от първа политическа сила със самостоятелна власт НДСВ се срива и дефакто изчезва от политическата карта на България. Макар на пръв поглед на база на гореизложеното да изглежда, че днес НДСВ по никакъв начин не участва в политическия живот и управление на страната, това съвсем не е така. Кадрите на НДСВ са и до днес в държавното управление, в съдебната и законодателната системи. Това ще стане видно по-долу от информацията изложена в табл. 1.

Важно е да разберем защо НДСВ не просъществува и нямаше политическа и обществена трайност. Първо това е организация, базирана изключително на харизмата и легендата за Симеон – наследника на последния български цар. Това е единствената обединителна точка на ядрото на НДСВ – неговата парламентарна група. Самият Симеон, който над 50 години е живял в друга държава, трудно може да познава достатъчен и качествен брой кадри, които да ангажира в НДСВ. Това показва, че кадровият подбор на депутатите от НДСВ едва ли е бил задълбочен, като това преминава в оформяне на различни отцепнически групи през годините, свързани с Емил Кошлуков, Николай Свиначков, Лидия Шулева, Лъчезар Иванов. Другият извод, който може да направим е, че кадрите (лицата в кандидатските листи на НДСВ) са му препоръчани от лица като Бригадир Аспарухов, Илия Павлов и други, което личи от обвързаността на част от представителите на НДСВ в изпълнителната власт.

Политическата програма на НДСВ от 2001 г. е несъществуваща категория, изчерпваща се със словото на Симеон пред журналисти, на което обявява и заявява участието в предстоящите парламентарни избори. Самата реч (обръщение към българския народ) е обща, неконкретна и направо популистка. Използват се епитети от типа на: *Скъсване с политическата партизанищина, Въвеждане на правила и институции, насочени към премахване на корупцията, Ново българско духовно и икономическо Възраждане*. В политическия и обществен живот през 90-те години редица лица са използвали подобни красиви и добре звучащи призови и обещания, но никой от тях не се и доближава до резултата, постигнат от НДСВ на изборите през 2001 г. Тоест наследникът на Цар Борис III привлича и печели мажоритарно – лицата, подредени в лис-

тите на НДСВ, са без значение за българския избирател, той не се интересува и не ги познава, както се оказва и впрочем и за самия Симеон.

Излизайки извън рамката на „легендата“ за „наследника на трона“ и „цар“ Симеон по биография и житейско поведение, е човек без никакъв управленски и трудов опит. Във всичките си медийни изяви след избирането му за министър-председател той е умерен, спокоен, никога не влиза в конфликт. Макар и привидно да излъчва някакъв авторитет поради монархическото си потекло и възраст в действителност, Симеон трудно контролира процесите и хората, които са избрани заради него в парламента, правителството и другите поделения на изпълнителната власт. При следващото правителство (2005–2009 г.), където НДСВ е втора политическа сила и управлява в рамките на „Тройната коалиция“ и отново Симеон е пасивна фигура „над нещата“. В крайна сметка правителството с премиер Симеон (2001–2005 г.) се запомня с няколко „успеха“:

1. Превалутиране на външния дълг на България от долари в евро, от което държава губи около 1 млрд. лева впоследствие.²

2. Продажбата на Българската телекомуникационна компания на крайно занижена стойност. Остойностяването се прави и на цена на абонат – в българския случай стойността на продажба е 82 евро на абонат, а при приватизацията на македонския държавен телеком е 1350 евро на абонат.³

3. Замените на гори и земи – замяна на държавни недвижиминости с частни такива с огромна разлика в реалната пазарна стойност, разбира се, в ущърб на държавата.⁴

4. Провалена приватизация на „Булгартабак“ (най-големият производител на тютюневи продукти на Балканския полуостров). Заявеният интерес е от голяма, мултинационална компания. Години по-късно „Булгартабак“ е придобит от члена на младежката организация на НДСВ – Делян Пеевски на стойност под стойността на ДМА, от офшорна компания.⁵

Всичко това представя минали процеси. Всъщност влиянието на правителството на Симеон и до ден днешен е благодарение на кадрите, избрани и назначени във висшия държавен ешалон. Представяме лицата по имена, позиция в правителството на Симеон и последващи заемани в държавното управление, съдебна и законодателна система. Информацията е изложена в табл. 1.

² Сделката на Милен Велчев за дълга го е оскъпила с 1 млрд. лв., <http://www.mediapool.bg/sdelkata-na-milen-velchev-za-dalga-go-e-oskapila-s-1-mlrd-lv-news186212.html>

³ Епичните продажби на БТК, <http://corruptionbg.com/Epichinte-prodajbi-BTK>

⁴ България е заплашена от 2 млрд. лв. глоби заради заменките на НДСВ и БСП, 2014 г., <http://www.economic.bg/bg/news/3/Zelenite-Bulgariya-e-zaplashena-ot-2-mlrd-lv-globi-zaradi-zamenkite-na-NDSV-i-BSP.html>

⁵ "Булгартабак" - пито, платено. Какво да се прави с едни 100 млн. евро?, в-к „Капитал“, 2017 г., http://www.capital.bg/biznes/kompanii/2017/04/21/2956910_bulgartabak_-_pito_plateno_kakvo_da_se_pravi_s_edni/

Таблица 1. Карьерно развитие на лица, назначени/избрани от парламентарната група на НДСВ /2001 г./

№	Институция:	Имена:	Позиция	Последващи назначения:
1.	Министерство на икономиката	Николай Василев	министър	министър на държавната администрация и административната реформа (2005–2009 г.).
2.	Министерство на икономиката	Калоян Нинов	зам.-министър	Член на Надзорния съвет на Първа инвестиционна банка (2007–2011 г.)
3.	Министерство на икономиката	Любка Качакова	зам.-министър	Собственик на парцели и имоти в туристически и защитени зони – с. Гела, Иракли и др.
4.	Министерство на труда и социалната политика	Христина Велчева / Христова/	зам.-министър	Евродепутат (2007 г.)
5.	Министерство на регионалното развитие и благоустройството	Йордан Татарски	гл. секретар	Шеф на политическия кабинет на министър Росен Плевнелиев, кандидат за кмет на Кочериново, настоящ (2017 г.) областен управител на Кюстендил
6.	Министерство на отбраната	Соня Янкулова	зам.-министър	Номинирана за председател на Върховния административен съд (08.2017 г.)
7.	Министерство на вътрешните работи	Георги Петканов	министър	Министър на правосъдието (2005–2007 г.), Конституционен съдия (2008 г.)
8.	Министерство на вътрешните работи	Бойко Коцев	зам.-министър	Постоянен представител на България в Европейския съюз до 2012 г., посланик на България в Русия и др.
9.	Министерство на вътрешните работи	Бойко Борисов	гл. секретар	Кмет на София (2005–2009 г.) министър-председател (2009–2013 г.), министър-председател (2014–до момента)
10.	Министерство на финансите	Милен Велчев	министър	Финансов консултант в частния сектор, част от изпълнителното ръководство на приватизираното дружество БТК – едно от държавните дружества с активи с най-висока стойност
11.	Министерство на външните работи	Соломон Паси	министър	Председател на Комисията по външна политика на 40-то Народно събрание. (2005–2009 г.)
12.	Министерство на външните работи	Меглена Кунева	зам.-министър	Министър по европейските въпроси (2002–2006 г.) Еврокомисар (2007–2009 г.), кандидат за президент (2011г.), зам. министър-председател (2014–2017 г.), министър на образованието и науката (2016–2017 г.)
13.	Министерство на транспорта и съобщенията	Делян Пеевски	парламентарен секретар	Депутат (2009–2017 г.), заместник-министър на държавната политика при бедствия и аварии (2005–2007г.), следовател в НСЛС (2005–до днес), председател на Държавна агенция „Национална сигурност“. собственик на „Булгартабак“ АД и собственик на дялове от капитала на ПФК „Левски“ София АД, декларирал

				пред Сметната палата многомилионни активи и парични наличности, обект на засилена охрана и специализиран транспорт от Националната служба за охрана.
14.	Министерство на държавната администрация	Димитър Калчев	министър	Минало: Агент на ДС и ръководител в „Кредитна банка“ със собственик „Мултигруп“
15.	Министерски съвет	Севдалин Мавров	Главен секретар	съдия във Върховния касационен съд, Наказателна колегия, председател/член на съдебен състав по дела срещу братя Галеви, Златко Баретата и др. Член на Висшия съдебен съвет (06.2017 – до момента)
16.	Народно събрание	Константин Пенчев	депутат	държавен обудсман (2010–2015 г.), председател на Върховен административен съд (2004–2010 г.)
17.	Народно събрание	Иван Искров	депутат	управител на БНБ (2003–2015 г.)
18.	Народно събрание	Валери Димитров	депутат	председател на Сметната палата на Република България (2005–2013 г.)
19.	Народно събрание	Петко Николов	депутат	председател на Комисията за защита на конкуренцията (2003–2016 г.)
20.	Министерство на икономиката и енергетиката	Милко Ковачев	министър	вицепрезидент на експорт на „Росатом“ – един от основните доставчици на оборудване за АЕЦ „Белене“ (2013 г.–до момента)
21.	Министерство на спорта – Български спортен тотализатор	Ирена Кръстева	директор	собственик на редица печатни и електронни издания (ТВ7, Монитор, Телеграф, Труд, 24 часа, Политика, Борба, Уикенд и др.)

В поредния номер няма вложен особен смисъл. Започваме с анализ на всяка позиция.

1. Николай Василев – министър на икономиката при Симеон, а при „Тройната коалиция“ министър на държавната администрация.

2. Калоян Нинов заместник на Василев, а впоследствие член на НС на ПИБ – най-голямата българска банка.

3. Любка Качакова – втори заместник на Василев, известна преди всичко с благодетелстването си с недвижиминости чрез замени на гори и земи.⁶

4. Христина Христова – зам.-министър на труда и социалната политика, а впоследствие евродепутат непосредствено след влизането на България в ЕС. Впоследствие председател на НДСВ, вече като извънпарламентарна партия.

5. Йордан Тагарски – гл. секретар на МРРБ при Симеон, впоследствие началник на политическия кабинет на президента Росен Плевнелиев (2011–2016 г.). Областен управител на Кюстендил към настоящия момент (08.2017 г.)

⁶ Частно село Качаково, в-к Сера, 2006 г., <http://www.segabg.com/article.php?issueid=2266§ionid=5&id=0001501>

6. Соня Янкулова – зам.-министър на отбраната. Участник в текущата към момента процедура по избор на председател на един от основните и най-важни съдилища в страната – Върховния административен съд, в който се разглеждат жалби и протести срещу актове на Министерски съвет, Централната изборителна комисия, областни управители и др.

7. Георги Петканов – покойният днес министър на МВР Петканов при НДСВ, бе министър на правосъдието половин мандат в правителството на „Тройната коалиция“, а впоследствие конституционен съдия. Петканов бе и човекът, формално назначил Бойко Борисов за главен секретар на МВР – първата и най-важна стъпка в израстването на Борисов към висшите държавни върхове след бурната му кариера в престъпния бизнес през 90-те години.

8. Бойко Коцев е зам.-министър на МВР, син на Васил Коцев – 13 години ръководител на външното разузнаване на България преди 1989 г. Зам.-министър при Симеон, Коцев става представител на България в ЕС до 2012 г., а впоследствие и до днешен ден е посланик на България в Русия. Разбира се, вероятно г-н Коцев, има опит във външнополитическите отношения и е дипломат „от кариерата“, но е факт, че начало на политическата му кариера е дадено при правителството на Симеон.

9. Позиция 9 е настоящият (за трети път) министър-председател на България Бойко Методиев Борисов. Доказано от изнесена публично официална кореспонденция на американското посолство и публични признания на редица лица Борисов е част от криминалния контингент през 90-те години, занимаващ се с рекет, производство и разпространение на наркотици и др.⁷ При визитите на Симеон в края на 90-те години Борисов е неизменно негово пиколо, шофьор и телохранител. Борисов е назначен на най-високата професионална длъжност в МВР и чрез добра работа с медиите си изгражда образа на мастит борец с престъпността. Акциите му се изчерпват с изказвания пред голяма група медии при поредното показно убийство на някои от бившите партньори на Борисов. В крайна сметка пасивната роля на министъра на МВР Петканов дава още една възможност на Борисов да бъде първи говорител и лице на МВР. През 2001 и 2002 г. в България са публично екзекутирани десетки лица като Маймуляка, Руснака, Мастара, Орце Коруневски, Николай Колев (бивш прокурор), Илия Павлов (собственик на „Мултигруп“), Филип Найденов, Милчо Бонев, Георги Илиев (ВИС-2) и други. Борисов и подопечното му МВР не разкриват нито един от извършителите, като повечето убийства са извършени в светлата част на деня.⁸ По време на премиерстването си Бо-

⁷ Посланик Байърли: Бойко Борисов е свързан със сериозна контрабанда на метамфетамини, glasove.com, 2017 г., <http://www.glasove.com/categories/na-nov-glas/news/poslanik-bajyrli-bojko-borisov-e-svyrzan-sys-seriozna-kontrabanda-na-metaamfetamini>, 2017 г.,

⁸ Хронология на показните убийства в България, 2007 г., <http://nutri.blog.bg/lichni-dnevnic/2007/10/23/hronologija-na-pokaznite-ubiistva-v-bylgariia-1955-2005-g.125072>

рисов се проявява като непостоянен в позициите си по едни и същи теми, постоянно оправдаващ се с предишни управления и популист. След 8-годишно управление на държавата под ръководството на Борисов и неговата ПП ГЕРБ България е най-бедната, най-корумпирана, най-бързо изчезваща държава в Европейския съюз и не само.

10. Милен Велчев – министър на финансите в правителството на Симеон. След 2005 г. работи като консултант и представител в България на една от големите руски банки, като банката в периода след 2012 г. придобива дялове от капитала на Българската телекомуникационна компания. Известен като инициатор и изпълнител на превалутирането на външния дълг на България, от което страната губи над 1млрд. впоследствие, както и с повишеното имотно състояние на семейството му непосредствено след напускане на министерския пост.^{9, 10}

11. Соломон Паси е външен министър в правителството на Симеон. В следващото Народно събрание (2005–2009 г.) е председател на Комисията по външна политика в НС. Бъдещата му съпруга Гергана Паси (тогава Грънчарова) му е заместник-министър. В правителството на „Тройната коалиция“ е избрана за министър по европейските въпроси след избора на Меглена Кунева за еврокомисар.

12. Меглена Кунева след като е избрана за министър по европейските въпроси в правителството на Симеон буквално не слиза от властта до 2017 г. Тя е министър, еврокомисар, кандидат за президент, министър на образованието и вицепремиер. Известна с консенсусния си и угоднически характер. С широк спектър от обвинения за предаване на българските национални интереси пред международни институции по теми от затварянето на реакторите на АЕЦ „Козлодуй“ до приватизацията на БТК.^{11,12}

13. Делян Славчев Пеевски е една от най-обсъжданите фигури в последните години в България. По данни на различни източници личните му активи и на контролираните от него търговски дружества са на многомилиардна стойност. Богати хора е имало и ще има, но Пеевски е бил цял живот на държавна работа, а днес е собственик на редица големи, бивши държавни предприятия, футболен клуб, десетки недвижимости, медии. Самият факт, че

⁹ Сделката на Милен Велчев за дълга го е оскъпила с 1млрд. лв. Медияпул, 2011 г., <http://www.mediapool.bg/sdelkata-na-milen-velchev-za-dalga-go-e-oskapila-s-1-mlrd-lv-news186212.html>,

¹⁰ „Разследват братя на Милен Велчев за хотелите му край морето“, в-к „Атака“, http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=34280&format=print&edition_id=559

¹¹ Лъсна лъжата на Симеон, Кунева и Паси за затварянето на АЕЦ „Козлодуй“, в-к „Атака“, http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=32070&format=print&edition_id=519

¹² Как БТВ обслужва Меглена Кунева, в-к „Труд“, 2017 г., <https://trud.bg/как-btv-обслужва-меглена-кунева>

лицето се движи с над 20 души охрана, половината, от които служители на НСО, говори, че този човек е най-охраняваната от държавата персона и съответно най-важна за нея. Пеевски може еднозначно да бъде определен като създание и креатура на правителство на Сакскобургготски. Още незавършил студент в ЮЗУ, вече е член на борда на голямо държавно пристанище. Следовател в НСЛС цял живот, постоянен депутат и дори избран от парламента за ръководител на ДА „Национална сигурност“. Самият Пеевски не проявява особени ораторски способности или интелект, в парламента почти не се появява. По източници от НСО, Пеевски е ежедневен гост и най-близък другар на премиера Бойко Борисов при второто и третото му правителство. Може да определим Пеевски и Борисов като най-явното и най-лошото от наследството на наследника. Пеевски може да съществува само в една система с действащия главен прокурор Сотир Цацаров и Борисов. Той е изграден от корупцията и сега използва натрупаното, за да корумпира. Как един държавен служител натрупва такива средства, не става ясно. За Националната агенция по приходите няма проблем, а най-елементарният принцип на работа, дори и на румънската държава в лицето на Национална дирекция за борба с корупцията е да разследва държавни служители, придобили активи и водещи начин на живот, несъответстващ на доходите им. Пеевски (или хората зад него) умело кредитираха покупките си на медии, депутати, министри и представители на съдебната система от Корпоративна търговска банка, като впоследствие от несъстоятелността на банката за тези покупки плати държавният бюджет. Тази схема, напомняща необезпечените кредити от фалиралите банки от средата на 90-те години, създаде Пеевски, който с присвоените средства си избра главен прокурор. А както е известно в България главният прокурор е недосегаема личност, личност със седемгодишен мандат, личност, която еднолично може да инициира или да спре прокурорска проверка и разследване, разбира се, без да носи отговорност за своите действия. Именно Пеевски, Борисов и настоящият (2017 г.) главен прокурор на Република България са лицата, които са айсбергът на корупцията¹³ по висшите етажи на властта – проблем, за който сме критикувани ежегодно в доклади на Европейската комисия. Същите лица контролират и голям брой от печатните издания и голяма част от популярните, но страхливи и продажни журналисти от телевизиите. Именно поради това сме и на последно място по свобода на медиите в ЕС. Голяма част от горезаявеното се потвърждава от Цветан Василев – бивш мажоритарен собственик на Корпоративна търговска банка (н) през 2017 г. Връзката Делян Пеевски

¹³ Bulgarischer Politiker Peewski. Eisberg der Korruption Seine Anhänger feiern ihn als politisches Wunderkind, Gegner erklären seinen Aufstieg mit engsten Verbindungen zur politischen Mafia: Deljan Peewski ist die schillerndste Figur der bulgarischen Politik. Nun schaut auch Brüssel genauer hin. (<http://www.spiegel.de/politik/ausland/bulgarien-dps-abgeordneter-deljan-peeovski-sorgt-fuer-kontroverse-a-1074203.html>)

– Сотир Цацаров е ясно указана в исквата молба на Цветан Василев по т.нар. „Закон Магнитски“ (Law Accountability Act of 2012)¹⁴.

14. Покойният днес Димитър Калчев бе министър на държавната администрация в правителството на Симеон. За него е достатъчно да споменем, че е бил ръководител в регионална банка част от групировката „Мултигруп“.¹⁵ Може ясно да кажем, че ако при правителството на Иван Костов с министър на МВР – Богомил Бонев, т.нар. „мутри“ бяха притиснати и техните прояви бяха изолирани, то при правителството на „Симеон“ мутрите изживяха своеобразен ренесанс, като най-ярък пример за това остава назначаването на най-високия професионален пост в МВР на довчерашното лице за сведения, представител на криминалния контингент – агент „Буда“ – Бойко Борисов.

15. Севдалин Мавров е главен секретар на Министерския съвет. Впоследствие юристът е съдия във Върховния касационен съд – един от най-важните съдилища в България, представляващ накратко последна инстанция по гражданско, търговско и наказателно право. Мавров е част или председател на съдебните състави, разглеждащи знакови дела срещу лица от подземния свят. В момента Мавров (м. 08.2017 г.) е член на Висшия съдебен съвет – правителството на съдебната система.

16. Константин Пенчев. Пенчев от депутат в ПГ на НДСВ през 2004 г. става председател на Върховния административен съд до 2010 г., а впоследствие и държавен омбудсман – разполагащ с достатъчно голямо медийно внимание, бюджет и подчинена администрация.

17. Иван Искров през последните 13–14 години винаги е част от най-висшия държавнически управленски елит. През 2003 г. депутатът от НДСВ е избран за управител на БНБ, където заема този пост в продължение на 12 години. През 90 те години Искров е работил в БНБ, дирекция „Банков надзор“. Явно придобил опит в ненадзираването на източване на банки, Искров е един от основните виновници и съучастник в престъплението КТБ.¹⁶ Обявената за абсолютна ликвидна и банка на годината КТБ само няколко месеца по-късно е обявена в несъстоятелност. Цялата операция става и с помощта на Прокуратурата. Целта е постигната – огромно обогатяване на група кредитополучатели за сметка на стотици физически и юридически лица с депозити. Наказателна отговорност от Искров не е потърсена поради простия факт, че неговите бездействия способстват обогатяването на групата около Пеевски и Борисов – други чада и креатури на царя Симеон.

¹⁴ Law Accountability Act of 2012, <https://www.congress.gov/bill/112th-congress/senate-bill/1039>

¹⁵ Кметската кампания в Русе започна със скандали, така и ще продължи, в. „Капитал“, 2002 г., http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2002/04/06/214570_kmetskata_kampania_v_ruse_zapochna_sus_skandali_taka/

¹⁶ Доклад доказва: В БНБ са знаели за лошите практики в КТБ, но не са реагирали, 2016 г., <http://www.ktbfiles.com/analizi/doklad-dokazva-v-bnb-sa-znaeli-za-loshite-praktiki-v-ktb-no-ne-sa-reagirali/>

18. Валери Димитров е депутат от НДСВ, а от 2005 г. е избран за председател на държавния одитен орган Сметна палата, като остава на този пост през правителствата с премиери Станишев, Борисов и Орешарски чак до 2013 г. През това време, разбира се, лицата от висшата държавната администрация и политически лица съгласно закона подават декларации по Закона за публичност на имуществото на лица, заемащи висши държавни длъжности, където фигурират откровени лъжи – напр. депутатът Пеевски декларира собственост – едно жилище в София и старо МПС, а същевременно демонстрира охолан начин на живот, движи се тежко охраняван и т.н.¹⁷

19. Друг послушник и бюрократ е лицето Петко Николов, депутат от НДСВ, който от 2003 г. 13 години е председател на Комисията за защита на конкуренцията. По негово време КЗК се установи като Комисия за защита на платежоспособните и на монополистите, действаща особено бързо, когато трябва да подпомогне Пеевски.¹⁸

20. Милко Ковачев е министър на енергетиката в правителството на НДСВ. Днес (2017 г.) той е известен като представител на търговския отдел на руската компания, от която българската държава купува оборудване за АЕЦ „Белене“. Проблемът тук е, че се купува оборудване, за проект, за чието бъдеще и осъществимост премиерът Борисов се изказва изключително полюсно през последните 8 години. Това се дължи първо на незнание и второ на конюнктурен корупционен интерес – основния житейски и управленски мотив на Борисов.

21. Последен в таблицата, но не по значение, е майката на Делян Славчев – Ирена Кръстева. По време на НДСВ дамата е назначена за директор на Българския спортен тотализатор. Ясно със спестени средства от трудови възнаграждения, игра на борсата или наследство започва да придобива редица печатни издания. Съпругът на госпожата и баща на Делян Пеевски – Славчо Пеевски е Председател на УС на Асоциацията за борба срещу корупцията в България и е подавал множество сигнали до прокуратурата и публично е обвинявал и уличавал бившата си съпруга и биологичния си син в корупция, измама, незаконно присвояване и обсебване на държавни средства – всичко, естествено, без последствия и действия от страна на компетентните държавни органи.¹⁹

Не бива да пропускаме и самия Симеон Сакскобургготски. По време на неговото премиерстване са му възстановени като собственост над 16 хил. дка

¹⁷ Декларациите с подписа на Пеевски са идентични с данните в сайта на Сметната палата, 2014 г., Бивол, <https://bivol.bg/peevski-deklaracii.html>

¹⁸ Петко Николов е назначен за председател на Патентното ведомство, в. Капитал, 2016 г., http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2016/08/23/2816160_petko_nikolov_e_naznachen_za_predsedatel_na_patentnoto/

¹⁹ Бащата на Делян Пеевски Славчо Кънчев: Подадох сигнал срещу сина си за злоупотреби в Държавния резерв, 2011 г., <http://glasove.com/categories/interviuta/news/bashtata-na-delyan-peevski-slavcho-kunchev-podadoh-signal--sreshtu-sina-si---za-zloupotrebi--v-durzhavniya-rezerv?page=2>

гори в планината Рила.²⁰ Това е може би единствената тема, по която Симеон е изразявал публично някаква по-ярка и видима позиция. Докато говори за държавното управление с общи и витиевати изрази, то по отношение на възстановяване на собствеността на горите (които са изначално държавни, България е монархия до 1944 г.) Симеон е смел и настъпателен особено през 2009–2010 г., когато са подети действия по отмяна на актовете му за собственост. Това показва и какъв е като човек реално наследникът на Борис – гонещ преди всичко материалния интерес, а не това да запази паметта на последния български цар и да демонстрира държавническо и аристократично равнище.

За целта на изследването привеждаме табл. 2, която само на база на няколко индикатора показва докъде ни докара наследството на наследника:

Таблица 2. Сравнение по основни показатели на България непосредствено преди управлението на НДСВ и днес (2016 г.)		
Индикатор	2000 г.	2016 г.
Брой население (изт. Световна банка):	8,17 млн.	7,12 млн.
Преки чужди инвестиции: (Полша и Румъния два и пет пъти повече), (изт. Световна банка)	1001 млрд. долара	1,272 млрд. долара
Свобода на медиите (изт. Репортери без граници)	Няма налична информация	113-то място от 180 държави (последно в ЕС)
Минимална работна заплата (ПМС), най-ниската в ЕС	100 лв.	420 лв.
Минимална пенсия, най-ниската на територията на Европейския континент	42 лв.	161 лв.

Първият и най-очевиден за всички нас като българи индикатор е намаляването на населението. Ежегодно в България населени места стават безлюдни, младежката миграция е огромна, раждаемостта ниска.²¹ По официални данни в България живеят 7,12 млн. д., но реално постоянно пребиваващи са по-малко от 5 млн. д. Няма как да бъде иначе, когато за един и същ труд българите получават в пъти по-голямо заплащане и то не само в държавите от Западна Европа, а дори в Чехия, Словакия, Словения, Полша – държави, които бяха след нас или колкото нас като стандарт на живот и икономически показатели през 1990 г.

Вторият индикатор измерва косвено корупционната среда в България. Редица са чуждите инвеститори, напуснали страната под рекета на всякакви видове власти. При по-големите проекти намесата на премиера Борисов е неизбежна – последният провален проект е този за изграждане на развлекателен център в Рила.

²⁰ Симеон Сакскобургготски и сестра му спечелили 2 млн. лв. от сеч на горите в Рила, 2015 г., <https://trud.bg/article-4658482/>

²¹ Пустни села, малко хора, България е обезлюдена, [dnes.bg](https://www.dnes.bg/obshtestvo/2016/10/23/pusti-sela-malko-hora-byulgariia-e-obezliudena.319606), 2017 г., <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2016/10/23/pusti-sela-malko-hora-byulgariia-e-obezliudena.319606>

телно-туристически комплект на територията на с. Мусачево и Равно поле на стойност 3,3 млрд. лева. Там е замесено лицето Иван Саздов, който е човекът, издигнал Борисов за кмет на София и собственик на тенис клуба в Баня.²² Същият е бил и масажист на Тодор Живков, но същевременно и е бил насаден консултант на китайските инвеститори по широк спектър от въпроси с възнаграждение в размер на над 70 млн. лв. Резултатът – китайските инвеститори вече дори не искат да чуват за България и по телевизора.

За третия индикатор – свобода на медиите говорихме по-горе при представяне на лицата Пеевски и Кръстева. 113-ти от 180 изследвани държави редом до африкански държави, които допреди десетилетие бяха управлявани от кралете-людоеди е не просто комично, а направо трагично.²³

Последните два индикатора – МРЗ и минимална пенсия са най-яркият резултат от дългогодишното управление на лица като Искров, Борисов, Кунева. Румъния през 2000 г. като ниво на доходи и пенсии бе на нашето ниво или малко отдолу. Днес румънците получават близо 60% по-високи заплати и пенсии. И така България остана и продължава да остава на дъното, за това и нейните граждани я напускат, дори и тези от ромски произход.

В заключение, ролята на Симеон Саксбургготски бе да бъде лицето на овладяването на държавната власт от бивши лица, лица с користни намерения и близки и свързани с престъпността. Симеон беше само благовидното лице, а крайният резултат от управлението на тези кадри е видим – дори и в уважавана институция като Софийския университет, където ръководството всяка година е притиснато от въпроси, свързани със заплащане на отоплението на сградите и все по-намаляващия брой студенти поради демографски и миграционни причини.

²² Иван Саздов – лобистът рокер, Има ли си Бойко Борисов своите нощни вълци?, sosbg.eu, 2017 г., <http://sosbg.eu/article/details/30/Ivan%20Sazdov%20-%20lobistat%20roker>

²³ България изпадна в предпоследната група по свобода на медиите, в-к „Капитал“, 2017 г., http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2017/04/26/2960090_bulgariia_izpadna_v_predposlednata_grupa_po_svoboda_na/

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ЕВРОПЕЙСКИТЕ КОАЛИЦИИ НА БЪЛГАРСКИТЕ СОЦИАЛИСТИ: БСП В ИЗБОРИТЕ ЗА ЕВРОПЕЙСКИ ПАРЛАМЕНТ (2007-2014)

ЕМИЛ КРАСИМИРОВ МАРКОВ

Резюме. Развитието на българската партийна система и в частното ляво политическо пространство са едни от големите теми за анализ от началото на политическия преход. Трансформацията на БКП/БСП и изявата на левите политически партии в България са от изключително значение и интерес заради прехода към демокрация, ролята им за развитието на политическия процес, за определянето на национален дневен ред в посткомунистическа България. Това е така особено по отношение анализа на участието им на избори, чрез които успяват да „претеглят“ електоралната си тежест и да обявят пред обществото определени послания и политики. И ако анализът на коалиционните формати на БСП за парламентарни и местни избори е проучван през годините, то този доклад ще обърне внимание на коалиционните формати на БСП в надпреварите за избор на членове на Европейски парламент, съответно през 2007 г., 2009 г., 2014 г.

За целта на изследването ще бъдат разгледани различни източници като официални партийни документи, изявления на партийни лидери, коалиционни документи, данни от избори и социологически проучвания, научна литература върху лявото политическо пространство и коалиционната култура на БСП, както и методи като съответен контент анализ на партийни документи; анализ на изборни резултати и научни приноси на изтъкнати изследователи на БСП в най-ново време. Ще бъдат проучени типът коалиция, как тя се структурира, какви са механизмите за това, какви са участващите партии и как се самообявяват.

Ще бъде поставен основен изследователски въпрос относно какво ни говори коалиционният подбор на БСП в контекста на общия въпрос за посланията на партията към избирателите? Дали коалициите, в които се явява БСП, отправят някакво внушение към аудиторията? Какви послания отправят те към избирателите?

Статията ще се фокусира върху извеждането на полезни приноси относно коалиционната култура на БСП и участващите в нейните коалиции партии в сравнение между

форматите за парламентарни и за европейски избори, тъй като тези два формата не са едни и същи, различават се и това се прави по определена причина, която ще анализирам в работата си. Разглеждам тези формати не само заради европейската проблематика, но и защото очевидно имат особено значение. В дълбочина ще бъдат проучени посланията в тези коалиции и съответно определените времеви граници и текущата ситуация, в които ще бъдат изявени и самите послания.

Ключови думи: коалиция, партия, БСП, европейски избори, левица.

EUROPEAN COALITIONS OF THE BULGARIAN SOCIALISTS: BULGARIAN SOCIALIST PARTY IN THE ELECTIONS FOR EUROPEAN PARLIAMENT (2007-2014)

Emil Krasimirov Markov

Abstract. One of the largest issues analyzed in the beginning of the political transition are the development of the Bulgarian party system and particularly, left political space. If there is already a comprehensive analysis over the parliamentary and local elections coalitions of the Bulgarian socialist party, my report will give a brief study over the coalitions in the elections for members of the European Parliament in 2007, 2009, 2014. It will be identified what are the type of coalition, its structure, messages, mechanisms and participating parties. The main research question is about what these specific coalition blocks are telling us in the broader questions of the party messages, are they trying to instill certain thoughts to voters or not and if yes, what are the specific messages.

Key words: coalition, party, BSP, European elections, left.

* * *

Увод

Промените в България, започнали с оставката на Тодор Живков, водят до сериозни политически последствия, свързани с прехода на България към парламентарна демокрация и развита пазарна икономика. Появата на нови поколения лидери начело на БКП/БСП, възраждането и появата на нови политически субекти, най-ясно обособени около Съюза на демократичните сили, както и новите геополитически реалности, свързани с края на Студената война в полза на западните сили, отвеждат българския политически живот към нови хоризонти и до немислими допреди това цели.

С началото на промените Българската комунистическа партия претърпява серия от мащабни трансформации, които засягат дори самото ѝ наименование. След вътрешнопартиен референдум през април 1990 г., партията приема името Българска социалистическа партия. За много от чуждестранните наблюдатели съдбата ѝ е странна на фона на забраните срещу бившите управля-

ващи или разпадането на комунистическите партии на комунисти и социалдемократи в останалите страни от Централна и Източна Европа (ЦИЕ). Но БСП приема различна роля – тя става основен мотор на политикономическите промени в България, инициира заседанията на Кръглата маса, организира първите демократични избори за Велико народно събрание (ВНС). На изборите през 1990 г. тя става първа политическа сила, а с това вдъхва разочарование сред симпатизантите на СДС, които смятат, че победата им принадлежи по право и е гарантирана.

Но въпреки всичко това партията не може да продължи да управлява по същия маниер отпреди промените. Тя има нужда от споделяне на властта и междупартийната конкуренция на новата многопартийна система. Както в ляво, така и в дясно се възраждат „старите“ партии от времето преди идването на власт на БКП – в частност за левицата БРСДП и БЗНС – Никола Петков. Появата им води БСП до убеждението, че тези партии може се превърнат в заплаха за единението на партията и монопола на БСП в лявото политическо пространство. По това време. До края на десетилетието БРСДП е оглавявана от д-р Петър Дертлиев, който успява да възстанови организацията и до края на 1996 г. тя наброява повече от 50 000 души¹, а от самата си поява организацията е с възстановено членство в Социалистическия интернационал за разлика от БСП.

Разглеждайки периода 1991–2017 г., БСП участва 9 пъти на избори за Народно събрание, винаги в коалиция от разнообразен брой партии, с различна електорална тежест и послания към публиката. Така например на парламентарните избори през 1991 г. БСП се явява на изборите в коалиция от 9 партии като непознатите за широката публика „Ера-3“, Женски християнсоциален съюз и др., като според политолога Георги Карасимеонов: „...за разлика от изборите за Велико Народно събрание, БСП се намираще в дефанзивна ситуация и дефакто в изолация, но продължаваше да има значителен електорален потенциал. Тя създаде фантомна коалиция от 9 партии сателити... този коалиционен синдром стана хроничен за БСП, с който тя искаше да излезе от изолацията си и да демонстрира по-широка социална база“. Тази „хроничност“ се изразява в различни коалиционни формати, включвайки зелени, комунистически, социалдемократически, земеделски, националистически и дори ромски партии под името „Демократична левица“, „Коалиция за България“ и „БСП – Лява България“ до актуалната към 2017 г. „БСП за България“. БСП винаги участва в многопартийни коалиции, като характерът на партиите зависи от посланията към публиката, както и самата им тежест на избори. И все пак трябва да се отбележи, че коалиционните формати за парламентарни

¹ Вж. Kanev, D. (1996). Bulgaria: “Left” and “Right” in the Emerging Party System, in: Matynia, E. (ed.): Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995), SLON, Praha, pp. 184–185.

избори на национално и европейско ниво се различават изключително и причините за тези промени ще бъдат анализирани в тази работа.

За кого е „Европа за теб“? Избори 2007

Изборите за членове на Европейския парламент (ЕП) се провеждат на територията на ЕС пряко от 1979 г., избирайки законодателите на най-големия политически съюз в света за срок от 4 години. В унисон с европейската партийна традиция, ЕП се разделя на политически групи, представящи основните европейски политически фамилии. В изследвания случай представителите на левията в България се присъединяват към така наречената група S&D – Социалисти и демократи, европейската парламентарна група на Партията на европейски социалисти (PES), която обединява социалистите и социалдемократите в Европа.

В периода от ратификацията на Договора за присъединяване на България към Европейския съюз до официалното влизане в Съюза на 1 януари 2007 г., България избира чрез Народното събрание своите 18 наблюдатели на квотен принцип според големината на парламентарните групи в Народното събрание (НС). Впоследствие за срок от шест месеца до юни 2007 г. НС избира отново 18 народни представители за членове на ЕП до състоялите се през май 2007 г. редовни избори за членове на Европейския парламент.

От 1999 г. до 2013 г. БСП се явява на всички участия в парламентарни избори във формата „Коалиция за България“, като печели изборите за Народно събрание от 2005 г. с 30,95%, заедно с Политическо движение „Социалдемократи“, Български социалдемократи, Движение за социален хуманизъм, „Евророма“, Комунистическа партия на България, Земеделски съюз „Александър Стамболийски“, Зелена партия в България. Това е първата победа на парламентарни избори за БСП от 1994 г., чрез която е сложен край на периода в опозиция, легитимиран е проевропейския и социалдемократически курс на БСП, започнал от времето на Георги Първанов (1996–2002 г.) и завършен под ръководството на Сергей Станишев (2002–2014 г.). БСП задава тон в кампанията за левите, които могат оправдаят надеждите на българите, разочаровани от популистките „800 дни“, обещани от Симеон Сакскобурготски за справяне с проблемите на страната или от тежката социална цена, платена по времето на ОДС на Иван Костов. БСП успява да се преконсолидира и да запази хегемонията си в лявото политическо пространство. „Коалиция за България“ успява безапелационно да се справи с единствения си съперник вляво – „Коалиция на розата“, обединяваща Българската социалдемократия (бивша Евролевица) на Александър Томов, НДПС на Гюнер Тахир и Обединен блок на труда на Кръстьо Петков. Въпреки известните лица, които събира, „Коалиция на розата“ не успява да получи повече от 1,3% на изборите и се разформирова скоро след това.

След изборите БСП формира т.нар. „Тройна коалиция“ в коалиция с НДСВ и ДПС, чиято основна цел е успешното влизане на България в Европейския съюз на 1 януари 2007 г. Към годината на първите европейски избори за БСП, Столетницата вече е официално част не само от Социалистическия интернационал, но и от Партията на европейските социалисти на 8 декември 2006 г. Легитимирането на БСП на европейска сцена чрез тези избори е изключително важно и социалистите се стараят да покажат, че разделителните линии и грешки от миналото са забравени и БСП е истинското и единствено лице на европейската левица в България.

Коалиция „Платформа европейски социалисти“

По тази причина и коалиционният формат е различен от „Коалиция за България“ – учредена е коалиция „Платформа европейски социалисти – Българска социалистическа партия и партия „Движение за социален хуманизъм“. Официалният слоган/мото на кампанията е „Европа за теб“. Подписването на самия договор се случва в присъствието на зам.-председателя на Партията на европейските социалисти (ПЕС) Ян Маринус Виерсма, което само по себе си има голямо символно значение. Името на коалицията се оказва алюзия към трансевропейската Партия на европейски социалисти и прокарва напред визия за голямото европейско социалдемократическо семейство. Според анализа на Либералния политологичен институт целта е „...да се търси контрапункт на устойчивия образ на „нереформираната комунистическа партия“. Мотото от своя страна „...звучи като директно предложение /„Ние ти предлагаме Европа“/ и издава силно самочувствие. Обръщението е към всеки лично /за теб/ и се използва, за да предизвика „скъсяване на дистанцията“ и доверие“.²

На изборите като отделни политически играчи издигат листи и „Коалиция на Българските социалдемократи“ и „Комунистическата партия на България“, които не успяват да спечелят мандати и да се запомнят като определена алтернатива на БСП и ДСХ.

Движение за социален хуманизъм (ДСХ) е политическа партия, учредена като идейно движение в рамките на Българската социалдемократическа партия на д-р Петър Дертлиев през 1995.³ От създаването си неин главен секретар става Стефан Радославов, а по-късно и до днес се ръководи от Александър Радославов. От 2003 г. става самостоятелна партия и се включва в „Коалиция за България“, с чиито листи получава депутатски мандати през 2005 и 2009 г. Неслучайно точно ДСХ намира представителство до БСП, за разлика от многобройните социалдемократически и социаллиберални партии и движения.

² Лозунгите на кампанията за европейските избори в България, <http://www.lpi-bg.org/?page=analysis&lng=bg&action=show&aid=49>, последно посетен на 22.08.2017 г.

³ Александър Радославов: Социалният хуманизъм е съвременен прочит на християнските ценности, <http://www.duma.bg/node/101257>, последно посетен на 22.08.2017 г.

Фигурата на д-р Дертлиев е силно проевропейска, всепризната на национално и международно ниво, а партията му е с отчетлив европейски бекграунд.⁴ След смъртта на д-р Дертлиев през 2000 г. БСДП се разпада на съставни части и се започват многогодишни дела, но се смята, че точно ДСХ е оригинална партия – наследник на завета на БСДП и Петър Дертлиев. Освен това другата претендираща партия БСДП влиза в коалиционни отношения предимно с партии от десния спектър. Оттук идва и посланието към широката публика – автентичното ляво е обединено и готово за победа, а самото име на коалицията „Платформа ПЕС“ изразява ясно какви ще са приоритетите на българските евродепутати, които ще бъдат избрани. Посланието на коалицията според водача Кристиян Вигенин е следното: „...ще работим за социална Европа и социална България в социална Европа“, а кандидатите на БСП и ДСХ са кандидати и на европейската ПЕС.⁵

Отчетливо трябва да отбележим и състава на листата, съставен от международници на БСП като Илияна Йотова и Кристиян Вигенин, Деница Златева, евродепутатите Атанас Папаризов, Маруся Любчева, Евгени Кирилов, Георги Близнашки, бившият председател на Съюза на евреите в България Емил Кало, представителят на партия „Рома“ Петър Филипов и други, които определят ясното послание на БСП за пълната интеграция с европейските ценности, идентичност и интегритет.⁶ Допълнително основание за всички стремежи към по-европейски имидж идват от факта, че и на трите избора БСП е победена от формация, в чието име може да се намери думата „европейско“; изразена подкрепа за листата извън коалиционното споразумение отправят при съдружната ромска партия „Рома“⁷ и БЗНС „Александър Стамболийски“, които са част от „Коалиция за България“ от 2005 г.

Коалицията ПЕС успява да затвърди позициите на БСП, която се намира по това време в околото на бурята поради различни политически скандали и негативите от едно компромисно управление на различни по характер политически сили.⁸ Резултатите с второ място не дават повод за предсрочни парламентарни избори и БСП успява да завърши успешно мандата си две години по-късно. От 2005 г. БСП разполага с шестима представители в групата на социалистите в Европейския парламент, докато през 2007 г. БСП печели 5

⁴ Движение за социален хуманизъм- програмни документи, <http://dshbg.org/docs.php>, последно посетен на 22.08.2017 г.

⁵ БСП с амбиции за 9 от 18 евродепутати, <https://news.bg/politics/bsp-s-ambitsii-za-9-ot-18-evrodeputati.html>, последно посетен на 22.08.2017 г.

⁶ БСП утвърди листата на кандидатите за евродепутати, http://www.dnevnik.bg/evropa/evropeiski_parlament/2007/03/24/321977_/#_=#_, последно посетен на 22.08.2017 г.

⁷ Партия Рома, библиотека Omda, http://www.omda.bg/page.php?title=Рома,_Политическа_партия&IDMenu=401&IDArticle=4255.

⁸ Румен Овчаров излиза в неплатен отпуск, http://btvnovinite.bg/article/57961-Rumen_Ovcharov_izliza_v_neplaten_otpusk.html, последно посетен на 22.08.2017 г.

мандата, ГЕРБ-5, ДПС-4, Атака-3, НДСВ-1⁹ с важното условие, че това са частични европейски избори само за България и новите евродепутати са само с половин мандат до редовните избори за Европейски парламент през 2009 г.

Европейската „генерална репетиция“: Избори 2009

Ситуацията през 2009 г. е по-различна. В България се провеждат първите редовни избори за Европейски парламент, а през юли същата година ще се проведат и редовни парламентарни избори. Близостта им едни до други превръщат европейските избори в репетиция за националните. От друга страна, негативите на Тройната коалиция се стоварват предимно върху публичния образ на БСП, а основният опонент на Столетницата е сравнително новата партия ГЕРБ, която постига значителни резултати на европейските и местни избори, провели се през 2007 г.¹⁰

Всичко това налага различен стил на кампания, както и на подходящи партньори, които в най-голяма степен биха допринесли за увеличаването на електоралната тежест на левицата. За тези избори на 14.04.2009 г. БСП подписва договор за съвместно явяване с шест формации под формата „Коалиция за България“: Комунистическата партия на Александър Паунов, партия „Рома“ на Тома Томов, БЗНС „Александър Стамболийски“ на Спас Панчев, партия „Български социалдемократи“ на Георги Анастасов и левите националисти от партия „Нова зора“ на Минчо Минчев и Движението за социален хуманизъм на Александър Радославов.¹¹ Посланието, което е публично обявено от тогавашния председател на БСП Сергей Станишев, е че това е „коалиция на левите и патриотични сили“. Присъствието на ДСХ символизира приемствеността на левицата спрямо предишните европейски избори. От друга страна не може да смени името на коалицията, защото само след месец партията ще се явява на други избори, и би станало объркване за толкова кратко време с две различни имена.

Комунистическата партия на Александър Паунов е основана 1996 г. и е редовна част от „Коалиция за България“. Остава известен като лицето на комунистите в БСП или по-точно в „Коалиция за България“. Верен на себе си, през 2004 г. гласува против членството на България в НАТО.

Партия „Български социалдемократи“ е пряк наследник, според решение на съда, на БСДП на д-р Дертлиев и получава тяхното членство в Социалистическия интернационал. Неин лидер е Георги Анастасов, многогодишен на-

⁹ Резултати от избори за Европейски парламент 2007, <http://ep2007.cik.bg/results/>, последно посетен на 22.08.2017 г.

¹⁰ Карасимеонов, Г. Партийната система в България, С., Фондация „Фридрих Еберт“, 2010, с. 157–160.

¹¹ КБ подписа коалиционно споразумение, <https://dariknews.bg/novini/parlamentarni-izbori-2009/koaliciq-za-bylgariq-366413>, последно посетен на 23.09.2017 г.

роден представител. Партията е редовен коалиционен партньор на БСП до 2017 г., подкрепя и кандидатурата на Ивайло Калфин за президент през 2011 г.

Партия „Рома“ на Тома Томов е учредена през 2001 г. като гражданско сдружение „Рома“. От 2003 г. е политическа партия с председател Тома Томов. От 2010 г. е прекръстена на „Европейска сигурност и интеграция“.

БЗНС „Александър Стамболийски“ е съвременен наследник на историческата партия БЗНС, основана през 1899 г. от Александър Стамболийски. От 2005 г. е член на Коалиция за България, а нейният председател Спас Панчев е народен представител, зам.-министър на отбраната в правителството на Тройната коалиция (2005–2009 г.).

И ако първите четири формации не правят огромно впечатление поради включването им в други формати за избори, то мястото на „Нова зора“ е особено, поради това че е сред левите националистически организации, подкрепящи смяната на имената на българските турци в периода на Възродителния процес през 1984–1985 г. Във включването на „Нова зора“ не бива да се търсят първосигнално антиевропейски или евроскептицизъм, а по-скоро прагматизъм за увличане и на по-националистически ориентирани избиратели на БСП, които се преливат от 2004 г. към коалиция „Атака“ и други формации. Според някои изследователи като Антоний Тодоров и изложения от него екзит пол на парламентарните избори от 2005 г., първоначалният електорален ресурс на „Атака“ е натрупан от малки националпопулистки партии като БББ на Жорж Ганчев, но и приема сериозен трансфер на гласове от ОДС, БСП и НДСВ.¹² По заключението на А. Тодоров „...електорално БСП продължава да се променя и през 2005 г. – тя губи избиратели с авторитарно-националистическа нагласа...“¹³.

Прави впечатление, че „Нова зора“ е част от коалиция „Атака“ за парламентарните избори от 2005 г., но не успява да вкара свой депутат и това също е част от причините за участието ѝ в коалиция с БСП. Включването на националистическата формация може да се тълкува и като своеобразен опит за изкупване на грехове към твърдия електорат на БСП, който е и традиционно русофилски. Тройната коалиция прави и множество ходове във външната политика, които отдръпват традиционни електорати, като например русофилите.

Правителството на Сергей Станишев приема създаването на съвместни българо-американски бази в България, признава независимо от Сърбия Косово и много често се опитва да тиражира в общественото пространство добрите си отношения със САЩ. За населението и електората на БСП такава политика се приема като чужда и незащитаваща основните национални интереси. Тряб-

¹² Вж. Тодоров, А. Избирателите на БСП. – В: Канева, Л., Мизов, М., Кандиларов, Евг. Изследвания по история на социализма в България: Преходът, София: ЦИПИ, 2011, с. 329.

¹³ Пак там, с. 329.

ва да се има и предвид факта, че силно мнозинство в русофилското движение в България имат членовете на БСП, а лидер на русофилите е и изявен политик от средите на БСП по това време.

Начело на листата за европейски избори застава Ивайло Калфин¹⁴, министър на външните работи и вицепремиер в кабинета „Станишев“, известен със своите проевропейски позиции. Това е ясен знак и за амбицията на БСП да спечели европейските избори, излизайки с водещите си политически лица. С него и листата, включваща и тогавашните евродепутати Кристиян Вигенин, Евгени Кирилов, Илияна Йотова, Маруся Любчева, съветника на премиера по етническите въпроси Румян Русинов и директора на телевизия „Рома“ Петър Филипов, както и други популярни лица от левицата като проф. Андрей Пантев, БСП се опитва да покаже на тези вече втори свои избори за Европейски парламент, че има силата и капацитета да победи, а тази победа да бъде плацдарм за парламентарните избори, които се провеждат по-малко от месец след европейските.

По тази причина и „Коалиция за България“ запазва състава си от европейските избори за парламентарните в стремеж да продължи с победната инерция.

Като най-голямата партия в управляващата коалиция, за БСП изборите за ЕП са особено важни. На тях на 07.06.2009 г. партията получава втори най-добър резултат с 18.50%, подобрявайки гласовете си от предишните европейски избори, но печели само 4 мандата – като евродепутати влизат външният министър Ивайло Калфин и досегашните евродепутати Илияна Йотова, Кристиан Вигенин и Евгени Кирилов, които ще се присъединят към групата на ПЕС.¹⁵

Вот на доверие във и към левицата? Избори 2014

Третите поредни и последни до този момент избори за членове на Европейски парламент са определени за 25 май 2014 г. За първи път на тези избори освен кампания за евродепутати, политическите партии водят и кампания за избор на председател на Европейската комисия в съгласие с новите правила от Лисабонския договор. Според тях европейската партия, която спечели най-много гласове на изборите в целия Европейския съюз, ще предложи кандидатурата за председател на Европейската комисия, а Европейският съвет ще се съобрази и ще го избере за този свръхважен и отговорен пост.

Основните претенденти в борба за тази позиция са кандидатите на Европейската народна партия и Партията на европейските социалисти – Жан-Клод Юнкер, бивш премиер на Люксембург и Мартин Шулц, председател на Европейския парламент.

¹⁴ Меглена Плулчиева отпада от евролистата, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2009/05/13/718425_plugchieva_otpadna_ot_evrolistata_na_bsp/, последно посетен на 23.08.2017 г.

¹⁵ Резултати ЦИК, избори за ЕП 2009, <https://ep2009.cik.bg/results/>, последно посетен на 23.08.2017 г.

БСП се намира в доста деликатна ситуация в подготовката за европейските избори поради множеството вътрешни и международни кризи. Първото правителство на Бойко Борисов, лидерът на партия ГЕРБ, подава оставка след протести през февруари 2013г., а на последващите избори в следващото 42 Народно събрание влизат само 4 партии – ГЕРБ, БСП, „Атака” и ДПС. Правителството се формира около ДПС и БСП, подкрепено с гласовете на „Атака”. Основната вътрешнополитическа криза е свързана с ежедневните протести срещу правителството с министър-председател Пламен Орешарски, бившия финансов министър от времето на Тройната коалиция. Протестите се дължат на недалновидното решение на правителството за издигането на депутата от ДПС Делян Пеевски за председател на Държавната агенция за национална сигурност (ДАНС). По това време се случва и банковият фалит на най-голямата банка с публични средства – Корпоративна търговска банка.

Дефакто в ситуация на постоянни протести и растяща несигурност БСП трябва да подготви кампанията си за европейски избори. На тях се гледа много повече като на вътрешни избори и измерването на подкрепата за управляващи и опозиция, както и на отговор на въпроса дали ще има и предсрочни парламентарни избори.

Ситуацията около тежката конфронтация срещу правителството на левицата, а дори и в самата БСП, води и фрагментация на лявото политическо пространство и появата на същия терен на Алтернатива за българско възраждане (АБВ) на Георги Първанов, „Движение 21” на Татяна Дончева, в които се вливат мнозина разочаровани от политиката на правителството.

След приключването на мандата си като президент Георги Първанов прави неуспешен опит да си върне лидерството над БСП през 2012 г., а от януари 2014 възражда проекта АБВ, който от 2010 г. съществува като граждански проект в рамките на БСП. Негласно ръководството на партията се опитва да отстрани от битката за европейските избори близкия до Първанов лидер на групата на българските евродепутати в Европейския парламент Ивайло Калфин, отреждайки му неизбираемо място. Това е и повод за самия Калфин, чувстващ се бламиран от времето на президентските избори, да оглави една такава листа и открито да се присъедини към формацията на Първанов. Дейците около Георги Първанов и Ивайло Калфин дори обявяват алтернативна листа за европейските избори, вследствие на което те и други дейци като Росица Янакиева и Румен Петков са изключени от БСП.¹⁶

В средата на 2013 г. и Татяна Дончева напуска БСП и основава партията си „Движение 21”. За краткия период на тези важни промени „Движение 21” не успява да се подготви за европейските избори навреме, тъй като получава

¹⁶ Изключиха Георги Първанов и Румен Петков от БСП, <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/izkliuchiha-georgi-pyrvanov-i-ruven-petkov-ot-bsp-6006955>, последно посетен на 23.08.2017 г.

регистрацията си през март 2014, но АБВ излиза на изборите като алтернатива на БСП в лявото политическо пространство. Коалицията „АБВ“ е водена от Ивайло Калфин, а поради липсата на партийна регистрация се явява заедно с Политическо движение „Социалдемократи“ с лидер Елена Нонева, Обединени социалдемократи с лидер Йордан Гергов, Обединения блок на труда – лейбъристи с лидер Екатерина Атанасова и Българска партия „Либерали“ с лидер Михаил Шишков. Коалицията получава близо 4% от гласовете или 90 000 гласа, не успява да вкара евродепутат, но прави силна заявка за влизане в Народното събрание при бъдещи избори.¹⁷

От друга страна кризата в Украйна, свързана с протестите на „Майдана“ в Киев и свалянето от власт на смятаните за проруски президент Виктор Янукович, се отразяват рязко и върху политическата ситуация в България. В дните след смяната на властта в Киев, българският външен министър Кристиян Вигенин посещава Киев при новата власт далеч преди повечето от останалите правителства от ЕС, а това рефлектира силно върху вече споменатия русофилски електорат на БСП. Критични изказвания правят лидерите на различни групи от БСП, народни представители, а и множество от симпатизантите на левицата открито се обявяват срещу Вигенин.¹⁸ От друга страна БСП се опитва да започне строителството по българската част на газопровода „Южен поток“, но поради съпротива от страна на Европейската комисия и след посещение на група американски сенатори проектът е преустановен. Проектът за АЕЦ „Белене“ също не е осъществен. Това се приема силно негативно както от Русия, така и от поддръжниците на БСП. Популярната теза, че БСП е партията на русофилите в България, е оспорена дори от влиятелния мозъчен тръст към Президента на Руската федерация – Российский Институт Стратегических Исследований (РИСИ), който нарича БСП „една антируска и проамериканска партия“.¹⁹ РИСИ насочва вниманието си към АБВ, като партия с интерес в подобряването на българо-руските отношения.

На този фон на вътрешни и международни проблеми, както и на конкуренция от страна на АБВ, БСП участва в изборите за Европейски парламент на 25 май 2014 г. в познатия формат „Коалиция за България“ заедно с още 7 партии – „Български социалдемократи“ на Георги Анастасов, Движение за социален хуманизъм на Александър Радославов, „Европейска сигурност и интеграция“ (бившата „Рома“ на Тома Томов), Комунистическа партия на Бъл-

¹⁷ АБВ – Алтернатива, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/04/01/2273167_alternativa_za_bulgarsko_vuzrajdane_abv/, последно посетен на 23.08.2017 г.

¹⁸ БСП се притеснява, че заради Украйна губи гласове, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2014/03/15/2261882_bsp_se_pritesniava_che_zaradi_ukraina_gubi_glasovete/?showform=loginsuccess&provider=facebook#_=_, последно посетен на 23.08.2017 г.

¹⁹ БСП - Нет такой партии, <https://riss.ru/analitics/5856/>, последно посетен на 23.08.2017 г.

гария на Александър Паунов, Земеделски съюз „Александър Стамболийски“ на Спас Панчев, „Нова зора“ на Минчо Минчев и „Еврорوما“ на Цветелин Кънчев. Като цяло партиите повтарят почти изцяло състава си от предишните европейски избори, символизирайки континуитет. Съставът на коалицията за европейските избори повтаря състава на „Коалиция за България“ на парламентарните избори от 2013 г.

Партия „Рома“ сменя името си на „Европейска сигурност и интеграция“, а скоро след това и лидера си. Новата формация е партията на Цветелин Кънчев „Еврорوما“, за която се смята, че би донесла по-сериозен приток на гласове от ромския етнос на базата на последните парламентарни избори, в които участва сама – тези от 2005 г., когато получава 1,3% или 45 000 гласа.²⁰ От 2005–2017 г. е част от „Коалиция за България“.

Залогът на европейските избори е и в оцеляването на правителството, както и в личния престиж на председателя и президент на ПЕС Сергей Станишев, който взема решението да води лично листата. Освен него, в листата на избираеми места са включени Георги Пирински, Илияна Йотова, Петър Курумбашев от гражданската квота, преподавателката по антропология във Франция Достена Лаверн и други популярни лица и интелигенция, чрез което БСП се опитва да се справи със съмненията, че ѝ липсва капацитет и подкрепа от интелигенцията и гражданските среди. Въпреки всичко местата за коалиционните партньори са оставени в неизбираемата зона около шестото място, като шестото място е оставено за партията „Български социалдемократи“, и така подредената листа не разширява електорална тежест, което е ярко илюстрирано и от самия резултат.

Основното послание и внушение, което се прави, е анти-ГЕРБ, срещу завръщането на ГЕРБ във властта и цялата кампания минава под знака на противопоставянето с опонентите от ГЕРБ, както и лявата коалиция „АБВ“.²¹ Анализирайки условията на междупартийната конкуренция вляво, то лозунгът на „Коалиция за България“ би била – Коалицията е автентичното и силно ляво, което може да управлява и което няма да позволи втори мандат за Бойко Борисов. Формацията получи 424 037 гласа подкрепа или 18.935% и се нарежда на второ място след ГЕРБ. Партията печели равен брой мандати с ДПС – по 4 всяка. Без съмнение разликата би намалела сериозно при липсата на конкурент вляво в лицето на АБВ.

Резултатите водят до неминуемото сваляне на подкрепа за правителството от страна на ДПС с поглед към парламентарни избори през есента на 2014 г.

²⁰ Политическо движение „Еврорوما“, http://www.omda.bg/page.php?title=Политическо_движение_Еврорوما&IDMenu=396&IDArticle=4242, последно посетен на 23.08.2017 г.

²¹ Мартин Шулиц със закъснение се включи в кампанията, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/04/25/2288286_martin_shulc_sus_zakusnenie_se_vkljuchi_v_kampaniata/#_=#_, последно посетен на 23.08.2017 г.

Сергей Станишев подава оставка като председател на БСП и заминава за Брюксел в качеството си на евродепутат.

Заклучение

В рамките на 10 години от членството на България в Европейския съюз, БСП участва в три поредни избори за членове на ЕП – през 2007, 2009 и 2014 г. Като истинска интегрална част от Партията на европейските социалисти, Столетницата се стреми да излъчва образа на една завършила своята трансформация, модерна социалдемократическа партия. Още на първите избори това е показано ясно от самия формат на коалицията „Платформа ПЕС“. Коалиционните формати на парламентарните избори през 2005, 2009 и 2013 г. се различават от тези за европейските избори през 2007, 2009, 2014 г., като дори запазването на един или друг партньор е свързано с прагматизъм и настройване според различните ситуационни фактори. БСП излиза с посланието за обединението на европейските леви на първите си избори за ЕП, а във вторите и третите е във формат „Коалиция за България“. Структурирането на коалиционните формати зависи от множество фактори, но не бива да забравя факта, че по време и на трите избора БСП е част от управляващото мнозинство и се налага освен да защити ценностите си на европейско ниво, да легитимира допълнително политиката си на национално ниво и да докаже, че заслужава да получи мандат от избирателите и да управлява.

Всички явявания на избори за Европейски парламент се случват в периоди на скандали и вътрешни кризи за БСП, а значимостта на европейските избори не успява убедително да бъде представена в посланията на коалициите, защото на всеки от трите евровота резултатът е забележимо по-слаб от този в национални избори преди или след това. Важен извод е също, че на национални избори БСП се явява в коалиции, за да избегне вътрешнополитическа изолация, а на евроизбори – за да постигне по-голяма европейска приемливост.

ЛИТЕРАТУРА

- Карасимеонов, Г. (2010). *Партийната система в България*, София: Фондация „Фридрих Еберт“, с. 157–160.
- Тодоров, А. Избирателите на БСП. – В: Канева, Л., Мизов, М., Кандиларов, Евг. *Изследвания по история на социализма в България: Преходът*, София: ЦИПИ, 2011, с. 329.
- Kanev, D. (1996). Bulgaria: “Left” and “Right” in the Emerging Party System. – in: Matynia, E. (ed.): *Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990–1995)*, SLON, Praha, pp. 184–185.

Александър Радославов: Социалният хуманизъм е съвременен прочит на християнските ценности, <http://www.duma.bg/node/101257>, последно посетен на 22.08.2017 г.

АБВ – Алтернатива, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/04/01/2273167_alternativa_za_bulgarsko_vuzrajidane_abv/, последно посетен на 23.08.2017 г.

БСП се притеснява, че заради Украйна губи гласове, http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2014/03/15/2261882_bsp_se_pritesniava_che_zaradi_ukraina_gubi_glasovete/?showform=loginsuccess&provider=facebook#_=_, последно посетен на 23.08.2017 г.

БСП с амбиции за 9 от 18 евродепутати, <https://news.bg/politics/bsp-s-ambitsii-za-9-ot-18-evrodeputati.html>, последно посетен на 22.08.2017 г.

БСП утвърди листата на кандидатите за евродепутати, http://www.dnevnik.bg/evropa/evropeiski_parlament/2007/03/24/321977_/#_=_, последно посетен на 22.08.2017 г.

БСП – Нет такой партии, <https://riss.ru/analytics/5856/>, последно посетен на 23.08.2017 г.

Движение за социален хуманизъм – програмни документи, <http://dshbg.org/docs.php>, последно посетен на 22.08.2017 г.

Изключиха Георги Първанов и Румен Петков от БСП, <https://www.vesti.bg/bulgaria/politika/izkliuchiha-georgi-pyrvanov-i-rumen-petkov>, последно посетен на 01.09.2017 г.

КБ подписа коалиционно споразумение, <https://dariknews.bg/novini/parlamentarni-izbori-2009/koaliciq-za-bylgariq-366413>, последно посетен на 23.09.2017 г.

Лозунгите на кампанията за европейските избори в България, <http://www.lpi-bg.org/?page=analysys&lng=bg&action=show&aid=49>, последно посетен на 22.08.2017 г.

Мартин Шулц със закъснение се включи в кампанията, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/04/25/2288286_martin_shulc_sus_zakusnenie_se_vkljuchi_v_kampaniiata/#, последно посетен на 23.08.2017 г.

Меглена Пругчиева отпада от евролистата, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2009/05/13/718425_plugchieva_otpadna_ot_evrolistata_na_bsp/, последно посетен на 23.08.2017 г.

Политическо движение „Евророма“, http://www.omda.bg/page.php?title=Политическо_движение_Евророма&IDMenu=396&IDArticle=4242, последно посетен на 23.08.2017 г.

Партия „Рома“, библиотека Omda, http://www.omda.bg/page.php?title=Рома_Политическа_партия&IDMenu=401&IDArticle=4255, последно посетен на 01.09.2017 г.

Резултати от избори за Европейски парламент 2007, <http://ep2007.cik.bg/results/>, последно посетен на 22.08.2017 г.

Румен Овчаров излиза в неплатен отпуск, <http://btvnovinite.bg/article/57961>, последно посетен на 22.08.2017 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 2, 2017

ГОЛЕМИТЕ НАДЕЖДИ

ИЛИЯНА АНДОНОВА ПЕТРОВА

Резюме. Статията “Големите надежди ” е посветена на управлението на първия кабинет след преломната 1989 г., с министър-председател Иван Костов, завършил конституционно определения му мандат.

Връщайки се 20 години назад, бихме могли да кажем, че 1997 г. е една от най-критичните в политически и икономически план година след демократичните промени у нас – липса на доверие във властта, страховито обезценяване на лева, хаос, паника, градовете са обхванати от протести, блокират се пътища. Съюзът на демократичните сили е в епицентъра на тези събития от края на 1996 г., организирайки множество протести срещу управлението на Демократичната левица..

На 19.04.1997 г. се провеждат предсрочни парламентарни избори, на които СДС получава безпрецедентна подкрепа – голямата част от българските избиратели възлагат своите надежди на тази политическа партия, вярвайки, че тя е така дългоочакваният носител на промяната.

“Големите надежди” има за цел да изследва съставът и политическата ефективност на правителството с премиер Иван Костов, известно сред обществото и като правителство на Обединените демократични сили (ОДС). Под понятието “политическа ефективност” ще разбираме съотношението между заявените управленски цели (например политически платформи, предизборни обещания) и тяхната степен на реализация в края на мандата на кабинета. Или с други думи, в каква степен управляващите са изпълнили своите предизборни обещания и поетите пред народа ангажменти, на база на които гласоподавателите са ги избрали.

Ако допуснем, че първите правителства след 1989г. са имали политическа воля за промяна, то те най-малко не са имали достатъчно време за да я реализират – като например кабинета “Луканов” (и двата му мандата са прекалено къси) или управлението на Димитър Попов, продължило по-малко от една календарна година (323 дни).

Комулативното наличие на пълен управленски мандат и кабинет, съставен от експерти, с утвърдени професионални и морални качества, е абсолютна предпоставка за висока политическа ефективност, тоест висока степен на реализация на предизборно заложените

политически приоритети и респективно – оправдани очаквания на избирателите.

Друг показател, по който бихме могли да определим степента на политическа ефективност на дадено управление, и в частност изследването в настоящата статия, е нагласата на избирателите в края на мандата. Ще сравним изборния резултат на СДС през 1997 г. с този през 2001 г. и като резултат ще получим отговор на въпроса “Оправдаха ли се големите надежди на българския избирател?”.

В хода на статията ще изследваме политиката на правителството и постигнатите в отделните сектори резултати. Кабинетът “Костов” има безспорни постижения като въвеждането на валутен борд у нас – ключов финан-сов инструмент за постигане на така желаната през 1997 г. икономическа стабилизация, както и безспорни провали.

Ключови думи: СДС/ОДС, правителство, управление, пълен мандат, политическа ефективност.

GREAT ASPIRATIONS

Iliyana Andonova Petrova

Abstract. “Great aspirations” is an academic article about the political cabinet of the first government after 1989y., headed with Ivan Kostov as a prime minister, who finished a full constitutionally defined mandate.

Returning back 20 years, we might say that 1997y. is one of the most critical years in political and economic plan after the democratic changes in Bulgaria – lack of trust in government, devastating devaluation of the Bulgarian funds, chaos, panic, cities are covered by protest, roads are blocked. The Union of Democratic Powers is at the epicenter of these events since the end of 1996y., organizing many protests against the management of the Democratic left wing.

On the early elections held on 19.04.1997y. UDP gets unprecedented support – the majority of Bulgarian voters set their great expectations on this political party, believing that it is the long-awaited bearer of change.

“Great aspirations” has the purpose to research the composition and efficiency of the Ivan Kostov’s cabinet, known to society as United Democratic Powers. We define the concept of “political efficiency” as a ratio between the declared management goals (for example political platforms, pre-election promises) and their realization rate at the end of the governance mandate. In other words, in what extent the politicians have fulfilled their halsens, for which they have won the elections.

We might say that the first administrations after 1989y. have had a political will to change, although they did not have time to achieve the wanted results – for example “Lukanov’s” administration (both his mandates were too short) or Dimitar Popov’s management, lasted less than an year, only 323 days.

A cumulative presence of full government mandate, and a cabinet of experts, with professional and moral values, is an absolute premise for high efficiency, which means success of pre-election promises.

Another indicator that we might use to define the political efficiency of any government, and in particular of UDP, is the voter’s attitude at the end of the mandate. We will compare UDP’s election result in 1997y. with that in 2001y. and as a result we will receive an answer to the question: “What happened with the Bulgarian’s great aspirations?”

In the course of the article we will examine the government’s policy and the results that they achieved.

Ivan Kostov's administration has undeniable achievements like currency board – a key financial instrument for achieving the desired financial stabilization, but undeniable failure too.

Key words: UDF/UDP, government, management, full mandate, political efficiency.

* * *

“Големите надежди”

Повече от 28 години след десети ноември 1989 г. България изостава драстично по всички показатели от останалите си “братски страни” и социалистическите страни извън съветския блок. “Оправданието, че преходът от комунизъм към демокрация сам по себе си означава криза, е меко казано несериозно” (А. Томов. Голямото ограбване на България. София, 2013).

Според резултатите от 2015 г. на World Happiness Report, световният индекс на щастието, България е на 134-то място от общо 158 държави, участвали в проучването. Според резултатите в доклада, едва 31% от българските граждани определят себе си като щастливи хора. Непосредствено преди нас в класацията е Камерун, а след нас са страни като Конго, Уганда, Сенегал, Бенин, Того и др. Парадоксът тук е, че България е страна – член на Европейския съюз, а останалите държави са африкански или много бедни островни държави. Важно е да се отбележи, че тук под понятието “щастие” авторите на изследването не влагат смисъла на субективното за всеки човек емоционално състояние. Резултатите от този доклад са изключително показателни, защото те са на база компоненти като брутен вътрешен продукт на глава от населението, социални свободи, продължителност на живота в добро здравословно състояние, ниво на корупция и др. Както самите автори на доклада посочват – той е послание. За България и нейните управленски елити посланието е повече от категорично, защото както можем да видим от резултатите, България е най-нешащната страна в цяла Европа. Причините за нещастieto и неудовлетвореността на българските граждани, поставили ни на дъното на тази класация, са много – най-ниска средна работна заплата в Европейския съюз, липса на социални опори, най-нисък ръст на брутен вътрешен продукт, който от своя страна е правопропорционален на чувството на хората за собствен прогрес, няколко милиона българи, които постоянно ограничават своето потребление, нестихващият емигрантски поток от наши сънародници и т.н. Тук трябва да отбележим и един друг много значим факт – страната ни не е преминала през нито един сериозен катаклизъм като война, природно бедствие, климатични аномалии, епидемии или др. Значително изостанали сме по редица показатели и от страните, с които до 1990 г. сме били равни. От тук следва да направим извода, че причините за тези критично ниски показатели би следвало да се търсят в управлението на страната, т.е. в неговата неефективност.

Осемдесет и седмото правителство на Република България, популярно сред обществото и като правителство на Обединените демократични сили, е първото след демократичните промени през 1989 г., с пълен управленски мандат. Кумулативното наличие на пълен управленски мандат и кабинет, съставен от експерти, с утвърдени професионални и морални качества, е абсолютна предпоставка за висока политическа ефективност. Под понятието “политическа ефективност” следва да разбираме съотношението между заявените управленски цели (например политическа платформа, предизборни обещания) и тяхната степен на реализация в края на мандата на правителството. Или с други думи, в каква степен управляващите са изпълнили своите предизборни обещания и поетите пред народа ангажименти, на база на които гласоподавателите са ги избрали.

За да бъде тази статия напълно обективна и прецизна, считам за необходимо да припомня, че правителството на Иван Костов поема управлението на държавата в един доста критичен за икономиката ни момент. Икономическата нестабилност от своя страна е породена от политически причини – липса на доверие във властта. През февруари на 1997 г. инфлацията достига най-високата си точка след обявяване на националната ни независимост – близо 243%. Левът се обезценява със светкавична скорост и едва през февруари един щатски долар се търгува за близо 3000 лв. Хаос и паника обземат обществото. Големите градове са обхванати от протести, блокират се пътища. Съюзът на демократичните сили е в центъра на тези събития от края на 1996 г., организирайки множество протести срещу управлението на Жан Виденов. Началото на януари 1997 г. в колаборация с Конфедерацията на труда “Подкрепа” организират Втората национална стачка, пътищата са блокирани, а работниците отказват да работят. Оставката на кабинета “Виденов” е последвана от три неуспешни опита за съставяне на правителство.

Назначаването на служебно правителство от президента и приемането на решение за провеждане на предсрочни парламентарни избори през месец април водят до преустановяване на задълбочаващата се до момента политическа и икономическа криза.

Изборният резултат на СДС на предсрочните парламентарни избори от 19.04.1997 г. идва като логичен завършек на всички тези събития. И този завършек е грандиозен – СДС получава най-голямата подкрепа, която ѝ е гласувана на парламентарни избори след демократичните промени. Надеждите, които обществото възлага на това управление, са големи.

Коалицията на Обединените демократични сили, в състав – Съюз на демократичните сили и Народен съюз, получава 57.1% от вота на избирателите или 137 депутатски места (123 за Съюз на демократичните сили и 14 за Народен съюз), което ѝ осигурява пълно мнозинство. Това са двете политически партии, подписали споразумение за общи листи, обща предизборна платфор-

ма и общо управление месец преди изборите. Според съглашението, Иван Костов е определен да представлява коалицията. Изборната победа е вече факт, остава само новото управление да започне усилено работа, за да оправдае доверието на българския избирател.

Правителството е назначено на 21.05.1997 г. с решение на XXXVIII народно събрание. Министерският съвет първоначално се състои от 17 членове, 16 от които ръководят различните министерства. По отношение на партийната принадлежност, пълен превес има Съюзът на демократичните сили. След структурните и персонални промени през 1999 г. в кабинета остават 15 министри, в съотношение 13:2, отново в полза на СДС.

Правителството на ОДС е първото, което представя в парламента 4-годишна програма за управление – “Програма на правителството на Република България (1997–2001)”, която по-късно е обновена като “България 2001”. Управленската програма по същество е политически документ, разработен и приет от Министерския съвет в началото на управлението, който съдържа както общо изведени приоритети, така и конкретни мерки и стъпки към постигането им.

Кабинетът “Костов” започва официално работа по реализация на своята амбициозна 4-годишна програма – *Ние, министрите от правителството на Република България, поемаме тази висока отговорност пред всички българи, пред нас самите и пред нашите деца... Решени сме да изпълним своите ангажименти...* Още в първа точка на “Програма на правителството на Република България 1997–2001” – І. Бъдеще за България, откриваме ясно заявена политическа воля за излизане от тежката политическа и икономическа криза, обхванала страната. Пророческо се оказва следното изречение: *Знаем колко трудно ще бъде това, знаем, че доверието, което получихме, е уникално и няма да ни бъде дадено повторно. Затова сме решени да не провалим шанса, който ни даде народът със своя вот.* Факт е, че СДС никога повече не стига до такъв изборен резултат, а дали даденият от народа шанс и възложените на това управление надежди са оправдани, ще проверим в по-нататъшното развитие на статията.

На тази цел е подчинена и настоящата програма. Тя не просто определя нашите намерения, но и документира ангажимента, който поемаме пред българския народ – да постигнем конкретни неща в конкретни области:

- (1.) *Да постигнем още в края на първата година на управление положителен стопански растеж на основата на финансова и икономическа стабилизация и да създадем условия за развитие на частната инициатива.*
- (2.) *Да приватизираме държавните предприятия, за да има всяко от тях отговорен стопанин; да реструктурираме или да затворим губещите предприятия, за да престанат да произвеждат загуби за сметка на целия български народ.*

- (3.) Да възстановим напълно частната собственост върху земята и да възродим българското земеделие.
- (4.) Да разработим модерна индустриална, търговска, инвестиционна и инфраструктурна политика.
- (5.) Да създадем такава социална политика, при която всеки български гражданин да бъде сигурен за днешния и за утрешния си ден.
- (6.) Да въведем ред и спокойствие за гражданите, да се преборим с организираната престъпност и мафията.
- (7.) Да отстояваме решително европейската политика и цивилизационна ориентация на страната; да подготвим в рамките на мандата си приемането на България в Европейския съюз.
- (8.) Да положим всички усилия България да бъде приета в НАТО до края на четиригодишния период на управление.
- (9.) Да задържим българските младежи в България, като им осигурим възможност за творческа реализация и шанс за по-добро бъдеще.
- (10.) Да не допуснем по-нататъшно замърсяване на българската природа.
- (11.) Да съхраним добрите традиции в образованието и културата, като същевременно създадем условия за активен обмен с най-напредналите страни и творци.
- (12.) Да възстановим значението на общочовешките и особено на християнските ценности като основа на обществения морал.

Единственото възможно бъдеще за България е в рамките на Европейския съюз, бъдеще изградено на основата на европейските ценности, знания и умения. Всички наши действия ще се подчиняват на това, България, която оставим на нашите деца, да бъде една европейска, уверена в себе си и в своето бъдеще страна.

В синтезиран вид това е програмата и посоката на развитие на страната, която правителството на ОДС си поставя за цел да следва и реализира.

За да бъде едно управление наистина успешно, освен ясно и детайлно начертан политически курс, е необходим и кабинет, съставен от високо квалифицирани кадри, с утвърдени професионални и морални качества. Разбира се, не бива да забравяме факта, че министерският пост сам по себе си е политическо назначение. Ролята на всеки един министър е да ръководи и координира поверения му ресор, подпомаган от експертен екип. На практика не е невъзможно това да се случи успешно и без образование и/или опит в съответна сфера, но според мен те са немаловажна предпоставка за едно резултатно управление.

След преглед на биографичните справки на членовете на Министерския съвет можем да обобщим по следния начин – министър-председателят и 14 от членовете на кабинета (от състава на Министерския съвет преди структурните и персонални промени от 1999г.) имат образование и/или предходен професионален опит, кореспондиращи със същината на работата в поверените им

ресори. Има обаче и двама министри (с партийна принадлежност към СДС), чиято квалификация не кореспондира със същината на работа в министерствата, които те оглавяват. Това са Валентин Василев (министър на търговията и туризма) и Марио Тагарински (министър на държавната администрация).

Следва да проверим каква част от големите надежди, които българският народ възложи на Иван Костов и неговите министри, се оправдаха и кои останаха само добри пожелания.

Тази година (2017 г.) се навършиха 20 години от въвеждането на паричен съвет у нас – едно от безспорните постижения на кабинета “Костов”. Както по-рано отбелязахме, правителството пое управлението на държавата в много критичен за икономиката момент, единствен разумен изход от който бе въвеждането на валутен борд. Макар още преди провеждането на предсрочните парламентарни избори да е ясно, че в страната ще бъде приложен този тежък финансов инструмент, реално новото правителство взема това жизнено важно решение на 01.07.1997 г. Чрез гласуване на промени в Закона за Българската народна банка и Закона за банките, народните представители фиксират обменния курс на българския лев към германската марка в съотношение 1000:1 (днес в съотношение 1,95583 лева за едно евро). Неоспорим факт е, че икономиката ни има нужда от такава ревизия след като в края на 1996 г. и началото на 1997 г. тя е “прегряла”.

След въвеждането на пакет от мерки като валутния борд, овладяната хиперинфлация и стабилизирането на националната валута, още същата година започва да се усеща възстановяване на работните заплати и пенсиите, както и темп на покачване на основните плащания (табл. №1).

ПОКАЗАТЕЛИ	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
ОСНОВНИ ПЛАЩАНИЯ /лв./					
СРЕДНА РАБОТНА ЗАПЛАТА ЗА СТРАНАТА	132 317	187 438	201.00	224.50	240
ГАРАНТИРАН МИНИМАЛЕН ДОХОД	19 251	31 040	37.30	38.65	40
МЕСЕЧНА ДОБАВКА ЗА 1 ДЕТЕ	6755	8555	8.56	8.56	8.56
СРЕДНА ПЕНСИЯ /на пенсионер/	37 273	62 080	66.93	86.41	92,37
СОЦИАЛНА ПЕНСИЯ	22 053	31 675	35.83	40.00	42.33
МАКСИМАЛНА ПЕНСИЯ	56 931	95 025	107.48	160.00	169.32
ОБЕЗЩЕТИЕ/средно/ ПРИ БЕЗРАБОТИЦА	30 136	54 030	63.18	73.90	80.40

Таблица 1. Основни макроикономически показатели в периода 1997–2001 г.

Забележка: данните за периода 1999–2001 г. са в деноминирани лева. Източник: НСИ, НОИ

Основната цел на всяка икономика е постигането на устойчив растеж на обема на производство, който от своя страна се изразява в нарастващ брой работни места и производителност, нарастващо количество и качество на благата, растящи доходи и повишаване на жизнения стандарт. Отрицателните темпове на растеж, нарасналата безработица и обедняването на българските граждани от края на 1996 г. и началото на 1997 г., през 1998 г. вече са пречупени в положителна посока. Всепризната мярка за измерение на икономическия растеж е темпът на нарастване на brutния вътрешен продукт (БВП, таблица №2). Той се получава като сума от произведените в страната и оценени по пазарна стойност стоки и услуги. В обобщение можем да кажем следното: действително, видно от данните на Националния статистически институт, още в края на първата година от управление на Обединените демократични сили, в страната започва финансова и икономическа стабилизация, която от своя страна води до положителен стопански растеж.

Таблица 2. Темп на прираст на БВП /в проценти/

Година	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
България	-0,5	4,2	-5,5	5,5	5,9

Източник: НСИ, Евростат

Правителството на ОДС работи усилено в посока на масовата приватизация, като успява да раздържави 45% от държавните активи в периода 1997–2001 г. Преди това приватизацията е по-скоро символична. През 1996 г., когато правителството на БСП стартира т.нар. *масова приватизация*, са приватизирани едва 6%–7%. Всеки пълнолетен български гражданин получава правото на приватизационни бонове, които да се окрупнят от специално създадени за целта приватизационни фондове, за да се превърнем в *народ от собственици*. Още в началото на мандата си правителството на Костов реструктурира тези фондове във финансови холдинги, с цел да се прекъсне напълно връзката със собствениците на приватизационните бонове.

Както можем да видим в “Програма на правителството на Република България 1997–2001 г.”, заложената цел е да се извърши *бърза, пълна и необратима приватизация на предприятията, като за целта ще използваме всички възможности*.

Като основна своя цел, правителството залага *до края на 1998 г. да бъдат приватизирани всички индустриални и търговски предприятия, както и значителна част от инфраструктурата*. Така и става. Само за 1998 г. у нас са

сключени 1200 сделки за над 2 милиарда лева, като ясно се акцентира върху това, приватизацията да е *бърза*.

Въпросът тук е дали действително са намерени нови *отговорни стопани*, които да оздравят губещите предприятия и да ги превърнат в печеливши, осигурявайки икономически растеж и нови работни места?

Смисълът на приватизацията е да нарасне властта на обикновения гражданин за сметка на бюрокрацията. У нас този процес чувствително се различава от приватизационните модели в повечето източноевропейски страни и резултатът от него е слаба икономическа и социална ефективност. В България, по данни на Агенцията за приватизация, в голямата си част приватизационните сделки се извършват без търг и конкурс, противно на заложеното в *Програмата*, за разлика от другите страни, където практиката е да се раздържавява чрез публични търгове. У нас това става най-често с т.нар. *потенциален купувач*. Това от своя страна автоматично води до почти пълна липса на прозрачност и неминуемо поражда съмнения за корупционни практики и личностно обогатяване на властимащите.

Раздържавяването е необратим процес. След финализиране на приватизационната сделка, държавните активи вече са в частни ръце и съдбата им в голяма степен зависи от волята на новия собственик. По тази причина е изключително важно кои ще бъдат тези нови собственици на граденото от поколения българи.

Неизбежно изниква въпросът дали у нас масовата приватизацията е насочена към социално справедливо разпределение на държавната собственост или към задоволяването на личните интереси на властимащите и техните приближени?

Лесно бихме могли да направим извод дали приватизацията у нас освен *бърза и пълна* е и икономически рентабилна. Към днешна дата, от всички приватизирани предприятия, под 10% все още съществуват и работят. Респективно тук можем да дадем еднозначен отговор на въпроса “Успешна ли е приватизационната политика на кабинета?” и отговорът е “не”.

По въпроса с възстановяването на частната собственост върху земите, от кабинета действат бързо. Според екологичната политика на СДС, опазването на горските масиви и природни богатства, ще бъде значително насърчено, ако формата на собственост е частна. В Декларацията за национално съгласие е заявена политическа воля за ускорено възстановяване на собствеността върху земеделските имоти. Резултатите в тази посока са налице още през ноември 1997 г., когато влизат в сила Закон за възстановяване на собствеността върху горите и земите от горския фонд и Закон за обезщетяване на собственици на одържавени имоти. Множество промени търпи Законът за собствеността и ползването на земеделските земи. И в действителност частната форма на собственост на земи и гори в голямата си част е възстановена. Не можем да кажем същото обаче за българското земеделие и животновъдство. По данни

на НСИ през 1997 г. в страната има 1,500,000 свине и 3,020,000 овце. През 2001 г. броят на тези селскостопански животни е спаднал съответно 35% и с 45%. Същият процентен спад се наблюдава и в производството на някои основни земеделски култури като плодове и зеленчуци.

Кабинетът “Костов” работи в посока към европейско и евроатлантическо партньорство на страната.

Като първа стъпка, за доразвиване на инициативата на президента Петър Стоянов и служебния кабинет, в областта на външната политика и приетата през март Национална програма за подготовка и присъединяване на България към Северноатлантическия съюз, непосредствено след началото на мандата, още на 8 май 1997 г. е приета Декларация за национално съгласие, която конституира присъединяването на страната ни към Организацията на Северноатлантическия договор като основен национален приоритет. Края на 1997 г. е взето решение за откриване на постоянна дипломатическа мисия на България към НАТО и Западноевропейския съюз в Брюксел. Следват множество участия на политическия елит в различни заседания и срещи. По линия на НАТО обаче настъпва и първата по-осезаема управленска криза. По време на войната в Косово страната получава нота от Алианса с искане за транзитно преминаване на съюзнически самолети през българското въздушно пространство. Въпреки недоволството на опозицията и под заплахата от протести и вот на недоверие, на 28 април 1999 г. правителството разрешава въздухоплавателни средства на Алианса, в рамките на операция “Съюзна сила”, да преминат над територията на страната, за да извършат въздушни удари над Югославия. С почти пълно мнозинство парламентът взема и решение, с което дава право на войските на НАТО да преминат и през сухопътното пространство на България.

Правителството на ОДС дава заявка и за ускорена подготовка за членство в Европейския съюз. На 16 юли 1997 г., вече по време на мандата на ОДС, излиза становище по молбата за членство на България в Европейския съюз от 14 декември 1995 г. в рамките на “План 2000”, което охарактеризира страната ни като кандидат, който не е достатъчно добре подготвен, за да започне преговори за присъединяване. Залегналата в “България 2001” национална стратегия за преговори за присъединяване става факт на 23 март 1998 г., когато кабинетът приема “Национална стратегия за присъединяване на Република България към ЕС”. Месец по-късно започва многостранен аналитичен преглед на законодателството на страната. През следващата 1999 г. Министерският съвет приема Постановление №47, с което се създава Съвет по европейска интеграция и работни групи, които да координират процеса по присъединяването ни към ЕС. На 10 декември в Хелзинки Европейският съвет взема решение да започне преговори по присъединяването на България.

На 15 февруари 2000 г. е и официалното откриване на преговорите – провежда се първото заседание на Междуправителствената конференция за присъединяването на България към Европейския съюз.

В заключение можем да кажем, че по линия на външната политика правителството на ОДС работи последователно и в посока към реализиране на заложените цели и програма. Макар членството на страната ни както в Алианса, така и в Европейския съюз да става реалност след края на мандата, приносът на кабинета и в двете посоки е съществен. Още повече, че за първи път от едно десетилетие насам в България има консенсус по отношение на външната политика.

И до тук с (не)оправданите надежди...

Видно от таблица №1, през целия мандат на управление, правителството работи в посока на непрекъснато и периодично увеличаване на основните плащания. Има обаче и друг немаловажен индикатор за икономическото развитие на страната и на провежданата от кабинета социална и икономическа политика – и това е нивото на безработица. По данни на Националния статистически институт, през 1997 г. безработните у нас са били 14,4%, а в края на управлението на кабинета статистиката показва – 19,5%. Сред основните причини за нарастващия брой на безработни лица през периода са реструктурирането на икономиката и форсираната приватизация. Голяма част от предприятията, особено в сферата на промишлеността, са закрити. Висок е и броят на освободени от длъжност в приватизираните предприятия.

За да функционира нормално едно общество, освен основното социално право на труд, жизненоважно е животът, здравето и сигурността на гражданите да са добре защитени и гарантирани от закона. Това на практика се постига чрез висока ефективност на съдебната система и свиване на мащабите на престъпността. В периода на управление на кабинета “Костов”, криминалните престъпления са по-малко от тези в началото на десетилетието, но все пак остават чувствително висок процент на база седем милионното население на страната. Усещането за несигурност у хората произлиза най-вече от ниския процент на разкриваемост и влезли в сила осъдителни присъди. Например за 1997 г. по данни на Националния статистически институт регистрираните у нас криминални престъпления са 159 784, като от тях разкрити са едва 12 446 или по-малко от 8%. Към края на мандата на правителството налице е спад с около 16%–17% на регистрираните криминални деяния, а разкриваемостта от своя страна се е покачила до около 10%. Междувременно започва да нараства броят на икономическите престъпления. Отчитаме спад на регистрираните престъпления през 2001 г. с около 27 000, но общият им брой отново остава висок, а разкриваемостта – ниска. На практика през 2001 г. едва 1 от 10 криминални деяния бива разкрито. Но проблемът не се изчерпва дотук. Държавата не просто не е в състояние да се пребори с престъпността, тя става част от нея. Едва в края на 1997 г. са първите сериозни корупционни скандали, които разклащат стабилността на управлението. Някой от главните фигури в кабинета са в епицентъра на тези събития. Един от тримата заместник министър-председатели и министър на промишлеността – Александър Божков – се

сдобива с прозвището “мистър 10%” поради подозрения за получавани комисионни от приватизационните сделки по време на неговия мандат. Тук можем да добавим още много имена, но не това е основната цел на статията.

До края на мандата на правителството корупционните скандали са неизменна част от политическата действителност, и една от главните причини за драстичния спад на електорална подкрепа за СДС на следващите парламентарни избори.

Началото на 1998 г. правителството е изправено пред първия вот на недоверие, внесен от социалистите, основан на недоволство от водената здравна политика. Бави се здравната реформа и преминаването ни от Съветска командно-административна здравна система тип “Семашко” към плуралистична система на здравеопазване тип “Публично-частен микс”.

Провалената структурна политика в индустрията пък е повод за внасянето на втори вот на недоверие от парламентарната група на Демократичната левица през 1999 г. Гласуването е на 7 април и вотът е отхвърлен с 139 гласа “против” и 87 “за”.

1999 г. се оказва преломна за управляващата коалиция на СДС–НС. Както самият премиер, така и голяма част от министрите в кабинета са обвинени в корупция и злоупотреба с власт. Общественият натиск върху правителството расте, хората настояват за оставки на корумпираните министри и на тези с нисък рейтинг. “Командирът” е заставен да извърши персонални и структурни промени в кабинета. Но зад тези рокади стоят и две други немаловажни причини. На 10 декември 1999 г. България получава покана да започне преговори за присъединяване към Европейския съюз. За целта страната се нуждае от ново правителство, което да се ползва с широка политическа и извънпарламентарна подкрепа. Като причина за промените не трябва да пренебрегваме и резултатите от местните избори. На тях става ясно, че СДС са загубили подкрепата на повече от един милион гласоподаватели в сравнение с парламентарните избори 1997 г. Това е недвусмислена индикация, че има осезаема промяна в настроенията на хората и политическите им виждания. На практика става така, че Иван Костов прави почти изцяло нов, втори кабинет, без да съобщи мотивите си за персоналните смени в Министерския съвет. Постовете си запазват едва 6 от първоначално назначените министри.

Направената от Костов реформа успява в някаква степен да успокои разбунения обществен дух, но за кратко. Не така обаче стоят нещата във вътрешнопартиен план. На XI национална конференция на СДС през февруари 2000 г. премиерът надминава всички очаквания в изказването си. В отчетния си доклад той заявява: *Трябва да освободим първите редици на СДС от компрометирани политици с нисък морал. СДС да престане да бъде трамплин за кариера или икономическо устройване. Да изкореним всичко гнило в СДС.* С тези думи на практика Костов публично признава всички недъзи на управляващата партия, които между впрочем отдавна витаят в публичното пространство.

Като естествен развой на събитията идва и третият вот на недоверие към правителството, внесен от БСП и Българската евролевица. В мотивите на вота е посочено, че *по време на тригодишното си управление правителството на СДС издигна корупцията в ранг на държавна политика*. Според опозицията приватизационните сделки и лицензионните режими са *благоприятна почва за обогатяване на властта*. Критики има и по линия на съдебната система и поставянето ѝ в зависимост от изпълнителната власт.

Едва няколко месеца преди да изтече мандатът на правителството, от кабинета са изправени пред поредното препятствие – четвърти вот на недоверие, внесен от Българската социалистическа партия. Мотивите са, че управляващото мнозинство не е в състояние да *опазва общественият ред, да гарантира сигурността на гражданите*.

В заключение по изпълнението на “Програма 2001” можем да направим следните изводи:

Безспорен факт е постигнатата от кабинета икономическа стабилизация още в края на 1997 г., и считаме ангажимента по точка (1.) от програмата за изпълнен.

От изложеното по отношение на приватизационната политика на правителството стана ясно, че раздържавяването е “успешно” само от гледна точка на бързината и броя сключени приватизационни сделки, но не и като желан икономически ефект и поради тази причина отчитаме поетия по точка (2.) ангажимент за неизпълнен.

Във връзка с възстановяването на частната собственост върху земята и възраждане на земеделието, точка (3.) от програмата, считаме ангажимента за частично изпълнен, предвид цитираните данни от Националния статистически институт.

Поетият по точка (4.) ангажимент на правителството отбелязваме като неизпълнен, предвид провалената по тази линия политика, която става повод и за внасянето на втория вот на недоверие към управлението.

Изводите ни по отношение на точка (5.) от програмата са за частично изпълнен ангажимент. Наблюдава се едновременно ръст при всички основни социални плащания, но и повишаване с близо 5% на безработицата, които са двете страни на водената от правителството социална политика.

Ситуацията по точка (6.) от програмата е сходна. Отново е налице частично изпълнен ангажимент. От една страна има регистриран спад на криминалните деяния, от друга – ръст на икономическите престъпления и нивото на корупция.

По време на управлението на кабинета стартират преговорите за присъединяване на страната ни към Европейския съюз и по точка (7.) отчитаме поетия ангажимент като изпълнен.

Макар членството на България в Алианса да не става факт по време на това управление, приносът на правителството по линия на трансатлантиче-

ската интеграция на страната е факт и по тази причина отчитаме ангажимента по точка (8.) като частично изпълнен.

По данни на Евростат населението на страната е намаляло с приблизително 8% за изследвания от нас период. В голямата си част тази демографска криза се дължи на нестихващ емигрантски поток на млади и трудоспособни български граждани, търсещи възможности за реализация и достоен живот извън граница. По тази причина считаме ангажимента по точка (9.) от програмата за неизпълнен.

До края на 2000 г. са изработени, приети и публикувани всички нормативни актове, необходими за изпълнението на “Програма 2001” в областта за правилна експлоатация и опазване на околната среда и поради тази причина считаме поетия по точка (10.) ангажимент за изпълнен.

По отношение на точка (11.) от програмата, касаеща образованието и културата у нас, считаме ангажимента за частично изпълнен. Действително добрите традиции в тези две сфери са съхранени, но от друга страна, през периода по никакъв начин не е насърчаван или реализиран активен обмен от национално значение с най-напредналите страни и творци.

Управлението на коалицията СДС–НС е съпътствано през цялото време от тежки корупционни скандали, компроматни войни, политически сътресения и сравнително висок процент престъпност, поради което смятаме ангажимента по възстановяването на християнските ценности и висок обществен морал по точка (12.) за неизпълнен.

Следователно, в чисто процентно отношение, можем да определим политическата ефективност на кабинета “Костов” на 45%. По-важна обаче се оказва “оценката” на избирателите. Видно от резултатите на парламентарните избори през 2001 г., 60% от гласувалите за СДС през 1997 г., намират своите надежди за неоправдани и правителството за неефективно.

ЛИТЕРАТУРА

Томов, А. *Голямото ограбване на България.*

Цураков, А. *Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атенатите в България.*

Национален статистически институт.

Национален осигурителен институт.

В-к “Демокрация”, 10 февруари 1997 г.

Стенограми на Народното събрание на Република България.

11-та Национална конференция на СДС /www.omda.bg/

Варна 1998 г., Програма на правителството на Република България 1997–2001 г.

IV

Научна област

„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление

**„Социология, антропология и науки за
културата“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ПРОБЛЕМИ И СТЕРЕОТИПИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА СЪВРЕМЕННИТЕ ЧИТАЛИЩА

СИЛВЕНА НЕДЕЛЧЕВА БАЙРАКОВА

Резюме. Проникването на чуждестранния опит в процеса на създаване на модерни институции в условията на не-свобода води до появата на първата гражданска организация по време на Възраждането. Историческите обстоятелства обаче инкорпорират в нея характеристики, присъщи на държавните културни институти. Днес широката мрежа на тази специфична организация „читалище“ изпитва трудности в своето ефективно съвременно развитие, поради някои стереотипи на социалистическото културно управление в миналото и институционалната памет. Потреблението и икономическата стойност на културните стоки определят динамичен пазар, в който читалищата се конкурират с други културни институти и граждански организации. Противоречивите публични коментари за тази деликатна сфера на българската култура, свързана с националната идентичност, извикват необходимостта от открит дебат и изчерпателно изследване. Посредством емпиричните изследвания статията разглежда някои слабости пред държавната администрация и местното ръководство на сектора. Тези две линии на управление са различни и решаващи. От една страна, се проектира влиянието на културната политика, упражнявана от държавата и нейните общини. От друга страна, човешкият ресурс, ангажиран в организацията, който отразява местния потенциал на лидерството, е еманация на демократичния характер на развитието на читалищата. Два основни проблема експлицират, анализирайки статистиката от емпиричното изследване. Първият е свързан с неизпълнената децентрализация на културния сектор. Липсата на възможности за развитие на местната и регионална културна политика подхранва комуникационно неразбирателство между читалищата и административните държавни структури. На практика, общините се възползват от социо-културните ефекти от гледна точка на устойчивия растеж, но рядко инвестират в капацитета на структурите на читалищата. В същото време, по-високото централизирано ниво на държавна власт изпълнява стандартизирана политика, безразлична към контекстуалните особености, дистанцирана от идеята за публично договорено управление на сектора. Социалистическото наследство в паметта на институциите поддържа формално стереоти-

па на административното ръководство в противовес на модерния държавен управленски подход, който се фокусира върху положителното въздействие на децентрализацията. Друг проблем, който се проявява чрез данните, е свързан с демографските промени и миграциите, които изкореняват потенциала на периферията да развива активно гражданско общество и жизненни граждански организации. Акцентирайки върху ръководните фигури и органи на вътрешната организационна структура, изглежда, че времето постепенно е „отмилано“ лидерите им. Стереотипите в работата са свързани с невъзможността за адаптация към новите изисквания на пазара. Основните отговорни лица за развитието и функционирането на организацията имат разбиране за управлението, формирано в много различен контекст. Често профилът им показва ниво на средно образование и липса на специализация в областта на мениджмънта. В съвременната теория на „общество на знанието“ тази критична слабост трябва да бъде преодоляна чрез правилна обществено договорена политика. Проучването в дълбочина на тази комплексна проблематика на необичайното обединение на гражданска организация и държавен културен институт е необходима основа за вземане на правилните решения, които да гарантират оцеляването на читалищата и тяхната ефективна съвременна проява.

Ключови думи: читалища, държавна културна политика, културни политики на местно и регионално ниво, администрация vs. мениджмънт, лидерство, институционална памет.

PROBLEMS AND STEREOTYPES IN THE MANAGEMENT OF THE CONTEMPORARY CHITALISHTA (BULGARIAN COMMUNITY CENTRES)

Silvena Nedelcheva Bayrakova

Abstract. The penetration of foreign experience in the process of founding modern institutions in the conditions of non-freedom conducts to the emergence of the first civil organization during the Bulgarian Revival. However, the historical circumstances incorporate in it characteristics that are typical for the government cultural institutes. Nowadays, the wide network of this phenomena “chitalishta” experience difficulties in its effective contemporary development, because of some stereotypes of the socialistic cultural management in the past and the institutional memory. Consumption and the economic value of cultural goods determine a dynamic market where the chitalishta compete with other cultural institutes and civil organizations. The controversial public comments on this delicate sphere of the Bulgarian culture, related to the national identity, demand an open debate and a comprehensive study. Through empirical research the paper examines some weaknesses to the governmental administration and the local leadership of the sector. These two lines of management are distinct and crucial. On one side, it comes the impact of the cultural policy run by the state and its municipalities. On the other side, the human resource engaged in the organization, that reflects the local potential of leadership, is the emanation the democratic nature of the chitalishta’s development. Examining the statistics of the empirical research two basic problems appear. The first is related to the unfulfilled decentralization of the cultural sector. The lack of opportunities to develop local and regional cultural policy determines a communicational misunderstanding between the chitalishta and the administrative government structures. Practically the municipalities take advantage of the socio-cultural effects in terms of sustainable growth, but rarely invest in the capacity of the chitalishta’s structures. Concurrently, the upper centralized level of the government authority perform standartalized policy, indifferent to the contextual specifics, in distance of the idea of publicly negotiated management of the sector. The socialistic heritage in the institutions’ memory formally maintains

the stereotype of administrative guidance in opposition to the contemporary state management approach that focuses on the positive impact of the decentralization. The other problem that appears through the data is linked to the demographic changes and migrations that eviscerate the periphery's potential of developing active civil society and vibrant civil organizations. Concentrating the attention on the management figures and bodies of the of the internal organizational structure, it seems that the time has "drained-away" their leaders. The stereotypes in the work flow are related to the impossibility to adapt to the new requirements of the market. The main responsible persons for the organization's development and running have their understanding of management formed in very different context. Frequently their profile exposes a level of secondary education and absence of specialization in the management field. In the contemporary theory of a "knowledge society" this crucial weakness have to be overpassed by correct publicly negotiated policy. Exploring in depth this complex matter of the unusual union of civic organization and government cultural institute is a necessary base of taking the right decisions that will guarantee chitalishta's survival and their effective contemporary manifestation.

Key words: chitalishta (Bulgarian community centres), government cultural policy, local and regional cultural policy, administration vs. management, leadership, institutional memory.

* * *

Читалището е първата гражданска организация, възникнала в условията на не-свобода, в контекста на обособяването на българския народ в нация и в неравния му преход от патриархално към модерно общество. Етапите в историческото му развитие вклиняват причудливи и на пръв поглед взаимно-изключващи се характеристики. Централизираното управление на културата в периода на социализма изменя първообраза на читалищната организация и устойчиво измества участието на общностите в местните културни политики за сметка на държавното "обгрижване". Моделът на планова дейност, обслужващ интересите не на локално, а на централно партийно ниво, променя трайно организационната култура и внедрява администрирането като основен метод на работа на читалищния управителен орган.

Историческата динамика на развитие на читалището го обособява като специфично съвременно сдружение, хибридно съчетание между гражданска организация и държавен институт, белязано от противоречиви публични оценки. Основната хипотеза на настоящия текст за проблемите в неговото управление след 1989 г. е свързана с институционалната памет¹ и стереотипите на работа, които не могат да се адаптират към новото му взаимодействие с държавната политика. Потреблението и икономическата стойност на културните блага обуславят динамичен пазар, на който читалищата се конкурират с други културни институти и граждански организации. Тяхната успешна реализация като културно-просветен фактор зависи от различни променливи, но насто-

¹Кабакчиева, Петя. „Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет” в „Българския комунизъм”, с. 131.

ящото изследване ще се фокусира върху *управлението*, разглеждано през две перспективи. От една страна, влияние върху развитието на читалищата оказва външната среда, която включва въведената посредством законовите рамки и нормативната уредба държавна и общинска политика. Читалищният сектор е обект на управление, но и субект в демократичното формулиране на публични политики. В този смисъл, интерес предизвиква неговата взаимовръзка с държавната и общинска администрация, тъй като тя отразява ролята му като коректив на решенията на представителната демокрация. От друга страна, читалищата са граждански сдружения, чийто най-висш управителен орган е общото събрание. То е формулата, чрез която общността излъчва свои представители, които поемат отговорността да развият организацията с оглед на публичното благо и нейната специфична мисия. Този модел предполага съпричастност на управителния орган към дефинирането на културно-просветните потребности на местната общност и изисква лидерски качества за включване в договарянето на национални или локални публични културни политики. В тази перспектива значим фактор в развитието на читалището е вътрешният за организацията човешки ресурс с ръководни функции – настоятелство, председател, излъчени от общото събрание, и административната длъжност секретар.

В очертаните общи рамки на външно и вътрешно организационно управление експлицитат две полета на изследователски интерес: да се установи взаимодействието между читалищата и държавната и общинска културна политика; да се установят унаследени от миналото практики, упражнявани от основните ръководни органи на читалището, които биха могли да възпрепятстват развитието на читалищната институция като модерен и гъвкав културен център.

За изследването на визираната хипотеза е използван количествен метод. Той може да маркира проблемни полета и да даде основа за информирано качествено проучване, което да ги осветли в дълбочина. Количественият метод е осъществен чрез прилагането на анкетна карта² през специализирания софтуер Lime Survey. Изследването бе проведено в периода 10.05.2017–13.06.2017, като бяха изпратени общо 2547 покани за участие. От тях 850 читалища от страната попълниха изцяло получената по електронна поща анкетна карта. Поканата за участие беше адресирана до председатели и секретари, като във всяко от изпратените писма е автоматично генериран уникален код за достъп в системата, имащ за цел да предотврати многократно изпращане на информация от името на едно и също читалище. Интерпретацията на емпиричните данни е допълвана и от метода на включено наблюдение, стартирало през март 2014 г.

Умишлено е търсено разпределението на читалищата, включили се в проучването, по признак населено място, тъй като при евентуално крайно

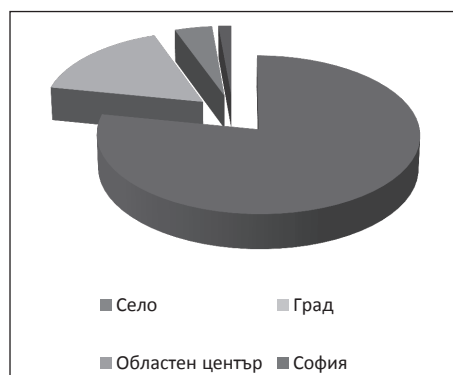
² Разработената и използвана в докторантското проучване анкетна карта съдържа 53 въпроса – поради нейния обем тя не е приложена към настоящата статия.

неравномерно разпределение на отговорите, може да се предположи корелационна връзка. В положение на концентрация на населението, особено на младото поколение, в няколко големи центъра и в условията на “тих ужас” на културния пазар в провинцията, би могло да се допусне формирането на различни пътища и разбирания за развитието на културата според изходната позиция – местоживеене и професионален опит на респондента. На таблица №1 (графика №1) ясно се вижда доминацията в групирането на участниците от селата, но това явление не е неочаквано, тъй като по статистически данни отношението на читалищата в градовете към тези в селата общо за страната е приблизително 1:4.³

Таблица №1

Изберете в коя категория попада населеното място, в което е регистрирано вашето читалище:		
	Брой	Процент
Село	664	78.1
Град	139	16.4
Областен център	35	4.1
София	12	1.4
Общо	850	100.0

Графика №1

Националната културна политика е механизъм, чрез който индивидът усвоява общите ценности и маркери на идентичност, посредством които се поддържа общността. Тъй като читалищата са централно субсидирани, именно поради изпълняването на държавни задачи, значима за тяхното развитие е комуникацията с властта. Въпросите в анкетната карта, отнасящи се до взаимоотношенията с държавната и общинска администрация по отношение на културната политика, имат за цел да проверят репутацията на читалищата, техния символен капитал на културно-просветни средища, както и да провокират вид самооценка.

Сравнението между таблица №2 и №3 отразява любопитен нюанс в мнението на респондентите относно доверието от страна на институциите на държавната и местна власт към читалищната дейност. Прави впечатление затруднението да се даде категорична оценка в първия случай, в който 45.2% от анкетираните не могат да преценят какво е отношението на държавниците към читалищните дела. При съпоставка с въпроса за доверието на местните власти се наблюдава значително по-голяма увереност в репутацията на чи-

³ Според данни на НСИ за 2005 г. – 2299 читалища в селата и 539 в градовете, за 2007 г. – 2347 в селата и 548 в градовете, за 2012 г. – 2488 в селата и 587 в градовете.

талицата и техния външен образ пред по-ниските етажи на държавна администрация. Чувствително е намалял процентът на колебаещите се. Би могло да се допусне, че доминиращото единомислие за високата и много високата степен на доверие (56% и 16.5%) е продукт на по-непосредствения взаимен контакт на институциите.

Таблица №2

Според вас каква е степента на доверие към вашето читалище от страна на институциите на държавната власт?		
	Брой	Процент
Много ниска	37	4.4
Ниска	113	13.3
Висока	272	32.0
Много висока	44	5.2
Не мога да преценя	384	45.2
Общо	850	100.0

Таблица №3

Според вас каква е степента на доверие към вашето читалище от страна на институциите на местната власт?		
	Брой	Процент
Много ниска	39	4.6
Ниска	76	8.9
Висока	476	56.0
Много висока	140	16.5
Не мога да преценя	119	14.0
Общо	850	100.0

Въпросът за степента на доверие е логично свързан с успешното целенасочено комуникиране на положителен образ от страна на читалището към външната среда – в случая държавната и местна власт. Представянето на резултатите от читалищната дейност по презумпция е проблематично, доколкото природата на културно-просветните организации не предполага точно мерило и не се води от стопански интерес. Поради липсата на обективни критерии за количествено и качествено измерване на работата особена тежест придобива читалищният имидж, като тук се подчертава конотацията на значението целенасочено конструиран. В съвременната динамична и технологична среда на свръхпредлагане на продукти на пазара на културните и развлекателни индустрии читалището трябва да се позиционира като конкурентен и модерен културен център с оглед на устойчивото си развитие и оцеляване. В този смисъл успешното комуникиране на провежданите събития и услуги, публичността на постиженията в неформалното образование, промотирането на културни продукти е част от стратегията за развитие на организацията.

При съпоставянето на таблица №4 и №5 отново се наблюдава следното явление – процентът на респондентите, които не могат да преценят доколко ефективно представят резултатите от работата на читалището, е значително по-висок, когато оценяват комуникацията с държавната администрация (34.1% срещу 9.8%). В същото време анкетираните имат по-висока степен на съгласие по отношение на конструирането на имидж пред общинските власти – 57.4% и 25.6% отговарят положително. Тези емпирични данни отново могат да се свържат с непосредстваната комуникация с местната администрация.

Таблица №4

Според вас доколко ефективно вашето читалище представя резултатите от вашата работа пред държавната администрация?		
	Брой	Процент
В много ниска степен	40	4.7
По-скоро в ниска степен	110	12.9
По-скоро във висока степен	306	36.0
В много висока степен	104	12.2
Не мога да преценя	290	34.1
Общо	850	100.0

Таблица №5

Според вас доколко ефективно вашето читалище представя резултатите от вашата работа пред общинската администрация?		
	Брой	Процент
В много ниска степен	22	2.6
По-скоро в ниска степен	39	4.6
По-скоро във висока степен	488	57.4
В много висока степен	218	25.6
Не мога да преценя	83	9.8
Общо	850	100.0

Дистанцираната и спорадична връзка с централната власт, вероятно изразяваща се в изпращането на годишни отчети, произвежда мъглява оценка на ефекта от презентиранияте дейности и резултати.

При съпоставянето на таблица №4 и №5 отново се наблюдава следното явление – процентът на респондентите, които не могат да преценят доколко ефективно представят резултатите от работата на читалището, е значително по-висок, когато оценяват комуникацията с държавната администрация (34.1% срещу 9.8%). В същото време анкетираните имат по-висока степен на съгласие по отношение на конструирането на имидж пред общинските власти – 57.4% и 25.6% отговарят положително. Тези емпирични данни отново могат да се свържат с неопосредстваната комуникация с местната администрация. Дистанцираната и спорадична връзка с централната власт, вероятно изразяваща се в изпращането на годишни отчети, произвежда мъглява оценка на ефекта от презентиранияте дейности и резултати.

Стремежът за изграждането на образа на читалището като обществено значим социален ресурс е обвързан с аргументацията на неговото държавно финансиране. Годишната отчетност към централните органи – Министерството на културата и Министерството на финансите, се канализира през общините и Регионалните експертно-консултантски информационни центрове (РЕКИЦ). Не безинтересен е и механизмът на финансиране, който се определя с гласуван и одобрен от Министерския съвет стандарт за една субсидирана бройка (за 2017 г. – 7300.00 лв.), умножен по субсидираните бройки в съответното читалище. Общините нямат активна роля в разпределението на бюджета, но по закон са “поканени” да дофинансират читалищните дейности със собствени средства. Тъй като респондентите оценяват положително представянето на своята работа пред общинската администрация, а тя от своя страна им гласува високо доверие, любопитно е дали това взаимоотношение придобива финансови измерения.

Таблица №6

През последните 2 години вашето читалище получавало ли е дофинансиране от общината?		
	Брой	Процент
Да	405	47.65
Не	414	48.71
Не знам	31	3.65
Общо	850	100.0

От емпиричните данни изглежда, че дефинираното в Закона за народните читалища финансиране от общините има напълно пожелателен характер. Предвид мащабите на читалищната инфраструктура и големия брой читалищни сгради със статут на паметници на културата, обосновано произтича загрижеността за тяхната поддръжка и опазване. Чл. 23, т. 2 от закона гласи “При недостиг на средства за ремонта и поддръжката на читалищна сграда средствата се осигуряват от общинския съвет”. Както статистиката сочи, почти половината от анкетиранията читалищна общност трябва да е преодоляла ерата на течашите покриви и сградите са отлично ремонтирани. Другият сценарий предполага, че читалището има много високи собствени приходи, само заделя средства за ремонт и просто не изпитва нужда да се дофинансира⁴. Тези хипотези, граничещи с фантастиката, не отменят положението, че ползвател на вторичните ефекти от читалищната дейност са общините и то в контекст, когато ролята на културата като фактор за устойчиво регионално развитие е все по-силно акцентирана. Погледнато през историческата призма на развитие на читалищата, във времето от възникването им до 1944 г., местните инвестиции в културно-просветното средище (от частни дарения, от културна и стопанска дейност, от общинската администрация) са били основният му приходоизточник. С приемането на първия закон за народните читалища през 1927 г. всяко заселище е било длъжно да си основе читалищен фонд, включващ както земи, така и 5% от приходите на училищните имоти и суми от бюджетите на общините и окръжията. Тоталната централизация на културата след 1944 г. дистанцира местното население и общините от тази практика на “обгрижване”, съпричастност и участие в читалищния живот. След 1989 г. опитите за децентрализация на културните дейности изглежда не са съвсем успешни, тъй като и културните институти, и читалищата получават основните си средства от Министерство на културата.⁵ Оскъдните експертни и финансови ресурси в областите и общините за разработването на културни поли-

⁴ В тази връзка може да се отбележи, че масово читалищата се помещават в сгради, които са собственост на общината и се ползват безвъзмездно, но има и случаи, в които се заплаща наем.

⁵ За сравнение – България е с най-висок дял на централизирано разпределение на средствата за културния сектор в сравнение с държавите от Централна и Източна Европа.

тики и неефективното внедряване на принципа “на една ръка разстояние” не предпоставят практическото разчупване на вертикалния модел на управление и установяването на мрежови. В този смисъл трябва да се акцентира, че децентрализацията не изключва държавното финансиране, а поставя въпроса за механизма на неговото разпределение, както и за необходимите инструменти, които да насърчат диференциацията на източниците на приход на културните организации. Според емпиричните данни, отразени в таблица №7, нагласата на респондентите е в полза на твърдението, че читалищата трябва да бъдат подпомагани от общините – 82.59% са напълно съгласни, а 12.94% също подкрепят становището, макар и не с пълна категоричност. За сравнение таблица №8 представя мнението на анкетиранияте относно държавното финансиране, като и тук впечатление прави високият процент единомислие – 78.24% са напълно съгласни, а 17.53% в голяма степен. Тези данни съвсем очаквано подсказват характерното за българското общество традиционно патерналистично-етатистко виждане за управление на културата.

Таблица №7

Според вас читалищата трябва да бъдат подпомагани от общините, защото развиват дейността си на тяхна територия и допринасят за местното културно развитие		
	Брой	Процент
Изобщо не съм съгласен	40	4.7
По-скоро не съм съгласен	110	12.9
В голяма степен съм съгласен	306	36.0
Напълно съм съгласен	104	12.2
Не мога да преценя	290	34.1
Общо	850	100.0

Таблица №8

Според вас читалищата трябва да бъдат държавно подпомагани, защото изпълняват държавни задачи		
	Брой	Процент
Изобщо не съм съгласен	22	2.6
По-скоро не съм съгласен	39	4.6
В голяма степен съм съгласен	488	57.4
Напълно съм съгласен	218	25.6
Не мога да преценя	83	9.8
Общо	850	100.0

Нацията не е дадена веднъж завинаги, тя е плод на динамичен процес на интеграция. Тъй като по закон читалищата изпълняват държавни задачи, като чрез дейността си възпитават и утвърждават националното самосъзнание, то те са държавно субсидирани. В историческа перспектива може да се отбележи трайното им дистанциране от първообраза на публично пространство за дебат. Съвременната визия за читалищата извежда на преден план ролята им по опазване и популяризиране на нематериалното културно наследство, както и приноса им в неформалното образование и в достъпа до информационни услуги. Това оттласкване от мисията им да учат населението на “живот в гражданство” е свързано с дисконтинуитета в развитието на българското гражданско общество. Все пак включването на читалища-

та в договарянето на местни и национални политики за култура е важно от гледна точка на въвеждането на участващата демокрация като коректив на представителната. В същността си гражданството е форма на юридическа връзка между хората и националната държава с нейните институции. То е договореност, която легитимира действията на властта. В контекста на трусове на представителната демокрация значение придобива активността на читалищата по отношение на участието им в сформиранието на културни политики и в отстояването на техните интереси.

Таблица №9

Доколко е активно вашето читалище в наблюдаването на държавната културна политика и в търсенето на отговорност от държавата за провежданата политика в читалищния сектор?		
	Брой	Процент
Изобщо не е активна	97	11.41
Активна до известна степен	357	42.00
Активна в голяма степен	144	16.94
Изключително активна	60	7.06
Не мога да преценя	192	22.59
Общо	850	100.0

Таблица №10

Доколко е активно вашето читалище в наблюдаването на общинската културна политика и в търсенето на отговорност от общинската администрация за провежданата политика в читалищния сектор?		
	Брой	Процент
Изобщо не е активна	47	5.53
Активна до известна степен	314	36.94
Активна в голяма степен	259	30.47
Изключително активна	119	14.00
Не мога да преценя	111	13.06
Общо	850	100.0

Статистическите данни от проучването, презентирани на таблица №9 и №10, до голяма степен потвърждават предположението за затруднение в комуникацията с държавната администрация. При съпоставянето на резултатите се установява, че посочилите отговор “изобщо не е активна” са два пъти повече (11.41%), когато въпросът се отнася до провежданата от държавата политика. Също така общият сбор на активните в голяма степен и изключително активните организации в този случай е 24%, докато при съблюдаването на общинската културна политика той достига 44.47%. 22.59% срещу 13.06% са респондентите, които се колебаят и не могат да дадат категорична оценка. И в двата случая обаче най-масовият отговор е “активна до известна степен”, което алюзира сравнително ниско участие на читалищните представители в сформиранието на стратегии за културно развитие.

От емпиричните данни може да се заключи, че комуникацията на читалищата с общинската администрация е по-интензивна и директна, което подсказва нуждата от повече възможности да се договарят политики на местно и регионално ниво. Субсидиите от държавата не отменят необходимостта от широк национален дебат за управлението и развитието на чи-

талищния сектор с активното участие на професионалната общност и държавните експерти, който да произведе взаимно доверие, базово съгласие и по-ясни послания на признание.

Пазарът на труда в областта на културата се състои от два обособени типа професии: артистични професии и неартистични. Те са с различна йерархия, образование, възможности за развитие, критерии за успех и модели на заетост. Българската практика на културен мениджмънт често залага на творчески професии за административно-ръководни длъжности, които в този сектор съчетават разнородни функции, задачи и нива на управление. Информацията за заетите в областта на вътрешното ръководство на читалищата би могла да разкрие в различна светлина трудностите в развитието на сектора.

Изпълнителен орган на читалището е настоятелството, което по закон се състои най-малко от трима членове, избрани за срок до 3 години. То е излъчено от общото събрание и му е делегирано доверие да осъществява стратегическото управление на организацията. Интересно е да се отбележи, че преди централизацията на читалищния сектор по време на социалистическия период на управление, настоятелствата по места са били съсредоточие на огромен символен ресурс. В тях са участвали “първенците” на селището, като най-масово е представителството на учителското съсловие, въввлечено в характерния за времето утопичен проект за просвещение на народа. Като настоятели на доброволни начала са работели също еснафи, търговци, предприемачи, осъзнали образованието и инвестицията в култура като най-прекия път към осъществяването на българския модернизационен процес. Практика е била да се търсят влиятелните защитници от кметството, училището и църквата. Настоятелите са се ползвали с престиж сред местното население, те са били авторитетни фигури, надхвърлили масовия образователен и културен контекст с иновативни идеи и упоритост в реализацията им. Във времето на централизирано партийно управление на културата читалищните настоятелства се обезличават поради новите им чисто формални функции. Това отнемане на читалищата от местните общности води до намаляване на членския им състав, до принижаване на общото събрание и до вменияването на образа на държавен институт в една по същество гражданска организация. Процесът по формулиране на нова културна политика през 90-те години юридически им възвръща самоуправлението, но дисконтинуитетът в гражданската активност предпоставя множество проблеми в развитието на читалищния сектор. В тази перспектива интересен е съставът на съвременните настоятелства и техният ресурс по отстояване на публичните интереси. На таблица №11 се вижда разпределението на данните, като условието е да се посочи всеки верен отговор. Дадена е и възможност за отворен тип отговор, на който са реагирани 93-има човека.

Таблица №11

За настоятели в състава на настоятелството на вашето читалище са избрани:			
	Отговори		Процент от случаите
	Брой	Процент	
Директор/и на училище/а	105	5.6%	13.2%
Учители	389	20.7%	48.9%
Представители на самодеен състав/ самодейни състави	469	25.0%	58.9%
Ръководител/и на самодеен състав/ самодейни състави	254	13.5%	31.9%
Представители на общинската администрация	294	15.7%	36.9%
Общински съветници	85	4.5%	10.7%
Представител/и на бизнеса	281	15.0%	35.3%

Статистическите данни разкриват две основни съвременни тенденции – учителите вече не са най-масовото представителство; участниците в самодейните състави изглежда са основна група, от която се черпят настоятели. При отворения отговор, наред с множеството вариации, респондентите най-често са дописвали “пенсионери”, което би могло да се интерпретира както по посока на възможностите им за повече свободно време, така и по посока на навиците и разбиранията им, формирани в друг контекст. Друга категория, която не е отразена в таблицата, но често пъти е дописвана, е тази на юридическите професии. Притеснително изглежда включването на ръководителите на самодейни състави в настоятелството (31.9%), защото на практика те сключват договори със самите себе си. В основата на този феномен на неотчитане на формалната основа за развитие на конфликт на интереси вероятно стои интенцията да се урегулира конкуренцията между различните състави. Честа практика е в настоятелството да се включва по един представител на всяка формация, за да може ръководителят да лобира за нейните интереси и да упражнява контрол върху справедливото разходване на средствата между различните колективи. Тази тактика е порочна и поради още няколко преки последствия, извън конфликтното “самонаемане”. Съставът на настоятелството се разраства и организационната работа на неговите регулярни и ефективни срещи се затруднява. Неговите членове започват да отстояват разнопосочни вътрешни интереси за сметка на общото външно влияние, чрез което би трябвало непрекъснато да се предоговаря местната културна политика с общинската администрация. Не на последно място тази ситуация говори за дефицит на лидери и публични фигури, които да се ангажират трайно с читалищна дейност. Макар и процентното съотношение на представителите на общинската администра-

ция и на бизнеса (36.9% и 35.3%) да не изглежда слабо, позициите с по-висок престиж (директори на училища – 13.2%, и общински съветници – 10.7%) имат обратнопропорционална зависимост към ролята на настоятели. На фона на тези размисли прелюбопитно е мнението на анкетираните за достойнствата и отговорността на настоятелствата към читалищната дейност.

Таблица №12

Според вас читалищата имат силни настоятелства, активно ангажирани с тяхната дейност и отдадени на тяхната мисия		
	Брой	Процент
Напълно съм съгласен	303	35.6
В голяма степен съм съгласен	320	37.6
По-скоро не съм съгласен	131	15.4
Изобщо не съм съгласен	42	4.9
Не мога да преценя	54	6.4
Общо	850	100.0

Таблица №12 отразява високия процент на респондентите, които считат, че настоятелствата са активно ангажирани с читалищната дейност и отдадени на тяхната мисия – 35.6% са напълно съгласни, а 37.6% в голяма степен. Вероятно това наистина е така. Но когато тези данни се съотнесат към изводите от предходната статистика за състава на настоятелството, се разкрива една от причините за полярността на обществените мнения относно репутацията на читалищния сектор. Вероятно и представителите, и ръководителите на самодейните състави, и учителите, и пенсионерите са отдадени искрено на общественополезната читалищна мисия, но техният потенциал за публично влияние не е така висок. В съвременната българска ситуация на социална отчужденост и отдаване на приоритет на личния просперитет, трудностите с привличането на личности с богат символен капитал в настоятелствата не са изненадващи. “Първенците” от гледна точка на натрупан авторитет, образователен или икономически капитал вече като изключение могат да бъдат приетелени за настоятели, не като правило.

Друг решителен фактор за качеството на работа и за развитието на читалището са фигурите на председателя и секретаря. Първият е член на настоятелството и се издига от общото събрание, като тази длъжност съсредоточава представителни и оперативни функции. Секретарят на читалището (не е изборна длъжност) по закон организира изпълнението на решенията на настоятелството, организира текущата основна и допълнителна дейност, отговаря за работата на щатния и хонорувания персонал, представлява читалището заедно и поотделно с председателя. В контекста на динамично технологично развитие и социално преустройство към общество на знанието се налага необходимост-

та от нов модел на управление – творчески, иновационен, обединяващ висока професионална подготовка и готовност за непрекъснато усъвършенстване и повишаване на квалификацията. В дългосрочен план новият мениджмънт изисква дълбоки промени в организационната култура, мислене и действие. Подчертавайки съвременните потребности на социокултурната среда, не могат да не бъдат поставени високи образователни и професионални очаквания към основните управленски фигури в читалището – тези на председателя и секретаря. В същото време по закон няма изискуем образователен ценз за тези длъжности, тъй като те са много специфични и зависят в критична степен от човешкия ресурс на местната общност и от нейния демократичен избор. Потребно е да се постави ударение и върху развитието на тези позиции във времето. Преди 1944 г. заемащите тези длъжности са работели основно на доброволни начала. Макар и секретарят да е получавал някакво заплащане, то е зависело от възможностите на конкретното читалище. След пълната партийна централизация на културата и нарасналото финансиране от държавата позициите получават регулация, която гарантира много по-висока сигурност на работното място, и се дава възможност да се разрасне читалищният щат. Резултатите от тази политика са противоречиви. От една страна, благоприятните условия водят до увеличаване на заетите в читалищната сфера, до устойчивост и разнообразие на дейностите. От друга страна, заплащане започват да получават и много от настоятелите, което категорично отхвърля доброволчеството като основна черта на читалищната организация. След 1989 г. липсата на ясни правила и стереотипът на работа от близкото минало позволяват развитието на най-разнообразни местни интерпретации на щатния персонал. Това включва апетитната възможност местни “първенци” със средно образование да достигнат осигурителен праг за управленски позиции “Клас 1” от националната квалификация на професиите и длъжностите. Според изложените разсъждения, при разглеждането на таблица №13 трябва да се има предвид, че щатна ръководна длъжност може да означава както секретар, така и председател.

Таблица №13. Във вашето читалище на щатна ръководна длъжност има заети лица:

		Село	Град	Областен център	София	Общо
На възраст над 60 години	Да	21.1%	27.3%	42.9%	41.7%	23.3%
	Не	76.4%	69.8%	54.3%	58.3%	74.1%
	Не мога да преценя	2.6%	2.9%	2.9%		2.6%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Със средно образование	Да	79.5%	64.7%	42.9%	33.3%	74.9%
	Не	19.1%	32.4%	54.3%	66.7%	23.4%
	Не мога да преценя	1.4%	2.9%	2.9%		1.6%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

С профилирано мениджърско образование	Да	13.3%	29.5%	34.3%	25.0%	16.9%
	Не	81.8%	64.0%	54.3%	66.7%	77.5%
	Не мога да преценя	5.0%	6.5%	11.4%	8.3%	5.5%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

С профилирано образование в сферата на изкуствата	Да	16.0%	50.4%	60.0%	50.0%	23.9%
	Не	78.6%	46.0%	37.1%	50.0%	71.2%
	Не мога да преценя	5.4%	3.6%	2.9%		4.9%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Получените статистически данни трябва да се интерпретират в контекста на демографските процеси в страната и цялостното маргинализиране на културната сфера. Обезлюдяването през последните 20–25 години на селата и малките градове неминуемо поставя сериозен проблем с местния пазар на труда. От друга страна, ниското заплащане в сферата на културата подтиква много хуманитаристи да предпочетат реализация извън специалността. Както се вижда от гореизложената таблица, в областните центрове и в столицата има повече заети лица на щатна ръководна длъжност на възраст над 60 години и по-малко със средно образование в сравнение със селата и градовете. Вероятно читалищният сектор, на фона на по-динамичния културен пазар в големите центрове, не е толкова привлекателен за по-младите. Прави впечатление и големият процент на профилирано образование в сферата на изкуствата 60% – в областните центрове, 50.4% – в градовете, и 50% – в София, докато този на мениджърите е значително по-нисък. Този феномен може да намери известно обяснение в изтеглянето на мениджърите в културните индустрии. Но съществува и друга, по-дълбока причина за българския стереотип да се избират артисти и художници, както за читалищни длъжности, така и за директори на театри и галерии, така и за най-висшите управленски позиции. Ролята на културния мениджър не се мисли в нейната комплексност, гъвкавост и интердисциплинарност. Управлението в сферата на културата все още се смята за администриране и свеждане на задачите до изпълнителите. Много често то е краткосрочно, без ясна визия за бъдещите стратегически цели.

Таблица №14

		Село	Град	Областен център	София	Общо
Вашето читалище разполага ли с разписана стратегия за следващите 3–5 години?	Да	24.2%	27.3%	51.4%	41.7%	26.1%
	Не	68.7%	69.1%	48.6%	58.3%	67.8%
	Не знам	7.1%	3.6%			6.1%
Общо		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

На базата на емпиричните данни може да се допусне, че съществуват стереотипи на работа и устойчива организационна култура, които възпрепятстват адаптирането на читалищната организация към условията и изискванията на средата след 1989 г. При разглеждането на ръководните читалищни органи е наложително да се акцентира разликата между ръководител и лидер. Читалищната организация предполага потребност от лидерски тип управление, поради демократичния и граждански характер на нейната същност. Времето, в което този принцип е бил принизен, е обезличило природата на читалището. В “новите” условия на самоуправление значение придобива авторитетът, който не разчита на формалната си власт, а има уменията да убеждава, да регулира междуличностните отношения и да мотивира екипа си. Липсата на осъзнаване и дискутиране на този проблем измества фокуса върху хроничния дефицит на (държавни) средства за култура, замаскирайки необходимостта от вътрешен анализ и оценка.

Таблица №11

Според вас кои от следните типове експертиза са необходими, но не достигат за пълноценната работа на вашето читалище?			
	Отговори		Процент от случаите
	Брой	Процент	
Правна	225	12.3%	26.6%
Икономическа	156	8.5%	18.4%
Мениджърска	115	6.3%	13.6%
Свързана с интернет технологии	254	13.9%	30.0%
За набиране на допълнителни финансови средства	690	37.7%	81.5%
За управление на финансови средства	109	6.0%	12.9%
Педагогическа	64	3.5%	7.6%
За социални дейности	217	11.9%	25.6%
Общо	1830	100.0%	216.1%

В контекста на коментарите върху недостига на лидери в читалищните ръководства, таблица №15 представя изключително интересни данни. Съвсем очаквано, при сериозните финансови проблеми в сектора, 690 от общо 850 анкетирани (или 81.5%) посочват липсата на експертност при набирането на допълнителни средства като основна пречка за пълноценната работа. От статистиката се вижда, че разпределението на бюджетите, от друга страна, не представлява никаква трудност – това е вторият най-нисък процент (12.9%) след педагогическата експертиза (7.6%), която няма как да бъде дефицит, предвид традиционната ангажираност на учителското съсловие в читалищ-

ната сфера и многобройните дейности на неформално обучение. В дъното, с третия най-нисък процент са мениджърските компетенции – 6.3%, красноречиво положение, което отразява практиката проблемите да се обясняват с липсата на средства, а не с тяхното управление.

Експлициралите чрез емпиричното изследване предизвикателства пред читалищния сектор са основа за едно по-дълбочинно проучване и анализ, които не само да диагностицират, но и да потърсят възможни стратегии за преодоляване на трудностите в съвременното му развитие. С оглед на ефективността на държавната читалищна политика и дълбоките различия между големите културни центрове и условията в провинцията би било потребно известно диференциране на сектора. Тъй като реалностите на демографската ситуация и политиките за култура не са многообещаващи, неизбежни ще се окажат реформите за “застиналите” във времето на централизираното културно управление. За останалите, като печеливши вероятно ще се очертаят два основни подхода – активизиране на диалога и сътрудничеството с общинската администрация; концентрация на усилията по привличането на авторитетни настоятели, които имат висок обществен статут, управленски качества и новаторски идеи. Все пак тези проблеми са само част от комплексните трудности на развитие в сектора. Единствено широк публичен дебат, обединяващ представителство на читалищата, на държавната и общинската администрация, на творческите професии, на културните мениджъри и на експерти от хуманитаристиката, може да предпише адекватни мерки за преобразяването на читалищата в съвременни центрове за култура.

ЛИТЕРАТУРА

- Велев, Венцислав. (2016). Нуждата от укрепване на административния капацитет и потенциал на управление в читалищата. – В: *160 години общонародно читалищно дело*, София.
- Дракър, П. (1992). *Новите реалности*, София.
- Дракър, П. (1997). *Мениджмънт за бъдещето*, Варна.
- Дракър, П. (2000). *Посткапиталистическо общество*, София.
- Закон за народните читалища, *Държавен вестник*, брой 291, 28 март 1927.
- Закон за народните читалища, *Държавен вестник*, брой 89, 22 октомври 1996.
- Кабакков, Иван, Георги Вълчев и др. (2011). *Регионът: начини на употреба*, София.
- Кабакчиева, Петя. (2013). „Българският комунизъм в индивидуалната и в институционалната памет” в „Българският комунизъм”, София.
- Ландри, Ч. (1998). Културната политика в България: *Доклад на европейски експертен екип*, Враца.

Петров, Алексей. (2008). Репутацията на организацията. – В: *Икономика*, брой 3, София.

Томова, Биляна. (2003). *Изкуство и пазар*, София.

Томова, Биляна. (2007). Профил на културния мениджър или изкуството да управляваш. – В: *Икономика*, брой 1, София.

Дигитални ресурси:

Андреева, Диана. “Централизация Vs. децентрализация в културния сектор в условията на евроинтеграция”, Брой 31/ Април 2017 г.: /последно достъпна на 11 Август 2017 г./, <http://www.media-journal.info/index.php?p=item&aid=13>

Гаврилова, Райна. “Гражданско участие и културни политики”, в “Публични политики.bg”, Брой 1/ Септември 2013: /последно достъпна на 14 Август 2017 г./, <http://ejpp.eu/index.php/ejpp/article/viewFile/160/140>

Национален статистически институт: <http://www.nsi.bg>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

КЪМ ИЗМЕРЕНИЯТА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ СВЯТ ВЪВ ФЕНОМЕНОЛОГИЯТА НА ДЕЙВИД КАР

ЧАВДАР ВАЛЕНТИНОВ ДИМИТРОВ

Резюме. Предмет на изследването е проектът на Дейвид Кар за феноменология на историята. Осветляване на съществени аспекти от подхода на американския философ е целта на статията. За въведение в темата е избрано кратко описание на наративистките програми от онтологичен тип в контекста на интерес от страна на хуманитарните науки. Като следваща част, чрез обзор върху рецензии за последния труд на Кар, е даден и съответният план от рецепции с различен статут на понятията „смисъл“, „историчност“ и „наративност“. Преглед на коментари, направени от други учени в обща дискусия за наративната история, заема централната част. На първо място, в посока доразвиване идеята за „гледна точка“ е възражението на Едуард Кейси срещу асиметрията между примата на темпоралността на човешките преживявания и ролята на пространството в изследванията на Кар. Тук са представени и посочените от Кейси възможности мястото да бъде алтернатива на времето в разбирането за история и наратив. Второ, работата на Кар върху проблемите, поставени от понятието „история“ пред трансценденталния проект на Едмунд Хусерл, е видяна от позицията на Стивън Кроуел. Като следваща точка, в същата критична перспектива, е разгледана тезата на Кар за колективна интенционалност, чиято значимост е решаваща за историческия опит като ангажимент на агента във важен-за-нас проект. Тук чрез анализа на Кроуел е обърнато внимание на възможността за усложняване на представената от Кар „метафизика на всекидневния живот“. В заключителната част е потърсено съотнасяне между терминологията на очертаните концепции и възгледа за онтологичен статут на наративността, така както той е аргументиран от Кар – в единство от феноменологичен и прагматичен подход.

Ключови думи: философия на историята, наративистка парадигма, историчност, феноменология на мястото, колективна интенционалност, онтологичен статут.

EXPLORING DIMENSIONS IN DAVID CARR'S PHENOMENOLOGY OF THE HISTORICAL WORLD

Chavdar Valentinov Dimitrov

Abstract. The subject matter of this inquiry is the project for phenomenology of history developed by David Carr. The article aims at bringing to light important aspects which characterize the approach of the American philosopher. An introduction to the theme is a short description of ontological narrativism, as a research program the human sciences are interested in. The following part of the text is an overview of the difference in status regarding the concepts of meaning, historicity and narrativity in some receptions of latest book by Carr. A summary of other scholars' commentaries within the discussion on narrative history is the centre of the paper. First, as a development of the idea of point of view, is an objection by Edward Casey to the asymmetry between the primal temporality of human experience and the role of space in Carr's work. An examination Casey gives to the alternative possibilities which place holds in contrast to time for the understanding of history and narrative is also presented here. Second, the elaboration on the notion of history, proposed by Carr as regards the transcendental project of Edmund Husserl, is viewed from the critical position of Steven Crowell. Through the same perspective is given the next account of Crowell for Carr's thesis on the decisive significance of collective project (or "we-intentionality") for the agent of historical experience. In addition, a possibility for complicating the "metaphysics of everyday life" – a notion which Carr adopts, is addressed. In conclusion an attempt is made to relay terminologically the accents of the outlined conceptions toward the way Carr argues for an ontological status of narrativity, namely, by fusing phenomenological and pragmatic approaches.

Key words: philosophy of history, paradigm of narrativism, historicity, phenomenology of place, collective intentionality, ontological status.

* * *

I. Въведение

Настоящото проучване е основано предимно върху съпоставяне на някои разбираня за спецификите на феноменологичния подход на Дейвид Кар. На това ниво ангажиментът е да се покаже как съответни акценти на коментатори могат да бъдат съгласувани с общата терминология на един проект за наративна история. Постъпателното изявяване на тази перспектива и представянето на тезата на Кар са оформени като относително пълни реконструкции в последните етапи от изложението. В плана на рефлексивността в *херменевтичната ситуация*¹ на тематизиране изследваните понятия касаят мисленето на

¹ Начинът на хомогенизиране чрез рефлексивно „включване“ на широк и хетерогенен, релевантен към изследователския процес, пред-структуриращ опит; „наративизиране“ са както херменевтичният кръг, т.е. сюжетно са включени пред-структури на тематизация в изследването, така и хоризонтите на интерпретативно конституираните артефакти и форми на живот. За разлика от структуралистките модели, „херменевтичната ситуация“ не

сюжетната композиция, която е както начин на съществуване, така и задължително условие за изследване на обекти в хуманитарните науки. Нейният двоен статус – емпиричен тематичен предмет и момент на самата изследователска стратегия – дефинира също частична дистанцираност и ситуираност спрямо изследваното (Гинев 2005: 59, 62-3). Очертават се два начина за проблематизиране на традиционното разграничение между научно обяснение и литературен сюжет. Програмите от *методологически* тип нямат ресурс за преодоляване на въпроса за корените² на сюжета като характеристика на биването-в-света. Формулировката, че тя пред-структурира тематизирането на времето и конституирането на изследователски обекти в историческата наука (Гинев 2005: 80), съответства на *онтологичната* теза. Наративността е мястото, в което разказването и наративното разбиране (заедно с разказвача и реципиента) конвергират в свят, който е смислова цялост; смисловата структурираност на съществуването е „наративно биване-в-света”³. Наративното разбиране има епистемологичен приоритет спрямо формално-семиотичните принципи. Виждането, че вече има истории, независимо от когнитивния акт на разказване, не означава тяхното реифициране. Те са единствата на временизиране и смислова конституция в съществуването. Тяхното осмисляне трябва да бъде в термините на феноменологично-конститутивен анализ (Гинев 2005: 83, 84). Предвид тази отправна точка статията задава поредица от критични отнасяния към аспекти от възгледа на Кар за онтологичен статут на наративността. Положителната равносметка от опита с различни позиции зависи от възможността за съотнасяне на термините в очертаните рецепции с аргументация, основана върху единство от феноменологична темпоралност и прагматика.

II. Предизвикателства пред един „директен” смисъл на историческото събитие и характеристиките на колективния субект

В последния труд на американския философ Дейвид Кар – *Experience and History. Phenomenological perspectives on the Historical World* (2014) [*Onum и история. Феноменологични перспективи към историческия свят*], контекстът от интенционалност, темпоралност и интересубективност е база за алтерна-

допуска овакантеното място на субективното съзнание да бъде заето от анонимната менталност на структурно-граматическите кодове”. Вж. за повече върху тези въпроси Гинев, Димитри. *Вплетеност и откритост*. Стара Загора: Идея, 2005, с. 54–65.

² Поетическо въображение, вродена способност, естествена нагласа, особености в развитието на детската психика или пред-структуриране на когнитивни структури. – Вж. Гинев, 2005, с. 68–79.

³ За тези кратки формулировки Гинев се позовава съответно на Holdheim, Wolfgang. *The Hermeneutic Mode*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1984, p. 226. и на Schapp, Wilhelm. *In Geschichten Verstrickt. (Zum Sein von Mensch und Ding)*. Frankfurt am Main: Klostermann, 1985, pp. 13–18. Срв. Гинев, 2005, с. 80, 83, 84, 110–120.

тивно решение на основен проблем за парадигмите на репрезентацията и на паметта във философията на историята. Като посочва ролята на категорията „опит“ (*Erfahrung*) в отношението между историческите наративи и това, за което те са⁴, шведският учен Мартин Виклунд отбелязва, че Хусерловата структура на ретенция–протенция (ще бъде разгледана по-нататък – Ч.Д.) става част от смисъла на реалността на миналото. За разбирането на този феномен е релевантен времеви хоризонт, в който наративната структура на преживяването получава онтологическа интерпретация. Действието, отнасящо се едновременно към цели и мотивация, и резултатите от по-ранни действия са вече наративизирани в темпорален хоризонт. Така нашият опит за историческото получава наративна форма, която е живяна като „метафизика на всекидневния живот“⁵ преди нейното експлициране в разказвани истории. За това минало е съществен социалният и интерсубективен характер на действията. Нашето членство в една общност е основа на историческата значимост. Според Виклунд, Кар вижда общността и като интерпретация, и като идентичност, но не дискутира систематично критерии за правдоподобност на наративите. Споделянето на общо преживяване като член на колективен субект, чиито спомени и очаквания се приемат за свои от индивида, прави възможна една „директна и живяна връзка с историята“⁶. Непосредственият контакт с историческо събитие е също предизвикателство към насоката, зададена в предходно развитие. От друга страна, смисълът, конституиран не само от интерпретиращото съзнание, може в известна степен да променя рамката на нашите наративи. Феномени в миналото, чийто произход е относително независим от ретенция–протенция структурата на преживяването в настоящето, също са ангажирани в конституцията на един по-голям хоризонт (Wiklund, 2017). Доколкото понятието „опит“ ретроспективно обхваща действия и идеи (в тяхната роля за нас като бивши членове на друга общност), подобна възможност за диалектическо преодоляване на субект-обектното деление е малко дискутирана.⁷ В анализа на опита за обекти, които са опосредствани от структурата на активно интерпретиращо историческо съзнание, Кар обвързва понятието „смисъл“ с практическата стойност на историческото знание. Според Виклунд това „инструментално“ отношение на съзнанието не намалява значението на исторически феномени, които са повод да се вслушаме в съответни намерения, причини и последици, тъй като те също казват нещо за нас и за

⁴ Wiklund, Martin. (2017). Experience and History: Phenomenological perspectives on the Historical World. *International Network for Theory of History*. ugent.be.

⁵ Дейвид Кар възприема понятие, въведено от Артър Данто в Danto, Arthur. (1968). *Analytical Philosophy of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968. Вж. подробно Carr, David. (2014). *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. New York: Oxford University Press, pp. 107–112.

⁶ Св. Carr, 2014, pp. 48–53.

⁷ Виклунд има предвид Carr, 2014, pp. 18, 58–64.

наративите, чрез които живеем. Следователно как работи смисълът на такъв тип опитност е още един аспект от историческата проблематика.

Проучването на характерното преживяване на историческия феномен е отправна точка за Кар (2014: 1, 4). Чрез ключови концептуални ресурси в работата на Хусерл върху темпоралността (основите на времесъзнанието в триделната структурата от първични впечатления, ретенции и протенции), той достига до опита за историята като обща категория. В този контекст късният подход на Хусерл в *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология* – настояване едновременно на дълбоко историчния характер на всичко човешко и на способността на философията да достигне до трансисторични истини (Carr 2014: 152, 153)⁸ – също е от значение. Според Максим Дойон Кар открива основата на преживяването на исторически събития в усиленото разбиране за настояще. Първо, той извежда радикалното заключение, че опитът за всичко (обект или събитие в света) винаги „носи със себе си своето минало във вида на ретенционално съзнание. „[Д]ълбочината и ширината на това минало, оттеглящо се в неопределеното като хоризонт и фон за настоящето, са винаги дадени във всяко преживяване на човешкия свят”⁹ (превод – Ч.Д.) Като аргументация Кар доразвива споменатия аспект от Хусерловата концепция за време: ако темпоралността на живото съзнание съдържа *apriori* не само току-що отминалото, а също далечното минало, тогава историчното съзнание е с особено важен ефект върху настоящето. Този подход към историята тръгва от философията на Вилхелм Дилтай. Казано тук накратко: по своята същност миналото е част от това кои сме ние¹⁰. Историчността е черта на нашата осъзнатост за всичко – „характеристика на трансценденталното съзнание, както Хусерл използва тази дума” (Carr 2014: 162). (превод – Ч.Д.) Обобщено от Дойон: светово-конституиращата трансцендентална функция на историчността е осмисляне на общата икономия на нашето преживяване за свят. Съществено за тази трактовка е, че социалният свят доопределя интенционалността. Историческото преживяване е постоянна възможност за колективни постижения. То е качество на социалното минало; фигура или фон на всяка опитност преди познавателен интерес и независимо от някакво указание за миналото.¹¹ За пълното експлициране на темата е необходима и втората страна от връзката между съзнателност и историчност

⁸ Doyon, Maxime. (2016). Phenomenology and the Experience of the Historical. A Review Essay of David Carr’s *Experience and History*. *Phenomenological Perspectives on the Historical World*. *Continental Philosophy Review*[online], Netherlands: Springer, 2016, vol. 49, pp. 383–392. Вж. по-подробно за този въпрос Carr, 2014, гл. 6, §4-6, 8.

⁹ Carr, 2014, p. 46.

¹⁰ Вж. Carr 2014, p. 47 за позоваване към Dilthey, Wilhelm. *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Frankfurt: Einleitung von Manfred rei Suhrkamp Verlag, 1970.

¹¹ Вж. Carr, 2014, pp. 52, 63, 161–163.

– нашите очаквания също принадлежат на настоящето. Кар разглежда конститутивната роля на протенционалната структура като ключ към възможността за „директен“ опит за исторически събития (в последните две части от гл. 2). Независимо дали сме свидетели от мястото или чрез медия, „ако е разбран правилно, опитът за тези събития може да ни каже много за условията на едно отношение към историческото изобщо“, а именно, „[...] че тези събития са били исторически значими [...] по време на, в и чрез самото преживяване“. Неговата фундаментална способност да разкрива, изненадва и дори „разбива“ нашите очаквания, е споделяна и интерсубективно живяна в „група, която е била призована към битие от самото събитие“¹². Чрез феноменологичното описание е регистриран също своеобразен силов ефект, например временна загуба на ориентация вследствие на предизвикателство, което надхвърля нашите убеждения (Doyon, 2016). Ако възприемането на едно събитие като исторически важно е свързано с дълбоки промени в нашия времеви хоризонт на очаквания, тогава процесът на ре-конфигурация на смисъла, чрез който старите очаквания се пренастройват към нови, преминава през фаза на неопределеност. Според Дойон (2016), преживяването непосредствено не е историческият смисъл на събитието сам по себе си. Стабилност на смисъла ще бъде придобита само в ретроспекция. Следователно в аргументацията на възможността за директна историческа значимост трябва да бъде направено разграничение между възприемането на обекти в света и спецификата на непосредственото преживяване. Кар би приел сравнение между обикновено и извънредно, с уточнението, че за квалифициране на едно събитие като историческо е необходим не толкова радикален шок, колкото открояване характеристиките на един колективен субект.

Дойон обръща внимание също на усвояването и предаването на нашето минало в плана на обща нормативна¹³ структура. Кой сме ние, това е резултат от кодифицирани структури на трансфер със съответни критерии. „Ние селектираме това, което искаме да вземем и това, което искаме да забравим от миналото.“ (Carr 2014: 54) (превод – Ч.Д.) Ако нашата общностна идентичност се конституира като нормативно отношение към историята, нормите трябва да са иманентни на опита. Изказана по друг начин, тезата на Кар, че съзнателността¹⁴ се конституира от само себе си чрез нормативно структурирана историчност, гласи: при оформянето на някакво съдържание съзнанието за нещата изобщо е винаги нормативно. Знанието, че дадени очаквания не са изпълнени,

¹² Вж. Carr, 2014, pp. 58–60 (превод, вкл. предходните цитати – Ч.Д.).

¹³ Под „норма“ Дойон разбира мярка за нашите реч и поведение – „всичко, определящо стандарт за успех или провал от какъвто и да било вид“. Вж. Crowell, Steven. *Normativity and Phenomenology in Husserl and Heidegger*. New York: Cambridge University Press, 2013, p 2.

¹⁴ Способността да имаме опит (бел. Ч.Д.)

е възможно, защото една мисъл от миналото (като хоризонт на очаквания за нашия опит) присъства в настоящето. Същевременно, според Дойон, историческото събитие е своеобразно разпадане на ред, който може да бъде заменен с други нормативни стандарти. Миналото е част от нормативната структура на опита, защото допринася за установяването на фон, на който моето преживяване ще придобие съдържание. Кар приема тези уточнения съгласно своя общ план. Нормативността е присъща за структурата на интенционалността (акт, смисъл и изпълване) и се запазва по отношение на практика, световост и себе-конституция. Съответно при разглеждане на колективната интенционалност като пренасяне на основни структури в социалната сфера, всички нормативни особености на индивидуалния опит ще се появят на социално и на историческо ниво.

III. Епистемна структура и описание на мястото във феноменологията на историческата значимост

Възможност за допълнение към темите за съзнанието и за онтологията на наратива в последния труд на Кар е потърсена от Джейкъб Ръмп¹⁵. Като следва идеята за съчетаване на феноменологичния подход с епистемологията, той отбелязва, че в проекта на Кар не е ясно дали начинът за достигане до знание за преживяването позволява пълно скициране на по-дълбокото историческо ниво на всеки опит.¹⁶ В перспективата на „*историческия характер на опита*” изобщо е неутрализиран т.нар. проблем за отстоянието.¹⁷ Уместността на тази категория се състои в разбирането за връзка между „съзнание за миналото и съзнание в и за настоящето”, която не само предхожда и е независима от интереса на историка, а също се споделя от всички (Carr 2014: 32–33). Работата с феномени на опита показва също, че „грандиозните ни теории понякога произхождат от нашето преживяване на историята” (Carr 2014: 77) (превод – Ч.Д.). Значението на преживяванията за нас като вид даденост е друг аспект от знанието, писането и историчността (Carr 2014: 138). Така феноменологията на историята става анализ на условията за историческо очарование, чийто фокус според Ръмп трябва да е най-вече върху въпросите: как точно нашата историчност ни поставя в присъствието на смисленото и значимото; как характеризираме същото без репрезентативно позоваване на

¹⁵ Rump, Jacob. (2016). Phenomenology, Historical Significance, and the Limits of Representation: Perspectives on David Carr's Experience and History. *Graduate Faculty Philosophy Journal* [online], 2016, vol. 37, Issue 2, pp. 401–426.

¹⁶ Ръмп визира Carr, 2014, с. 74–75 и се позовава на Pietersma, Paul. (2000). *Phenomenological Epistemology*. New York, NY: Oxford University Press.

¹⁷ От „gap” (англ.) между настоящия живот и това, с което искаме да се свържем в миналото, например езикът като препречващ всеки достъп до „чисто преживяване”. Вж. подробно Carr, 2014, гл. 2, ч. 7–8; гл. 3, ч. 2–4.

трети термин? В отговор Кар разработва онтология на наративната структура. Екстраполацията на понятието за „оригинално” преживяване води до възглед за историческа реалност, която се саморазкрива в настоящето. Как историческият смисъл функционира на ниво всекидневна значимост? Отговорът на Кар се състои в доразвиване на концепция на Хусерл за памет, темпоралност и общност. Ръмп конспектира¹⁸ това преодоляване на „отстояние”. Ретенцията е условие за възможност за припомнянето. Нейното съединяване с настоящето е роля в самото конституиране на смисъла на настоящето. Миналото играе роля в опита също в широк не-тематичен план. Функцията на паметта като припомняне е поставена в контраст с ретенцията, която набавя имплицитен (не-репрезентационен) фон или базов хоризонт (от история, навици и др.), върху който възниква преживяването в момента. По същия начин имплицитната антиципация на бъдещо преживяване (протенция) засреща очакването за бъдещето. Същественото е, че от позицията на живото преживяване репрезентациите предпоставят нещо с оригинален нерепрезентативен характер (Rump, 2016). Миналите преживявания оформят нашето настояще едновременно на две нива: чрез очаквания, формирани съвместно с експлицитното съдържание на паметта, и чрез по-дълбоката протенционална структура на съзнанието. Общият резултат обаче е седиментация на смисъл като комплекс от неща и събития в социалния свят. Кар аргументира тази екстензия на концепцията като проекция на ударението върху интенционалността от индивидуален към колективен субект – „феноменология на играта между гледни точки” като изследване на особен тип интересубективност¹⁹. „[В] опита за членството в общности времето е истински историческо за нас. Като член на една общност, аз ставам част от ние-субект с преживяване за време, чието „назад” е отпреди моето раждане и чието „напред” може да продължи дори след моята смърт” (Carr 2014: 52) (превод – Ч.Д.). Тезата за колективна темпорално-интенционална структура е окончателно определяне на преживяването на исторически събития като общо споделена, не просто „символна, а чувствана” значимост в настоящето (Carr 2014: 61). Според Ръмп (2016) феноменологичното продължение на „живото настояще” от чувство и тяло към негова комунална форма, т.е. към „вграденост” на репрезентацията и паметта в едно колективно живо преживяване, е трудно. Нашето позоваване на споделени смисли или интенционалности винаги разчита на семиотични понятия, изразявани от индивиди. „Тук влизат в играта термини като традиция, наследственост, завещание”²⁰. Дали анализът на Кар, който привежда предимно доказателства от сферата на езиковата употреба, успява да обясни как ние директно узнаваме значимостта на историческото събитие? Конституирането на темпоралното

¹⁸ С препратки към Carr, 2014, pp. 37, 46–47, 67–73.

¹⁹ Вж. Carr, 2014, pp. 50–51, 60, 197.

²⁰ Пак там, pp. 50, 52, 54, 70 (превод – Ч.Д.).

ниво е осигурено чрез примата на не-репрезентативната функция на структурата от ретенции и протенции. (Припомняне и очакване предполагат „отстояние“.) В общ план първичните и вторичните хоризонти от минало и бъдеще оформят наративната времева структура на живото преживяване. Ръмп пита дали достъпът до исторически смисъл на първото ниво „казва“ как точно едно „сега“ „извлича своята значимост“ (Carr 2014: 179) от базов хоризонт? В концепцията на Кар за *наративност на съществуването* самото преживяване е среден термин между писането на история и историческата реалност. Историческият характер на посредника е необходима част от общото за човешките същества осмисляне на света (Carr 2014: 225). Дали нивото на преживяване, по презумпция онтологично, е също така не-концептуално? Необходимостта то да е от не-лингвистичен характер отново изисква продължение на анализа на колектива от интенционалност към телесност.²¹ Според Кар само-конституция чрез нацията означава, че сюжетът на нашето ежедневие, състоящ се от винаги вече реални човешките намерения, действия и т.н., е мястото, където се случва схващането на смисъл на едно действие. Това обяснява как „сега“ извлича своята значимост независимо от репрезентация. Действието винаги вече има смисъл на едно първично ниво наративност (Carr 2014: 227–229). Но според Ръмп поставянето на онтологическото ударение върху агентността (Carr 2014: 210–211) е за сметка на описанието на друго фундаментално условие, намиращо се под нивото на наратива. Кар разглежда как елементи на средата придобиват значение в един дългосрочен проект, но не може ли да приемем също фактор, който засяга условията изобщо, без да е активно конструиран. Ако перспективата на една „пълна картина“ е не толкова ориентирана към съзнанието, тогава такъв елемент също определя наративите на нашите животи (Rump, 2016). Дори да засяга този въпрос, трактовката на Кар за гледната точка на историческия агент²² има за център колективната интенционалност. „В писането на история конституцията чрез наративизиращ акт е предхождана от наративната само-конституция на социалните единства. Ако последната е резултат от ретроспекция, това е въпрос на повторна интерпретация на дейности и събития, вече съществували в социалната група като нацията от първи ред“ (Carr 2014: 231) (превод – Ч.Д.) Разбирани експлицитно феноменологично, тези „крехки единства“ се самоформират при определени обстоятелства и също така се разпадат при дадена промяна в условията (Carr 2014: 69-71). Ръмп се съмнява, че вградеността в наративи и в мотивации на

²¹ Ръмп препраща към аргументацията на Мийетинен от нивото на Хусерловия „пасивен синтез,” според която другите, като „множество от възможни перспективи”, са вече там – в рудиментарното преживяване за свят. Вж. **Miettinen**, Timo. (2014). *Transcendental Social Ontology*. – В: *Phenomenology and the Transcendental*, eds. S. Heinamaa, M. Hartimo, & T. Miettinen, New York, NY: Routledge, p. 153.

²² Вж. подробно **Carr**, 2014, pp. 193, 196–197, 223.

групата е достатъчна за извеждане на проекта на Кар до социалното ниво, където е релевантна също играта с обстоятелства и неща, чието значение не се създава изцяло от агента. Възможно ли е да бъде уточнен ефект върху историческата структура на преживяването, който се изплъзва от погледа на колективния субект?

В *Time Zones: Phenomenological Reflections on Cultural Time* [„Времени зони: феноменологични размисления върху културното време”] („*Опит и история...*”, гл. 7, ч. 1) Кар предлага концепция за „гледна точка” – корелация между културно-историческите време и пространство в „абсолютно тук и сега”. Той има предвид смисъла на универсалното и обективно пространство – „нещо, което знаем” и споделяме с всеки и с всичко, като пренебрегваме разликите, с които феноменологията се занимава (Carr 2014: 178–179). Като изследва специфики на посочения паралел, Едуард Кейси показва равностойното значение на мястото в центъра на наративната темпоралност. Той разглежда *Place and Time: On the Interplay of Historical Points of View* [*Място и време: за играта между исторически гледни точки*] (*Опит и история...*, гл. 7, ч. 2), където „гледна точка” означава не просто теоретически, а съществен активен фактор в историческия опит (Casey, 2007 February)²³. Кейси се съгласява с известна прилика между времето и мястото на ниво дискретно събитие или конкретен предмет, но показва, че има прираст на различията, когато напуснем близката област на „това” и се отправим към съответните хоризонти. Вътрешният хоризонт на мястото е по-определен от този на времето. Историята се състои главно от човешки действия, пораждащи събития, които същевременно биват интернализирани в ума и паметта. Така времето и мястото конвергират в т.нар. „темпорална гледна точка”²⁴ – фактор, локализиран в историческите субекти на тази сцена от (взаимо)действия. Но съществуват други основни измерения, които само т.нар. „гледна точка на мястото” успява да ангажира: телесна интенционалност в съюз с изглед към място, което е рамка на наличните непосредствени възможности, и т.нар. „място-свят”, което е хоризонт на близката сфера от места, касаещи по-скоро поведение, отколкото ментална активност. Подобна двустранна релация е алтернативен вариант за структура на понятието „гледна точка”. Отново, от една страна, пространството и времето са едновременно дълбоко различни, а от друга – афинитетът между тях не може да бъде характеризирани чрез аналогия или паралели.²⁵ Пример за първото е понятието „отправна точка” в *Time, Narrative and History* (Carr, 1986) [*Време, наратив и история*]: „[М]оего възприятие не

²³ Вж. Casey, Edward. David Carr on History, Time, and Place. *Human Studies*[online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 448–449 (за анализ върху Carr, 2014, pp. 189–190, 195–196.)

²⁴ Пак там, pp. 450–451.

²⁵ Пак там, pp. 452–453.

е обект (или конфигурация от обекти) в пространството [...], а наистина обхваща една отправна точка (моето тяло), която е неговата собствена, преживявана пространственост. Както отправната точка в пространствено възприятие, самата темпоралност на опита за темпорален обект не е обект, а структуриран елемент на преживяването”²⁶. Кейси отбелязва, че с тялото, като субект на живяното пространство, е налице обвързване с конфигурацията от неща в момента, но Кар изоставя своя пример: „[...] ние винаги сме ситуирани еднократно. Все пак, в действието и в преживяването, тази вечно променяща се точка е отправна точка, от която са схващани другите фази от последователността – бъдеще и минало” (Carr 1986: 40, 41) (превод – Ч.Д.). Според Кейси преходът между двете изказвания не отчита съответната асиметрия на термина. Като виждане от обратната страна на релацията Кейси посочва, че е необходимо „световост” вече да функционира като смисъл в най-близката сфера на опита, за да може понятието „жизнен свят” да запази глобален резонанс. Ние чувстваме и усещаме такъв краен формат като „място-свят”, където афинитетът между равностойни пространство и време е нещо повече от аналогия.²⁷

Кейси разглежда също екстензията на пространствени аналогии от структурата на ремеслъзнанието. Той дава тезата на Кар в сбит вид²⁸: 1) наративната история вече се заражда в дълбокото структуриране чрез темпорализация, която можем само да изразяваме като говорим за начало, среда и край, за отправяне и завръщане, за прекратяване и разрешаване, за проблем и решение, т.е. за това което едно преживяване (и действие) е на най-първо ниво; 2) характерът на конфигурациите на всяко следващо ниво се различава от този на предходното само в мащаба и в обхвата. В 1) вниманието на Кейси е към паралела между преживяването на време и преживяването на пространство.²⁹ Тази употреба следва от феномените ‘хоризонт’ и ‘поле’, които се открояват като образци за аналогови темпорални структури в първото ниво; това, което отличава ретенцията и протенцията в първичното ниво е „не дължината на траене, а функционирането като хоризонти за продължаващо настоящо преживяване” (Carr 1986: 23–26, 43). (превод – Ч.Д.) Кар според Кейси интегрира присъствието на първична пространственост в темпоралната структура на едно преживяване (или действие). Ние не можем да оставим настрана този елемент при разглеждането на иманентна темпоралност като основа за разказването и писането³⁰. Дали играта между пространство, време и място се променя

²⁶ Carr, David. *Time, Narrative, and History*. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 26. (превод на цитат – Ч.Д.)

²⁷ Casey, 2007 February, pp. 454–456.

²⁸ Срв. Carr, 1986, pp. 21–25. Вж. за следващите 1) и 2) съответно Carr, 1986, pp. 44, 47, 49. и Carr, 1986, pp. 49, 55, 57.

²⁹ Casey, 2007 February, p. 453.

³⁰ Пак там, pp. 456–457. Срв. Carr, 1986, pp. 43, 52.

с издигането към единиците наративност, от които е изградена историята? Във *Време, наратив и история* (гл. 2) рефлексивното съзнание е съществен фактор за пораждането на цялости, чрез които се тематизират действия или събития от голям мащаб (Carr 1986: 57). Според Кейси мястото е незаменима съставка на всяка нарация – от обединяването в дискретни епизоди до възприемането на един човешки живот като единство. За да се допълни тезата за непрекъснатост с фокус върху още един първоизточник, терминът „отправна точка” трябва да обхваща съответно пейзаж, регион или ‘място-свят’. Както темпоралният синтез е важен за множеството разнообразни гледни точки, налични в един сложен разказ, така всяка точка (автор, исторически агент и читател) трябва да заема, обявено или не, конкретно място.³¹

IV. Историчност и нормативност в концепцията на Кар за колективна интенционалност

Как ситуирането на един субект в историята изпълнява трансцендентална функция, без да разколебае виждането за съзнанието като схващащо себе си в своите принципи на действие? Ако силният принцип на историчността отрича правото на трансисторично знание, какво следва от това за феноменологията? В *Phenomenology and the Problem of History. A Study of Husserl's Transcendental Philosophy* (1974) [*Феноменологията и проблемът за историята. Изследване на трансценденталната философия на Хусерл*], Кар цитира примера на Хусерл за философ, чието съзнание търси радикално схващане за своите историчност и проект. Тази ситуация включва една ‘историческа традиция’, която е станала част от мотивацията.³² Кар посочва, че тази реконструкция не е история на идеите в обичайния смисъл и може да бъде четена като опит да се „разглобят” предразсъдъците.³³ Според Кроуъл това прозрение на Хусерл се отнася до поетическо пресъздаване на историята (на философията) – „инвенция”³⁴, която характеризира нашия конкретен исторически момент. Доколкото задачата е нормативно определяне на философията, в лицето на историчността феноменологичната рефлексия не среща помощ или обратно. От друга страна Кар показва, че ангажиментът с историята води Хусерл

³¹ Пак там, pp. 458–461. с позоваване на Carr, 1986, pp. 60, 63.

³² Вж. Carr, David. (1974). *Phenomenology and the Problem of History. A Study of Husserl's Transcendental Philosophy*. Evanston: Northwestern University Press, 1974, p. 269. с препратка към Husserl, Edmund. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology. An Introduction to Phenomenological Philosophy*. trans.D. Carr. Evanston: Northwestern University Press, 1970, p. 395.

³³ Carr, David. Husserl's Crisis and the problem of history. – В: *Interpreting Husserl: Critical and comparative studies*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1974/1987, pp. 74, 88.

³⁴ Crowell, Steven. Inventions of History. *Human Studies* [online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 463–475.

към „нова концепция за изследователска процедура“³⁵ – рефлексията може да прониква през слоевете историческа седиментация, като разпознава какво са те.³⁶ Идеята, че историческите размишления са същностно необходими за рефлексията, означава, че фактите и събитията стават важни за метода. Според Кроуъл с названието „*историческа редукция*“ Кар въвежда херменевтичното прозрение във феноменологията. Ако конкретният исторически момент става същностен за подхода на мислителя (Carr 1974/1987: 73, 74, 84), изглежда историчността обезсмисля постигането на доказателства за достъп до самите неща. Кар анализира *конвергенция от две линии* в проучването на Хусерл: генетична феноменология (разкриваща това, което „функционира като предпоставки и норми за бъдещето, докато не бъде отменено или видоизменено от настоящо доказателство“ (превод – Ч.Д.) и интерсубективност (Carr 1974/1987: 77–76; Carr 1974: chs. 3–4). Или съответно: срастване между егo, което конституира себе си за себе си в единството на една „история“³⁷, и колективно преживяване на самите неща в комунализацията, където Аз става един сред други (Crowell 2007 February: 464–465). Той прави заключението, че по същността си конституцията на смисъл в преживяване е роля на интелектуалните ресурси, налични в конкретни и сменящи се исторически моменти. Ако жизненият свят е интерсубективен по своята същност, социално опосредената седиментирана история на егo не е без връзка с реалната история (Crowell, 2007 February). Историческата редукция би разкрила, че т.нар. трайни притежания на егo са квази-очевидни – с произход в комуникацията (Carr 1974/1987: 80). Но реактивирането на социално-историческия контекст на смислово конституиране на моето настоящо преживяване не може да бъде съчетано с ейдетична редукция (Carr 1974/1987: 84). Според Кроуъл на този етап Кар е за запазване на трансценденталния проект чрез избягване на силния историцизъм. От една страна, опитът да се критикуват наследени предразсъдъци е предразсъдък, който трябва да бъде запазен, т.е. трябва критерий, за да го различим като продуктивен.³⁸ От друга страна, запазването на идеята за историчност на съзнанието означава, че всяко отнасяне към света е културно опосредствано. До тази дилема³⁹ води общият проект за критическа рефлексия и историческа

³⁵ Carr, 1974/1987, pp. 71, 83.

³⁶ Carr, David. History, phenomenology, and reflection. – В: *Interpreting Husserl: Critical and comparative studies*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1975/1987, p. 112.

³⁷ Husserl, Edmund. (1969). *Cartesian meditations: An Introduction to Phenomenology*. trans.D. Cairns. The Hague: Martinus Nijhoff, p. 75.

³⁸ Crowell, Steven. Inventions of History. *Human Studies*[online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 466–467.с препратка към Carr, David. *Phenomenology and the Problem of History. A Study of Husserl's Transcendental Philosophy*. Evanston: Northwestern University Press, 1974, p. 274.

³⁹ Вж. Carr, 1974, pp. 234, 235, 256, 257. Вж. за сходство с темата на Хусерл в Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология. Carr, 1974/1987, p. 83.

редукция. Целта е да се противостои на централната теза на историцизма, че исторически понятия управляват начина на преживяване на света. Проблемът е не, че второто отменя възможността за първото, а гореспоменатата неяснота (липса на критерий) при оценяване прилагането на историческа редукция към историческата традиция на философа. Според Кроуъл това виждане за тестване претенциите на ейдетичната феноменологична рефлексия (Carr 1974: 271) е проблематично. Той представя своята алтернатива за „инвенция” като вече управлявано от норми рефлексивно прозрение. Такъв опит за история има за цел откриване на оригиналния *телос* на философията. При наративизирането на една свободно протичаща ейдетична редукция Хусерл се интересува от реконструкция на определени необходими връзки между възможни мисловни позиции (Crowell 2007 February: 470–473)⁴⁰. Ако ситуирането в наратив е исторически информирана рефлексия, това се случва чрез нормативно отношение към оригинални произведения и към анализите за тях. Прочитът е също изобретяване на себе-нاراتивизация, която включва нормативен въпрос - „Какво трябва да бъде философията?”. Докато това начинание не е история в обичайния смисъл, такива остават и съответните критерии за определяне дали даден източник е продуктивен предразсъдък. Но ситуацията е друга, когато рефлексията на егo се оформя в интересубективен нормативен контекст, т.е. във вече усвоявана чрез социалната медиация историческа картина. В такъв тип „инвенция” фактите и събитията стават важни сами по себе си⁴¹ – служат като нормативна инстанция за поетическата инвенция на философа. Според Кроуъл, това предполага, че вече работещата историческа традиция трябва да бъде корелат на конституираща субективност. Доколкото за Кар единственото условие за възможност на последната е съвместно преживяване в настоящето, изглежда в този случай липсва елемент, който е съществен за конституцията на действителен колективен субект на историята. Като разказвач на истории за това кои сме „ние”, аз апелира към другите за една обща конституция, която се извършва като своеобразен перформативен смисъл – чрез рефлексивен наратив за поредица от преживявания и действия.⁴² Налице е също асиметрия между първо лице ед. число, което само претендира за „ние,” и първо лице мн. число, което трябва да приеме тези истории (Crowell 2007 February: 474–475). Според Кроуъл идеята за колективна интенционалност не подкрепя установяването на феноменологично понятие за история, чиято нормативност работи като тест в плана на трансценденталната рефлексия.

⁴⁰ Кроуъл визира Husserl, *The Crisis...* trans.D. Carr. Evanston: Northwestern University Press, 1970, p. 354. и друга своя работа по темата (Вж. Crowell, 2016b)

⁴¹ Carr, David. *Cogitamus Ergo Sumus: The intentionality of the first-person plural.* – В: *Interpreting Husserl: Critical and comparative studies.* Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1986/1987, pp. 284–91.

⁴² Пак там, 295.

Според Кар за Хусерл феноменологията става трансцендентална, когато интенционалността обхваща целия свят и в определен смисъл съзнанието започва да конституира всички останали „региони на битие”. Методът на феноменологична редукция позволява да разбираме субективността в трансцендентална или конститутивна функция не само по отношение на света, но също към самата себе си.⁴³ Хусерловата феноменология на съзнанието навлиза дълбоко в темпоралността и развитието, в т.нар. генетичен характер, където всяка фаза от едно преживяване е по-зависима от собственото си минало. Интерсубективността или социалният характер на съзнанието го обвързва с темпоралността на общностите, към които то принадлежи. Комбинацията от тези две черти образува *историчността на съзнанието* – качество, което се прибавя към трансценденталната субективност. Тя става неотделима от своята историческа ситуация. Седиментациите от традиции ограничават разбирането и като теория, и като поставяне на проблеми.⁴⁴ Какъв е изводът, ако изложената дотук мисловна конструкция се окаже само израз на историческата ситуация на феноменолога? Според Кроуъл цялото начинание е по-скоро въпрос за нормативност, отколкото за историчност, т.е. дори да се чувстваме ограничени от това, което е било разкрито от историческата рефлексия, ние сме по-скоро наративизиращи същества, които развиват своята идентичност чрез разказване на истории. Кар споделя този възглед, без да приема свободен избор: ние сме исторични в смисъла на вкорененост. Въпросът за рамка на истинност има смисъл в представата за това, което наистина се е случило. Да бъде ограничена от миналото е вярно за самата история; иначе въпросът за нейната отлика от фикцията се обезсмисля (Carr, 2007 February).

Кроуъл отстоява своите съображения също чрез съсредоточаване върху анализа на основен аспект от историчното съзнание – представата за един последователен поток от време. Той пита за дълбинно измерение, чийто смисъл е различен от телеологията на събитие в тезата на Кар.⁴⁵ Както Кар отбелязва, едно описание на темпоралността на историческото преживяване трябва да включи областта на интенционалните обекти, чийто смисъл принадлежи на социалния свят. Типът образец за тяхното разпознаване се генерира не от индивидуалното съзнание, а от разказа на съответната социална единица – вид непосредствена връзка с миналото, присъщ на „ние” като конституирано чрез общ ангажимент в проект.⁴⁶ (Crowell, 2016a). Това обединение съществува само в идентификацията на отделните членове, всеки от които конституира

⁴³ Carr, David. Response to Casey, Crowell and Kearney. *Human Studies*[online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February2007, vol. 29/4, pp. 491–501.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Crowell, Steven. Experiencing History: David Carr’s Philosophy of History. *Research in Phenomenology*[online], Oxford: Oxford University Press, 2016a, vol. 46, Issue 3, pp. 442–443. Срв. Carr, David. *Experience and History...*, 2014, pp. 28, 38.

⁴⁶ Пак там, pp. 444–445. Срв. Carr, 2014, pp. 42–47, 58.

себе си като принадлежащ към едно „темпорално единство, чиято протяжност надскача тази на собствената индивидуалност” (превод – Ч.Д.). Кроуъл пита в какъв смисъл комунализацията, наречена „директен” опит за историческата реалност, задълбочава подхода на Кар към историята чрез наративна теория? Защо държим на идеята, че ставаме наблюдатели на отчетливия смисъл на историческото?⁴⁷ В този контекст колективната агентност, като подбор и пренос (т.е. трансформация) на миналото, предхожда една ретроспективна наративна история. Интересът към историята произлиза от различието между „миналото” в общ план и един „исторически” смисъл в нормативната рамка, конституираща идентичността на групата. Според Кар да бъдеш американец означава какво един американец трябва да бъде. Но възниква въпрос, който според Кроуъл отново се свежда до имплицитното „ние” състояние: невъзможно е да се каже, че групата е тази, която забравя, ако в случай на конфликт „Аз” е в позицията да отстоява какво означава „история”. Субектът на историята е в известен смисъл ситуиран в напрежението между първо лице ед. число и първо лице мн. число. Така анализът на колективната интенционалност води към извод само за възможно „улавяне” на агента на историческия смисъл.⁴⁸ Възгледът на Кроуъл, че да бъдеш американец, се решава в това, което американците правят, изисква също отчет за такъв тип поведение. От друга страна, Кар разполага историческото събитие върху темпоралната ос на една спекулативна прагматика. То проследява наративна структура, която „кореспондира” със „спонтанна и необратима метафизика на всекидневния живот” (Danto, 1968) (превод – Ч.Д.; вж. бел. 5). Той вижда тази концепция в синхрон със своето обсъждане на общото понятие „опит” (Carr 2014: 105–6). Наративът не само моделира едно дългосрочно действие, а конструира Аз-а в движение. В окончателно приближение действието е „процес на разказване пред самите нас, слушане и извършване на разказаното” (Carr, 2014: 111, 114) (превод – Ч.Д.). Според Кроуъл тази реконструкция на прагматиката е поставена в нужната светлина, когато Аз-ът е не просто призован, а по-скоро сам решава дали наративизацията има авторитет. Отношението на агента към нормата не се изчерпва с изпълнение на публичните концепции за роли или правила. Силата на последните зависи от обвързване или отдаденост – от още едно измерение на действието, в което смисълът не е телеологически структуриран. Как подобно разбиране за организиращ принцип се съгласува с обяснението в писането на история? Кар аргументира последното чрез тезата за наратива като онтологическа категория. Чрез наративизацията от първи ред едно „лице” конституира себе си като субект на действие, на преживяване и на един живот⁴⁹. Същевременно концепцията на Кар за „наративно съществу-

⁴⁷ Crowell, 2016a Вж. подробно Carr, 2014, pp. 49–55.

⁴⁸ Вж. пак там, pp. 446–447. за този коментар върху Carr, 2014, pp. 58, 63.

⁴⁹ Carr, David. *Experience and History*, 2014, pp. 211–223, 224, 227, 228.

ване”⁵⁰ не може да бъде допълнена със смислов аспект, който, от позицията на Кроуъл, не се поддава на наративизиране.

V. Заключение

Дотук разгледахме някои критични съображения към проекта на Дейвид Кар за философия на историята. Препоръките на Ръмп и на Дойон, съответно за оценка на епистемната структура на изследването и за открояване специфики на „директен” смисъл, както и прецизните описания на Кейси, поставят пред Кар изискване за постигане на по-подробен феноменологичен анализ на историческата връзка. Приведените в настоящия текст съпоставителни примери показват, че спрямо стабилността на изградения от Кар модел за осмисляне на основен тип човешко преживяване горните съображения попадат по-скоро в сферата на изясняване на терминология. От тази гледна точка, Кар отчита своето възползване от аналогии в съответствие с прагматичен дух. За това не е необходим примат във време-пространство. Въвеждането на понятия като „отправна точка”, „гледна точка”, конфигурация и ориентация не е с цел свръхакцент върху наративната темпоралност. В този смисъл артикулирането на особености на т.нар. дълбоко ниво на структуриране е валидно за много наративи. Стандартните примери поставят ударение върху телесността, територията и земята (Carr, 2007 February).

В перспективата на Кроуъл изпъква трудност пред аргументацията на възгледа за онтологичен статут на наративността. Идеята на Кар за ‘ние-интенционалност’ съответства на нещо реално в опита. Той разглежда нейното значение за историята чрез среден път между реификация и редукция. Приписването на комплекс от предикати на една колективна интенционалност не е просто езикова употреба, подобна на тази, с която заявяваме референция към индивид. Феноменологичният подход на Кар към темата за историята е разбиращо описание на социалния опит, който включва също идентификацията чрез нашите членства в групи. Когато казваме „ние”, трябва да се разбира, че колективният субект е реалност, чиято конституция зависи от индивиди. Съществуването на тази цялост е проблематично, защото оттеглянето на подкрепата на частите води до разпадане. Думата „решение” (от основното възражение на Кроуъл) може би не е точен отговор на въпроса: „Какво означава да бъдеш американец?”. Доколкото се отнася до идентификация с „Ние”, този смисъл може да бъде придобит пасивно. „Да бъдеш” означава да се идентифицираш, като поемаш съответна отговорност, свързана с избор на норми за действие. Според Кар да се идентифицира „правя” със „съм” води до проблем, който засяга не толкова историята или ‘ние-интенционалност’-та, колкото природата на егo. Кар следва Хусерловото разбиране, че моето битие

⁵⁰ Пак там, pp. 113-114. Срв. Crowell, 2016a, pp. 453-455.

се конституира в и чрез това, което правя – чрез моето взаимодействие със света и с другите. Употребата на наречието „директно“ (в смисъл на непосредствено, пред-концептуално, пред-научно) касае схващането на характера на историческото преживяване като „живяно“ от един субект. Улавянето на този пред-рефлексивен характер в историческите преживявания е тяхно освобождаване от ретроспекцията. То нито обяснява чрез референция към причини или скрити мотиви, нито анализира разлики между агентите. Феноменологичното описание помага за по-добро разбиране на нашето историческо знание. Да се призове реалното време на едно преживяване, е да се твърди, че неговото значение е било белязано като историческо. То е било вписано във времето на историята. Понякога може да преживеем безсмисленост, което всъщност е преживяване на липса на исторически смисъл.

В предходните части от настоящия текст беше показано, че Кар мисли наративността в контекста на единство от феноменология и прагматика. Двойката понятия „хоризонт“ и „наратив“ се предполагат взаимно в културно-исторически и в екзистенциално-онтологически план.⁵¹ Това обобщение надскача проучването по избраната тема, но съдържа също нейното базово положение. Или съответно, като следваме отново Гинев (2005), възлов за феноменологичната социология момент: колективните преживявания⁵² винаги корелират с конфигурации от дейности. Устойчивостта на това единство може да бъде определена като „структури на жизнения свят“. Разкриването на темпоралността, която е функция на наративизацията на преживяванията като динамика на кохерентния опит ни дава основание да говорим за разкриване на наративната темпоралност на жизнено световата дейност. Специфичният исторически смисъл може да бъде намерен в определени аспекти на социалния опит.

ЛИТЕРАТУРА

Гинев, Димитри. *Вплетеност и откритост*. Стара Загора: Идея, 2005.

Carr, David. *Phenomenology and the Problem of History. A Study of Husserl's Transcendental Philosophy*. Evanston: Northwestern University Press, 1974.

⁵¹ „Смисловата темпоралност на съществуването има битие в елементарните „истории“ на рутинна загриженост в провеждането на социални практики. Проектираният хоризонт от екзистенциални възможности се актуализира като „смисло сюжетизирана цялост“ (наратив)“. Вж. Гинев, Димитри. (2005). *Вплетеност и откритост*. Стара Загора: Идея, с. 84.

⁵² „Темпоралността на равнище наративно организиране на преживявания опит не надскача рамките на времесъзнанието.“ (пак там, с. 93)

- Carr, David. Husserl's Crisis and the Problem of History. – B: Carr, David. *Interpreting Husserl: Critical and Comparative Studies*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1974/1987.
- Carr, David. History, Phenomenology, and Reflection. – B: Carr, David. *Interpreting Husserl: Critical and Comparative Studies*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1975/1987.
- Carr, David. Cogitamus Ergo Sumus: The Intentionality of the First-person Plural. – B: Carr, David. *Interpreting Husserl: Critical and Comparative Studies*. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1986/1987.
- Carr, David. *Time, Narrative, and History*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
- Carr, David. Response to Casey, Crowell and Kearney. *Human Studies* [online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 491–501 [доступно на 16 август 2017]. DOI 10.1007/S10746-007-9043-Z https://www.jstor.org/stable/27642771?seq=1#page_scan_tab_contents
- Carr, David. *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Casey, Edward. David Carr on History, Time, and Place. *Human Studies* [online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 445–462 [доступно на 16 август 2017]. DOI: 10.1007/s10746-007-9038-9, https://www.jstor.org/stable/27642768?seq=1#page_scan_tab_contents
- Crowell, Steven. Mixed messages: The Heterogeneity of Historical Discourse. *History and Theory* [online]. Middletown: Wesleyan University, May 1998, Vol. 37, Issue 2, pp. 220–244. DOI:10.1111/0018-2656.00050
- Crowell, Steven. Inventions of History. *Human Studies* [online]. New York, NY: Springer+Business Media B.V., February 2007, vol. 29/4, pp. 463–475 [доступно на 16 август 2017]. DOI: 10.1007/s10746-007-9039-8, http://www.jstor.org/stable/27642769?seq=1#page_scan_tab_contents
- Crowell, Steven. *Normativity and Phenomenology in Husserl and Heidegger*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Crowell, Steven. Experiencing History: David Carr's Philosophy of History. *Research in Phenomenology* [online], Oxford: Oxford University Press, 2016a, vol. 46, Issue 3, pp. 441–455. DOI: 10.1163/15691640-12341348 <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/15691640-12341348>
- Crowell, Steven. Husserl's Existentialism: Ideality, Traditions, and the Historical Apriori. *Continental Philosophy Review* [online], Netherlands: Springer, 2016b, 49/1, pp. 67–83. DOI:10.1007/s11007-015-9356-y
- Danto, Arthur. *Analytical Philosophy of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Dilthey, Wilhelm. *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Frankfurt: Einleitung von Manfred rei Suhrkamp Verlag, 1970.
- Doyon, Maxime. Phenomenology and the Experience of the Historical. A Review Essay of David Carrs Experience and History. *Phenomenological Perspectives on the Historical World. Continental Philosophy Review* [online], Netherlands: Springer, 2016, vol. 49, pp. 383–392 [доступно на 16 август 2017]. https://www.academia.edu/17980199/Phenomenology_and_the_Experience_of_the_Historical._A_Review_Essay_of_Da

- vid_Carrs_Experience_and_History._Phenomenological_Perspectives_on_the_Historical_World._
- Gadamer, Hans-Georg. (1991). *Truth and Method*. trans. J. Weinsheimer & D. G. Marshall. New York: Crossroad.
- Holdheim, Wolfgang. (1984). *The Hermeneutic Mode*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Husserl, Edmund. (1969). *Cartesian meditations: An Introduction to Phenomenology*. trans. D. Cairns. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund. (1970). *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology. An Introduction to Phenomenological Philosophy*. trans. D. Carr. Evanston: Northwestern University Press.
- Husserl, Edmund. (1991). *On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time (1893-1917)*. trans. J. B. Brough. Dordrecht, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Miettinen, Timo. *Transcendental Social Ontology. – B: Phenomenology and the Transcendental*, eds. S. Heinamaa, M. Hartimo, & T. Miettinen, New York, NY: Routledge, 2014.
- Pietersma, Paul. (2000). *Phenomenological Epistemology*. New York, NY: Oxford University Press.
- Schapp, Wilhelm. (1985). *In Geschichten Verstrickt. (Zum Sein von Mensch und Ding)*. Frankfurt am Main: Klostermann.
- Rump, Jacob. Phenomenology, Historical Significance, and the Limits of Representation: Perspectives on David Carr's Experience and History. *Graduate Faculty Philosophy Journal* [online], 2016, vol. 37, Issue 2, pp. 401–426 [доступно на 16 август 2017]. DOI: 10.5840/gfpj201637224 <https://jacobrump.files.wordpress.com/2016/09/carr-critical-review-article-final.pdf>
- Wiklund, Martin. Experience and History: Phenomenological perspectives on the Historical World. *International Network for Theory of History*. ugent.be, 2017 [доступно на 16 август 2017]. <http://www.inth.ugent.be/content/experience-and-history-phenomenological-perspectives-historical-world>

V

**Научна област
„Социални, стопански и правни науки“**

**Научно направление
„Обществени комуникации
и информационни науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 2, 2017

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 2, 2017

ЕЗИЦИТЕ ЗА ТЕМАТИЧНО ТЪРСЕНЕ В ЕЛЕКТРОННИТЕ КАТАЛОЗИ НА БЪЛГАРСКИТЕ БИБЛИОТЕКИ

МАРИЯ АСЕНОВА АВРАМОВА

Резюме. Електронният каталог се разглежда като съвременен инструмент за достъп до информационните ресурси на библиотеките. Лингвистичното осигуряване на електронния каталог определя качеството на информационните услуги. Статията изследва състава и използването на информационните езици в електронна среда и по специално в българските сводни каталози.

Ключови думи: електронен каталог, общодостъпен онлайн каталог, ОПАС, информационно търсене, тематично търсене, езици за търсене.

THEMATIC SEARCH LANGUAGES IN THE ELECTRONIC CATALOGS OF BULGARIAN LIBRARIES

Maria Assenova Avramova

Abstract. The electronic catalog is considered as a contemporary tool for accessing libraries' information resources. The linguistic provision of the electronic catalog determines the quality of information services. The article explores the structure and use of information search languages in the electronic environment and in particular in the Bulgarian union library catalogs.

Keywords: electronic catalog, online public access catalog, OPAC, information retrieval, thematic search, information search languages.

Четвърт век след въвеждането на електронни каталози в българските библиотеки интересът се насочва към изследване на ефективността на информационното търсене в значително нарасналия информационен масив.

Терминът „електронен каталог” – аспекти на разглеждане

Днес възможността да търсим и получаваме достъп до документалните ресурси, предоставяни непосредствено или чрез интернет от библиотеките, се реализира чрез електронния каталог.

Определящ за понятието „библиотечен каталог” е преди всичко признакът информационно съдържание. „Библиотечният каталог се състои от подредени в определена система *библиографски записи*, които разкриват съдържанието на сбирка от документи, притежание на една библиотека или на група от библиотеки”¹. За определянето на „електронен каталог” към този признак може да се допълнят още: техническа реализация, режим на достъп и потребителска аудитория.

Определение за понятието „електронен каталог” в терминологичен стандарт на български език няма, макар и широко навлязъл в професионалната лексика. Паралелно се използва терминът „общодостъпен онлайн каталог” (от Online Public Access Catalogue), който според стандарт БДС ISO 5127:2009 „Информация и документация. Речник”² означава „каталог, където информацията се съхранява в *база данни* на компютъризирана система и може да се ползва *директно от потребителя* на информация чрез *терминал в отдалечено място*”.

В българската каталогизационна практика двата термина обикновено се използват като синоними, но проследени в исторически план тяхното значение не е еднозначно. Абревиатурата ОРАС се използва за означаване на един от видовете автоматизирани библиотечни каталози, работещ в реално време и предоставен за непосредствено използване от ползвателите. Терминът „електронен каталог” първоначално е доста по-широкообхватен и е свързан с техническото развитие на библиотечния каталог – означава различни по вид на носителя (например микроносители или оптични дискове) или режима на достъп (офлайн или онлайн) каталози. Използва се по-скоро като аналог на „автоматизиран каталог” или „машинен каталог”, като се визира начинът на реализация на каталога. Значението на понятието „електронен каталог” в настоящия момент е изключително стеснено и се ограничава до същите свойства, които описват и ОРАС – машинночетимост, общодостъпност, онлайн достъп³.

¹ Гергова, Ани, състав. Енциклопедия Българска книга. София : Pensoft, 2004, с. 70.

² Към днешна дата (януари 2018) заменен и отменен от БДС ISO 5127:2017 на английски език.

³ В рамките на изследването на съвременните библиотечни каталози ще използваме термините *електронен каталог* и *общодостъпен онлайн каталог (ОРАС)* като синоними.

Началото на автоматизацията на библиотечния каталог е свързано с осъзнаването на възможността да се съкратят усилия на за изпълнението на трудоемки технологични процеси по каталогизацията на документи. Първите дейности в тази насока са проведени в началото на 60-те години на 20. в. в САЩ и водят до разработването на формат за машинночетима каталогизация⁴ и опит за създаване на интегрирана библиотечна система на големите университетски библиотеки.

Първият в света интерактивен каталог, работещ в режим реално време, е разработен в библиотеката на Охайо, САЩ през 1970 г. През 80-те години технологията получава широко разпространение (САЩ, Канада, Австралия и някои европейски страни) и разбира се, непрекъснато усъвършенстване. Повратен момент в историята на автоматизираните библиотечни каталози настъпва с появата и развитието на интернет (World Wide Web и HTTP протокол) – 90-те години на 20. в., когато каталогът се реализира като онлайн библиографска база от данни, осигуряваща информационен обмен на локално и международно ниво. В последните 10–15 години общодостъпният онлайн каталог се разглежда като пълноценен източник за библиографска информация, заменящ традиционните библиотечни каталози.

Еволюцията на библиотечния каталог закономерно се съпровожда с изменения в понятийния апарат. В процеса на установяване на терминологията, свързана с електронната каталогизация, се забелязват две тенденции. Първата от тях отразява общата тенденция на взаимопроникване на термини между науките библиотекознание и информатика. „Електронен каталог” и „общодостъпен онлайн каталог” се определят чрез понятия като: „библиотечен каталог”, „база от данни”, „банка от данни” или „автоматизирана информационно търсеща система”. Оттук произхождат някои противоречия, наложени от прилагането на различен набор от определящи признаци за понятията, които дават двете науки.

Посредством термина „електронен каталог” се описват понятия с различен обем, например в първия случай, ако разглеждаме каталога като модел (или „огледало”) на библиотечния фонд, то „електронен каталог” се свежда до *базата от данни* (компонент от информационното осигуряване на автоматизираната библиотечно-информационна система). Във втория случай електронният каталог се описва като съвкупност от компонентите – база от данни, програмно-техническите и лингвистичните средства, осигуряващи функциите на каталог (т.е. *банка от данни* или *автоматизирана информационно търсеща система*).

Другата тенденция, която се откроява при анализа на терминологията, е обусловена от закъснението на процесите по автоматизация на каталогиза-

⁴ MARC (MACHine-Readable Cataloging).

цията в България⁵, което се отразява и на използваните в тази сфера термини. Имаме предвид широкото разпространение на термина „електронен каталог“ в българската практика и използването му като аналог на ОРАС.

Електронният каталог като специфичен информационен ресурс: функции и свойства

Като отчитаме изложеното дотук, се опираме на следното определение на термина „електронен каталог“ – комплексът от библиографската и лексикографските бази от данни, включително системата за управление на базите от данни и наборът от приложни програми, реализиращ базовите функции на библиотечен каталог – а) представяне на състава, структурата и съдържанието на фонда и б) търсене и извличане на информация. Като взимат предвид публичния и отдалечен достъп до съвременните каталози, ориентирани към „самообслужване“, изследователите отделят като самостоятелна функция „помощ на ползвателя“. Тя се реализира в две направления – помощ при формулиране на информационно запитване и помощ при подбора на релевантна информация.

Съвременният електронен каталог е информационен ресурс, който се отличава със специфични характеристики (табл. 1).

Съгласно концепцията на **Международната федерация на библиотечните асоциации и институции** (International Federation of Library Associations and Institutions, IFLA) представена в „Изложение на международните принципи на каталогизацията“⁶ библиотечният каталог трябва да дава възможност на ползвателя да:

- открива библиографски ресурси в библиотечен фонд чрез търсене по техните атрибути или връзки, което предполага да намира отделен ресурс или да намира групи от ресурси (например всички ресурси по определена тема и т.н.);
- идентифицира библиографски ресурс (да потвърждава, че описаният обект отговаря на търсената характеристика);
- подбира библиографски ресурс, който съответства на потребностите на ползвателя, (да избира ресурс, който да отговаря на изискванията на ползвателя по отношение например на съдържание или формат);
- получава или да разполага с информация за достъп до описаната физическа единица или данни (библиографски или контролни);
- навигира в рамките на каталога и извън тях (като подрежда логически библиографските и контролните данни и предлага ясни указания за начините

⁵ **Национална** автоматизирана библиотечно-информационна мрежа (НАБИМ): Анализ на състоянието. Постигнати резултати. Стратегия за развитие[онлайн]. София : Фондация “Отворено общество”, 1993, с. 2. [прегледан на 20.06.2017]. Достъпно от: http://62.44.124.142:8080/jspui/bitstream/2010/314/1/AD_NALIN_2000.pdf

⁶ Изложените принципи са приложими към библиотечните каталози в режим онлайн.

Таблица 1. Основни характеристики на електронния каталог

Характеристики на електронния каталог	
Начин на реализация	Машинночетим.
Организация на информационния масив	Възможност за организиране на информационния масив, според различни признаци.
Ползватели	Общодостъпен (всеки човек може да взаимодейства, търси, преглежда (навигира) в електронния каталог.); Ориентиран към случайни и неопитни ползватели.
Функционални възможности	Възможност за търсене по множество признаци (атрибути); Възможност за съчетаване на признаци за търсене; Актуалност; Достъп до нормативни данни; Многкратно и многоцелево използване на еднократно създаден библиографски запис; Интегралност (възможност да реши различни задачи); Възможност за навигация.
Представяне на информацията	Различни формати за представяне на библиографските данни (ISBD, MARC и др.); Информация за местонахождението на документите (сигнатура и код на библиотека).
Възможности за достъп	Достъп от разстояние; Възможност за използване в мрежа.

на търсене, включително чрез представяне на връзките между произведения, лица, понятия, предмети, събития и места и др.)⁷.

Един от критериите, по които оценяваме днес състоянието на библиотечния сектор в дадена страна (или дори в международен мащаб е степента на интегрираност на информационните ресурси. Съвременните сводни каталози не само „обединяват“ и представят фонда на библиотеките участнички с цел удовлетворяване на информационните изисквания на ползвателите, но са и база за споделена каталогизация.⁸

Функционирането на сводните каталози се основава на два модела: а) „традиционен модел“ – споделена база от библиографски данни, формирана на регионален или институционален принцип и/или използващи един и същ библиотечен софтуер (например виж системата COBISS)⁹ и б) „разпределен

⁷ **Изложение** на международните принципи на каталогизацията [онлайн]. Прев. от англ. Александра Дипчикова. ИФЛА, 2009, с. 3–4 [прегледан на 20.12.2017]. Достъпно от: http://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2009-bg.pdf

⁸ **Карачоджукова**, Надя. Споделената каталогизация – възможност за оптимизиране на каталогизационната дейност в малките страни [онлайн]. Национален форум "Преображението на Б-Пространството" Варна, 21–22.03.2013. [прегледан на 20.12.2017]. PDF, 1,5 MB. Достъпен от: <http://www1.libvar.bg/130anniversary/presentations/NKarachodjukova.pdf>

⁹ **Карачоджукова**, Надя. Споделената каталогизация – един нов организационен модел за България [онлайн] [прегледан на 20.12.2017]. PPT, 162 KB. Достъпен от: <https://>

каталог”, при който самостоятелните каталози на участващите библиотеки се възприемат от ползвателя като единен информационен ресурс с интегрирано търсене (виж Своден каталог НАБИС; unicat.nalis.bg/).

Езици за тематично търсене в електронен каталог

Електронният каталог трябва да бъде „ефективен и действен”¹⁰ инструмент, който дава възможност за търсене и откриване на ресурси, включени в библиотечен фонд. Информационното търсене е съвкупност от действия, методи и процедури, позволяващи да подберем определена информация. Търсенето по елементи от библиографското описание е търсене по формални признаци (атрибути) като например автор, заглавие, година на издаване, издателство и др. Търсенето по съдържание (предмет, тема) на документ/и е възможно едва след семантичен анализ на документа и индексирание¹¹. Целенасоченият подбор на документи по съдържание или тема е *тематично търсене*. Според данни на американски изследователи тематичното търсене съставлява до 69% от общото число сесии за търсене в електронен каталог.¹²

Изпълнението на базовите функции на електронния каталог (представяне на фонда, търсене и помощ на ползвателя) зависи от всички негови компоненти: библиографската база от данни, лингвистичното и програмно-техническото осигуряване. В това изследване акцент се поставя върху комплекса от лингвистични средства, т.е. езиците за информационно търсене¹³, включително правилата и методиките за тяхното използване. По-специално ще изследваме средствата за информационно търсене по съдържание (тема) на документите в електронен каталог: езика на йерархичните класификации, езика на предметните рубрики, езика на дескрипторите и езика на ключовите думи.

Според съществените характеристики на езиците те могат да бъдат представени в следната типология (табл. 2):

1. Според това дали лексикалните единици се свързват във фраза („предложение”) преди момента на индексирание на документа или информационното запитване, разграничаваме *предкоординатни езици* – предметизационен език

www.lib.bg/konferencii1/nk2011/prezentacii/nkarachodzhukova.ppt

¹⁰ **Изложение** на международните принципи ..., с. 3

¹¹ *Индексирането* е процес, при който се отразява съдържанието (в някои случаи и формата) на документа, и/или смисъла на информационно запитване чрез специален език.

¹² **Шиндряева, Н. М.** Поиск литературы по теме в общедоступном автоматизированном каталоге (на примере США). – В: *Систематический каталог*, 1992, с. 86–95.

¹³ *Език за търсене* – изкуствен език с формализирана лексика, специално разработен с цел минимализиране „недостатъците” на естествения език (синонимия, омонимия, полсемия и др.) при използване в информационно-търсещи системи. Често е комбиниран с език за индексирание на документи, възприет, за да се характеризира съдържанието и/или формата на документ (вж ISOБДС 5127:2009 Информация и документация. Речник).

Таблица 2. Езици за търсене в електронен каталог

Информационно търсещ език	Система за означаване (азбука)	Лексикални единици (лексика)	Етап на свързване на лексикалните единици	Начин на задаване на лексикалните единици	Граматика	
					Синтагматика*	Парадигматика**
Език на йерархичните класификации	Условни кодове	Класификационен индекс (код)	Предкоординация	Контролиран	Според класификационната формула (опознавателни знаци)	Йерархична структура; Препратки
Предметизационен език	Думи от естествен език	Предметна рубрика	Предкоординация	Контролиран	Според предметизационната формула «-»	Предметни комплекси; Препратки
Дескрипторен език	Думи от естествен език	Дескриптор	Посткоординация	Контролиран	Показател за роля; Показател за връзка «[]»	Препратки
Език на ключовите думи	Думи от естествен език	Ключова дума	Посткоординация	Неконтролиран	Няма граматика	

* Синтагматиката определя правилата и средствата за свързване или подреждане на отделните лексикални единици във „фраза”, „предложение”, словосъчетание.

** Парадигматиката определя логическите и асоциативните (смисловите) отношения между лексикални единици (тъждество, йерархия, асоциация и др.).

и езика на йерархичните класификации. Езиците, които използват несвързани единици преди момента на индексване на документа или на запитването, са *посткоординатни* – език на ключовите думи и дескрипторен език.

2. Според начина на означаване езиците биват: *вербални* (или словесни – използват думи от естествения език) – дескрипторен език, език на предметните рубрики и език на ключовите думи и *кодови* (използват в качеството на лексикални единици специални символи – цифри, знаци, букви) – език на йерархичните класификации.

3. Според това дали лексикалните единици се задават посредством специален контролиран речник, или се подбират свободно, езиците биват: *контролирани* – дескрипторен език, език на предметните рубрики и език на йерархичните класификации; *неконтролирани* – език на ключовите думи.

Изследване на езиците за тематично търсене в българските електронни каталози

Първите електронни каталози от „по-нова генерация” навлизат в българската библиотечна практика през първата половина на 90-те години на 20. в. До днес библиотеките ни натрупаха богат библиографски масив, достатъчен, за да бъдат анализирани проблемите при търсене в електронен каталог.

По данни на Българската библиотечно-информационна асоциация (публикувани на http://www.lib.bg/index.php?option=com_weblinks&catid=60&Itemid=23) в българското интернет пространство са представени десет български сводни каталога. В изследването са включени най-големите каталози, които обхващат различни видове библиографски ресурси, което предполага използване на повече и различни по тип информационно-търсещи езици (табл. 3).

Таблица 3. Данни за изследваните сводни електронни каталози, актуални към януари 2018 г.

Каталог	Библиотеки участници	Видове документи	Брой библиографски записи
Своден каталог на академичните библиотеки в България НАБИС (Национална академична библиотечно-информационна система) – unicat.nalis.bg/	Библиотеки учредители: Централна библиотека на Българската академия на науките; Софийски университет „Св. Климент Охридски“; Американски университет в България; и 40 асоциирани библиотеки (вкл. Румънска академична библиотека – Букурещ)	Книги, ПИ, ноти, карти, дигитални обекти	3 562 816
Своден каталог РЕГИНА - Обединен каталог на регионални библиотеки http://ruc.ilib.primasoft.bg/	Народна библиотека „Иван Вазов“ Пловдив; Столична библиотека; Регионална библиотека „П. К. Яворов“ Бургас; Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ Велико Търново	Книги, графични, картографски, нотни и служебни издания, автореферати, електронни издания	Над 101 000
Каталог на университетските библиотеки (КУБ) http://www.pc-tm.com/abkub/abs.htm	Технически университет – Пловдив; Варненски свободен университет; Стопанска академия Свищов; Минногеоложки университет; Икономически университет – Варна; Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“; Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“; Технически университет – Габрово; Бургаски свободен университет; Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“; Аграрен университет – Пловдив; Медицински университет – Пловдив; Медицински университет – Варна; Медицински университет – София; Химико-технологичен и металургичен университет – София	Книги, периодика, статии, ноти, CD, касети, дисертации, библиографии	Над 310 000

Сводна библиографска база данни COBISS/OPAC <i>http://www.bg.cobiss.net/</i>	Национална библиотека „Св. св Кирил и Методий“; Научно-техническа и педагогическа библиотека	Книги, ПИ, статии, звукозаписи, видеозаписи, CD/DVD-ROM, картографски, нотни и графични ресурси и др.	1 011 432
--	---	---	-----------

Всеки един от изследваните електронни каталози разполага с различни методи за търсене (търсене по признаци – елементи на библиографския запис, търсене чрез речник, търсене с възможност за съчетаване и използване на логически оператори и др.).

Тематичното търсене в каталозите, обект на изследването, се осъществява по различни признаци, представени в таблица 4.

Таблица 4. Признаци за тематично търсене в сводните електронни каталози

Електронен каталог	Признаци за тематично търсене
НАБИС	Тематика [общо търсене по ключови думи, предметни рубрики или словесен израз на УДК]
РЕГИНА	Предметни рубрики
КУБ	Ключови думи; Предметни рубрики; УДК индекси; УДК индекси и определител; Тематични рубрики; Географски понятия [невъзможно търсене]
COBISS/OPAC	Предметни рубрики (вкл. име, използвано като предмет и наименование на колективен орган като предмет); УДК Ключови думи [думи от библиографския запис, а не смислово натоварени думи, които характеризират съдържанието на документа];

Таблица 5. Езици за тематично търсене и индексирание в сводните каталози

Електронен своден каталог	Езици, използвани при търсене				Индекси, присъстващи в библиографските записи			
	Йерархична класификация (УДК)	Предметни рубрики	Дескриптори	Ключови думи	Йерархична класификация (УДК)	Предметни рубрики	Дескриптори	Ключови думи
НАБИС	-	+	-	-	-	+	-	-
РЕГИНА	-	+	-	-	+	+	-	-
КУБ	-	+	-	+	+	+	-	+
COBISS/OPAC	+	+	-	-	+	+	-	-

Проблемите, с които се сблъсква ползвателят при търсене в електронен каталог, са добре известни – нулев резултат, прекалено голям резултат, „информационен шум”. За възникването на тези проблеми можем да посочим съществени причини като непознаване спецификите и функциите на отделните езици, несъответствие между лексиката, използвана за индексирание, и лексиката, използвана от ползвателя при търсене и др. В своден каталог, където участват библиотеки от различен тип и големина, с различни функции и институционална принадлежност и съответно се различават по обем и съдържание на фонда, контингент читатели/ползватели, характер на читателските потребности и др. се наслаждат и ред усложнения, наложени от различния състав на лингвистичното осигуряване на каталозите на отделните библиотеки.

Наблюдението на лингвистичните средства в българските електронни каталози бе проведено в две насоки: *състав на езиците и използване на езиците при търсене*.

Тенденции, свързани със състава на лингвистичните средства в електронните каталози на българските библиотеки

1. Разширен брой езици спрямо използваните в традиционните каталози (езици специално създадени за автоматизирани системи – посткоординатните езици); Използване на езици от различен тип (вербални и кодови, предкоординатни и посткоординатни, контролирани и неконтролирани);

2. В най-голяма степен за индексирание се използват езици, характерни за традиционните каталози – предметни рубрики и Универсалната десетична класификация (УДК). Наблюдава се приемственост – исторически утвърдени концепции от „фишовите” каталози са възприети и развити при построяването на лингвистичното осигуряване на електронните каталози.

3. Българските електронни каталози не използват дескрипторен език. Той за разлика от езика на ключовите думи предполага наличието на тезаурус. Тезаурусът подпомага всички основни функции на електронния каталог – представяне съдържанието (индексирание) на библиотечния фонд, търсене и преглеждане на документи, и помощ на ползвателя. Значимите съвременни приложения на тезауруса са унифициране на метаданните; преглеждане (навигиране) чрез термините на тезауруса; търсене чрез използване на тезауруса (формализиране на запитването с термини от тезауруса); автоматично предлагане на подходящ термин за търсене (Search term recommendation) и автоматично разширяване на запитването¹⁴.

4. Български сводни каталози използват езикови средства, които се поддържат в каталозите на библиотеките участнички, без да се изгражда цялостна концепция за лингвистично осигуряване на общ каталог (напр. НАБИС).

¹⁴ Sunny, Sanjeev, Angadi, Mallikarjun. Applications of Thesaurus in Digital Libraries. In: *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, Vol. 37, No. 5, September 2017, p. 315.

Тенденции, свързани с използването на информационно търсещите езици в електронните каталози на българските библиотеки

1. По-малък брой езици, използвани при търсене спрямо индексите, включени в библиографските записи (виж табл. 5).

2. Търсенето по сложни предметни рубрики се осъществява в „режим” на посткоординация, т.е. разделяне на сложните понятия на съставни елементи и последващо свързване чрез логически оператори или други средства. Може да се търси по всяка част от „фразата” на предметната рубрика – рубриката, подрубриките, и по всяка от думите в тях (например COBISS, КУБ); Търсенето по класификационен индекс остава в „режим” на предкоординация, т.е. не е възможно търсене по отделни елементи от сложен класификационен индекс (индекс от основните таблици със специален и/или общ определител); Възможност за търсене по словесния еквивалент на кодовите езици (УДК) (напр. COBISS, поле 675с);

3. Възможност за морфологично пресичане (маскиране) при търсене с вербални езици (ключови думи и предметни рубрики); Възможност за морфологично пресичане при търсене с УДК, която позволява разширяване или стесняване на темата, движейки се по йерархичната класификация.

4. Търсенето с ключови думи не предлага възможност за помощ на ползвателя при формулиране на информационното запитване.

Изводи от наблюдението на лингвистичните средства за тематично търсене в българските електронни каталози

- Липса на оптимален модел, определящ езиковите средства, необходими за решаване на всички типове задачи, свързани с тематичното търсене в електронен каталог.

- Липсата на общопризнат език, който може да служи като „единен вход” към национален своден каталог. Разбира се, успехи в тази посока са установяването на унифицирана класификационна система в национален мащаб (УДК) и поддържането на контролиран списък на предметни рубрики, използвани от Библиографската агенция на България и Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”¹⁵.

- Отделните езици имат различна степен на адаптираност за използване в автоматизиран режим. (Предкоординатните езици, създадени и използвани

¹⁵ Дипчикова, Александра, Тотоманова, Антоанета. Промените в системите за организация на знанието –предизвикателство към българската библиотечна общност. – В: ББИА [онлайн]: XXI Нац. конф. 9-10 юни 2011, Благоевград [прегледан на 26.04.2016]. PPT, 540 KB. Достъпно от: www.lib.bg/konferencii1/nk2011/.../atotomanova_adipchikova.ppt

за традиционни каталози, се нуждаят от усъвършенстване в условия на автоматизирано търсене. Например да може да се търси по всеки елемент от индекса.)

- Отделните езици в различна степен са приспособени за използване от неопитни ползватели. (Като се има предвид възможността за самостоятелно търсене в електронен каталог, на ползвателя трябва да се предлага помощ при търсене чрез информационно търсещ тезаурус).

- Няма единна методика за индексирание в електронна среда. Електронният каталог има уникалната функция да „обединява” информацията за библиографските ресурси по най-различни признаци. За реализацията на тази функция е от значение да се осигури стандартизираност и унифицираност на лингвистичните средства. Това е от особена важност за сводните каталози.

Приведените факти и изводи свидетелстват за необходимостта от оптимизиране на лингвистичното осигуряване на електронните каталози на българските библиотеки. Промяната на технологичната среда, в която функционира библиотечният каталог, промяната в организацията на обслужване на ползвателите и значително разширените възможности за търсене в автоматизиран режим са част от факторите, налагащи развитие на лингвистичните средства и принципите и методиките на тяхното използване в електронен каталог. С края на 20. в. завършва периодът на „натрупване” на информационната и техническата база на националните ни електронни каталози и следва да настъпи нов етап – на приспособяване на каталозите към интересите и потребностите на крайните ползватели.

ЛИТЕРАТУРА

- Гергова, Ани, състав. *Енциклопедия Българска книга*. София: Pensoft, 2004, с. 70.
- Дипчикова, Александра, Тотоманова, Антоанета. Промените в системите за организация на знанието – предизвикателство към българската библиотечнообщност. – В: *ББИА [онлайн]: XXI Нац. конф. 9–10 юни 2011, Благоевград* [прегледан на 26.04.2016]. PPT, 540 KB. Достъпно от: www.lib.bg/konferencii1/nk2011/.../atotomanova_adipchikova.ppt
- Изложение на международните принципи на каталогизацията [онлайн]. Прев. от англ. Александра Дипчикова. ИФЛА, 2009, с. 3–4 [прегледан на 20.12.2017]. Достъпно от: http://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2009-bg.pdf
- Карачоджукова, Надя. *Споделената каталогизация – възможност за оптимизиране на каталогизационната дейност в малките страни* [онлайн]. Национален форум „Преображенията на Б-Пространството” Варна, 21–22.03.2013 [прегледан на 20.12.2017]. PDF, 1,5 MB. Достъпен от: <http://www1.libvar.bg/130anniversary/presentations/NKarachodjukova.pdf>

- Карачоджукова, Надя. *Споделената каталогизация – един нов организационен модел за България* [онлайн] [прегледан на 20.12.2017]. PPT, 162 KB. Достъпен от: <https://www.lib.bg/konferencii1/nk2011/prezentacii/nkarachodzhukova.ppt>
- Национална автоматизирана библиотечно-информационна мрежа (НАБИМ): Анализ на състоянието. Постигнати резултати. Стратегия за развитие* [онлайн]. София : Фондация “Отворено общество”, 1993, с. 2. [Прегледан на 20.06.2017]. Достъпно от: http://62.44.124.142:8080/jspui/bitstream/2010/314/1/AD_NALIN_2000.pdf
- Шиндряева, Н. М. Поиск литературы по теме в общедоступном автоматизированном каталоге (на примере США). – В: *Систематический каталог*, 1992, с. 86–95.
- Sunny, Sanjeev, Angadi, Mallikarjun. Applications of Thesaurus in Digital Libraries. In: *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, Vol. 37, No. 5, September 2017, p. 315.